

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M.FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 14

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatda alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2017

**Jurnalın təsisçiləri: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Əlyazmalar İnstitutu və «Elm və təhsil» nəşriyyatı**

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Vasim Məmmədliyəv, akademik Teymur Kərimli, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Nizami Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Möhsün Nağısoylu, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev, f.ü.e.d., prof. Vilayət Əliyev, f.ü.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəlli, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, f.ü.e.d., prof. Rüşət Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. Nadir Məmmədli, f.ü.e.d., prof. İsmayıl Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Məsud Mahmudov, f.ü.e.d., prof. Buludxan Xəlilov, f.ü.e.d., prof. İlham Tahirov, f.ü.e.d., prof. Əzizxan Tanrıverdiyev, f.ü.e.d., prof. Mübariz Yusifov, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Rəcəbli, f.ü.e.d., prof. Nizami Xudiyev, f.ü.e.d., prof. Cəlil Nağıyev, f.ü.e.d., prof. Kamilə Vəliyeva, f.ü.e.d., prof. Azadə Musayeva, f.ü.e.d. Paşa Kərimov, fil.ü.f.d., dos. Nəzakət Məmmədli

Buraxılışa məsul: akademik Teymur Kərimli

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2017, № 14

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2017

www.filologiyameseleleri.net

DİLÇİLİK

LEYLA MAHMUDOVA
BDU-nun dosenti
mahmudova.1969@mail.ru

MÜASİR FARS DİLİNDƏ CÜTTƏRKİBLİ CÜMLƏLƏR

Açar sözlər: sadə cümlə, cüttərliibli cümlə, şəxssiz cümlə, feili xəbər, sintaktik məna, qramatik məna, fars dilində xəbər.

Ключевые слова: простое предложения, двусоставные предложение, безличное предложение, глагольное сказуемое, синтаксическое значение, грамматическое значение, сказуемое в персидском языке.

Key words: a simple sentence, mononuclear sentences, impersonal sentences, verbal predicate, sintaksis meaning, qrammatik meaning, predicate in Persian language.

Cümlə fikrin formalaşaraq ifadə olunduğu əsas dil vahididir. Cümlə dilin qrammatik qayda-qanunu əsasında formalaşır, məna və intonasiya cəhətdən bitkin olur.

Cümlədə fikrin ifadə oluna bilməsi üçün bir sıra vasitələrdən istifadə olunur. Hər şeydən əvvəl cümlənin tərkibindəki sözlər dilin qrammatik qaydaları ilə bir-birinə bağlanır. Qrammatik qaydalara əsasən birləşməyən sözlər bir qayda olaraq cümlə əmələ gətirə bilməz. Eyni sözlərin bir-biri ilə müxtəlif cür birləşməsi yolu ilə müxtəlif məzmun ifadə edən cümlələr əmələ gəlir. Cümlənin ən ümdə əlaməti predikativlikdir. Predikativlik əsasən sözün geniş mənasında əşya ilə onun əlaməti arasında əlaqənin olub-olmadığının inkar və ya təsdiq olunması, fikrin reallıq dərəcəsinin müəyyənlişməsidir.

Cümlədə tərkib hissələrinin birləşməsi və nitqdə cümlələrin başqa cümlələrdən ayrılması intonasiya vasitəsilə mümkün olur. İntonasiya öz tərkibinə daxil olan pauza, səs tonunun yüksəlib-alçalması və habelə, vurğunun (söz vurğusu, sintaqma vurğusu, məntiqi vurğunun) yardımı ilə bir tərəfdən cümlədəki sözləri birləşdirir, əlaqələndirir, digər tərəfdən isə cümlənin hüdudunu müəyyənlişdirir, onu başqa cümlələrdən ayırır. Cümlə hətta bir sözdən ibarət olduqda belə intonasiya cəhətdən bitkin olur.

Beləliklə, cümlənin ikinci mühüm əlaməti intonasiyadır. İntonasiya cümləyə bitkinlik verir, predikativliyin ifadəsi işinə, bu və ya digər fakt,

hadisə haqqında müəyyən bir hökmün, məlumatın təsdiq və ya inkar edilməsi, müəyyən münasibətin ifadə olunması işinə xidmət edir.

Cümlənin üçüncü mühüm əlaməti modallıqdır. Modallıq cümlə vasitəsilə ifadə olunan fikrin real gercəkliyə, həqiqətə münasibəti məsələsi, fikrin reallıq nöqteyi-nəzərindən səciyyənlənməsidir. Modallıq da intonasiya kimi cümlədə predikativliyin ifadə olunmasına xidmət edir.

Beləliklə, predikativlik, bitkin intonasiya və modallıq cümlənin əsas əlamətləridir.

Demək, cümlə vasitəsilə bu və ya digər fikrin ifadə edilməsi üçün sözlərin birləşməsi, predikativ əlaqə yaranması, intonasiya vasitəsilə cümləyə bitkinlik verilməsi və cümlədə ifadə olunan fikrin gercəklik dərəcəsinin bildirilməsi vacibdir.

Nitqdəki cümlələrin müxtəlif növləri vardır. Hər şeydən əvvəl cümlələr quruluşlarına görə sadə və mürəkkəb olur.

Sadə cümlələr baş üzvlərin və ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakına görə, habelə məqsəd və intonasiyaya görə təsnif olunur.

Müasir fars dilində cümlələr quruluşuna görə sadə və mürəkkəb olur. Sadə cümlələr sözlərdən və soz birləşmələrindən, mürəkkəb cümlələr isə sadə cümlələrdən və onların müxtəlif şəkildə birləşməsindən düzəlik.

Sadə cümlələr baş üzvlərin iştirakına görə iki yerə bölünür:

1. Güttərkibli cümlələr

2. Təktərkibli cümlələr

Cüttərkibli cümlədə mübtəda və xəbərin olması zəruridir, yəni cümlənin müstəqil mübtədası və xəbəri varsa, belə cümlələr güttərkibli hesab olunur. İkinci dərəcəli üzvlərə gəldikdə isə onlar cümlədə ola da bilər, olmaya da bilər. Məsələn:

. علی آمد (Əli aməd) Əli gəldi.

. عقاب پرید (oğab pərid) Qartal uçdu.

. در اتاق باز شد. (dər-e otağ baz şod) Otağın qapısı açıldı.

. شاعر شهیر ایران ناصر خسرو در سال 394 هجری به دنیا آمد. (Şaer-e şəhir-e İrən Naser Xosrou dər sal-e 394-e hecri be donya aməd)

Məşhur İrən şairi Nasir Xosrov hicri 394-cü ildə anadan olmuşdur.

. کبوتران آزاد و شاد شتابان بال می زدند. (kəbutəran-e azad o şad şetaban bal mizədənd)

Azad və şad göyərçinlər tələsik qanad çalırdılar.

Verilmiş misallarda birinci, ikinci və üçüncü cümlələr yalnız mübtəda və xəbərdən ibarətdir. Dördüncü və beşinci cümlələrdə isə mübtəda və xəbərdən başqa ikinci dərəcəli üzvlər də iştirak edir.

İkinci dərəcəli üzvlərin iştirakına görə güttərkibli cümlələr müxtəsər və geniş olmaqla iki yerə bölünür:

a) güttərkibli müxtəsər cümlələr, b) güttərkibli geniş cümlələr.

Yalnız mübtədə və xəbərdən ibarət olan cütlərlikli cümlələr müxtəsər cümlə adlanır. Məsələn:

.درس شروع شد (dərs şoru' şod) Dərs başladı.

.دانشیار آمد (daneşyar aməd) Müəllim gəldi.

.نامه ات رسید (nameət resid) Məktubun çatdı.

Mübtədə və xəbərdən əlavə ikinci dərəcəli üzvü və ya üzvləri olan cümlələr cütlərlikli geniş cümlələr adlanır.

Cütlərlikli geniş cümlənin aşağıdakı növləri vardır:

1.Mübtədə və xəbərdən əlavə təyini olan cümlələr:

.این کتاب مال من است (in kitab mal-e mən əst)

Bu kitab mənimdir.

2.Mübtədə və xəbərlə yanaşı tamamlığı olan cümlələr:

.آمبولانس به کمک می آید (ambulans be komək miayəd)

Ambulans köməyə gəlir.

.کودک به باغ نگاه کرد (kudək be bağ neqah kərd)

Uşaq bağa baxdı.

.من در اندیشه ها فرو می رفتم (mən dər əndişeha foru mirəftəm)

Mən fikrə dalırdım.

3.Mübtədə və xəbərdən əlavə zərfliyi olan cümlələr:

.چندی بعد آن ها از خانه بیرون شدند (çəndi bəd anha əz xane birun şodənd)

Bir qədər sonra onlar evdən çıxdılar.

.رضا پیش پدر رفت (Reza piş-e pedər rəft)

Rza atasının yanına getdi.

4.Mübtədə və xəbərlə yanaşı tamamlıq və təyini olan cümlələr:

.همین دروغ شرم آور زندگی ما را سیاه کرد (həmin doruğ-e şərmavər zendegi-ye ma ra siyah kərd)

Həmin utandırıcı yalan bizim həyatımızı qaraldı.

5.Mübtədə və xəbərdən əlavə tamamlıq və zərfliyi olan cümlələr:

.در همان روزها مادر کودک خود را به باغچه ی اطفال آورد (dər həman ruzha madər kudək-e xod ra be bağçe-ye ətfal avərd)

Həmin günlərdə ana övladını uşaq bağçasına gətirdi.

.ما در این جا بعد از تمام شدن کلاس ها از روستاها و خانواده های خودمان حرف می زنیم (ma dər inca bəd əz təmam şodən-e kelasha əz rustaha və xanevadeha-ye xodeman hərf mizənim)

Burada biz dərslər bitdikdən sonra öz kəndlərimiz və ailələrimiz haqqında danışıırıq.

6.Mübtədə və xəbərdən əlavə təyin və zərfliyi olan cümlələr:

.اولین روزهای ماه خیلی سخت گذشت (əvvəlin ruzha-ye mah xeyli səxt qozəşt)

Ayın ilk günləri çox çətin keçdi.

7. Mübtəda və xəbərlə yanaşı təyini, tamamlığı və zərfliyi olan cümlələr:

اولين نيروي امداد با سرعت قدم به ميدان می گذاشت.
sor'ət ğədəm be meydan miqozəšt)

İlk yardım qüvvəsi sürətlə meydana daxil oldu.

همين پسر از ترس جانش به عجله دوید.
dəvid)

Həmin oğlan canının qorxusundan tələsik qaçdı.

Ədəbiyyat

1. Арендс А.К. Краткий синтаксис современного персидского литературного языка. М.-Л., 1941.
2. Белицин А.П. Безличные предложения в современном персидском языке. Москва, 1969.
3. Пейсиков Л.С. Вопросы синтаксиса персидского языка. Москва, 1956.
4. Рубинчик Ю.А. Современный персидский язык. Москва, 1960.
5. Mahmudov H.Ş. Fars dilində şəxssiz cümlələr. Bakı, 1974.
6. Mahmudov H. Ş. Fars dilində sadə cümlə sintaksisi, Bakı, 1973.
7. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, Bakı, 1981.
8. بهار ملک الشعراء محمد تقی. سبکشناسی. جلد دوم. تهران، 1323
9. خانلری پرویز نائل. دستور زبان فارسی. تهران، 1351
10. نظامی گنجوی. خسرو و شیرین. باکو، 1960.

Л.Махмудова

Двусоставные предложения в современном персидском языке

Резюме

Статья посвящена двусоставным предложениям в современном персидском языке.

В частности, указывается, что двусоставные предложения отличаются от других видов простых предложений своим грамматико-синтаксическими и функциональными особенностями.

В статье также дается критический обзор научных мыслей и мнений некоторых азербайджанских, русских и европейских востоковедов о двусоставных предложениях, приводятся цитаты и ссылки.

Подробно анализируются синтаксические значения двусоставных предложений. В статье также указывается способы выражения сказуемого в двусоставных предложениях.

**The twinnuclear sentences in the modern persian
language**

summary

This article is dedicated twinnuclear sentences which are one of the mononuclear sentences in the modern Persian language.

In particular it is indicated that impersonal sentences differ from other mononuclear sentences by their grammatic-syntaksic and functional features. The article also includes critical review of the scientific thoughts and opinions of the some azerbaijani, Russian and European orientalist about impersonal sentences in Persian language and also given reliable sources and examples of different authors.

In this article is given detailed analyses of syntactic meanings of impersonal sentences and is shown modes of expression of predicate in impersonal sentences.

Rəyçi: Mənzərə Məmmədova
Filologiya elmləri namizədi, dosent

LALƏ MƏSİMOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
lala.masimova@mail.ru

İSİM VƏ FEİL TƏRKİBLİ FRAZEOLoji VAHİDLƏR

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, isim, fel, sözünü, xüsusiyyət, atalar sözləri, komponent

Key words: phraseological units, noun, verb, preposition, feature, proverbs, component

Ключевые слова: фразеологические единицы, существительное, глагол, предлог, особенность, пословицы, компонент

Frazeoloji vahidlər (frazeologizmlər) dilin leksik sistemindəki boşluqları doldurur belə ki, bir çox hallarda onlar əşyanın, proseslərin, vəziyyətlərin, situasiyaların və s. adlarını verən yeganə mənalar hesab edirlər.

Frazeologiya, adətən, dildə mənə cəhətdən parçalanmayan, lakin işlək sitat materialı kimi möhkəmlənən atalar sözü, məsələlər, yazıçıların “qanadlı sözlər” şəklinə düşmüş ifadələri və buna görə də müəyyən bütövlük təşkil edən söz birləşmələridir.

İngilis dilində sözləri ilə işlənən obyekt halında olan çoxlu sayda feli frazeoloji vahidlər vardır.

Bu tip yönlük hal ifadələri çox deyil, məsələn: hold one`s head high-başını dik tutmaq; put one`s foot down – sərt, qəti mövqə tutmaq, mane olmaq, qadağan etmək, kick smb upstairs (zarafatyana)- kiməsə möhtərəm, hörmətli möhlət vermək.

Sözönlü frazeoloji vahidlərin sayı olduqca əhəmiyyətlidir: have a mill stone about (və yaxud round) one`s neck – boynuna (boğazına) daş keçirtmək; öz üzərinə ağır məsuliyyət götürmək; beat (knock və ya run) one`s head against a brick (və ya stone) wall- alını ilə (kəlləsi) ilə divarı sındırmaq; = qorxulu işə girişmək; cut the ground from under smb`s feet – kiminsə ayağının altını qazımaq; hit the nail (və ya the right nail) on the head – gözündən vurmaq, hədəfə vurmaq; kill two birds with one stone – bir güllə ilə iki dovşan vurmaq.

Tabesizlik əlaqəli feli frazeoloji vahidlər adətən qoşa sinonimli ifadələr olurlar: bill and coo – bir-birini əzizləmək, şirin-şirin söhbət etmək; hum and haw – acizlik göstərmək, ağızboşluq etmək, çeynəyə-çeynəyə danışmaq. Bütün bu ifadələrdə komponentlərin konstant-sabit asılılığı olur. Bəzi idiomlar-

da komponentlər arasında sinonimlik olmur, yəni tabesizlik əlaqəli frazeoloji idiomlarda, məsələn, cut and contrive- ucunu ucuna bağlamaq.

Yeganə üçhədli idiom fel ifadəli cut and come again- iştah ilə yemək, aşırılıb ötürmək idiomu hesab olunur.

Always happy to see a friend in our pain way.....Sherry, old port and cut and come again (W. Thackeray)

Ayırıcı tabesizlik əlaqəli frazeoloji vahidlərə də rast gəlinir. Lakin onlar elə də çoxsaylı deyildir. Onlara sink or swim- nə olursa olsun; stand or fall- dözmək, davam gətirmək və ya məhv olmaq ifadələrini aid etmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, sözün frazeoloji həyatı, başqa sözlə desək sözün frazeoloji vahidlərin tərkibində leksema kimi mövcud olması həmin sözün müstəqil leksik frazeoloji vahid olmayan mənasından fərqlənir.

Feli frazeoloji vahidlərin xarakter xüsusiyyətləri feli komponentlərin forma dəyişməsinin və yaxud feli komponentlərin tabesizlik strukturunun komponentləri hesab olunur. Nümunə kimi pull smb`'s leg- kiminsə zəhləsini tökmək, kiminsə başını aparmaq frazeoloji ifadəsini göstərmək olar. Tərkibində bu fel olan frazeoloji vahid Present Continuous, Present Perfect Continuous, Past Continuous, Past Perfect Continuous, Past Perfect (passive voice) formalarında işləyə bilər. Bu ifadə əmr cümlələrində də işləyə bilər (yalnız inkar formada): Don`'t pull my leg. You went to the theatre (A.J.Cronin).

Bəzi feli frazeoloji vahidlərdə fel yalnız məchul növdə işlənir: be gathered to one`s fathers- ulu babalarının, əcdadlarının dalınca getmək, ölmək, be thrown on one`s beam – end – ağır vəziyyətdə olmaq, çıxılmaz vəziyyətdə olmaq.

Digər feli frazeoloji vahidlərdə isə fel heç vaxt məchul növdə işlənmir: make bricks without straw- boş yerə cəhd göstərmək, əbəs yerə çalışmaq, steal a march on smb. – hiss edilmədən qabaqlamaq, kiminsə sayıqlığını çaşbaş salmaq, take the wrong turning – həqiqi yoldan döndərmək və bir sıra başqaları.

Tərkibində isimlər olan bir çox feli frazeoloji vahidlərdə həm tək həm də cəm hallarının normativ formaları vardır. Belə ifadələrə keep one`s above water – “üst qatda dayanmaq”, çətinliklərlə mübarizə aparmaq, set one`s cap at smb- adaxlı dalınca qaçmaq, adaxlı ovlamaq= kiminsə boynundan asılmaq və s.

Bəzi feli frazeologizmlərdə isimlərin cəm şəkli hərəkəti həyata keçirən şəxsdən deyil, hərəkətin yönəldiyi obyektədən asılı olur.

We used to pull his leg about shadowing people and all that (J.B.Priestley).

Müqayisə: They have just been pulling our legs very wittily (B.Shaw).

Bəzən frazeologizmlərdə bir neçə şəxs tərəfindən həyata keçirilən hərəkətdə cəm şəklinin forması dəqiq təyin edilmir, həmin frazeoloji vahidə biz tək halında da rast gəlirik. Məsələn, cut off one`s nose to spite one`s face – acığın, hirsin təsiri altında, öz-özünə zərər vurmaq və s.

Many labor leaders rushed to comply with the obnoxious clause...even if it meant cutting off their noses to spite their faces (G.Greene).

I believe that the most deep-rooted of human passions is that which makes men cut off their nose to spite their face....(W.S.Maugham).

Feli ifadələrin bəziləri açıq aşkar hiperbolik xarakter daşıyırlar, məsələn, eat out of smb`s hand - əldə olmaq, tabedə olmaq, boyun əymək, itaət etmək, flog a dead horse – vaxtını hədə yerə, boş yerə keçirtmək, ölmüş sönmüş, hissiyatı yenilətmək, split hairs – həddən artıq incəliyinə varmaq.

Feli hiperbolik frazeoloji vahidlərin çoxunda uyğun, münasib dəyişən söz birləşmələri yoxdur belə ki, onların əsasında real olan deyil xəyala gətirilən situasiyalar durur. Bu cür ifadələrin metaforik xarakteri feli frazeoloji vahidləri komponentlərinin frazeologizmdən uzaq olan sözlərlərlə müqayisə edilir, məsələn, hitch one`s wagon to a star – şöhrətpərəst olmaq=xəyala qapılmaq, make a mountain out of a molehill =milçəkdən fil düzəlmək, twist smb.round one`s little finger= tamamilə özünə tabe etmək və s.

İsimlərin həmişə yalnız tək halda işləndiyi feli frazeoloji vahidlərdə aşağıdakı ifadələr işlənir: carry (və ya keep) a stiff upper lip - əhvali ruhiyyəni qoruyub saxlamaq, cook smb`s goose – məhv etmək, cost a pretty penny – həddən artıq çox pul dəyəri olmaq; not to have a leg to stand on - əsassız olmaq, faktlarla təsdiqlənmiş, shake a leg – 1) rəqs etmək; 2) tələsmək.

Your colleageus are good at keeping a stiff upper lip (C.P.Snow).

Frazeoloji vahidlərin çoxunda isimlər ancaq cəm formada işlənirlər. Bunlara misal olaraq: be on pins and needles – iynə üstündə olmaq, burn one`s fingers – nədənsə yanmaq, draw in one`s horns – barışmaq və s.

İsimlərin cəm forması komponentlərin hərfi mənada əsas tərkib elementi hesab olunur ki, onun əsasında da ifadənin frazeoloji mənası yarana bilər. Belə ki, spurs frazeoloji vahiddə win one`s spurs- fərqlənmək, şöhrətə çatmaq- yalnız cəm formada ola bilər.

Atalar sözləri və zərb məsəlləri də frazeologizmlərin növləri sırasında durur. Atalar sözləri həmişə cümlə hesab olunur. O, didaktiv məqsəd güdür. Ships that pass in the night – təsadüfi, ötərgi görüşlər. Strike while the iron is hot- dəmiri isti-isti döyərlər. All is well that ends well- yaxşı qurtaran hər bir şey yaxşıdır. Atalar sözlərində isimlərin işlənməsi müxtəlif aspektlərə əsaslanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis atalar sözləri çox rəngarəngdir və ingilis xalqının həyatının hər tərəfini əhatə edir. Atalar sözlərində varlılara mənfi qiymət verilir: one law for the rich, and another for the poor –kasıblar üçün bir qanun, varlılar üçün başqa, a thief passes for a gentleman when stealing has made him rich – oğru zəngin olanda, centlemen əvəzinə keçə bilər.

Atalar sözlərinin çoxu müsbət qiymətləndirilir: A great ship asks deep waters- böyük gəmilər geniş sahədə üzür, good health is above wealth – sağlamlıq puldan qiymətlidir.

İngilis atalar sözləri arasında xalqa zidd olan atalar sözləri də mövcuddur, onlar məzmun etibarlı ilə konservativdir. Bu tip atalar sözləri

bibliya (incil) atalar sözləri kimi xidmət edir. Spare the rod and spoil the child – çubuğa yazığın gələrsə, uşağı korlayarsan, əzizim əzizdir, tərbiyəsi ondan əzizdir.

Ədəbiyyat

1. Fəxrəddin Veysəlli. “Seçilmiş əsərlər” I. Bakı, Mütərcim, 2009, səh. 219-225.
2. H.Bayramov “Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları”, “Maarif”, Bakı, 1978, səh. 5-49.
3. «Фразеологическая система языка». Челябинский Государственный Институт, выпуск IV, Челябинск, 1978, стр. 75-78.
4. А.В. Кунин. Курс фразеологии современного английского языка. Москва, Высшая школа, 1986, стр. 5-25; 222-243.
5. Алехина А.И. Фразеологическая единица слова. Минск, 1979. стр. 73-112.
6. Билаховский А.А. Введение в языкознание, часть II, Москва, 1954, стр. 33

L.Məsimova

Phraseological units with noun-verb compositions

Summary

Phraseology, the study of phrases, is based on the idea that phrases play essential roles in allowing language activity to proceed smoothly. When reading a newspaper, we easily find a large number of phrases consisting of words with which we are familiar. We feel as if we understand their meanings, even if they are not described in dictionaries.

Nevertheless, we do not fully understand their meanings. Such phrases are ubiquitous in language, constituting a significant resource for communication. They can also help learners of English as a Foreign language, make their English as fluent as that of native speakers. Most previous studies on phrases have not provided any comprehensive discussion of such phrases. When they are addressed, the discussion usually centers on a single phrase.

**Фразеологические единицы с существительно глагольными
составами**

Резюме

Фразеология, изучение фраз, основана на идее о том, что фразы играют важную роль в разрешении языковой активности. Читая газету, мы легко находим большое количество фраз, состоящих из слов, с которыми мы знакомы. Мы чувствуем, как будто понимаем их значения, даже если они не описаны в словарях.

Тем не менее, мы не полностью понимаем их значения. Такие фразы являются вездесущими на языке, составляя значительный ресурс для общения. Они также могут помочь учащимся английского языка как иностранного, сделать их английский так же свободно, как и носителей языка. В большинстве предыдущих исследований по фразам не было всестороннего обсуждения таких фраз. Когда они решаются, дискуссия обычно сосредоточена на одной фразе.

Rəyçi: Rəna Şamiyeva
Filologiya elmləri namizədi, dosent

RAHIMA MAMMADOVA
Filologiya elmləri namizədi, dosent
ASOIU
rus.fat.126@gmail.com

TECHNIQUE IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Açar sözlər: multimedia, kompüter, internet, tədris prosesi, dil vərdişləri.

Key words: multimedia, computer, internet, teaching process, language skills.

Ключевые слова: мультимедиа ,компьютер, интернет, учебный процесс, языковые навыки.

One of the techniques to improving the students' English language skills is providing multimedia during the process of teaching and learning in the classroom..

The population of student learning English as a foreign language has been steadily increasing from year to year. Some people from educational field said that the curriculum need to be changed, including the purpose of teaching them English, the textbook, and the methods. To meet the students' academic needs and help them develop strong English language skills, there are a number of ways need to be applied. There are some methods that could help the students to develop their skills in English through multimedia. Print text, film, video, radio, computer, and Internet is described in this article. As students, they must be dealt with the subject found in resource material; also they are able to choose the resources that best suitable the points they wish to make.

Traditionally classroom situation is teachers stand in front of the students, giving explanations, informing, and instructing. They usually use chalk to write something on the blackboard. These technique needs slightly to be modified regarding with the development of the technology. The using of multimedia in classroom cannot be denied anymore. That will make possible for teachers giving more opportunity to students being happier and more enjoy during the course. Traditional classrooms have different settings from the multimedia classrooms. Students seat in rows and a chalkboard in the front. The teacher is standing in front of the class giving a lecture. Compared with traditional classrooms, multimedia classrooms setting differ greatly from traditional classrooms. Traditional classrooms have the seats in rows and a chalkboard in the front. In the multimedia classrooms, students' seat can be modified according to the situation needed. Inside the classrooms, all the equipment is available and makes the students feel comfortable to study. They sit at wide tables in comfortable chairs and have plenty of room to spread work. Furthermore, they also have the opportunity

to move the furniture around for group discussions. A large teaching station is located at the front and to one side of the room. Inside the station cabinet there are controls for the rooms built – in equipment. The use of multimedia described here makes use of print texts, film and Internet to develop and enhance linguistics and knowledge. Through their interactions with multimedia texts on topic of interest, students become increasingly familiar with academic vocabulary and language structures. As they pursue sustained study of one content area through focus discipline research, the students become actively engaged in the process of meaning construction within and across different media. Using print, film and Internet as resources for studying provides students with opportunities to gather information through stimuli that will stimulate their imaginations, engage their interest and introduce them to the raw materials for analysis and interpretation of both language and context. Thus they greatly increase their overall knowledge base, as well as their English language and critical literacy skills, facilitating their performance in future college courses. Although various studies support the application of multimedia in the classroom point out that the design of multimedia is useful when technology is to have any effect on learning. One of the main purposes of software in writing is to facilitate the development of academic writing skills for students through the use of the objects matter for writing assignments. The program is presented as a simulation game to interest and motivation. Students using the program found themselves in the virtual world of education.

Dealing with education, Internet presents the students a wide range of collection of English language texts in many discipline departments. Before the general use of computers in universities to teach writing, students met in a traditional classroom and were taught to write standard essay. Instruction was personified commonly by the teachers standing behind a lectern or by the teacher marking errors on student texts .. Integrating the Internet yields the additional benefit of increased student motivation. Students are eager to begin class and often arrive early at the computer lab, logging on to the Internet and beginning research on their own. They also often stay after class to continue working on the Internet. Overall, students develop greater confidence in their ability to use English because they need to interact with the Internet entirely through reading and writing. Using the Internet for focus discipline research not only teaches higher order thinking skills, but also promotes critical and social literacy as students encounter a variety of information, synthesizing that information through cooperation and collaboration with their peers. Members of focus discipline groups generally form strong multicultural friendship fostered by their collaborative efforts throughout the semester. However, the general uses of computers are rarely

found in traditional classroom. For instance, students attend the regular classes that were taught to write the standard essay. With the technology use, the students do not only literate the ability to read and write but also to be able to understand music, video, hypertext and networked communications points out clearly that technology as something to expand human potential rather than substitute for it and which enhances the thought process rather than cripples it.

The Print text used in presenting students with sophisticated reading that contains cognitively demanding language and introduces a wide range of vocabulary. However, these texts may be difficult to understand. This is suggested to present in printed and visual text. By reading print texts will the benefit of immediate visual provided by pictures or slide show. In writing class of using multimedia, students watch the selected video novel. After watching students are asked questions about the video and assigned essay topics, then divided into brainstorming groups. They discuss and develop the topics in their group. They then make rough draft before presenting in front of other groups. It is obviously that in the multimedia classroom students are engaged to learn how to brainstorm, how to use groups for draft and how to critique other presentations .However, to benefit from the Internet, the students have to learn to navigate and then evaluate the information found there. The students must know how to use search engines, web browsers, and met sites evaluate information in terms of its validity and reliability, as well as its relevance to the topic . Therefore to guide the students in determining whether an Internet source is reliable and credible, students should consider the source and time frame, as well as the evidence supporting the information provided. As the students become more comfortable surfing the Internet, they discover it can be used to develop not only content area knowledge but also to improve their language skills. They know how to compose an essay, using information from the sources they have found in the Internet; also they learn how to cite references in a bibliography.

In addition, their feedback on discussions is very positive. They express confidence in their ability to use English. They attribute this improvement to the multimedia model that the texts teach them English and provide helpful information in other courses and the film and Internet help them make material easier to understand because they see, hear, and read about the topic.

Film can be used to provide a visual material. The students can read a print text and watch the film later. The film can clarify comprehension, consolidate concepts and reinforce learning. It is expected to the students to fully understand both visual and verbal comprehension. By watching the complete film the students expected to understand various areas of academic

discourse such as psychology, environmental science and others to broaden the verbal and written perspective. After viewing it, the class asked questions about the movie and assigned essay topics, to help them the teacher asked the students to brainstorm.

Through the interaction with multimedia, the students become increasingly familiar with academic vocabulary and language structure. Connecting with the Internet will make the benefit of increased student motivation.

Literature

1. İsa İsmayılov, Cavid Abdullayev. Təlimin texniki vasitələri və yeni informasiya texnologiyaları. Tədrisdə onlardan istifadə metodikası. Bakı, 2006. 5.
2. İlham Əhmədov. Təhsilin informatlaşması pedaqoji elmin yeni sahəsidir. "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 15 mart 2013.
3. Carlson, Earl R. Evaluating the Credibility of Sources: A Missing Link in the teaching of Critical Thinking, Teaching of Psychology, City University of New York, 1994.
4. Vaughan, Stay. Multimedia: Making It Work, first edition, 1993.
5. Stewart, C and Kowalski, A. Media: New Ways and Meanings Loretta F and Robert Singer. Reading, Language Acquisition, and Film second edition, JACARANDA, Milton, Queensland, Australia, 1997.
- 6 Jennifer Story, from Next Online, 2002.

R.Məmmədova

Xarici dillərin tədrisində texniki vasitələr

Xülasə

İldən-ilə ingilis dili öyrənən tələbələrin sayı artmaqda davam edir. Tələbələrin ingilis dili vərdişlərinə yiyələnməsində müxtəlif üsullar mövcuddur. Bunlardan əsası multimedia vasitələrindən istifadə edilməsidir. Kompüterlə aparılan dərslər tələbələrin diqqətini cəlb edərək maraqlı və yaddaqalan olur. Multimedia vasitələri, kompüter tədris sistemləri, internet, video filmlər və mətnlərin kompüterdə yığılması tələbələrin idrak aktivliyinə müsbət təsir göstərir və tədris prosesində yoruculuq hallarını aradan qaldırır. Texniki vasitələrdən istifadə müəllim və tələbə arasındakı interaktivlik və vaxta qənaət üçün faydalı zəmin yaradır. Dərs prosesində internet, video materiallar, filmlərdən istifadə tələbələrin diqqətini dərəcə cəlb etməkdə mühüm rol oy-

nayır. Xarici dil vərdişlərinə yiyələnməkdə yeni təlim metod və texnologiyaların istifadə etməklə yüksək nəticələr əldə edilir. Tələbələr texniki vasitələrdən istifadə edərək daima elmi axtarışlarda olurlar.

P.Мамедова

**Использование технических средств в обучении
иностранных языков**

Резюме

С каждым годом растет количество студентов, изучающих английский язык. Существуют различные методы освоения навыков английского языка. Основными являются методы использования мультимедии. Проводимые уроки с использованием компьютера являются интересными, запоминающимися привлекая внимание студентов. Использование мультимедии, компьютеров, интернета, видео фильмов, набор текстов на компьютере положительно влияет на разум студентов и снимает усталость в процессе обучения. Использование технических средств создает интерактивность между преподавателем и студентами а также продуктивные условия для экономии времени. Использование интернета, видео материалов, фильмов играют важную роль в привлечении внимания студентов. При освоении изучения навыков иностранных языков, используя новые методы обучения и технологии достигаются высокие результаты. Используя технические средства студенты часто бывают в поисках новизны.

Rəyçi: Gülnarə Əhmədova
Filologiya elmləri namizədi, dosent

RƏNA ŞAMİYEVƏ
Filologiya elmləri nazirəsi, dosent
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
rena_shamiyeva@mail.ru

DİALOQ VƏ MONOLOQ ŞƏKLİNDƏ NİTQİN LİNGVİSTİK TƏBİƏTİ

Açar sözlər: dialoq, monoloq, nitq, lingvistik, kommunikativ, replika, struktur

Key words: dialogue, monologue, speech, linguistic, communicative, replica, structure

Ключевые слова: диалог, монолог, речь, лингвистическая, коммуникативная, реплика, структура

Ünsiyyət dedikdə biz nitq və nitqdənkənar təsirin köməyi ilə həyata keçirilən qarşılıqlı münasibəti nəzərdə tuturuq. Ünsiyyət insanlar arasında təmasın yaranması və inkişafı prosesi kimi meydana çıxır. Heç bir insan birliyi oradakı adamlar arasında təmas yaradılmadan birgə fəaliyyəti həyata keçirə bilməz və qarşılıqlı anlaşma baş verməz. Ünsiyyət insanlar arasında birgə fəaliyyət tələbatından doğan təmasın çoxplanlı inkişaf prosesidir. Başqa sözlə, ünsiyyət iki və daha çox insanın münasibətləri aydınlaşdırmaq və ümumi nəticə əldə etmək məqsədilə öz səylərini əlaqələndirməyə və birləşdirməyə yönəlmiş qarşılıqlı təsirə deyilir.

Ünsiyyət müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilir. Onların içərisində nitq xüsusi yer tutur. Ünsiyyətin ekspressiv mimik vasitələri də mühümdür: təbəssüm, tərs baxış, mimika, əl və bədənin ifadəli hərəkətləri, vokal mimikası - bunlardan hər birinin ünsiyyət prosesində öz yeri vardır.

Son dövrlərdə dialoqun formal tərəflərinin öyrənilməsinə deyil, onun bir vahid kimi analiz edilməsinə diqqət yönəldilir. Bu zaman diqqət mərkəzində dialoqun tematik inkişafı və kommunikasiya iştirakçılarının kommunikativ quruluşu durur.

Dialoq vahidinin əsas quruluşunu danışanların hüdudlanmış nitq kəsiyinin replikasının birinin digəri ilə əvəz edilməsi müəyyən edir. Hər bir replika əvvəlki yaxud sonrakı və ya kommunikasiya partnyorunun replikası ilə qarşılıqlı təsirdə olur, yanaşı replikalar sekvensiya, dialoq tərkibində yarım-sistemlər yaradır, bu öz aralarında daha sıx əlaqədə olan və müəyyən funksiyaları dialoq şəklindəki mətnin çərçivəsində sistemlər kimi yerinə yetirən yarım-sistemlərdə mümkün olur.

Poliloq seqmenti kimi nəzərə çarpan sekvensiya tərkibində kommunikatlardan birinin replikası iki sözləmi birləşdirə bilər, kommunikasiya prose-

sində bunlardan biri partnyorlardan birinə, ikincisi isə digər kommunikanta ünvanlanmış olur.

Dialogun daxili parçalanması sistem kimi iki determinantın qarşılıqlı təsiri ilə şərtlənir: 1. kommunikantların izlədiyi məqsədlərin ierarxiyası;

2. dialogun tematik inkişafı.

Hər iki determinantın qarşılıqlı təsiri dialogun mürəkkəb daxili strukturunun yaranmasına gətirib çıxarır. Bu quruluş orta səviyyə fazanın və tərkibində sekvensiyanın olduğu ayrı-ayrı fazaların vahidlərini birləşdirir. Ünsiyyətin sonuncu orta səviyyəsinin struktur bölgüsü keyfiyyətində hər bir faza müvafiq şəkildə özündə bir yaxud bir neçə sekvensiyanı birləşdirir.

Bu baxımdan “dialogun makrostrukturunu” özündə ayrı-ayrı fazaları və sekvensiyanı birləşdirir. Faza strukturunun əsasında birmənalı, funksional və fəal yanaşma durur. Hər bir faza fundamental məqsədə dəqiq münasibətdə yerləşən ayrı-ayrı məqsədlərin kompleksi ilə xarakterizə edilir.

Dialogun daimi parametrləri iki kommunikantın və kommunikantların söyləmələrinin ünvanlanması planının fasiləli yönəlməsindədir:

1. Dialogun fasiləli parametrləri bir yaxud bir neçə fundamental məqsədin realizə edilməsi;

2. iştirakçı tərkibinin sayca qorunması;

3. mövzunun vəhdəti;

4. mətnin nisbi kamilliyi;

5. dialogun institusional şərtləri.

Dioloji nitqin xüsusiyyətləri.

2 və daha çox şəxs arasında gedən qarşılıqlı söhbətdir. Dialog replikalardan təşkil olunur. Dioloji nitqin 5 forması var.

1. Söhbət və danışmaq.

2. Sual – cavab.

3. Müsahibə.

4. Müzakirə

Dialog mikrodialoq (bir neçə nəfərin qısa mükəlliməsindən ibarətdir),

Makrodialoq (bütövlükdə bədii əsərlərin quruluşunu əhatə edir).

Monoloq şəklində nitqin linqvistik təbiətində aşağıdakılar nəzərə alınır.

1. Nitq fəaliyyətinin mükəmməl nəzəriyyəsi parametrlər sisteminin nitq davranışının müxtəlif monoloq və dialoq kimi fərqli formalarını əhatə edəcək terminlərini işləyib hazırlamağı tələb edir.

Parametr sisteminin terminlərində monoloq və dialoq nitq ünsiyyətinin müxtəlif və fərqli formaları kimi təsvir edilməlidir. Aydındır ki, monoloqun əsas parametri onun transmissordan resipiyentə doğru birtərəfli istiqamətlənməsidir. Bununla da onun dialoqdan nitq ünsiyyəti kimi əsaslı fərqi müəyyənləşdirilir və replikaların əvəz edilməsi nəzərdə tutulur.

2. Monoloqun ikinci parametri vahid fundamental məqsədin varlığıdır ki, bunun gerçəkləşməsi ilə də kommunikant məşğul olur. O öz üzərinə verilmiş məlumatın çatdırılması funksiyasını (transmissor) götürür. Bu zaman bir sıra əsasın məqsədlərə çatmaq üçün strateji mülahizələr bir sıra taktiki dəyişikliklərin üzə çıxmasına qətiyyətlə mane olmur.

3. Kommunikasiyanın monoloqun əsas parametri kimi bir istiqamətliliyi onun bütün sonrakı əlamətlərini şərtləndirir. Məsələn, nitq davranışının monoloji müfəssəlliyi yığcam və elmintik olması ilə xarakterizə edilən dialoq şəklində ünsiyyət formasından fərqlənir.

4. Monoloq şəklində nitqin digər parametri onun az və ya çox ixtiyari xarakterdə olmasıdır. Monoloqun ixtiyariliyi ilk növbədə kommunikativ tapşırığın gerçəkləşməsində əsaslı qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün nitq vasitələrinin seçilməsində üzə çıxır.

5. Monoloji nitq davranışının digər parametrini nizamlı ardıcılıq təşkil edir. Nitq fəaliyyətinin haqqında söz açılan növbünün bu xüsusiyyəti aydın görünür ki, əsaslı məqsədin həyata keçirilməsinə yönəlmiş nitq kommunikasiyasının biristiqamətliliyinin birbaşa nəticəsidir. Bir çox monoloq şəklində nitq fəaliyyəti halları üçün əvvəlcədən növbəti monoloqu hazırlamaq, onun quruluşu strategiyasını düşünmək xarakterikdir. Bununla əlaqədar olaraq kommunikant – transmissorda əsaslı və yekunlaşdırıcı məqsədin gerçəkləşdirilməsini həyata keçirilməsi ilə şərait yaradacaq əsas olmayan, aralıq məqsədləri ayırmaq imkanı vardır.

Monoloq danışanın öz – özünə müraciətlə söylədiyi nitqdır. Monoloji nitq hər hansı bir müəyyən bir ideya, fikir, məsələn, məlum informasiya, xatirə və s. bir nəfərin ardıcıl, rəbitəli, geniş və ya qısa nitqi kimi özünü göstərməlidir. Bu nitqdə fasilə sürət, ahəng, ton xüsusi rol oynayır. Buraya mühazirə, məruzə, məlumat, çıxış, məktib, məqalə və s. daxildir. Monoloji nitq müxtəlif məqsədli və məzmunludur: öyrətmə, inandırma, məlumat vermə, müxtəlif təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında daxili fikir, hiss və həyəcanları yerinə yetirmə məzmunluluq və s. monoloq daha mürəkkəb formadır. Hər adam monoloji nitqə qəbil deyil. Adamların çoxu rəbitəli danışa bilmir. Monoloji nitq danışandan yüksək nitq mədəniyyəti tələb edir. Monoloji nitqin aşağıdakı növləri var:

1. Nəqlətmə monoloqu.
2. Təsviri monoloq.
3. Məlumatverici.
4. İnandırma.
5. Təbliği monoloq.

Ədəbiyyat

1. Rəhim Əliyev. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. – Bakı: Mütərcim, 2008. – 360 səh.
2. British Telecommunications Engineering, Volume 8, April 1989
3. Monolog Call Logger Installation Guide, Issue 2, 18 November 1994

R.Shamiyeva

Linguistic nature of dialogical and monological speech

Sammary

A person employing monologue seeks to command, coerce, manipulate, conquer, dazzle, deceive, or exploit. Other persons are viewed as "things" to be exploited solely for the communicator's self-serving purpose: they are not taken seriously as persons. Choices are narrowed and consequences are obscured. Focus is on the communicator's message, not on the audience's real needs. The core values, goals, and policies espoused by the communicator are impervious to influence exerted by receivers. Monological communicators persistently strive to impose their truth or program on others; they have the superior attitude that they must coerce people to yield to what they believe others ought to know.

A dialogic view of public relations differs from a technician approach by being more humanistic, communication-centered, relationship-focused, and ethical. This perspective focuses on communicative relationships rather than on technical skills. Traditional approaches to public relations relegate publics to a secondary role, making them an instrument for meeting organizational policy or marketing needs; whereas, dialogue elevates publics to the status of communication equal with the organization.

Р.Шамиева

**Лингвистическая природа диалогической и монологической речи
Резюме**

Человек, использующий монолог, стремится командовать, принуждать, манипулировать, побеждать, ослеплять, обманывать или эксплуатировать. Другие лица рассматриваются как «вещи», которые используются исключительно для самообслуживания цели коммуникатора: они не воспринимаются всерьез как люди. Выборы сужаются, а

последствия затушевываются. Основное внимание уделяется сообщению коммуникатора, а не реальным потребностям аудитории. Основные ценности, цели и политики, поддерживаемые коммуникатором, непонижаемы для влияния, оказываемого приемниками. Монологическая коммуникаторы упорно стремится навязать свою истину или программу на других; у них есть превосходное отношение, которое они должны принуждать людей к тому, что они считают, что другие должны знать.

Диалогический взгляд на отношения с общественностью отличается от подхода техников более гуманистическим, ориентированным на взаимодействие, ориентированным на отношения и этическим. Эта перспектива фокусируется на коммуникативных отношениях, а не на технических навыках. Традиционные подходы к связям с общественностью отдают общественности второстепенную роль, делая их инструментом для удовлетворения организационной политики или маркетинговых потребностей; тогда как диалог повышает общественность до уровня связи, равного организации.

Rəyçi: Lalə Məsimova
Filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent

MİNAXANIM HACIYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ADU

SÖZLÜ VƏ SÖZSÜZ ÜNSİYYƏTDƏ DİLİN APARICI FUNKSIYALARI

Açar sözlər: kommunikativ funksiya, koqnitiv funksiya, fatik funksiya, nominativ funksiya, akkumulyativ funksiya

Keywords: communicative function, cognitive function, nominative function, fatic function, accumulative function

Ключевые слова: коммуникативная функция, когнитивная функция, номинативная функция, фатичная функция, аккумулятивная функция

İnsanın dildən istifadəsi, həqiqətən də, möcüzəvi bir haldır. Bütün canlılar aləmindən insanı fərqləndirən və aliləşdirən də elə məhz dildir. Ünsiyyətin sayəsində insanlar bir-birilərinə yaxınlaşır, inkişaf edir, dil vasitəsilə mövcud emosiyalarını çatdırır, qəmini, sevincini, həyəcanını bölüşürlər. Keçmiş dövrlərdən əmək fəaliyyəti ilə daha da inkişaf etmiş dil işarələrdən ibarət bir sistemdir. Danışiq isə dilin reallaşmasıdır. Danışiq isə daha çox insanların birgə iştirak etdiyi əmək sayəsində daha da inkişaf etmiş və formalaşmışdır. Sanki əməyin inkişafı insan sivilizasiyası üçün bir təkən rolunu oynamışdı. Burada F.Engelsin əmək fəaliyyətinin insan həyatındakı rolu ilə bağlı maraqlı fikirləri yada düşür. “Əmək və danışiq yavaş-yavaş heyvan beynini insan beyninə çevirmişdir. Əmək, dil və düşüncə eyni zamanda, qarşılıqlı tərzdə inkişaf edir...” (11;68) Dini baxımdan dil də digər mövcud şeylər kimi “Allah vergisi” hesab olunur. “(Allah Adəmi yaratdıqdan sonra) Adəmə bütün şeylərin adlarını (isimlərini) öyrətdi. Sonra onları (həmin şeyləri) mələklərə göstərərək: “(İddianızda) doğrusunuzsa, bunların adlarını Mənə bildirin!”-dedi” (1; 31) Eynilə Bibliyada da buna oxşar fikir təkrarlanır: *«И взял Господь Бог человека, которого создал, и поселил его в саду Едемском, чтобы возделывать его и хранить его. И сказал Господь Бог: не хорошо быть человеку одному; сотворим ему помощника, соответственного ему. Господь Бог образовал из земли всех животных полевых и всех птиц небесных, и привел их к человеку, чтобы видеть, как он назовет их, и чтобы, как наречет человек всякую душу живую, так и было имя ей. И нарек человек имена всем скотам и птицам небесным и всем зверям полевым; но для человека не нашлось помощника, подобного ему. И навел Господь Бог на человека крепкий сон; и, когда он уснул, взял одно из ребр его, и закрыл то место плотию. И создал Господь Бог из ребра, взятого у человека, жену, и привел ее к человеку»*

Bütün bunlardan əlavə dilin təbiətinə və mövcudluğuna dair daha fərqli yanaşmalar da var. Bəzilərinə görə, dil səslərin təqlidi vasitəsilə yaranıb. Bu səstəqlidi nəzəriyyəsi stoiklər məktəbinin nümayəndələrinə məxsus olub, sonralar XIX-XX əsrlərdə belə dəstəklənmişdi. Həmin nəzəriyyəyə görə, insan təbiətdə mövcud olan səsləri (çayın səsi, küləyin vıyılması, quşların cıgıltısı və s.) eşidərək, öz danışmaq aparatı vasitəsilə onları yamsılamağa çalışmışdır. (7) Digərlərinə görə, dil insani hislərin (qorxu, sevinc və s.) nəticəsində, nəfəs verib-alma zamanı tədricən yaranıb. Bu nəzəriyyə stoiklərin rəqibləri olan epikurçülərdən gəlirdi. (10) Başqa nöqtəyi-nəzərdən dil insanların ilk öncə ünsiyyətini təşkil edən jestlərdən yaranmışdır. Bu nəzəriyyə alman filosofu və psixoloqu V.Vundtun adı ilə bağlıdır. Müasir dövrdə də bu nəzəriyyə ilə razılan fikirlər mövcuddur.(12)

Yaranışından asılı olmayaraq, dil informasiya ilə bağlı olan bir mövhumdur. O, ana bətnində yaranaraq, bütün ömür boyu qarşılıqlı anlaşılma üçün ən gözəl vasitədir. İnsan öz ana dilinə körpəlikdən, hətta ana bətnindən alışımağa başlayır. Uşaqlıqdan ana mühit ətrafında böyüyən uşaq, vaxt keçdikcə öz ana dilində düşünməyə, hiss etməyə, fikirlərini ifadə etmək qabiliyyətinə yiyələnir. Lakin bu proses birtərəfli şəkildə baş vermir. Danışmaq və ya ünsiyyət yalnız adı sözlər yığını demək deyil. Son dövrlərin aktual mövzularından biri olan pragmatika ünsiyyəti və ünsiyyət prosesində istifadə olunan aktları tamamilə başqa aspektdən araşdırır. Bu sahənin vasitəsilə ünsiyyətin aktiv fəaliyyəti ön plana çıxarılır. Bu nöqtəyi-nəzərdən dil vasitəsilə ünsiyyətə giren hər kəs müxtəlif danışmaq fəaliyyətlərini də həyata keçirmiş olurlar. Danışmaq fəaliyyəti isə, qeyd etdiyimiz kimi, dinamik, daim hərəkətdə olan bir davranış növüdür. Danışığın istər sözlü, istərsə də sözsüz növlərində hər bir danışmaq fəaliyyətinin məqsədi, səbəbi və yekun nəticəsi olur. İnsan danışarkən, yazarkən, oxuyarkən və hətta digərlərini dinləyərkən belə fəaliyyətdə olur. Bunlara əsaslanaraq, demək olar ki, danışmaq fəaliyyəti mühim əlaqə vasitəsi kimi adı şəkildə başa gəlir. Bu fəaliyyətin icrası dilin bir sıra aktiv funksiyaları ilə əlaqədardır. Bu funksiyaların vasitəsilə isə o, danışmada formalaşır. Onunla dünya izah edilir. Ünsiyyətin əsasını təşkil edən dil və danışmaq dilçiliyin əsas obyektləridir. Məlumdur ki, bu terminlər F. de Sössürün sayəsində xeyli aktuallaşmışdır. (8;55) Həqiqətən də, həyatı, mədəniyyəti onlarsız düşünmək qeyri-mümkündür. Lakin dil ilə danışmaq müəyyən məqamlarda fərqli xarakterə malikdir. Dil abstrakt və formaldır. Danışmaq isə dildə mövcud olan səslərdən ibarətdir. Dil stabil, danışmaq isə dinamikdir. Dil cəmiyyətə xas olub, xalqın məhsuludur, danışmaq isə fərdi xarakter daşıyır. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, dil işarəvidir. Bu işarələr sistemi lüğət tərkibindən və qrammatikadan ibarətdir. Dil ən əsası insani şüur və düşüncə ilə əlaqədar olan mürəkkəb işarələr sistemidir. Anlaşılma vasitəsi isə onun ən başlıca funksiyasıdır. Bu funksiya ilə dil insanların həyatında böyük rol oy-

nayır. Kimsə nə isə ifadə edərkən, istəyərkədən və ya istəməyərkədən müxtəlif rolları icra edir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, dilin fərqli funksiyaları araşdırılma mövzularına çevrilmişdir. Bu dil funksiyaları üçün verilmiş modellər tətbiqi dilçilik və psixologiya sahələrində xüsusi maraq doğurur. Bu modellərdən ən məşhuru K. Bülerin “Orqanon-Model” i sayılır. (3)

Dil funksiyaları həm də “kommunikasiya modeli” və ya “işarə modeli” kimi də adlandırılır. K. Büler “Orqanon-Model”i (instrumental model) Platonun “Kratil” əsəri əsasında yaratmışdır. “Dil bir insanın başqa insana nəşə haqqında məlumat verməsinə xidmət edən instrumentdir.”(3;30) Bu alətin köməyi ilə bir şəxs digərinə hər hansı bir əşya haqqında məlumat ötürə bilər. K. Büler də bu hadisədə iştirak edən komponentləri birləşdirərək, dil işarələrinin 3 növünü fərqləndirir:

1. İşarə-obyekt. Burada söhbət işarə ilə obyekt arasında mövcud olan təsvirdən və əlaqədən gedir. Simvollar obyekt haqqında xalis informasiyanı ötürməyə xidmət edir (İfadə funksiyası).

2. İşarə-danışan. Burada söhbət işarə və danışan haqqında olan münasibətdən gedir. İşarə vasitəsilə danışan hiss və həyəcanını, fikrini qarşdakına çatdırır (təsvir funksiyası).

3. İşarə-dinləyən. Burada isə informasiya dinləyəne yönlənmiş olur və onda hansısa reaksiyaverici siqnallar oyatmağa xidmət edir (appelyativ və ya təsiredici funksiya) (3)

Hər hansı bir ünsiyyət prosesində hər üç funksiya işlədilir və ünsiyyət prosesi baş tutur.

R. O.Yakobson tərəfindən isə ünsiyyətin başqa bir modeli verilmişdir. O, ünsiyyət prosesini altı komponentdən ibarət bir proses hesab edərək, bunu altı müxtəlif dil funksiyası ilə uyğunlaşdırır. Ünsiyyətin əsas komponentlərini R.O.Yakobson bu cür adlandırır: kontekst, adresat, mesaj, kod və əlaqə. (11;355) Həmin bu ünsiyyət komponentlərinə uyğunlaşmış dil funksiyaları aşağıdakı formada təqdim olunur:

1. Referensial (konnotativ və ya denotativ) funksiya. Burada əsas fikir obyektə yönəlir.

2. Ekspressiv və ya emotiv funksiya. Burada əsas fikir obyekt üzərindən danışana yönəlir. Məsələn, əsəblə və ya ironiya ilə söylənmiş ifadədə danışan barəsində maraqlı məlumatlar olur və bu da danışanın vəziyyətindən xəbər verir.

3. Appelyativ funksiya. Burada fikir tamamilə dinləyəne yönlənir. Deyilmiş ifadə vasitəsilə dinləyən hansısa bir vəziyyətə təhrik olunur.

4. Fatik (kontaktyaradıcı) funksiya. Burada danışq zamanı sözüün uzadılması, müəyyən bir hissədə söhbətin kəsilməsi kimi hallar nəzərdə tutulur.

5. Metadil funksiya. Burada əsas istiqamət ifadənin kodlaşmasına yönəlir.

6. Poetik və estetik funksiya- informasiya əsas diqqət mərkəzinə çevrildə, o zaman bu funksiya iş düşür (8)

Danışq prosesinin vacibliyini nəzərə alaraq dilin aşağıdakı əsas 4 funksiyasını ümumiləşdirmək mümkündür: kommunikativ, koqnitiv, nominativ, akkumulyativ funksiyalar.

Dilin ən vacib funksiyası kommunikativ funksiyadır. Bu informasiyaların mübadiləsidir. (5) Danışan ilkin olaraq fikrindəkiləri söyləyir, dinləyən isə deyilmişləri qəbul edir və buna uyğun olaraq hərəkətlərində və fikirlərində müəyyən dəyişikliklər edir. Ötürülən mesaj, qarşılıqlı təsir, mübadilə, hislərin və emosiyaların ifadəsi kommunikativ funksiyanın müxtəlif növləri kimi götürülür (5). Koqnitiv funksiya o zaman olur ki, bu funksiya vasitəsilə insanların bilikləri üzə çıxır. Çünki dil şüurun real praktikasındır (4;29). Bu funksiyanın sayəsində konkret, məqsədyönlü danışq aktları reallaşır və həmin danışq aktları vasitəsilə qarşılıqlı anlaşma prosesi baş tutur. İnsanın koqnitiv qabiliyyəti dildə əks olunur ki, bu da yalnız biliklərin sayəsində formalaşdırılır. Dilin bu funksiyası insanın koqnitiv dünyasının, intellektinin, zehninin strukturunu hərtərəfli şəkildə əks etdirir. (6) “Danışan insan elə düşünən insandır.” B.Y.Normanın bu iddiasına görə koqnitiv funksiya kommunikativ funksiya ilə sıx bağlıdır. (5) Nominativ funksiya dərk edilmişlərin adlandırılması ilə əlaqədar olan funksiya. Bu yolla insan dünyasını formalaşdırır. Sözlər adlandırıldıqdan sonra ünsiyyət prosesinə xidmət edə bilər. Adlandırılma ilə insanlar öz cəmiyyətlərini formalaşdırır, müəyyən əlaqələr vasitəsilə dillərini zənginləşdirmiş olurlar. Bu funksiyanın köməyi ilə işarələnmiş məfhumlar simvolik mənaya malik olur. Adlandırılma funksiyası dünyanın dərk edilməsində akkumulyativ funksiya ilə birgə fəaliyyət göstərir. (5) Dünya adlandırılaraq insana məxsus olur. Akkumulyativ funksiya insan fəaliyyətini, mədəniyyətini əks etdirən informasiyaların yığılması, qorunması və ötürülməsidir. Dil insanlardan daha çox yaşayır. Hətta ölmüş dillər belə neçə-neçə nəsilləri arxada qoyub gedir. Canlı və ölü dillər nəsillərin hafizəsini canlandırır. Ölü dillərin informasiyası bəzən şifahi şəkildə, bəzən isə yazılı abidələrdən əldə olunur. Bu xüsusi anlayışlarla əlaqəli olan informasiyalar çoxluğudur. “İnsan dünyanı dərk etmək üçün düşünmə “instrumenti” olan anlamdan istifadə edir.” Bu anlam isə B.Y.Normanın qeyd etdiyi kimi, uzunmüddətli müşahidə, müqayisə və fərqli əlamətlərin üzə çıxarılması nəticəsində yaranır. (5) Bütün bu funksiyalarla yanaşı fatik funksiya da diqqətdən kənar saxlanılmamalıdır. Çünki gündəlik ünsiyyət prosesinin əksər hissəsi demək olar ki, fatik funksiya vasitəsilə yaradılır. Danışan adresatda xüsusi təsirlər yaratmaq məqsədilə fatik funksiyadan istifadə edir. Bu, daha çox şəxslər arasında kontaktyaradıcı rola malikdir. Bəzən işlədilən danışq aktları içərisində elə ifadələr olur ki, onlar yeni informasiya daşıyır, yalnız xüsusi əlaqələr yaratmağa xidmət edirlər. Bunu bəzən requlyativ funksiya kimi də adlandırırlar. (5) Məsələn,

qonşusuyla liftdə görüşmüş şəxs bugün havanın pis olacağını söyləyir. Halbuki qonşusunun islah halda elə indicə küçədən gəldiyini görür. Deməli, bu cümləni quran əslində informasiya vermir, sadəcə kontakt qurur. Bu funksiyaların sayəsində dil sosial əlaqələrdə adlandırılmış əşya və hadisələrin vasitəsilə düşüncənin hansı formada əks etdirilməsiylə bağlı informasiyaları toplayır və ötürür. Bütün yaşam boyu dil və onun funksiyaları ilə bağlı olan bu mükəmməl proses bir dəqiqə belə dayanmır. Sözünl əsl mənasında dünyanı fərqli funksiyalar icra edən aktiv danışıq fəaliyyəti idarə edir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Qurani-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edilənlər: Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev, Bakı-1997
2. F.Veysəlli. Dilçilik ensiklopediyası. ADU 2006
3. Бюлер, К. Теория языка. Репрезентативная функция языка. М., 1993.-501 с.
4. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т.3, ИМЭЛС 1846, стр.29
5. Норман Б.Ю. Основы языкознания .Минск, 1996. 207 стр.
6. Словарь социолингвистических терминов. М.: Российская академия наук. Институт языкознания. Российская академия лингвистических наук. Ответственный редактор: доктор филологических наук В.Ю. Михальченко. 2006
7. Спиркин А. Г. Происхождение языка и его роль в формировании мышления // Мышление и язык. — М., 1957
8. Соссюр Ф. Труды по языкознанию: Пер.с фр./ Под ред. А.А.Холодовича. М.,1977.
9. Якобсон, Р. Лингвистика и поэтика\ Р.Якобсон\ Структурализм: «за» и «против».-М.:Прогресс,1975.-468 с.
10. Якушин Б. В. Гипотезы о происхождение языка.-М.: Наука, 1984)
11. Энгельс Ф. Роль труда в процессе превращение обезьяны в человека, 1896, в журнале «Neue Zeit» (Jahrgang XIV, Bd.2, S. 545-554
12. Corballis, M.C., From Hand to Mouth: The Origins of Language, Princeton University Press, Princeton, NJ,2002
13. Jakobson, R., “Closing Statement:Linguistics and Poetics” in Style in Language , New York, 1960. 366 p.

М.Гаджиева

Ведущие языковые функции в вербальной и невербальной коммуникации

Резюме

В этой статье рассматривается активное взаимодействие которое является основой коммуникации. Коммуникация состоит из речевой деятельности. Речевая деятельность представляет собой достаточно сложную функциональную систему. Это и есть активный, целенаправленный, мотивированный, предметный процесс выдачи и приема. Деятельность общения осуществляется на основе ряда функций (номинации, обобщения, познания), которые реализуются речью. В связи с этим рассмотрение основных функций речи и определяемых ими форм речи имеет важное значение для понимания природы и специфических особенностей речевой деятельности. Выделяются общие и частные функции РД. Первые из них выступают в любом речевом акте, независимо от специфики и ситуации речевого общения, в которой она протекает. Частные функции, напротив, во многом зависят от специфики того или иного варианта речевой коммуникации.

M.Hadshiyeva

Leading language functions in verbal and non-verbal communication

Summary

In this article is considered active interaction which is the basis of communication. Communication consists of speech activity. Speech activity is a fairly complex functional system. This is the active, purposeful, motivated, objective process of sending and receiving. Activity of communication is carried out on the basis of functions (the nomination, generalization, knowledge) which are realized by the speech. In this connection, consideration of the main functions of the speech and the forms of the speech determined by them is important for understanding of the nature and specific features of speech activity. There are general and particular function of Speech activity. The first of them act in any speech act, regardless of the specifics and situation of verbal communication in which it occurs. Particular functions, on the contrary, largely depend on the specificity of this or that variant of verbal communication.

Рәүҗи: **Səyanə Bağırova**
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

FİZULİ MUSTAFAYEV
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
mustafayev.fizuli8@gmail.com

KİNO DİLİNDƏ SAİTLƏRİN İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI HAQQINDA

Açar sözlər: saıtlər, tələffüz normaları, kino dili, kino ustaları, aktyor sənətkarlığı, kinossenari, rejissorun filmi, düzgün tələffüz, orfoepiya.

Ключевые слова: гласные, нормы произношения, язык кино, мастера кино, искусство актерства, киносценарий, фильма, фильм режиссера, правильное произношение, орфоэпия.

Key words: vowels, pronunciation norms, movie language, movie masters, actor's art, film script, film of filmmaker, correct pronunciation, orthoepy.

Zənnimizcə kinoaktyorların Azərbaycan dilinin orfoepiya normalarına necə əməl etmələrini ətraflı öyrənmək, onlara düzgün istiqamət vermək üçün tələffüzdə dəyişikliyə uğrayan müxtəlif səslər üzərində dayanmaq faydalı olardı.

Məlumdur ki, “a” səsi arxa sırada, geniş və dodaqlanmayan açıq saıtlərdir. Sözünl əvvəlində, ortasında və sonunda işlədilir. “A” səsi bəzən “y” səsinənl əvvəl “i” ilə əvəz olunur. “İ” səsi dar olduğundan tələffüzdə ahəng qanununun təsiri ilə “a” səsinənl “i” səsi ilə əvəz edir. Aşağıdakı hallarda “a” səsinin “ey” səs birləşməsi ilə əvəzlənməsi düzgün deyildir. Məsələn:

“Naçalnik Səlim bəy:

- Adə, Nəbi, sənin fağır-füqareynan neyşin var?”

(“Qaçaq Nəbi” bədii filmi, 1980, ssenari müəllifləri Süleyman Rüstəm və

“- Atam-qərdəşim, bu sapanddaşı deyil a səninçün, diqqətli ol. Hə, bir də nişan al görüm.

- Ə, sən nə qədər maymaq adamsan. Əlindən heç zad gəlmir, ha”.

(“Qaçaq Nəbi” bədii filmi, 1980).

Bəzən “a” səsi “y” səsinənl əvvəl “i” səsinənl çevrilir:

“- A kişi, sənin heç dünyadan xəbərin yoxdur ki! Bilirsən bizim şəhərə kim gəlir?.. Ölüləri dirildən Şeyx Nəsrullah həzrətləri. Onun qarşısına çıxım(ı)yanda. Onu hörmətlə qarşılām(ı)yanda bilirsiz nələr ola bilər? Bəs oynām(ı)yaq, nə eləyək, ağıl(ı)yaq?”

(“Ölülər” bədii filmi, kinokomediya. C.Məmmədquluzadənin əsərlərinin motivi əsasında, ssenari müəllifi Tofiq Tağızadə. C.Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1980).

Bizə belə gəlir ki, “e” səsinin düşməsi sonor səsin tələffüz məxrəcinə görə saıt səslərə uyğunluğundandır. Dilimizdə üç eyni məxrəcli səsin yanaşı

gəlməsi mümkün olmadığından burada da “e” səslərinin birinin düşməsi qanunauyğundur.

“E” səsi bəzən “y” səsinin düşməsi nəticəsində uzun tələffüz olunur. Məsələn:

“Öməröglü qışqırdı:

- Qonşumuz der (deyir) ki, elə sizin kimilər dil verdiyi üçün camaat yavaş-yavaş qurşanıb alverə. Bundan xəbəriniz var.

Yaqub:

- Günah bizdədi. Əvəzində onlar yer (yeyir), içir, kef (keyf) edirlər.”

(“Qəfil yanğın” tammetrajlı bədii film, ssenari müəllifi Sabir Azəri. Azərbaycanfilm kinostudiyası, 1979.).

Misallardan aydın olur ki, kino dilində nitqin sadə və yığcamlığı üçün sözlərdən bu və ya digər səsin düşməsi bəzən saitın uzanmasına səbəb olur.

“E” səsinin “i” səsinə keçməsi də kino dilində özünü göstərir. Bu özündən sonrakı hecəda işlənən “ə” səsinin təsiri ilə yaranır. Adətən, yanaşı gələn saitlərin arasında “y” səsi işlənəndə tələffüz asanlaşır. “D(eyə)sən” sözündə isə əksinə “y” samitinin tələffüz məxrəci “e” səsinin “i” ilə əvəz olunmasını bir qədər də gücləndirir. Nəticədə d(i)yəsən şəklində tələffüz olunur.

“Çoban qızı görçək tütəyi dodaqlarından götürdü, oturduğu daşın üstündən ayağa qalxdı, qıza sarı yeridi.

“... D(i)yəsən bu(y)ün məni alıb qaçacaqsan.

Nəbi qızın ətirli saçlarından məst olmuşdu, gec dilləndi:

- Axı eldən ayıfdır, atandan ayıfdır. Bu məsələ bu(y)ün qalsın.”

(“Qaçaq Nəbi” tammetrajlı bədii filmi, ssenari müəllifləri Süleyman Rüstəm, Əhmədağa Muğanlı. C.Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1980).

Özündən sonra gələcək arxa sıra samitlərin təsiri nəticəsində “ə” səsi “a” səsinə çevrilir. İkinci cümlədə isə aktyor Bakı dialektində danışdığından “ədə” yox “adə” deyilmişdir. “Yəni” sözünün “yanı” kimi deyilməsi (ön sıra saitın arxa sıra saitlə əvəzlənməsi) qərb qrupu dialektlərinin xüsusiyyətidir. Kino dilində aktyorların tələffüzündə yersiz dialekt xüsusiyyətləri onların öz üzərlərində az işləmələrindən irəli gəlir. Bakı dialektinin təsiri ilə kino danışığında “ə” səsinin “e” səsi ilə əvəzlənməsi halları çoxdur.

“- Cəfər, hələ çox əll(e)ş(e)c(e)ks(e)n?”

Oğlan işləyə-işləyə dedi:

- Bir az səbr elə, çavuş.

- Sənə yüz k(e)r(e) demişəm ki, adım var m(e)nim.”

(“Ağ atlı oğlan” tammetrajlı bədii filmi, ssenari müəllifi İsi Məlikzadə, Ənvər Əblucun iştirakı ilə. C.Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1994).

Birinci şəxs cəmdə “ək” şəkilçisi sözün sonunda “əy” şəklində deyil-diyi halda, Bakı dialektində “ek” kimi tələffüz olunur:

“Əşi, bir mala baxaq gör(ek) mal necə maldır.”

(“O olmasın bu olsun” tammetrajlı bədii filmi, kinokomediya. C.Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1954).

Orfoepiya normalarına əməl etdikdə isə nitqin sürəti artır və tamaşaçılar kinoaktyorları asanlıqla başa düşürlər. Ona görə də kino dilində orfoepiya normalarına əməl olunması nitq mədəniyyəti baxımından da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir Azərbaycan dilinin ədəbi tələffüzündə -a, -ə, -ya, -yə şəkilçiləri “idi”, “imiş” sözləri ilə birləşə deyilərkən müəyyən dəyişikliklərə uğrayır. Bəzən bu dəyişikliklərin özü də ikivariantlıdır.

Feilin arzu şəkli birinci şəxsdə işlənərsə “ə” səsi “e”-yə çevrilir “idi” bağlamasında isə birinci “i” səsi “y” səsinin təsiri ilə qısalır, ötəri tələffüz olunur.

Açıq uzun saıtlərin “y” səsinin təsiri ilə qısa saıtlərlə əvəz olunması haqda akademik M.Şirəliyev yazır: “(Y) səsi özündən əvvəl gələn geniş saıtı dar saıtə çevirir”, buna görə də şəkilçilərdə “y” səsinə əvvəl gələn geniş “a” səsi “y” səsinin təsiri altında dar “ı” səsinə keçir. Məsələn: an(ı)ya, alm(ı)yacaq, başd(ı)yar, bağl(ı)yar, danl(ı)yar, arab(ı)ya və s.” [1, 48].

“ı” səsinə sözün hər yerində rast gəlmək olur. O ön sırada, dar, dodaqlanmayan vəziyyətdə tələffüz olunur. Azərbaycan sözlərində “ı” səsi vurğusuz hecəda qısa tələffüz olunur. Müşahidələr də bunu təsdiq edir.

“Raykomun plenumudur. Öməröglü çıxış edir:

- Hörmətli plenum üzvləri, sizi əmin ed(i)rəm ki, nəhəng bir taxılçılıq sovxozu təşkil ed(i)rik. Hər hektardan otuz beş-qırx sentner taxıl yığacağıq. Nəhəng quşçuluq kombinatı yaradacağıq. Hamı kimi mən də belə işləri görməyi sev(i)rəm”

(“Qəfil yanğın” tammetrajlı bədii filmi, ssenari müəllifi Sabir Azəri. C.Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1979).

“Ki”-nin dördvariantlı tələffüzü Azərbaycan dilində ahəng qanununun güclü olmasından irəli gəlir.

Bəzən “ı” səsi sözün əvvəlində düşür:

“Kolkoxun yollarında kənar daşların hündürlüyü cəmi yirmi santımdı.

Öməröglü tez dilləndi:

- Sən hardan bildin ki, daşların hündürlüyü yirmi santımdı?

Qadın:

- Mən biləni sən heç zaman bilməzsən, yirəlidə səni çox başa salaçağam”

(“Qəfil yanğın” tammetrajlı bədii filmi, ssenari müəllifi Sabir Azəri. C.Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1979).

Arzu şəklinin üçüncü şəxs tək hekayətində idi sözündən birinci “i” saiti düşür. “Olsa idi” əvəzinə “olseydi” kimi deyilir. “Əgər mənən onnan əvvəl tanış olseydik, siz mənə gələrdiz?” Buradakı “gələrdiz” sözündəki “i” səsi uzun tələffüz olunur. Kinoaktyorun nitqi tamaşaçını yormamalıdır. O, orfoepiya normalarına əməl etdikdə nitqi daha axıcı, musiqili və ahəngdar olur. Belə nitq həm də təbii, inandırıcı çıxır.

Əksər kinoaktyorun komik obrazların nitqini Bakı dialekt tələffüzü xüsusiyyətləri əsasında qurması Azərbaycan dilinin ədəbi tələffüz normalarını pozur.

“Alə, qərdeşim, aldığım qiyməti deyirəm sənə.

Edik:

- Qonşular, hamınızın pulu çatdı, düşərsiz.

Qonşulardan biri:

- Edik, bu nə xecalətdür!

- Qərdəş, xəcalət-zad deyil.”

(“40-cı qapı” tammetrajlı bədii filmi, ssenari müəllifi və rejissor Elçin Musaoğlu. C.Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 2009).

Bəzi sait səslərin öz tələffüz məxrəcindən fərqli deyilməsinin səbəbləri, zənnimizcə, aşağıdakılardır:

1. Aktyorların filmdə bir dildə, evdə isə başqa dildə və ya dialektdə danışması onların nitqində səhvlərin çoxalmasına imkan yaradır.

2. Kinoaktyorlar təhsil illərindən nitqlərindəki dialekt tələffüz xüsusiyyətlərinə qarşı mübarizə aparmırlar.

Azərbaycan dili orfoepiya normalarına əsasən “o” səsi “v” samitindən əvvəl gəldikdə, “v” samitinin düşməsi nəticəsində “o” uzun tələffüz olunur. Bu xüsusiyyət kinoaktyorların tələffüzündə də özünü doğruldur.

“Nəbi kişiyyə yaxınlaşıb atdan düşür.

- A kişi, adam d(o)şan ürəkdə olmaz, bir az canında təpər olsun.”

(“Qaçaq Nəbi” tammetrajlı bədii filmi, ssenari müəllifi Süleyman Rüstəm, Əhmədağa Muğanlı. C.Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1980)

“Sonra” sözündə “n” səsinin düşməsi nəticəsində bu sözdəki “o” səsi danışq dilindəki kimi uzun tələffüz olunur.

“...Sözünü de, sora nə oldu?

- Sora nə olmalıdı ki, Şeyx Nəsrullah həzrətlərini deyirəm, gəlib ölüləri diriltməyə.”

(“Ölülər” tammetrajlı bədii filmi. kinokomediya, ssenari müəllifi Tofiq Tağızadə. C.Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1980).

“Kefli İskəndər:

“U” dar, dodaqlanan və arxa sıra səsidir, sözün hər yerində işləyə bilər. Xalq danışq dilində geniş yayılmış bu fonetik hadisə filimdə də müşahidə olunur.

“Vahid dinməz-söyləməz otağa keçir:

- B(ü)yün də vurulmalıdır?

Şəfqət bacısı:

- Bu hər gün vurulan iynədir.”

(“Qəzəlxan” tammetrajlı bədii filmi, ssenari müəllifi və rejissoru Şahmar Ələkbərov. C.Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1991).

Bəzən də Bakı dialektində olduğu kimi “u” səsinin “i” səsi ilə əvəzlənməsinə də rast gəlirik.

“Teybə:

- Deyəsən, kişi görülən işlərə v(ı)r(ı)l(ı)b ha, - deyib, - öz-özünə köks ötürdü.”

(“Küçələrə su səpmişəm” tammetrajlı bədii filmi, II variant. Ssenari müəllifi İsi Məlikzadə və Nicat Feyzullayev. C.Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1987-1996).

Kino dilində sözün sonunda “u” səsinin “i” səsi ilə əvəz edilməsinə də təsadüf olunur.

“Kefim çox pis old(i), de görüm bənna Həmidini tanıyırsan?.. Evin üstündən yıxılıb belini sınıb. Ölümçül haldadır.

Teybə:

- Arvadını görd(i)m danışdıranda dərhal rəngi sold(i).”

(“Küçələrə su səpmişəm” tammetrajlı bədii filmi, ssenari müəllifi İsi Məlikzadə və Nicat Feyzullayev. C.Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1987-1996).

“Bu” işarə əvəzliyi ilə işlənən “da” ədatı birgə tələffüz olunur və işlənmə yerindən asılı olaraq bir vurğu ilə deyilir. Sual və nəqli cümlələrdə bu hadisə daha çox baş verir.

“...Bu da axırı. Kişi üstünə Bakıdan həkim çağırıblar. Həkim bu gün vertalyotla gəlib, fəmiliası da Cəfərzadədir.”

(“Küçələrə su səpmişəm” tammetrajlı bədii filmi, ssenari müəllifi İsi Məlikzadə və Nicat Feyzullayev. C.Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1987-1996).

Bəzən cümlədəki sözlərin səs tərkibləri də bir-birinə təsir edərək səs məxrəcini dəyişir. Belə olmasa, nitq ağırlaşar, danışanın fikri dinləyəne çətin çatar.

Biz həmişə çalışırıq ki, az vaxta, ən asan, sadə sözlərlə, sərbəst şəkildə fikrimizi bir-birimizə çatdıraraq. Dilin öz daxili inkişaf qanunlarında da, kino dilində də həmin prinsiplərə əməl olunur.

Ədəbiyyat

1. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962.
2. Ağayev F.M. Azərbaycan danışq dili. Bakı, Maarif, 1987.
3. Bəşirova A. Azərbaycan dilində vurğu, Bakı. ADU, 1992.
4. Dəmirçizadə ə.M. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı, APU, 1969.

Bədii filmlər

1. “Qəfil yanğın” bədii filmi, 1979.
2. “Ölülər” bədii filmi, 1980.
3. “Qaçaq Nəbi” bədii filmi, 1980.
4. “Ağ atlı oğlan” bədii filmi, 1994.
5. “40-cı qapı” bədii filmi, 2009.
6. “Küçələrə su səpmişəm” bədii filmi, 1987-1996.
7. “Qəzəlxan” bədii filmi, 1991.
8. “O olmasın, bu olsun” bədii filmi, 1954.

F.Mustafayev

About the translation of titles in the kino language

Summary

The article pays much attention to development principle from difficult words to simple words in improvement of our language, normalization of orthoepy of Azerbaijani language. It is mentioned that, words with difficult pronunciation in the language should be replaced with simple ones.

As it is struggled against using many words in sentences, accordingly, it is considered appreciated to choose simple and appropriate words in oral speech. It is mentioned in the article that, orthoepy norms are as important in oral speech as orthographic rules in writing. While talking about orthoepy norms, three principles of normalization are also taken into consideration.

It is considered appreciated to follow these principles in both internal rules of language and in movie language.

О переводе названий на кино языке

Резюме

В статье за основу берется принцип развития трудных слов в направлении простых слов в развитии языка, в нормализации орфоэпии азербайджанского языка.

В языке принимается во внимание постепенная замена труднопроизносимых слов на более легкие. Так же как и ведется борьба с многословием в предложении, выбор при устной речи более легких, соответствующих по произношению слов принимается в качестве одного критерия. В статье отмечается, нормы орфоэпии в устной речи имеют такую же значительную степень, какую имеет большая роль порядка орфографии в письменности.

Говоря о нормах орфоэпии за основу берутся три принципа нормализации. Исполнение данного принципа принимается во внимание как в законах внутреннего развития самого языка, так и в языке кино.

Rəyçi: İsmayıl Məmmədli
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

İLƏNƏ QURBANLI
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Xəzər Universitəsi
email:gurbanovailahe@gmail.com

ЕЩЁ РАЗ О СИНГАРМОНИЗМЕ, КАК О СТРУКТУРНО- ФУНДАМЕНТАЛЬНОМ ЯВЛЕНИИ

Açar sözlər: sinharmonizm, türk, müasir, dil, səs

Key words: turkish, language, harmony, sound, modern

Ключевые слова: турецкий, язык, современный, звук, сингармонизм

В отличие от звуков, слышимых в природе, интеллектуальные звуки находятся все время в алгоритмическом развитии. То есть, их развитие происходит на уровне сменяющихся законов прогресса. Фонетические изменения с этой точки зрения особо заслуживают внимания. Фонетический пласт, как составляющий нижний слой языка находится в постоянном взаимовлиянии с морфологическим ярусом и влияет на его развитии.

Вообще, звуки речи, вопросы о фонеме находятся в центре внимания современной лингвистики. Мы знаем из лингвистической литературы, что первое исследование фонемы и морфемы принадлежит Бодуэн де Куртене.

Эта идея была позже продолжена его студентами, но не была принята некоторыми учеными. Обратим внимание, что Бодуэн де Куртене предложил две разных науки о звуках: о звуках, как физических субстратах и о звуках, как голосовых сигналов в роли средства общения. Далее эта идея была поддержана Л. В. Щербой, Е. Д. Поливановым Л. Р. Зиндер.

Л. Зиндер, основываясь на членение языка, выдвинул идею о том, что необязательно выступление отдельного звука, как неделимой единицы: «Можно себе представить язык, в котором все слоги открыты и состоят из одного какого-либо согласного или гласного а, и в таком языке фонемами будут *sa, ka, ta, ʒa* и т.д...» (7;49, 54) Считаю нужным отметить, что Л.Зиндер не согласен с мнением Н.Трубецкого о незначимости фонетических вариативов и считает их зародышами будущих фонем.

Но некоторые ученые считают (М.Граммон, И.МЛитвак, Р. Ф. Микуш, М.А. Сапожков, П. С. Кузнецов) , что фонема не полностью охватывает данное понятие. Было разностороннее отношение к фонеме

со стороны таких азербайджанских фонологов, как Г.Алекберли, Ф.Казимов, А.Дамирчизадэ, А.Ахундов, Ф.Вейсалли.

Следует отметить, что отношение ученых было неоднозначным. Например, А. Дамирчизадэ пишет: «Также нелепо звучит идея некоторых ученых, которые твердят, что русские звуки: а, б, в, г, д, з, о, ш, ч идентичны азербайджанским: a, b, v, q, d, z, o, ş, ç Хотя в каждом языке существует группа близких по артикуляции звуков, которые создают специфичную фонетическую систему данного языка и по этому артикуляционному ядру каждый звук в языке имеет специфичные признаки.» (2; 30).

Подтверждение мысли мы находим у Э.Сепира. Ученый отмечает: «Каждый язык в той же мере характеризуется своей идеальной звуковой системой и лежащей в основе её фонетической моделью (которую можно было бы назвать системой символических атомов), как и своей определенной грамматической структурой. И фонетическая и концептуальная структурность языка обнаруживает его инстинктивное тяготение к форме" (14;44)

Интересно отношение Ф. Вейсалли к проблеме фонемы. «В фонетическом ярусе сегментные единицы(фоны) определяются, как группы или единицы, путем членения и идентичности, которые соответствуют фонемам на уровне абстрактности. Фонема на своем уровне более неделимая единица.» (3; 10)

Да, фонема есть линейно не делимая единица. Бесспорным, является факт о наличии в каждом языке линейно неделимой единицы, но вопрос в том, что соответствует ли она в каждом языке фонеме. Ведь и Л. В. Щерба указывал на то, что даже слоги в некоторых языках могут выступать в роли неделимой единицы. выступать в качестве носителя некоторого значения.

При изучении тюркских языков в любом аспекте, должна учитываться специфичная гармония тюркских языков и стабильные фонетические закономерности, которые определяют морфологический ярус языка. Ещё точнее, если выразиться сингармонизм в тюркских языках переопределил агглютинацию. Сингармонизм, как силу, определяющую морфологический строй, оценил и Бодуэн де Куртене. В то же время, он ищет гармонию гласных в морфологическом пласте и добавляет, что эти закономерности тесно связаны с внутренним строением туранских языков. (11;102)

Поверхностное отношение к сингармонизму в тюркских языках привело к ошибочным результатам в области определения фонемы в данных языках. Перевод путём кальки с европейских языков на тюркские понятия фонемы, не учло того, что эти языки отличаются друг от друга не только своим словарным запасом, но и структурой.

Становиться не ясным - звуки /i~ı~u~ü/ в тюркских языках это фо-

немы или их вариативности? Эти звуки отличаются друг от друга только одним дифференциальным признаком (/i~i/- стоят в оппозиции по принципу палатализации, /i~ u/- по принципу небной и губной оппозиции).

Эти гласные нельзя называть вариативностью одной фонемы. Но тогда, если эти звуки действительно отдельно взятые фонемы, тогда как же они без изменения значения замещают друг друга? Мы не можем однозначно ответить на данные вопросы. Потому что, понятие фонемы не соответствует данной реальности. Что же стоит выше понятия фонемы в тюркских языках? Конечно, ответ однозначен - законы сингармонизма, которые фундаментально определяют морфологический и фонетический пласт тюркских языков.

Несмотря на многочисленные труды в этой области полностью не удалось охватить весь масштаб той роли, которую играет сингармонизм в тюркских языках. Мысли Жунибека создают впечатление о ситуации: «Сингармонизм же лишенный органически присущих функций, превращается в чисто фонетическое явление- гармонию гласных. Вакуум в фонологической системе тюркских языков был заполнен: недостающее звено заменили индоевропейским словесным ударением.» (6;21).

Мысли Жунибека можно буквально отнести и к азербайджанскому языку. Функционально роль сингармонизма была искусственно снижена, была попытка соотносить к нему только гармонию гласных и создавалось такое впечатление, что последовательность однородных гласных характеризует данный закон. Хотя сингармонизм охватывает не только гласные, но и полностью весь слог.

Следует отметить, что эта специфичность тюркских языков всегда была в центре внимания лингвистов всего мира. Случалось, что многие ученые ошибочно приходили к результатам о характере данного процесса, считая, что она подчиняется системе корень+суффикс. Бодуэн де Куртене затрагивая тему, отмечал, что закон гармонии в туранских языках играет роль цемента, цементируя слога и слова. Далее ученый прибегая к параллелям отмечал, что в арийских языках в подобной роли выступает ударение. Без ударения, писал Куртене невозможно говорить о целостности слова в арийских языках. В туранских же языках маленькие части сохраняя свои гласные выступают самостоятельно. (11;105)

Основываясь на выводы Б. де Куртене, а также французского тюрколога Ж.Дени о данном вопросе, русский ученый В.В.Радлов называл сингармонизм словообразующим средством.

Значит, мы правы, когда настойчиво твердим о сингармонизме, как структурно-фундаментальном явлении.

Думаем, что правота тезиса о том, что фонетический и морфологический яруса взаимно определяют друг друга, нашло поддержку в тру-

дах многих ученых, таких как Г.Адмони, Н.С.Жукова, Ф. Казимов и др.

Ещё в свое время А.А.Реформацкий и В.А.Виноградов решительно выступили в пользу данной гипотезы в 1970 году в «Исследованиях по тюркологии», признав сингармонизм, как фундаментальное структурно-типологическое явление. (11;105) ; (5;116)

Сравнивая тюркские и европейские языки В.Виноградов отмечает, что морфологическая парадигма в агглютинативных языках стандартна. Например, парадигма падежей носит акциональный характер. Сохранение акциональной структуры - это принцип внутреннего порядка, что напрямую влияет на нижний - фонетический ярус и, в результате чего сингармонизм выступает, как единственное словообразующее средство. Сингармонизм в свою очередь способствует сохранению акциональности в парадигме морфологического строя. Итак, вырабатываются структурные связи между ярусами языка. (5; 116)

Спрашивается, если сингармонизм в агглютинативных языках - эта сегментная сила, которая обладает словообразующей функцией, то как логично искать в данных языках вторую сегментную силу - ударение?

Обратимся к лексическому фонду диалектов азербайджанского языка. При работе над диалектологическим словарём на основе материалов собранных в I и II томах, выяснилось, что, ударение не участвует в словообразовательном процессе.

Примечательно, что в тюркских языках выступление каждого сингармонического варианта выглядит, как самостоятельная фонема. Об этом более подробно мы находим у казахского фонолога Жунисбека. По данному вопросу взгляд тюрколога Г. Мельникова вызывает интерес: «Материалы древних манчурского и тюркских языков дают нам возможность проследить необыкновенную симметрию гласных в этих языках. Ныне только в тюркских языках эта симметрия была сохранена... и даже в результате появившейся после и являющаяся ещё одним дифференциальным признаком долгота гласных, не смогла испортить эту симметрию. (10; 142)

А.Реформацкий настойчиво твердил, о том, что нужно отказаться от термина - гармония гласных и говорить только о сингармонизме. (12, 188). А. Реформацкий убежденно считал, что это суперсегментная сила, которая охватывает все три уровня фонетического яруса: фонемный, подфонемный, надфонемный .Автор также считал, что сингармонизм охватывает морфемный и лексический яруса языка. (12;188)

Ещё одна деталь в данном вопросе остаётся открытой. Дело в том, что затрагивая тему ударения в тюркских языках как- то поверхностно относятся к вопросу о мелодичной структуре тюркских языков. Правда А.Жунисбек как-то затронул данный вопрос, заметив, что ударение

невозможно различить в тюркских языках по причине мелодичности последних. Думаем, что правда кроется именно в мелодичности тюркских языков. Мелодия на которой построена тюркская фонология главная помеха усилению какого либо звука в потоке речи. Обратим внимание в русском языке этот термин обозначается, как ударение (от слова ударить, значит усиленно бить), на английском обозначается термином *stress*, который аналогичен русскому. То есть словообразование происходит, имеено, тогда, когда какой звук становится ведущим, не дав распаданью флективно образованным словам. Ведь флексия требует ударную точку, где можно собраться. Мелодия требует гармонию. Аккорд становится ведущим в мелодичных языках. Остановимся подробнее на вопросе о мелодии.

В некоторых азербайджанских диалектах изначально может показаться, что мы слышим ударение в первом слоге. Особенно часто встречающееся явление в южных диалектах. Но почему, же тогда не происходит изменение значения. Значит, речь идёт не об ударении, а об интонации.

«Очевидно, внеязыковые интонации, вызывающие эмоции, имеют ту же структуру тона и интенсивности, то и слова, окрашенные теми же эмоциями.» (15;34)

Зиндер различает два аспекта интонации: коммуникативную и эмоциональную. (7;305)

В азербайджанском языкознании Ф. Вейсалли затрагивая данную тему пишет: «Смешивание вопросов сегментации и суперсегментации, а также принятие интонации, как морфемы не реально и нелепо. Потому что, морфема носит определенное значение в языке она билатеральная единица. Интонация, как и остальные фонологические единицы не имеет самостоятельного значения. (2;110)

На самом деле, интонация в речи играет экспрессивный характер и лишён фонологического значения. Как мы знаем, ударение играет роль сегмента и, потому обязанности интонации и ударения, которые они носят, сильно различаются. Например, принято считать, что в тюркских языках в таких словах, как /gəlin/, /sərin/ и др. ударение играет смыслоразличительную роль. Если ударение падает на первый слог - эти слова означают глагол в повелительной форме. А если падает на второй слог - эти слова существительные. Хотя проходят мимо того, что все эти слова в повелительной форме высказываются с интонацией повеления, то есть речь идёт не об ударении, а об особом произношении глаголов в повелительной форме. То же самое, можно сказать о якобы, смыслоразличительной роли ударения в словах с суффиксом /-ma/, /-mə/. В некоторых словах, где особо подчеркивается, что

это глаголы в отрицательной форме, интонацией выделяется первый слог, в словах где это просто существительные слова произносятся обычно. Даже можно показаться, что слова произносятся по слогам, потому что сингармонизм не допускает выделения какого-либо слога. Это повреждает ритмику, плавность языка.

Мелодичная структура тюркских языков требует постоянной плавности. Думаем, что в трудах посвященных структуре тюркских языков, упустилось, что в этих языках ведущей является ритмичность, плавность. Конечно, это обстоятельство приводило к неправильным результатам. Но можно отметить малочисленные научные труды в данной области. Жунисбек убедительно пишет: «Модель визуально иллюстрирует невозможность сосуществования ударения и тона, ударения и сингармонизма, тона и сингармонизма.» (6;22)

Для наглядного примера возьмём английский язык. Изменения в данном языке происходят, буквально, на глазах. В связи с изменениями в синтаксическом строе английского языка, он плавно переходит с ударения, как сегментной силы, в тон. Тон - главная сегментная сила в изолированных языках. Английский постепенно переходит из разряда флективных в разряд изолированных, то есть аморфных. Тон начинает приобретать ведущую роль в смысловозначительном аспекте. Мы выше подчеркнули мысль о несостоятельности термина - фонема для тюркских языков. Уже встречающаяся в лингвистической литературе противопоставление терминов фонема- сингема- тонема, заслуживает внимания. Данная идея примечательна, абсолютно, новым отношением к проблемам акцентологии, фонологии, просодии. Жунисбек, как мы думаем, вполне прав, говоря об актуальности просодии, как обобщающей дисциплины для изучения вопросов тонологии, сингармонологии и акцентологии.

Анализ диалектов и говоров азербайджанского языка ещё раз показывает, что можно говорить о ритмике, нежели об ударении в них. Любое предложение в данных диалектах можно разложить по нотам. Ритмичная плавность сопровождает весь тот или иной текст в речи представителей диалектов. Ритмическое членение речи создаёт впечатление о более интенсивном и сильном конце слова в тюркских языках. Хотя повторяем речь идёт не о сильном, а плавучем конце слова. Ведь даже в терминах тюркской фонологии пестрят музыкальные термины.

Выпрашивается вопрос - какой конструкцией обладает слово в агглютинативных языках и чем оно отличается от конструкций слов в флективных языках. Думаем, что нужно, в данном случае, сперва ответить на вопрос, что такое гармония, вообще? Имеет ли она специфичную конструкцию? Римски-Корсаков считает, что гармония передаётся

через аккорд. (16;27). Не соглашаясь с данным мнением Й. Тюлин описывает гармонию, как согласованность звуков, родившуюся в сочетании чувств и логики. Согласно автору, гармония эта привычка, усвоенная нами с детства. Тюлин принимает гармонию, как формаобразующее средство. (16;25) Одним из интересных, даже интригующих, можно сказать, моментов является изъяснения автором такого явления, как аккорд. Тюлин считает, что аккорд-это логичное дифференциальное созвучие, которое выступает, как представитель лад гармоничной системы. (16;28) Именно, эта утонченная деталь, пропускается в тюркологической фонологии. Слово в тюркских языках выступает в виде аккорда, точнее словообразование происходит на основе логичного дифференциального созвучия, зародившегося в лад гармоничной системе. Это созвучие является конструктивной единицей и, выступая согласно своей природе лада, носит динамичные признаки. Вот откуда ошибочное представление о динамичном ударении в тюркских языках. Выступая в виде аккорда, слово в тюркских языках, в силу своей природы не может принимать ударение, ибо это нарушит его целостность. То есть в отличие от флективных языков ударение в ладе гармоничной системе может играть дистрибутивную роль. Выделение какого-либо тона нарушает симметричность и гармоническое созвучие. Возвращаясь к словам Тюлина о том, что гармония это формаобразующее средство, а аккорд является её представителем, как конструктивная единица, мы ещё раз подчеркиваем природу самой гармонии. Гармония, как формаобразующее средство владеет дифференциальными признаками. Гармония средство, превращающее аккорд (слово) в конструкцию. Созвучие играет роль сегментации в данной ситуации. Если выразиться, яснее, сингармонизм в тюркских языках выступает, как формаобразующее средство, непосредственно создавая единую конструкцию - слово.

Сопоставим в данном случае, флективные языки. Слово в упомянутых языках изменяется изнутри и реально подвергается угрозе распада. То есть появляется необходимость зацементировать слово. Вот и ударение играет роль цемента, превращая флективное в единое. Логично, фонема в европейских языках флективная и, однозначно, отличается от интеллектуальных звуков в тюркских языках. В тюркских языках интеллектуальный звук зависит от созвучия. Не нарушая ритмику, он должен выступать, как член единой конструкции. Эти последовательные законы выражаются алгоритмом: созвучие цементирует слово, где гармония играет роль фундаментально-структурной основы. На этой основе и строится весь морфологический - агглютинативный строй тюркских языков.

Список литературы

1. Axundov.A. (1984). Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif.
2. Dəmirçizadə Ə. (2007). Fonetika. Bakı: Şərq-qərb.
3. Veysəlli F.(2009). Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim.
4. В.А.Никонов. (1966). Фоностатическое измерение междуязыковых расстояний. Москва: Наука.
5. Винаградов В.А. (1970)..Сингармонизм и фонология слова. Фрунзе: Илим.
6. Жунисбек Р.(2012). Просодико-сегментные проблемы тюркских языков. Баку: Türkologiya.
7. Зиндер Л.Р. (1979). Общая фонетика. Москва: Наука.
8. Казымов Ф.(1952). Система гласных фонем азербайджанского языка. Москва: Известия АН СССР ОЛЯ.
9. Мамедов А. (1985). Тюркские согласные: анлаут т комбинаторика. Баку: Элм.
10. Мельников Г.А. (1966). Некоторые общие черты вокализма урало-алтайских языков. Москва: Наука.
11. Реформатский А.А. (1966). Иерархия фонологических единиц и явления сингармонизма. Москва: Наука.
12. Реформатский А.А. (1970). Сингармонизм как проблема фонологии и общей лингвистики. Фрунзе: Тюркологические исследования.
13. Сафронов Г.И.(б.д.). Просодия основных единиц китайского языка. / [www.philology.ru/linguistics4/sofronov-91,htm](http://www.philology.ru/linguistics4/sofronov-91.htm).
14. Сепир Э. (1934). Язык. Москва Ленинград: Огиз.
15. Трубецкой. (2009). Основы фонологии. Москва: Наука.
16. Тюлин Ю.(1966). Учение о гармонии. Москва: Музыка.
17. Щерба Л.В.(1912). Русские гласные в качественном и количественном отношении. Москва: СПб.

İ.Qurbanlı

Sinharmonizm struktur-fundamental hadisə kimi

Xülasə

Məqalədə türk dillərində sinharmonizm məsələləri tədqiq olunur. Tədqiqat zamanı türk dillərinin morfoloji və fonetik yarusları təhlil olunur. Tədqiqat işində tarixi-müqayisəli metodla yanaşı tutuşdurma metodundan da istifadə edilmişdi. İngilis dilinin morfoloji quruluşu bu metodun vasitəsi ilə türk dilləri tutuşdurulmuş və bu nəticəyə gəlinmişdir ki, morfoloji quruluşda baş verən bütün dəyişikliklər eyni zamanda fonoloji yarusda əksini tapır. Xüsusən də, vurğu və ton kimi seqment qüvvələrin dildəki roluna təsir edir.. Türk dillərində vurğu məsələsi müqayisəli şəkildə tədqiq olunur. Türk dilləri və dialektlərindən verilən müqayisələr göstərir ki, sinharmonizm yalnız səslərin ahəngi deyil, eyni zamanda, türk dillərinin fonomorfoloji quruluşunu təyin edən hadisədir.

Araşdırma müxtəlif baxış prizmalarından məsələyə yanaşmanı əks etdirib.-
Sinharmonizm və vurğu məsələlərinə bir daha fərqli münasibət göstərilmişdir.
Türk dillərində harmoniyanın rolu xüsusi vurğulanmışdır.

И.Гурбанлы

**Once again about the synharmonicity, as a structural-fundamental
phenomenon
Summary**

The article studies the problems of synharmonism in the Turkic languages. The morphological and phonetic structure of these languages is compared. In the article, along with a historically comparative method, was used ignite method. With the help of this method, the English language was attracted to the study. During the study was seen as a change in the morphological tier affect the phonological layer. In particular such segmental forces as stress and tone complete completely change. The above examples from different Turkic languages and dialects confirm the hypothesis that synharmonism is not only a consonance of vowels, but a fundamental structural basis. To put it more clearly, the Sinharmonism in Turkic languages acts as a formative means, directly creating a single construction - a word. This article explores this issue in a variety of ways. Comparing the law of synharmonism and stress, different relations of linguists are given on this issue.

Rəyçi: Tünzalə Baxşıyeva
Filologiya elmləri doktoru

SƏYANƏ BAĞIROVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ADU
sayanamovsum@gmail.com

KOQNİTİV ƏHATƏDƏ BİLİŇQVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏR

Açar sözlər: bilinqvizm, bilinqv, multilingvizm, koordinativ, subordinativ, psixoloji aspekt, lingvistik aspekt

Keywords: Bilingualism, bilingual, multilingualism, coordinative, subordinate, psychological aspect, linguistic aspect

Ключевые слова: билингвизм, билингв, координатный, субординативный, психологический аспект, лингвистический аспект

Müasir dövrdə bilinqvizm və multilingvizm probleminə həm yerli, həm də xarici ədəbiyyatda dilçilər tərəfindən marağın yüksək olduğunu müşahidə etmək olar. Bilinqvizm müasir dövrün ən geniş yayılmış terminlərindəndir. İki dili bilmək hadisəsi dilçilikdə ikidillilik yaxud bilinqvizm, iki dili bilən adam bilinqv yaxud ikidilli, iki dildən çox bilənlər polilingvlər, altı dildən çox bilənlər isə poliqlot adlanır.(8) Siyasi, iqtisadi, və mədəni əlaqələrin inkişaf etdiyi bir dönmə nəzərə alsaq bilinqvizm və multilingvizmin mühüm yer tutduğunun şahidi olarıq.

Fəxrəddin Veysəlinin Dilçilik ensiklopediyasında alm. Zweisprachigkeit, ing. Bilingualism, azərb. Bilinqvizm, ikidillilik. – Çoxdilliliyin bir növüdür.(1) Bilinqvizm ikidillilik (lat. bi-“iki”, lingua- “dil”) deməkdir. Bu məfhumu muhtəlif alimlər fərqli şəkildə yanaşmışlar. Fəxrəddin Veysəlinin “Struktur dilçiliyin əsasları” kitabında isə belə izah verilir: bu həm fərdi, həm də kollektiv şəkildə ola bilər. Özü də ikidilliliyin iki növü fərqləndirilir:

a) koordinativ (hər iki dildə eyni şəkildə danışmaq);

b) subordinativ (dillərdən biri üstünlük təşkil edir). (2)

1922-ci ildə “Məntiqi Fəlsəfi Traktatda” filosof Ludviq Vitqenşteyn yazır: “ Mənim dilimin sərhədləri mənim dünyamın sərhədləridir”.(6) Beləki, nə qədər çox dil bilsək , o qədər də çox analizimiz və dünyagörüşümüz zənginləşər. Bilinqvizm beynin işini sürətləndirir, analiz etmək və fikir bildirmək kimi halları daha da inkişaf etdirir. Tədqiqatlar göstərir ki, dünyada bilinqvistlərin sayı monolingvistlərdən çoxdur.

Əbülfəz Rəcəbli özünün “ Nəzəri dilçilik” əsərində bilinqvizmin iki tipini fərqləndirir.

1) Regional (məhəlli)

2) Milli

Məhəlli bilinqvizm inzibati- dövlət yaxud coğrafi prinsip üzrə hüdudlanan müəyyən bir ərazidə iki yaxud daha çox xalqın məskun olduğu və hər xalqın gündəlik ünsiyyətdə əsasən öz xüsusi dilindən istifadə etdiyi şəraitdə iki yaxud daha çox miqdar dilin mövcud olması zamanı özünü göstərir. Bu mənada Rusiya, Çin, Hindistan, İndoneziya, Belçika, İsveçrə, Kanada və s. ikidilli və çoxdilli dövlətdir.

Milli bilinqvizm coğrafi (ərazi) prinsipinə deyil, etnik (milli) prinsipə əsaslanır. Belə bilinqvizmdə bir xalqda iki yaxud daha çox müxtəlif milli dillərin yanaşı yaşaması zamanı baş verir. (3)

L.V. Şerba ikinci dilin mənimsənilməsi üsullarından danışarkən göstərir ki, bilinqvizm *süni və təbii* ola bilər. O, məktəb, müəllim, dərslük vasitəsilə ikinci dilin mənimsənilməsini süni bilinqvizm, yad dillə bilavasitə ünsiyyət prosesində olma nəticəsində ikinci dilin mənimsənilməsini təbii bilinqvizm adlandırır.(8) Bizim fikrimizcə təbii bilinqvizmdə bir dildən başqa dilə keçmə zamanı daha tez baş verir. Təbii və suni üsullarla yaranan bilinqvizm eyni deyil.

U.Vaynrayx bilinqvizm praktikasını iki dildən fasiləli istifadə kimi qiymətləndirir. (5) Ümumiyyətlə bu iki məfum sinonim kimi istifadə olunsada, bilinqlər bir dildən artıq dili fəal şəkildə istifadə edənlərdir. Bilinqvizm isə müxəlif formalarda meydana gəlir. Bəzi fərqlər dünyaya göz acandan iki dilə sahib olub həyatları boyunca hər iki dildən istifadə etməyə davam edirlər.

Tədqiqatlar göstərir ki, müxtəlif mühütdə yaşayan erkən və ya gec bilinqlərin çoxu ikidilli ola bildiyi halda bəziləri ola bilmir. Bilinqlv olmaq üçün iki dili fəal şəkildə istifadə edənlər buna uğurla nail olurlar. (9) Bu səbəbdən də hec də bütün bilinqləri eyniləşdirmək düzgün deyil.

Bilinqvizm dilçiliyi çoxdan maraqlandıran global məsələlərdəndir. İlk dəfə olaraq bilinqvizm məfumu 1938-ci ildə Valentin Aleksandroviç Avrorin tərəfindən elmə gətirilmiş və “iki muxəlif dilə sərbəst və eyni səviyyədə hakim olma kimi” müəyyənləşdirmişdir. (4)

Əgər iki dil eyni zamanda yiyələnmə dogulan andan və ya bir yaş ərəfəsində baş verirsə, dilə müntəzəm yiyələnmə yaş dövrünün istənilən (körpəlik, yeniyetməlik və ya ahıllıq)dönəmində mümkün ola bilər.

Müasir tədqiqatçıların çoxu bilinqvizmin təkcə ünsiyyət qurmaq üçün deyil, həmçinin inkişaf edən beynə müəyyən koqnitiv üstünlüklər verdiyi qənaətinə gəlmişlər. Florida ştatında keçirilən eksperimentə əsasən bilinqvistlərdə alzeymer və ruhi xəstəliklərə düşər olmaq şansı monolinqvistlərdən 5 dəfə azdır. Bilinqvizm hadisəsi 3 aspektdən tədqiq olunur:

- 1) linqvistik (socio- linqvistik),
- 2) psixoloji
- 3) pedoqoji

Sosio-lingvistik aspekt ikidilliliyin komponentlərinin formalaşmasına təsir edən sosial amillərdir. Bu aspekt özü də lingvistik və yaxud daxili lingvistik proseslərlə əlaqədə olaraq dillərin inkişafının daxili strukturunu formalaşdırır. A. Şerba bu hadisəni əhalinin bir hissəsinin iki dildə sərbəst dillərin çarpazlaşması kimi nəzərdən keçirir və yazır: “ İkidillilikdə iki hadisə seçilir:

1. “təmiz ikidillilik”- burada hər iki dil bir birindən tamamilə təcrid olunur;
2. “ qarışıq ikidillilik”- Bu halda isə insanlar bir dildən digərinə asanlıqla keçir, gah bir gah da o biri dildən istifadə edir. Bizim fikrimizə görə birinci hadisə sözün dar mənasında klassik bilinqvizm hadisəsinə uyğun gəlir. İkinci hadisə isə diqlosiya möhvumu kimi nəzərdən keçirilə bilər.(1)

Bilinqvizm kommunikativ fenomen olaraq daha geniş yayılmış məfhumdur. Sosio-lingvistik aspektdə iki dilin işlənmə əhatəsi, ehtiyacı, tezliyi nəzərə alınır. Müasir ölkələrdə dil situasiyanı müşahidə edəndə şahidi oluruq ki, ikidillilik elmi dildə desək bilinqvizm, bəzi ölkələrin keçdiyi tarixi proseslərə əsasən labüd şəkildə meydana çıxmışdı. Divergensiya hadisələri zamanı bilinqvistik proseslər özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir. (1) Məsələn, rus dili SSR-yə daxil olan bütün xalqlar üçün ikinci dil hesab olunur. Bir çox alimlər fərdin ikidilliliyinin kriteriyalarını müəyyənləşdirmək üçün, ikidilə hakim olmanın dərəcəsi ilə yoxlamamı təklif edir. U. Vaynrayx yazır: “ İkidilə sahib olmanın müqayisəli dərəcəsi təmiz lingvistik terminlə ifadə oluna bilməz. Elə bu özü də bilinqvizmin çox şaxəli aspektlərindəndir....., beləki tədqiqat üçün psixologiya və ictimai elmlərlə əməkdaşlığı vacibdir”. (5. 27) N. A. Lyubimova görə ikidilliliyin psixoloji tipologiyası “4 kriteriyaya əsaslanır.

- 1) danışmaq fəaliyyətinin növləri;
- 2) danışmaq mexanizmlərinin öz aralarında uyğunluğu, fərqli dillərə yiyələnmənin təminatı;
- 3) düşüncənin hər dildə nitq ilə əlaqəsi;
- 4) dilə yiyələnmənin üsulları”

Bilinqvizmin psixoloji aspekti özündə danışığın yaranması və əks olunması proseslərini təzahür etdirir. Eksperimentlərdən alınan nəticələrə görə, bəzi alimlərin fikrincə, bilinqvistlərdə doğma dillə ikinci dilin hər birinin yaranma və qəbulunun ayrı-ayrı sistemləri mövcuddur. Pedaqoji aspekt lingvistik, psixoloji sosiolingvistik təərəflər əsasında tədqiq olunur. “Bilinqvistik şərtlərdə ikidilə yiyələnmənin metodları, ikidilliliyin tədqiq və tətbiqi pedaqoji baxımdan əsas vəzifələr hesab olunur” (7. 38).

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Dilçilik ensiklopediyası. I,II cild (dərs vəsaiti) prof. F.Veysəllinin redaktəsi ilə.- Bakı: Mütərcim, 2008.
2. F.Y.Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı, 2005, s. 293- 295
3. Əbülfəz Rəcəbli. Nəzəri Dilçilik. Bakı, Nurlan, 2013, s. 353
4. Аврорин В.А. Проблемы Изучения Функциональной Стороны Языка. Изд. Наука М. 1975
5. Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие // Языковые контакты. М., 1972. С. 25-60. (Новое в лингвистике; Вып. 6)
6. Витгенштейн Л. Философские работы. Ч.-1. М. 1994.
7. Любимова Н.А. Фонетическаяинтерференция и общениенародномязыке (Экспериментальноеисследованиенаматериалефинско-русскогодвужычия): автореф. дис. ...д-рафилол. н. / Н. А. Любимова. Л.: Изд-во ЛГУ, 1988. 195 с.
8. Шерба Л.В.К вопросу о двуязычии// Шерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974. – С. 313-318
9. GigiLuk and Ellen Bialystok, // Journal of cognitive Psychology, 2013

С.Багирова

Двуязычные функции в когнитивном контексте

Резюме

В статье рассматривается активное и оснaвные характеристические функции билингвизма которое является основой коммуникации в глобальном мире. Билингвизм (двуязычия) становится одним из наиболее популярных и широко исследуемых феноменов современности. Человек владеющий двумя языкам, называется *билингвом*, а иногда даже *билингвистом*. Билингвизм – функционирование двух языков для обслуживания нужд этнического коллектива и его отдельных членов; отличается от простого знания еще одного языка наравне с родным и предполагает *возможность пользоваться* разными языками в различных жизненных ситуациях. В статье дается обзор последних зарубежных исследований, посвященных влиянию билингвизма на социо-когнитивное развитие личности. При этом подчеркивается, что понятие "двуязычие" имеет 3 аспекта –социолингвистический, психологический, педагогический. Показано также характеристика естественного и искусственного билингвизма. По степени владения двумя языками различают координированный и субординативный (смешанный) типы билингвизма.

Bilingual functions in a cognitive context

Summary

The article examines the active and main characteristic functions of bilingualism, which is the basis of communication in the global world. Bilingualism is becoming one of the most popular and widely researched phenomena of our time. A person who speaks two languages is called a bilingual, and sometimes even a bilingualist. Bilingualism - the functioning of two languages to serve the needs of the ethnic collective and its individual members; differs from the simple knowledge of another language on a par with the native language and suggests the possibility of using different languages in different life situations. The article gives an overview of recent foreign studies on the impact of bilingualism on the socio-cognitive development of the individual. It is emphasized that the concept of "bilingualism" has three aspects sociolinguistic, psychological, pedagogical. The article also states explanation about the characteristic of natural and artificial bilingualism. By the degree of proficiency in two languages, the coordinated and subordinate (mixed) types of bilingualism are distinguished.

Rəyçi: Minaxanım Hacıyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

SƏBINƏ ZÜLFÜQAROVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
sabazulf@gmail.com

DEVELOPING SPEAKING ACTIVITIES

Açar sözlər: nitq fəaliyyəti, sinif, kommunikativ, iştirakçı, düzəliş

Key words: speaking activity, classroom, communicative, participant, correction

Ключевые слова: разговорная деятельность, аудитория, разговорчивый, участвующий, исправление

Traditional classroom speaking practice often takes the form of drills in which one person asks a question and another gives an answer. The question and the answer are structured and predictable, and often there is only one correct, predetermined answer. The purpose of asking and answering the question is to demonstrate the ability to ask and answer the question.

In contrast, the purpose of real communication is to accomplish a task, such as conveying a telephone message, obtaining information, or expressing an opinion. In real communication, participants must manage uncertainty about what the other person will say. Authentic communication involves an information gap; each participant has information that the other does not have. In addition, to achieve their purpose, participants may have to clarify their meaning or ask for confirmation of their own understanding.

To create classroom speaking activities that will develop communicative competence, instructors need to incorporate a purpose and an information gap and allow for multiple forms of expression. However, quantity alone will not necessarily produce competent speakers. Instructors need to combine structured output activities, which allow for error correction and increased accuracy, with communicative output activities that give students opportunities to practice language use more freely.

Structured Output Activities. Two common kinds of structured output activities are *information gap* and *jigsaw* activities. In both these types of activities, students complete a task by obtaining missing information, a feature the activities have in common with real communication. However, information gap and jigsaw activities also set up practice on specific items of language. In this respect they are more like drills than like communication.

Information Gap Activities

- Filling the gaps in a schedule or timetable: Partner A holds an airline timetable with some of the arrival and departure times missing.

Partner B has the same timetable but with different blank spaces. The two partners are not permitted to see each other's timetables and must fill in the blanks by asking each other appropriate questions. The features of language that are practiced would include questions beginning with "when" or "at what time." Answers would be limited mostly to time expressions like "at 8:15" or "at ten in the evening."

- **Completing the picture:** The two partners have similar pictures, each with different missing details, and they cooperate to find all the missing details. In another variation, no items are missing, but similar items differ in appearance. For example, in one picture, a man walking along the street may be wearing an overcoat, while in the other the man is wearing a jacket. The features of grammar and vocabulary that are practiced are determined by the content of the pictures and the items that are missing or different.

These activities may be set up so that the partners must practice more than just grammatical and lexical features. For example, the timetable activity gains a social dimension when one partner assumes the role of a student trying to make an appointment with a partner who takes the role of a professor. Each partner has pages from an appointment book in which certain dates and times are already filled in and other times are still available for an appointment. Of course, the open times don't match exactly, so there must be some polite negotiation to arrive at a mutually convenient time for a meeting or a conference.

Jigsaw Activities

Jigsaw activities are more elaborate information gap activities that can be done with several partners. In a jigsaw activity, each partner has one or a few pieces of the "puzzle," and the partners must cooperate to fit all the pieces into a whole picture. The puzzle piece may take one of several forms. It may be one panel from a comic strip or one photo from a set that tells a story. It may be one sentence from a written narrative. It may be a tape recording of a conversation, in which case no two partners hear exactly the same conversation.

- In one fairly simple jigsaw activity, students work in groups of four. Each student in the group receives one panel from a comic strip. Partners may not show each other their panels. Together the four panels present this narrative: a man takes a container of ice cream from the freezer; he serves himself several scoops of ice cream; he sits in front of the TV eating his ice cream; he returns with the empty bowl to the kitchen and finds that he left the container of ice cream, now melting, on the kitchen counter. These pictures have a clear narrative line and the partners are not likely to disagree about the appropriate sequencing. You can make the task more

demanding, however, by using pictures that lend themselves to alternative sequences, so that the partners have to negotiate among themselves to agree on a satisfactory sequence.

- More elaborate jigsaws may proceed in two stages. Students first work in input groups (groups A, B, C, and D) to receive information. Each group receives a different part of the total information for the task. Students then reorganize into groups of four with one student each from A, B, C, and D, and use the information they received to complete the task. Such an organization could be used, for example, when the input is given in the form of a tape recording. Groups A, B, C, and D each hear a different recording of a short news bulletin. The four recordings all contain the same general information, but each has one or more details that the others do not. In the second stage, students reconstruct the complete story by comparing the four versions.

With information gap and jigsaw activities, instructors need to be conscious of the language demands they place on their students. If an activity calls for language your students have not already practiced, you can brainstorm with them when setting up the activity to preview the language they will need, eliciting what they already know and supplementing what they are able to produce themselves.

Structured output activities can form an effective bridge between instructor modeling and communicative output because they are partly authentic and partly artificial. Like authentic communication, they feature information gaps that must be bridged for successful completion of the task. However, where authentic communication allows speakers to use all of the language they know, structured output activities lead students to practice specific features of language and to practice only in brief sentences, not in extended discourse. Also, structured output situations are contrived and more like games than real communication, and the participants' social roles are irrelevant to the performance of the activity. This structure controls the number of variables that students must deal with when they are first exposed to new material. As they become comfortable, they can move on to true communicative output activities.

Communicative Output Activities. Communicative output activities allow students to practice using all of the language they know in situations that resemble real settings. In these activities, students must work together to develop a plan, resolve a problem, or complete a task. The most common types of communicative output activity are *role plays* and *discussions*.

In role plays, students are assigned roles and put into situations that they may eventually encounter outside the classroom. Because role plays imitate life, the range of language functions that may be used expands

considerably. Also, the role relationships among the students as they play their parts call for them to practice and develop their sociolinguistic competence. They have to use language that is appropriate to the situation and to the characters.

Students usually find role playing enjoyable, but students who lack self-confidence or have lower proficiency levels may find them intimidating at first. To succeed with role plays:

- Prepare carefully: Introduce the activity by describing the situation and making sure that all of the students understand it
- Set a goal or outcome: Be sure the students understand what the product of the role play should be, whether a plan, a schedule, a group opinion, or some other product
- Use role cards: Give each student a card that describes the person or role to be played. For lower-level students, the cards can include words or expressions that that person might use.
- Brainstorm: Before you start the role play, have students brainstorm as a class to predict what vocabulary, grammar, and idiomatic expressions they might use.
- Keep groups small: Less-confident students will feel more able to participate if they do not have to compete with many voices.
- Give students time to prepare: Let them work individually to outline their ideas and the language they will need to express them.

Through well-prepared communicative output activities such as role plays and discussions, you can encourage students to experiment and innovate with the language, and create a supportive atmosphere that allows them to make mistakes without fear of embarrassment.

References

- Brown, and G. Yule. (1983). *Teaching the spoken language*. New York: Cambridge University Press.
- Schmidt, R. W., & Frota, S. N. (1986). Developing basic conversational ability in a second language: A case study of an adult learner of Portuguese. In R. R. Day (Ed.), *Talking to learn* (pp. 237-326). Rowley, MA: Newbury House.

S.Zülfüqarova

Nitq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi

Xülasə

Həqiqi ünsiyyətdə iştirakçılar digər şəxsin dedikləri ilə bağlı qeyri-müəyyənliyi idarə etməlidirlər. Əsl ünsiyyət informasiya boşluğu ilə bağlıdır; hər bir iştirakçı digərinin olmadığı məlumatlara malikdir. Bundan əlavə, iştirakçılar öz məqsədlərinə nail olmaq üçün ünsiyyətin mənasını aydınlaşdırmaq və ya öz fikirlərini çatdırmağa çalışmalıdırlar.

Kommunikativ bacarıqları inkişaf etdirəcək sinif mühiti yaratmaq üçün müəllimlər bir məqsədi, yəni məlumat çatışmazlığını nəzərə almalı və çoxlu sayda ifadə formasının işlədilməsinə imkan verməlidirlər.

Təlimçilər dilin daha sərbəst şəkildə istifadə edilməsinə imkan verən kommunikativ çıxış fəaliyyəti ilə səhvin düzəldilməsinə və yüksək dəqiqliyə imkan verən strukturlaşdırılmış çıxış fəaliyyətlərini birləşdirməlidir.

С.Зулфугарова

Развивающаяся говорящая деятельность

Резюме

В реальном сообщении участники должны управлять неопределенностью относительно того, что скажет другой человек. Аутентичная коммуникация предполагает информационный пробел; каждый участник имеет информацию, которую другой не имеет. Кроме того, для достижения своей цели участникам, возможно, придется разъяснить их смысл или попросить подтвердить свое понимание.

Чтобы создавать занятия в классе, которые будут развивать коммуникативную компетенцию, инструкторы должны включать цель и информационный пробел и допускать множественные формы выражения. Тем не менее, только количество не обязательно будет давать компетентных докладчиков. Инструкторам необходимо комбинировать структурированные выходные действия, которые позволяют исправлять ошибки и повышать точность, с коммуникативными выходными действиями, которые дают студентам возможность более свободно использовать язык.

Rəyçi: Rəna Şamiyeva
Filologiya elmləri namizədi, dosent

SEVINC MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
sevincmamedova@gmail.com

THE ROLE OF SIGN LANGUAGES IN LINGUISTICS

Açar sözlər: dil, danışıq, əl ilə, işarə, məna, ifadə, ünsiyyət, bədən

Key words: language, spoken, by hand, sign, meaning, expression, communication, body

Ключевые слова: язык, разговорным, ручной, знак, смысл, выражения, общения, тела

A common misconception is that all sign languages are the same worldwide or that sign language is international. Aside from the pidgin - International Sign, each country generally has its own, native sign language, and some have more than one, though sign languages may share similarities to each other, whether in the same country or another one.

In linguistic terms, sign languages are as rich and complex as any spoken language, despite the common misconception that they are not “real languages”. Professional linguists have studied many sign languages and found that they exhibit the fundamental properties that exist in all languages.

Sign languages are not mime—in other words, signs are conventional, often arbitrary and do not necessarily have a visual relationship to their referent, much as most spoken language is not onomatopoeic. While iconicity is more systematic and widespread in sign languages than in spoken ones, the difference is not categorical. The visual modality allows the human preference for close connections between form and meaning, present but suppressed in spoken languages, to be more fully expressed. This does not mean that sign languages are a visual rendition of a spoken language. They have complex grammars of their own, and can be used to discuss any topic, from the simple and concrete to the lofty and abstract.

Sign languages, like spoken languages, organize elementary, meaningless units into meaningful semantic units. Like in spoken languages, these meaningless units are represented as (combinations of) features, although often also crude distinctions are made in terms of Hand shape (or Hand form), Orientation, Location (or Place of Articulation), Movement, and Non-manual expression.

More generally, both sign and spoken languages share the following common features that linguists have found in all natural human languages: 1) Mode of communication 2) Semanticity 3) Pragmatic function 4) Interchangeability 5) Cultural Transmission 6) Arbitrariness 7) Discreteness

8) Displacement 9) Productivity. These nine features serve to define the notion "language".

Common linguistic features of many sign languages are the occurrence of classifiers, a high degree of inflection, and a topic-comment syntax. More than spoken languages, sign languages can convey meaning by simultaneous means, e.g. by the use of space, two manual articulators, and the signer's face and body. Though there is still much discussion on the topic of iconicity in sign languages, classifiers are generally perceived to be highly iconic, as these complex constructions "function as predicates that may express any or all of the following: motion, position, stative-descriptive, or handling information". It needs to be noted that the term classifier is not used by everyone working on these constructions. Across the field of sign language linguistics, the same constructions are also referred with other terms.

As a sign language develops, it sometimes borrows elements from spoken languages, just as all languages borrow from other languages that they are in contact with. Sign languages vary in how and how much they borrow from spoken languages. In many sign languages, a manual alphabet (finger spelling) may be used in signed communication to borrow a word from a spoken language, by spelling out the letters. This is most commonly-used for proper names of people and places; it is also used in some languages for concepts for which no sign is available at that moment, particularly if the people involved are to some extent bilingual in the spoken language. Finger spelling can sometimes be a source of new signs, such as initialized signs, in which the hand shape represents the first letter of a spoken word with the same meaning.

Similarly, countries which use a single spoken language throughout may have two or more sign languages, or an area that contains more than one spoken language might use only one sign language. South Africa, which has 11 official spoken languages and a similar number of other widely used spoken languages, is a good example of this. It has only one sign language with two variants due to its history of having two major educational institutions for the deaf which have served different geographic areas of the country.

Sign languages exploit the unique features of the visual medium (sight), but may also exploit tactile features (tactile sign languages). Spoken language is by and large linear; only one sound can be made or received at a time. Sign language, on the other hand, is visual and, hence, can use simultaneous expression, although this is limited articulatorily and linguistically. Visual perception allows processing of simultaneous information.

One way in which many sign languages take advantage of the spatial nature of the language is through the use of classifiers. Classifiers allow a signer to spatially show a referent's type, size, shape, movement, or extent.

The large focus on the possibility of simultaneity in sign languages in contrast to spoken languages is sometimes exaggerated, though. The use of two manual articulators is subject to motor constraints, resulting in a large extent of symmetry or signing with one articulator only.

Sign languages convey much of their prosody through non-manual signs. Postures or movements of the body, head, eyebrows, eyes, cheeks, and mouth are used in various combinations to show several categories of information, including lexical distinction, grammatical structure, adjectival - or adverbial content, and discourse functions.

In ASL (American Sign Language), some signs have required facial components that distinguish them from other signs. An example of this sort of lexical distinction is the sign translated 'not yet', which requires that the tongue touch the lower lip and that the head rotate from side to side, in addition to the manual part of the sign. Without these features it would be interpreted as 'late'.

Grammatical structure that is shown through non-manual signs includes questions, negation, relative clauses, boundaries between sentences, and the argument structure of some verbs. ASL and BSL use similar non-manual marking for yes/no questions, for example. They are shown through raised eyebrows and a forward head tilt.

Some adjectival and adverbial information is conveyed through non-manual signs, but what these signs are varies from language to language. For instance, in ASL a slightly open mouth with the tongue relaxed and visible in the corner of the mouth means 'carelessly,' but a similar sign in BSL means 'boring' or 'unpleasant.'

Discourse functions such as turn taking are largely regulated through head movement and eye gaze. Since the addressee in a signed conversation must be watching the signer, a signer can avoid letting the other person have a turn by not looking at them, or can indicate that the other person may have a turn by making eye contact.

The cognitive linguistics perspective rejects a more traditional definition of iconicity as a relationship between linguistic form and a concrete, real-world referent. Rather it is a set of selected correspondences between the form and meaning of a sign. In this view, iconicity is grounded in a language user's mental representation ("construal" in Cognitive Grammar). It is defined as a fully grammatical and central aspect of a sign language rather than periphery phenomena.

Many signs have metaphoric mappings as well as iconic or metonymic ones. For these signs there are three way correspondences between a form, a concrete source and an abstract target meaning. The ASL sign LEARN has this three-way correspondence. The abstract target meaning is “learning.” The concrete source is putting objects into the head from books. The form is a grasping hand moving from an open palm to the forehead. The iconic correspondence is between form and concrete source. The metaphorical correspondence is between concrete source and abstract target meaning. Because the concrete source is connected to two correspondences linguistics refer to metaphorical signs as “double mapped.”

Although sign languages have emerged naturally in deaf communities alongside or among spoken languages, they are unrelated to spoken languages and have different grammatical structures at their core.

Sign languages may be classified by how they arise.

A village sign language is a local indigenous language that typically arises over several generations in a relatively insular community with a high incidence of deafness, and is used both by the deaf and by a significant portion of the hearing community, who have deaf family and friends. The most famous of these is probably Martha's Vineyard Sign Language of the US, but there are also numerous village languages scattered throughout Africa, Asia, and America.

Deaf-community sign languages, on the other hand, arise where deaf people come together to form their own communities. These include school sign, such as Nicaraguan Sign Language, which develop in the student bodies of deaf schools which do not use sign as a language of instruction, as well as community languages such as Bamako Sign Language.

Ədəbiyyat

1. Stokoe, William C.; Dorothy C. Casterline; Carl G. Croneberg. 1965. A dictionary of American sign languages on linguistic principles. Washington, D.C.: Gallaudet College Press.
2. Stokoe, William C. 1960. Sign Language Structure: An Outline of the Visual Communication Systems of the American Deaf, Studies in linguistics..
3. Lewis, M. Paul; Simons, Gary F.; Fennig, Charles D., eds. (2013). "Ethnologue: Languages of the World" (17th ed.). SIL International. Retrieved 2013-12-03. |

S.Məmmədova

İşarələr dilinin dilçilikdə rolu

Xülasə

Məqalə işarə dilinin istifadəsindən bəhs edir. İşarə dili mənanı çatdırmaq üçün əl ünsiyyətindən və bədən dilindən istifadə edən bir dildir. Buna eyni zamanda danışanın sərbəst fikirlərini ifadə etmək üçün əllər, bədən, üz ifadələri, əl-forma, orientasiya və hərəkət daxil ola bilər.

Onların (səs, ilk növbədə "şifahi dildən" asılıdır) danışığı dilləri ilə oxşar bir çox uyğunluqları var.

Kar insanların ünsiyyət qurduğu yerdə işarələr dili işlənilib hazırlanır və istifadə olunur.

İşarələrdən yalnız karlar üçün deyil, eyni zamanda eşidən lakin fiziki cəhətdən danışa bilməyən insanlar tərəfindən də istifadə olunur.

С.Мамедова

Рол языковых знаков в лингвистике

Резюме

Языки знаков (также подписали язык или просто подписания) это язык, который использует ручной общения и язык тела, чтобы передать смысл. Это может включать, одновременно сочетая ручной формы, ориентации и движения рук, рук или тела, и выражения лица, чтобы плавно выражать мысли говорящего.

Они имеют много сходства с разговорными языками (иногда называемых "устных языков", которые зависят в первую очередь от звука). Где существуют общины глухих людей, языки знаков были разработаны.

Подписание используется не только в глухих, она также используется людьми, которые могут слышать, но не может физически говорить.

Rəyçi: Lalə Məsimova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SIMRUQ QASIMOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
simruq@mail.ru

GUIDELINES FOR COMMUNICATIVE, LEARNER-CENTERED INSTRUCTION

Açar sözlər: təlimat, fəaliyyət, oxu, dil, şagird, əsl, motivasiya etmək

Key words: instruction, activity, reading, language, learner, authentic, motivate

Ключевые слова: инструкция, деятельность, чтение, язык, учащийся, аутентичный, мотивирующий

These ten guidelines will help you make communicative language teaching and learner-centered instruction part of your own instructional approach.

- Provide appropriate input
- Use language in authentic ways
- Provide context
- Design activities with a purpose
- Use task-based activities
- Encourage collaboration
- Use an integrated approach
- Address grammar consciously

1. Provide Appropriate Input

Input is the language to which students are exposed: teacher talk, listening activities, reading passages, and the language heard and read outside of class. Input gives learners the material they need to develop their ability to use the language on their own.

Language input has two forms. *Finely tuned* input

- Is matched to learners' current comprehension level and connected to what they already know
- Focuses on conscious learning of a specific point: the pronunciation of a word, the contrast in the uses of two verb tenses, new vocabulary, useful social formulas
- Is controlled by the instructor or textbook author
- Is used in the presentation stage of a lesson

Roughly tuned input

- Is more complex than learners' current proficiency and stretches the boundaries of their current knowledge
- Focuses on authentic use of language in listening or reading passages

- Is used “as is,” with minimal alteration by the instructor or textbook author
- Is used in the activity stage of the lesson

Roughly tuned input challenges student to use listening and reading strategies to aid comprehension. When selecting authentic materials for use as roughly tuned input, look for listening and reading selections that are one level of proficiency higher than students’ current level. This will ensure that students will be challenged by the material without being overwhelmed by its difficulty.

2. Use Language in Authentic Ways. In order to learn a language, instead of merely learning about it, students need as much as possible to hear and read the language as native speakers use it. Instructors can make this happen in two ways.

Teacher talk: Always try to use the language as naturally as possible when you are talking to students. Slowing down may seem to make the message more comprehensible, but it also distorts the subtle shifts in pronunciation that occur in naturally paced speech.

- Speak at a normal rate
- Use vocabulary and sentence structures with which students are familiar
- State the same idea in different ways to aid comprehension

Materials: Give students authentic reading material from newspapers, magazines, and other print sources. To make them accessible,

- Review them carefully to ensure that the reading level is appropriate
- Introduce relevant vocabulary and grammatical structures in advance
- Provide context by describing the content and typical formats for the type of material (for example, arrival and departure times for travel schedules)

Advertisements, travel brochures, packaging, and street signs contain short statements that students at lower levels can manage. The World Wide Web is a rich resource for authentic materials. Reading authentic materials motivates students at all levels because it gives them the sense that they really are able to use the language.

3. Provide Context. Context includes knowledge of

- the topic or content
- the vocabulary and language structures in which the content is usually presented
- the social and cultural expectations associated with the content

To help students have an authentic experience of understanding and using language, prepare them by raising their awareness of the context in which it occurs.

- Ask them what they know about the topic

- Ask what they can predict from the title or heading of a reading selection or the opening line of a listening selection
- Review the vocabulary (including idiomatic expressions) and sentence structures that are usually found in that type of material
- Review relevant social and cultural expectations

4. Design Activities with a Purpose

Ordinarily, communication has a purpose: to convey information. Activities in the language classroom simulate communication outside the classroom when they are structured with such a purpose. In these classroom activities, students use the language to fill an information gap by getting answers or expanding a partial understanding. For example, students work in pairs, and each is given half of a map, grid, or list needed to complete a task. The pair then talk to each other until they both have all the information.

5. Use Task-based Activities

Fluent speakers use language to perform tasks such as solving problems, developing plans, and working together to complete projects. The use of similar task-based activities in the classroom is an excellent way to encourage students to use the language. Tasks may involve solving a word problem, creating a crossword puzzle, making a video, preparing a presentation, or drawing up a plan.

6. Encourage Collaboration

Whenever possible, ask students to work in pairs or small groups. Give students structure in the form of a defined task and outcome. This structure will allow students to collaborate as they develop a work plan, discuss the substance of the task, and report the outcome. They will thus use language in a variety of ways and learn from each other.

Effective collaborative activities have three characteristics.

- Communication gap: Each student has relevant information that the others don't have
- Task orientation: Activity has a defined outcome, such as solving a problem or drawing a map
- Time limit: Students have a preset amount of time to complete the task

7. Use an Integrated Approach. Integration has two forms. *Mode integration* is the combination of listening, speaking, reading, and writing in classroom activities. By asking students to use two or more modes, instructors create activities that imitate real world language use.

Content integration is bringing content from students' fields of study into the language curriculum. University students often find it instructive to read, discuss, and write about material whose content they already know, because their knowledge of the topic helps them understand and use the language.

They are able to scaffold: to build on existing knowledge as they increase their language proficiency. For students who plan to study and/or work in a field that will require them to use the language they are learning, integration of content can be a powerful motivator.

8. Address Grammar Consciously. University students usually need and appreciate direct instruction in points of grammar that are related to classroom activities. These students often have knowledge of the rules associated with standard use of their native language (metalinguistic knowledge) and can benefit from development of similar knowledge in the target language and discussion of similarities and differences.

References

1. Brinton, D., Snow, M. A., and Wesche, M. B. (1989). *Content-based second language instruction*. New York: Newbury House/Harper & Row.
2. Brooks, N (1960). *Language and language learning: Theory and practice*. New York: Harcourt, Brace & World.
3. Brown, D. (1994). *Teaching by principles: An interactive approach to language pedagogy*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall Regents.
4. Brown, H. D. (1987). *Principles of language learning and teaching* (2nd ed.). Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

S.Qasimova

Kommunikativ, öyrənci təlimati üçün başlıca prinsiplər

Xülasə

Dil dərslərində təlimat şagird və öyrənmə prosesinə yönəldilir. Öyrənmə hədəfləri quraraq, öyrənmə strategiyalarını inkişaf etdirmək və seçmək və öz tərəqqisini qiymətləndirməklə tələbələr tədris prosesində iştirak edirlər. Sınıfdə tələbə təlimatçı tərəfindən təqdim olunan modellərdə iştirak edir və sonra dil modellərini istifadə etdikləri modelləri qururlar. Sınıf fəaliyyəti real-dünya vəziyyətlərini əhatə edir.

Şagird mərkəzli təlimat tələbələrə öz dil bacarıqlarının inkişafı üçün kömək edir və dil öyrənmək və istifadə qabiliyyətinə etibar qazanmağa kömək edir. Müəllimlər qeyri-ənənəvi fəaliyyətlərə, o cümlədən təlim strategiyasını necə istifadə edəcəyinə, mövcud vasitələrdən və resurslardan necə istifadə edildiyini və öz öyrənmələrini necə əks etdirməyi öyrətmək üçün qeyri-ənənəvi fəaliyyətlərə bəzi sinif vaxtlarını ayıraraq tələbələrə dəstək verirlər.

С.Касумова

Руководящие принципы коммуникативной, инструкции по учебному центру

Резюме

В языковых классах основное внимание уделяется учащемуся и учебному процессу. Инструктор создает учебную среду, которая в максимально возможной степени похожа на ту, в которой студенты изучали свой первый язык. Учащиеся участвуют в процессе обучения, устанавливая цели обучения, разрабатывая и выбирая стратегии обучения и оценивая их собственный прогресс. В классе студенты участвуют в моделях, предоставляемых инструктором, а затем строят на этих моделях, поскольку сами используют язык. Занятия в классе включают ситуации в реальном мире.

Обучение, ориентированное на учащегося, побуждает учащихся брать на себя ответственность за развитие собственного языка и помогает им обрести уверенность в своей способности изучать и использовать язык. Преподаватели поддерживают учащихся, уделяя особое время нетрадиционным занятиям, в том числе учащимся, учащимся, как использовать стратегии обучения, как использовать доступные инструменты и ресурсы, а также как размышлять об их собственном обучении.

Rəyçi: Rəhimə Məmmədova
Filologiya elmləri namizədi, dosent

ZAHİRƏ KAZIMOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Univeristeti
zahira_kazimova@mail.ru

CLASSIFICATION PRINCIPLES OF PHRASEOLOGICAL UNITS

Açar sözlər: təsnifat, ifadə, məna, frazeoloji vahidləri, komponent, əlaqə

Key words: classification, expression, meaning, phraseological units, component, relationship

Ключевые слова: классификация, выражение, значение, фразеологические единицы, компонент, отношения

There are three classification principles of phraseological units. The most popular is the synchronic (semantic) classification of phraseological units by V.V. Vinogradov. He developed some points first advanced by the Swiss linguist Charles Bally and gave a strong impetus to a purely lexicological treatment of the material. It means that phraseological units were defined as lexical complexes with specific semantic features and classified accordingly. His classification is based upon the motivation of the unit that is the relationship between the meaning of the whole and the meanings of its component parts. The degree of motivation is correlated with the rigidity, indivisibility and semantic unity of the expression that is with the possibility of changing the form or the order of components and of substituting the whole by a single word though not in all the cases.

According to Vinogradov's classification all phraseological units are divided into phraseological fusions, phraseological unities and phraseological combinations.

Phraseological fusion is a semantically indivisible phraseological unit which meaning is never influenced by the meanings of its components.

It means that phraseological fusions represent the highest stage of blending together. The meaning of components is completely absorbed by the meaning of the whole, by its expressiveness and emotional properties.

Once in a blue moon – very seldom; To cry for the moon – to demand unreal;

Under the rose – quietly.

Sometimes phraseological fusions are called idioms under which linguists understand a complete loss of the inner form. To explain the meaning of idioms is a complicated etymological problem (*tit to tat* means “to revenge”, but no one can explain the meaning of the words *tit* and *tat*).

Phraseological unity is a semantically indivisible phraseological unit the whole meaning of which is motivated by the meanings of its components.

In general, phraseological unities are the phrases where the meaning of the whole unity is not the sum of the meanings of its components but is based upon them and may be understood from the components. The meaning of the significant word is not too remote from its ordinary meanings. This meaning is formed as a result of generalized figurative meaning of a free word-combination. It is the result of figurative metaphoric reconsideration of a word-combination.

To come to one's sense – to change one's mind; To come home – to hit the mark;

To fall into a rage – to get angry.

Phraseological unities are characterized by the semantic duality. One can't define for sure the semantic meaning of separately taken phraseological unities isolated from the context, because these word-combinations may be used as free in the direct meaning and as phraseological in the figurative meaning.

Phraseological combination (collocation) is a construction or an expression in which every word has absolutely clear independent meaning while one of the components has a bound meaning.

It means that phraseological combinations contain one component used in its direct meaning while the other is used figuratively.

To make an attempt – to try; To make haste – to hurry; To offer an apology – to beg pardon.

Some linguists who stick to the general understanding of phraseology and refer to it communicational units (sentences) and winged words, define the fourth type of phraseological units.

Phraseological expression is a stable by form and usage semantically divisible construction, which components are words with free meanings.

East or West, home is best; Marriages are made in heaven; Still waters run deep.

Phraseological expressions are proverbs, sayings and aphorisms of famous politicians, writers, scientists and artists. They are concise sentences, expressing some truth as ascertained by experience of wisdom and familiar to all. They are often metaphoric in character and include elements of implicit information well understood without being formally present in the discourse.

Prof. A.I. Smirnitsky worked out structural classification of phraseological units, comparing them with words. He points out one-top units which he compares with derived words because derived words have

only one root morpheme. He also points out two-top units which he compares with compound words because in compound words we usually have two root morphemes.

Among one-top units he points out three structural types:

a) units of the type “to give up” (verb + postposition type);

To back up – to support; To drop out – to miss, to omit.

b) units of the type “to be tired”. Some of these units remind the Passive Voice in their structure but they have different prepositions with them, while in the Passive Voice we can have only prepositions «by» or «with»:

To be tired of; To be surprised at.

There are also units in this type which remind free word-groups of the type “to be young”:

To be akin to; To be aware of.

The difference between them is that the adjective “young” can be used as an attribute and as a predicative in a sentence, while the nominal component in such units can act only as a predicative. In these units the verb is the grammar centre and the second component is the semantic centre:

c) prepositional-nominal phraseological units:

On the doorstep - quite near; On the nose – exactly.

These units are equivalents of unchangeable words: prepositions, conjunctions, adverbs, that is why they have no grammar centre, their semantic centre is the nominal part.

Among two-top units A.I. Smirnitsky points out the following structural types:

a) attributive-nominal such as:

A month of Sundays; A millstone round one's neck.

Units of this type are noun equivalents and can be partly or perfectly idiomatic (if the expression is idiomatic, then we must consider its components in the aggregate, not separately). In partly idiomatic units (phrasisms) sometimes the first component is idiomatic: *high road*; in other cases the second component is idiomatic: *first night*.

In many cases both components are idiomatic: *red tape, blind alley, bed of nail, shot in the arm* and many others.

b) verb-nominal phraseological units:

To read between the lines; To sweep under the carpet.

The grammar centre of such units is the verb, the semantic centre in many cases is the nominal component: *to fall in love*. In some units the verb is both the grammar and the semantic centre: *not to know the ropes*. These units can be perfectly idiomatic as well: *to burn one's boats, to vote with one's feet, to take to the cleaners* etc.

c) phraseological repetitions, such as:

Now or never; Part and parcel (integral part).

Such units can be built on antonyms: *ups and downs, back and forth*; often they are formed by means of alliteration: *cakes and ale, as busy as a bee*. Components in repetitions are joined by means of conjunctions. These units are equivalents of adverbs or adjectives and have no grammar centre. They can also be partly or perfectly idiomatic: *cool as a cucumber* (partly), *bread and butter* (perfectly).

In I.V.Arnold's classification there are also sentence equivalents, proverbs, sayings and quotations: "The sky is the limit", "What makes him tick", "I am easy". Proverbs are usually metaphorical: "Too many cooks spoil the broth", while sayings are as a rule non-metaphorical: "Where there is a will there is a way".

References

1. Арнольд И.В. Лексикология современного англ. языка: М.: Высш. шк., 1986.
2. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів освіти. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002.
3. Кунин А.В. Английская фразеология. М., «Высшая школа», 1970.

Zahirə Kazimova

Frazeoloji vahidlərin təsnifat prinsipləri

Xülasə

Frazeoloji vahidlərinin üç təsnifat prinsipi vardır. V.Vinoqradov tərəfindən frazeoloji vahidlərin sinxronik (semantik) təsnifatı ən məşhurdur. Vinogradov. İsveçrəli dilçi Çarlz Balli tərəfindən qabaqcıl olaraq bəzi məqamları inkişaf etdirdi və materialın tamamilə leksikoloji emalına güclü təkan verdi. Demək olar ki, frazeoloji vahidlər xüsusi semantik xüsusiyyətləri olan leksik komplekslər kimi təsnif edilmiş və müvafiq olaraq qruplaşdırılmışdır.

Onun təsnifatı vahidin motivasiyasına əsaslanaraq, bütün məna və onun komponentlərinin mənalari arasındakı əlaqədir. Motivasiya dərəcəsi, bütün hallarda olmasa da, komponentlərin formasını və ya sırasını dəyişdirmək və bütün sözləri tək bir sözlə əvəz etmək ehtimalı ilə ifadə olunan sərtliyin bölünməzliyi və semantik birliyi ilə əlaqələndirilir.

Классификационные принципы фразеологических единиц

Резюме

Существует три принципа классификации фразеологических единиц. Наиболее популярной является синхронная (семантическая) классификация фразеологических единиц В.В. Виноградов. Он разработал некоторые моменты, впервые выдвинутые швейцарским лингвистом Чарльзом Балли, и дал сильный импульс чисто лексикологической обработке материала.

Это означает, что фразеологические единицы были определены как лексические комплексы со специфическими семантическими признаками и классифицированы соответственно. Его классификация основана на мотивации единицы, которая является отношением между значением целого и значениями его составных частей. Степень мотивации коррелирует с жесткостью, неделимостью и семантической единством выражения, которое с возможностью изменения формы или порядка компонентов и подстановки целого одним словом, хотя и не во всех случаях.

Rəyçi: Sevil Əliyeva
Filologiya elmləri namizədi

Dozentin FATMA BAGIROVA
Bakuer staatliche Universität
qarikk@yahoo.de

DIE ORGANISATION DES MEHRSPRACHIGEN MENTALEN LEXIKONS

Açar sözlər: bilinçvizm, mental leksika, dil biliyi, dilin mənimsənilməsi

Keywords: билингвизм, ментальная лексика, языковое знание, овладение языком

Ключевые слова: bilingualism, mental lexicon, language knowledge, language acquisition

Es steht außer Frage, dass wir das gesamte sprachliche Wissen im Laufe des Lebens irgendwo im Kopf speichern und allmählich weiter ausbauen. All dieses Sprachwissen wird im sogenannten mentalen Lexikon auf unterschiedliche Weise organisiert und gespeichert, inklusive syntaktischer und pragmatischer Informationen. Wie organisiert aber das mentale Lexikon dieses ganze Sprachwissen? Wie interagieren verschiedene Sprachen im mehrsprachigen Lexikon miteinander? Wie entwickelt sich das mehrsprachige Lexikon mit dem zunehmenden Spracherwerb? Zur Beantwortung dieser Fragen definieren wir das mentale Lexikon in dieser Einheit in Abgrenzung zu herkömmlichen Lexika und beschreiben verschiedene Erkenntnisse zu den Organisationsformen. Danach werden die verschiedenen Repräsentationsebenen im mentalen Lexikon anhand von psycholinguistischen Experimenten dargestellt. Anschließend werden die Besonderheiten der Interaktion verschiedener Sprachen im mentalen Lexikon anhand einiger Modelle beschrieben, die sich spezifisch mit der Verbindung zwischen den Wortformen und den Konzepten in den verschiedenen Sprachen beschäftigen. Schließlich wird gezeigt, wie sich der zunehmende L2-Erwerb auf die Art dieser Verbindungen auswirkt und wie die daraus entstehenden Effekte dargestellt werden können. Was ist das mentale Lexikon und was ist dort enthalten? Wir sind uns vermutlich darin einig, dass wir sämtliche Wörter, die uns in unserem Leben begegnen, potentiell in unserem Kopf ablegen könnten. Natürlich können wir uns nicht tatsächlich jedes Wort merken, wir sind bis auf wenige Ausnahmen ja keine Superhirne oder Computer. Tatsache ist aber, dass Wörter in großen Mengen ins Langzeitgedächtnis finden und dieser mentale Sprachdatenbestand immer wieder erweitert werden oder darauf zugegriffen werden kann, wenn wir uns unterhalten und nach Wörtern und Formulierungen suchen – auch ganz unbewusst. Das mentale Lexikon wird also allgemein als ein Speicher für den sprachlichen

Wissensbestand verstanden, der für die Sprachproduktion und Sprachrezeption nötig ist (vergleiche Dietrich 2007).

Mentale Lexikon ist ganz anders organisiert als die herkömmlichen Wörterbücher und Lexika, die Sie aus dem Alltag kennen (vergleiche Stork 2003). Vor allem ist es ständig in Bewegung. Wir wollen uns zunächst aber fragen, wie viele Wörter es eigentlich im mentalen Lexikon gibt. Wie Sie sich vorstellen können, ist diese Frage nicht leicht zu beantworten, und zwar kommt es zunächst darauf an, was als ein Wort oder ein Eintrag im mentalen Lexikon gezählt wird. Dabei stellen vor allem die Komposita und Flexionsaffixe (zum Beispiel die Konjugation, die Pluralbildung und Ähnliches) die größten Streitpunkte in dieser Diskussion dar. So wird zum Beispiel bei den Flexionsaffixen selbst zwischen den regelmäßigen und unregelmäßigen Affixen unterschieden: Während unregelmäßig flektierte Verbformen (wie zum Beispiel las) einen eigenen Eintrag im mentalen Lexikon zu haben scheinen, herrscht bisher keine Einigkeit über die Speicherung von regelmäßigen Formen (wie zum Beispiel hörte) (vergleiche Penke 2006: 51). Sieht man aber von diesen strittigen Aspekten ab, so vermutet Aitchison (1997: 8f), dass ein durchschnittliches mentales Lexikon einen Gesamtumfang von ungefähr 150.000 Wörtern in einer einzelnen Sprache hat. Davon sollen 58.000 Stammwörter sein und etwa 86.000 Ableitungen und Komposita, wobei diese Durchschnittswerte auch stark variieren können. Bei einer so hohen Anzahl an Einträgen erscheint es fast wie ein Wunder, dass wir in ungefähr 100 – 200 Millisekunden die gewünschten Wörter finden können. Diese Abrufsbeziehungsweise Verarbeitungsgeschwindigkeit kann jedoch durch Effekte wie das sogenannte Priming stark beeinflusst werden. Beim Priming führt das Vorhandensein einer erleichternden Vorinformation (Englisch prime) oder eines relevanten Kontexts zu verkürzten Abrufsbeziehungsweise Bearbeitungszeiten (vergleiche Donough & Trofimovich 2009: 1f). Durch gezielte Priming-Experimente kann der Einfluss bestimmter Wortebenen (Phonologie, Semantik und Ähnliches) auf die Suche eines bestimmten Zielwortes differenziert beobachtet werden. So ist zum Beispiel eine schnellere Reaktionszeit bei der Benennung einer Currywurst als Zielwort zu erwarten, wenn als semantischer Prime die Abbildung einer Imbissbude gezeigt wurde, als wenn die Bayerische Staatsbibliothek zu sehen gewesen wäre. Ein solches Kontext-Verfahren wird in der Psycholinguistik oft verwendet, um die Struktur und Organisation des mentalen Lexikons genauer zu erforschen, zum Beispiel in Bezug auf die Zusammensetzung semantischer Netze. Wie ist das mentale Lexikon organisiert? Jahrzehntlang haben sich Forscher mit der Frage nach den Organisationsprinzipien des mentalen Lexikons beschäftigt. Zuerst hat die Beobachtung von Frequenzeffekten dazu geführt, dass das mentale Lexikon als eine Art Liste von Wörtern geordnet nach ihrer Vorkommenshäufigkeit

beschrieben wurde (siehe beispielsweise Forster 1976). Dabei stellte man sich die Sprachspeicherung im Kopf als eine Art riesige Liste vor, bei der frequente Wörter ganz oben auf der Liste und nicht frequente Wörter eher im unteren Bereich stehen. Da bei der Wortaktivierung die Liste des mentalen Lexikons von oben nach unten abgesucht wird, werden die frequenten Wörter im oberen Bereich der Liste schneller gefunden und abgerufen als die nicht frequenten Wörter im unteren Bereich (siehe Spalek 2010). Das mehrsprachige mentale Lexikon schon früh verworfen, unter anderem weil sie mit den bereits erwähnten Priming-Effekten nicht vereinbar ist. Wenn das mentale Lexikon in der Tat eine bloße Wortliste wäre, die ausschließlich nach der Frequenz der Wörter geordnet wäre, dann würden zum Beispiel die Kontextinformationen, die durch die Primes gegeben werden, bei der Abrufgeschwindigkeit keine Rolle spielen. Diese sogenannten Kontexteffekte zeigen aber, dass Wörter beziehungsweise ihre Bedeutungen auf irgendeine Weise miteinander verbunden sein müssen. Deswegen geht man heute davon aus, dass sich das mentale Lexikon eher in Form eines Netzwerks gestaltet, dessen Einträge (auch Knoten genannt) vielschichtig miteinander vernetzt sind und dessen Form sich je nach Zugang beziehungsweise Input dynamisch verändert. Dabei wird der Frequenzeffekt durch die unterschiedlichen Aktivierungsgrade erklärt. Das heißt, je öfter eine Verbindung zwischen zwei Wörtern aktiviert wird, desto schneller ist der Abruf der entsprechenden Wörter. Weiterhin ist aber davon auszugehen, dass die Knoten auch stark mit nichtsprachlichen perzeptorischen Aspekten verbunden sind und daher auch über den Weg der Wahrnehmung aktiviert werden: taktil (Spürsinn), gustatorisch (Geschmack), olfaktorisch (Geruch), sensomotorisch (Bewegung), visuell (sehen), auditiv (hören) (vergleiche basic domains nach Langacker 1987, siehe auch Wildgen 2008). So ruft das Wort Banane nicht nur die visuelle mentale Vorstellung hervor, sondern aktiviert auch gustatorische und taktile Aspekte (zum Beispiel das Gefühl einer klebrigen Bananenschale in der Hand), da diese konzeptuellen Ebenen auch zur Bedeutung des Wortes beitragen (vergleiche Wildgen 2008: 120). Auch die mit dem konkreten Wort verbundenen persönlichen Erfahrungen (zum Beispiel Urlaub auf den Kanaren, Obstsalate im Sommer und Ähnliches) beeinflussen die Aktivierung der benachbarten Knoten.

Welche sprachlichen Ebenen sind im mentalen Lexikon repräsentiert? Es gibt eine Reihe von Phänomenen, die Hinweise auf verschiedene Ebenen im mentalen Lexikon geben. Sie kennen sicher folgende Situation: Sie wissen ganz genau, was Sie sagen wollen, aber können sich nicht an das Wort erinnern. Dieses Phänomen ist in der Psycholinguistik und Psychologie als tip of the tongue (TOT) bekannt. Schwartz (2002: 5) definiert einen TOT-Zustand folgendermaßen: Bei dem TOT-Zustand handelt es sich um

ein relativ häufiges Phänomen: Nach Schwartz (2002) ergeben sich bei einem individuellen Sprecher durchschnittlich ca. 50 – 100 TOTs im Jahr. Außerdem zeichnen sich die TOT-Zustände nach Schwartz (2002) durch weitere Aspekte aus: Oft können einzelne Eigenschaften oder Informationen des Eintrags abgerufen werden, wie zum Beispiel einzelne Buchstaben, die Anzahl der Silben oder das Genus. Mit einem TOT-Zustand ist in der Regel ein Gefühl der Frustration verbunden. Besonders auffällig ist jedoch auch die enorm hohe Motivation der Sprecher, den TOT-Zustand zu lösen und das Wort zu finden. In Bezug auf die Ausgangsfrage dieses Abschnitts ist der TOT-Zustand insofern interessant, als er die Trennung zwischen Bedeutung und Form im mentalen Lexikon verdeutlicht (vergleiche Brown 2012). Dass es TOTs gibt, darüber besteht Einigkeit. Problematischer erscheint jedoch die Definition von TOT-Zuständen in den Experimenten: Da es sich um eine rein subjektive Beurteilung über den eigenen Abrufprozess handelt, sind die Anweisungen für die Probanden ausschlaggebend. Grundsätzlich gibt es aber drei Möglichkeiten auf den dargebotenen Stimulus (zum Beispiel mit einer Definition ohne das Schlüsselwort) zu reagieren: a) »Fragender Blick«: Das Wort ist nicht bekannt (kein Eintrag im mentalen Lexikon). b) »Äußerung des Wortes«: Das Wort ist bekannt und kann benannt werden (Eintrag im mentalen Lexikon vorhanden). c) »Gequälter, innerlich suchender Blick«: Das Wort ist bekannt, aber die Wortform kann nicht benannt werden.

Literatur:

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. М., “ЯРК”, 1999.
2. Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики). М., “ЯРК”, 1997.
3. Гловинская М.Я. Семантика глаголов речи с точки зрения теории речевых актов // Русский язык в его функционировании. Коммуникативно-прагматический аспект. М., Наука, 1993.
4. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г.Б Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. М., 1996.
5. Рахилина Е.В. Когнитивная семантика: персоналии, идеи, результаты // Семиотика и информатика. М., 1998, вып. 36.
6. Рябцева Н.К. Контрастивная фразеология в культурном и межъязыковом аспекте // Актуальные проблемы межкультурной коммуникации. Сб. научных трудов. М., МГЛУ, 1999, вып. 444.

Organization of a multilingual mental lexicon

Summary

In article the problem of organization of a multilingual mental lexicon is investigated. "Mental lexicon" – describing actually intellectual sphere of the person has to play a special role in the analysis of language.

What contribution can its studying in the general "a cognitive picture" of language make? What does the traditional problem of a ratio of language and thinking in cognitive aspect turn into? At the same time here is noted that, the leading role in perception of the outside world, in practical (and theoretical) activity of the person in all that it does, is played by sight, visual perception.

It is important to such an extent that a natural language, human mentality it is possible to call "orientation on presentation", "visually oriented", "perceptual motivated".

Ф.Багирова

Организация многоязычного ментального лексикона

Резюме

В статье исследуется проблема билингвистической ментальной лексики. Особую роль в анализе антропоцентричности языка должна играть “ментальная лексика” – описывающая собственно интеллектуальную сферу человека. Какой вклад может внести ее изучение в общую “когнитивную картину” языка? Во что превращается традиционная проблема соотношения языка и мышления в когнитивном аспекте? Здесь также отмечаются что, при этом главную роль в восприятии внешнего мира, в практической (и теоретической) деятельности человека, во всем, что он делает, играет зрение, зрительное восприятие.

Оно важно до такой степени, что естественный язык, естественный интеллект и человеческий менталитет можно назвать “ориентированными на наглядность”, “visually oriented”, “перцептивно мотивированными”.

Rəyçi: Naibə Camalzadə
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

NAİLƏ YUSİFOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət İqtisad
Universiteti (UNEC)
nailayusifova@yahoo.com

FƏAL TƏLİM VƏ TƏRBİYƏ METODLARININ TƏHSİLDƏ TƏDBİQİ

Açar sözlər: təhsil, təlim, tərbiyə, tətbiq, bacarıq

Ключевые слова: образование, тренинг, воспитание, применять, умение

Keyword: education, upbringing, training, application, ability

Təhsildə gedən islahat xalqımızın milli-mənəvi xüsusiyyətlərindən, adət-ənənələrindən, milli mentalitetindən və uzun illər ərzində Azərbaycanda bu sahədə formalaşan mütərəqqi ideyalardan səmərəli istifadə etməyi tələb edir. Deyilənləri həyata keçirmək üçün mövcud problemləri dərinlən öyrənməklə prioritet sahələr müəyyən olunmalıdır. Məhz qeyd olunan müddəalara görə təhsil islahatı mərhələlərlə öz həllini tapır.

Birinci mərhələdə (1999) vətəndaşların təhsil almaq hüququnu təmin edən, müasir tələblərə uyğun yeni təhsil sisteminin normativ hüquqi iqtisadi və informasiya bazasını yaratmaqla əlaqədar görüləcək təşkilati işlər görülmüşdür.

2000-2003-ci illər qısa müddətli perspektivliyi əhatə edən ikinci mərhələdə təhsil sahəsinin sosial-iqtisadi sabitliyinin təmin edən problemlərin həll olunması və geniş miqyaslı islahatların aparılması üçün təşkilati, hüquqi normativ, kadr, maliyyə, maddi-texniki, elmi, tədris-metodik və informasiya təminatının təşkili, yeni idarəetmə modelinin yaradılması nəzərdə tutulur.

Üçüncü mərhələ 2004-cü ildən sonrakı dövrə daxildir. Burada Proqramda nəzərdə tutulan bütün digər tədbirlərin icra mexanizmi öz əksini tapmışdır.

Proqramın tələbləri səviyyəsində, bütövlükdə islahat prosesinin başa çatdığı müddət ərzində 128 tədbirin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Təlimdə interaktivliyin təmin olunması, elmi-metodik işin təşkilində xüsusi yeri olan müəllimlərin, təhsildə aparılan yeniliklər istiqamətində atdıqları mühüm addımlar tədqirəlayiqdir.

Təlimdə yeni metodlardan istifadənin səmərəliliyi ilk növbədə müəllim hazırlığının mütəşəkkilliyindən, ixtisasartırmadan asılıdır. Təh-

silin keyfiyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi təlim prosesində subyekt və obyekt anlayışlarının mahiyyətinə təsir göstərərək, əməkdaşlığın yeni məna kəsb edilməsinə gətirib çıxarmışdır. Uzun illərin təcrübəsi göstərir ki, təfəkkür qabiliyyəti yüksək olan fərd düşünməkdə, sərbəst mühakimə yürütməkdə problem qaldırmaqda sanki qorxaqlıq, inamsızlıq psixologiyasına qapılaraq passivlik göstərmişdir. Bunu ancaq fəal təlim metodları aradan qaldıra bilər. Fəal təlimin pedaqoji prosesə tətbiqi təhsil islahatının qarşıya qoyduğu məqsədlərindən biridir. Təlimin keyfiyyətini yüksəltməyə şərait yaradan bu metodlar ilk növbədə müəllimlər tərəfindən dərinlən mənimsənilməlidir. Fəal təlim zamanı öyrədən bələdçi, öyrənən isə tədqiqatçı olurlar. Qeyd olunan texnologiyanın keyfiyyət göstəricisi təfəkkür fəaliyyətinin intensivləşməsi ilə müşayiət olunmasıdır. Ümumilikdə təfəkkür - məntiqi təfəkkür, yaradıcı təfəkkür və tənqidi təfəkkür kimi təzahür edir. Məntiqi təfəkkür - müqayisə, ümumiləşdirmə, təsnifat və sistemləşdirmə bacarığıdır. Müqayisə-cisim və hadisələr arasında oxşar və fərqli xüsusiyyətləri müəyyən etməkdir. Ümumiləşdirmə - cisim və hadisələri ümumi və mühüm xüsusiyyətlərinə görə fikrən birləşdirməkdir. Təsnifat - müəyyən xüsusiyyətlərə görə fikrən siniflərə ayırmaqdır.

Sistemləşdirmə obyektləri müəyyən qayda üzrə düzmək, onlar arasında, ardıcılığı müəyyən etməkdir.

Yaradıcı təfəkkür yeniliyi yaratmaq qabiliyyəti deməkdir. Yaradıcı təşəkkür əsasən fikrin çevikliyi və cəldniyi, orjinallıq hər şeyi bilmək həvəsi.

Fikrin cəldliyi vaxt vahidi ərzində yaranan ideyaların sayı ilə müəyyən olunur.

Fikrin çevikliyi bir ideyadan digər ideyaya tez keçmək qabiliyyəti.

Hər şeyi bilmək həvəsi yeniliyi qəbul etmək və maraq göstərmək.

Tənqidi təfəkkür- daxil olan məlumatı qiymətləndirmək qabiliyyətidir.

Yeni pedaqoji anlayış kimi motivasiya tez-tez işlədilir. Motivasiya - öyrənəndə fəallıq yaradan səbəbdir. Təlim prosesində motivasiyanın rolu öyrənəni maraqlandırmaq, onun diqqətini cəlb etməkdir.

Fəal təlim metodlarının həyata keçirilməsində problemin qoyulması, fərziyyənin irəli sürülməsi, tədqiqatın təşkili (fərdi, cütlərlə, qruplarla, məlumat mübadiləsi, məlumatların təşkili, nəticələrin çıxarılması, tətbiqetmə və s. bu kimi cəhətlər) ön plana çəkilməlidir. Fəal təlimin yaradılmasının bir sıra xüsusiyyətləri var ki,

müəllim pedaqoji prosesdə həmin tələbələrə həyata keçirməlidir. Bura daxildir problemlə vəziyyətin yaradılması, tədqiqat fəaliyyəti, həvəsləndirməyə cəlb edilməsi, biliklərin müstəqil əldə edilməsi üçün şəraitin təşkili. Öyrəndə intellektuallıq onlarda cisim və hadisələr arasındakı əlaqə və münasibətlərin dərk olunmasına yönəldilmiş qabiliyyətin fəal və mürəkkəb idrak əməliyyatıdır. Bu sistemli olub yalnız insan fəaliyyətinin istiqaməti təhrik və motivlərin xarakteri ilə müəyyən olunur. Pedaqoji prosesin idarə olunmasına rəhbərlik edən şəxs beyin fəaliyyətinin necə tənzim olunmasına bələd olmalıdır. İndiyə qədər bu mühüm cəhət diqqətdən yayınmışdır. Bilik, bacarıq və vərdişlərin qiymətləndirilməsi zamanı müəllim bir çox pedaqoji tələbləri kompleks şəkildə vəhdətdə nəzərə almalıdır. Öyrənmənin davranışı, biliyin məzmunu, forması, dərslər ili boyu fəaliyyəti qiymətləndirmənin obyektiv və ədalətli müəyyən olunması ilə şərtlənir. Müvəffəqiyyət səviyyəsindən asılı olaraq müəllim əməyinin keyfiyyətini müəyyən etmək olar. Təhsilin məqsədi, vəzifələri, məzmunu və üsulları təlimin təşkili sistemində toplanmışdır. Həmin sistemdə uzun inkişaf yolu keçən dərslər, aparıcı yer tutur. Ən qədim zamanlarda Azərbaycanda keçilən dərslər məscid məktəblərində, qrup halında, müxtəlif yaş səviyyələrində toplanmış uşaqlarla dəqiq, müddəti və sabit dərslər cədvəli olmayan şəraitdə həyata keçirilmişdir. Təlimin əsas təşkilat forması olan dərslər mühüm xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Dərslər, müvafiq sinif və auditoriyada cədvəl üzrə müəyyən vaxt ərzində tədris proqramına uyğun eyni yaş, dünyagörüşlü şagird və tələbələrə təşkil edilən məşğələyə deyilir.

Yeni tədris materiallarının qavranılması, bilik və bacarıqlarının formalaşması və bir çox tələblər baxımından dərslərin tipləri çoxdur.

Dərslərin tipi ilə quruluşu bir-biri ilə əlaqəlidir. Dərslərin quruluşunda zahiri və daxili cəhətlər vardır. Bildiyimiz kimi insanın mərkəzi sinir sisteminin kəllə boşluğunda yerləşən beyin təfəkkür və nitq mərkəzidir. Orqanizmin bütün həyatı funksiyalarının baş tənzimləyicisi olan beyin beş şöbəyə ayrılır. Bunlar uc, ara, orta, arxa və uzunsov beyinlər kimi xarakterizə olunur. Orta hesabla insan beyninin çəkisi 1470 q, həcmi 1456 kub. sm, səthi 1622 kv. sm-dir. Beyin qabığındakı neyronların ümumi sayı 18 milyarda yaxındır. Beynin bir neçə şaxəyə ayrılan dörd arteriya (iki daxili yuxarı arteriyası və iki onurğa arteriyası) qanla təchiz edir. Beyində qan dövranının 5 dəqiqədən artıq pozulması ölümlə nəticələnir. Beynin yarımkürələri alın, tərək, ənsə, gicgah paylarından və adacıqdan ibarətdir. Morfoloji və funksional olaraq beyin yarımkürələrini sensor (hissi) sistemlərin məcmusu kimi təsəvvür etmək olar. Çünki hər hansı oyanma afferent (beyinə tərəf) sistemlə beyinə çatdırılır və təhlil edilir. Efferent- beyin orqanının sistemlərdə müvafiq

orqanlara impulslar göndərərək cavab reaksiyaları alırlar. Uzun illər ərzində beyin funksiyasının öyrənilməsi ilə bağlı aparılan geniş tədqiqatlar tam integrativ nəticənin əldə olunmasına səbəb olmuşdur. Beynin quruluşu, funksiyaları fizioloji, psixoloji, klinik, biokimyəvi, biofiziki, morfoloji, kibernetik və digər tədqiqat üsulları vasitəsilə öyrənilməkdədir. Təlim prosesində fərdin intellektuallığının inkişaf etməsi beyin fəaliyyəti ilə üzvi şəkildə bağlıdır. Hər hansı mexaniki təsir nəticəsində beyndə müəyyən silkələnmələr baş verərsə insanın normal fəaliyyəti pozulur, huşu itir, rəngi qaçır, tənəffüsü nəbzi yavaşır və s. hallar baş verir. Biz nə qədər təlim prosesində intellektuallığı yüksəltməyə səy göstərsək də, buna bütövlükdə nail olmaq çox çətinidir. XIX əsrin sonundan etibarən eksperimental psixologiyada intellektin inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirilməsi üçün müxtəlif kəmiyyət metodları, testlər tətbiq edilsə də müvafiq konkret üsul müəyyən olunmamışdır. İntellektin inkişafında səmərəli təşkil olunmuş təlim-tərbiyə prosesinin rolu digər faktorlardan daha yüksəkdə durur. İntellektual inkişaf psixi proseslərin təşəkkülü ilə şərtlənir. Burada ibtidai formadan (filogenezdə) aliyə, sadə idrak əməliyyatlarından (antogenezdə) ali təfəkkürə qədər mürəkkəb bir proses baş verir. İntellektual hisslər insanın fəaliyyət prosesinə onun nəticələrinə, fikir və mühafizələrinə münasibətini ifadə edir. Cisim və hadisələrlə bağlı insanda yaranan təəccüb, şübhə, inam, sevinc, fəhm-intellektual hisslərdir. Pedaqoji prosesdə təlimin keyfiyyəti qeyd olunan psixoloji, fizioloji amillərdən asılı olduğu üçün-müəllim əməli fəaliyyətində bunları nəzərə almalıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı 1995.
2. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu (layihə). 2009.
3. Təhsil sahəsində islahatlar üzrə dövlət komissiyasının iclasında ümummillilə lider H. Əliyevin yekun nitqi. 2001.
4. B. Bəşirov. "Ali məktəb didaktikası". Bakı, 1992.
5. Bakalabr hazırlığı (normativ sənədlər toplusu). Bakı-2001.
6. N. Kazımov. "Ali məktəb pedaqogikası". Bakı, 1999.

Н.Юсифова

Методы активного обучения и воспитания в образовании

Резюме

Оптимизация учебного процесса, его научная организация, повышение его продуктивности, повышение интенсивности студенческой

активности в результате становятся причиной повышения качества образования. Достижением уменьшения отличия между процессом развития, происходящим в мире и духовным психологическим и интеллектуальным уровнем людей, живущих в обществе, возможно создать цивилизованное государство. Нахождение у образования силы стратегического влияния связано с указанным фактором. Педагоги, прошедшие соответствующие этапы тренингов, организованных в связи с новыми учебными методами, используя в учебном процессе метод критического мышления, приобретают определенные практические навыки. Эти достижения, оцениваемые как первые шаги, важно расширять в общереспубликанском масштабе. В процессе проведения в жизнь реформ образования должны найти свое отражение цели, принципы, этапы, правовая база, ожидаемые результаты, закрепленные в государственной программе.

N.Yusifova

Application of training and education methods in education.

Summary

The optimization of education process, its scientific organization, increasing the effectiveness, intensification of student activity consequently causes quality of education. It is possible to create a civilized state by achieving a reduction of the difference between moral, psychological and intellectual level of people living in the community with the ongoing development process in the world. The strategic impact of the training to be able to due to the aforementioned factors. The teachers teaching appropriate sessions of trainings organized in relation with new training methods get some practical skills by using from the method of critical thinking in the process of learning opportunities. It is important to expand in national scale of these achievements evaluated as a first step. The purpose, principles, stages and legal base and expected results identified in state program in the process of implementation of education reform should be reflected.

Rəyçi: Təranə Xəlilova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

BƏNÖVŞƏ MƏMMƏDOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ADU
banovsh@mail.ru

**AZƏRBAYCANIN MULTİKULTURALİZM SİYASƏTİNİN
FORMALAŞMASINDA DEMOQRAFIYANIN VƏ MİQRASIYA
PROSESLƏRİNİN ROLU**

Açar sözlər: multikulturalizm, demoqrafiya, miqrasiya, siyasət

Keywords: multiculturalism, demography, migration, policy

Ключевые слова: мультикультурализм, демография, миграция, политика

Bu gün tanınmış multikulturalist dövlətlər sırasında multikulturalizm siyasətinin Azərbaycan modelindən bəhs etmək mümkündür. Çünki Azərbaycan multikulturalizmi fenomeni artıq dünyada qəbul edilmişdir. **İsrail baş naziri Benyamin Netanyahu Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevə göndərdiyi məktubunda qeyd edir ki,** “Dini və etnik çəkişmələrin çox olduğu bir dövrdə Azərbaycan dinlərarası və multikultural harmoniyanın nümunəsidir.” (APA. 08.04.2017).

Prezident İlham Əliyev 27 may 2016-cı il tarixində Respublika günü münasibətilə rəsmi qəbulda deyib: Azərbaycan dünya miqyasında multikulturalizm, dini, milli tolerantlıq baxımından nümunəvi bir ölkədir.” [1].

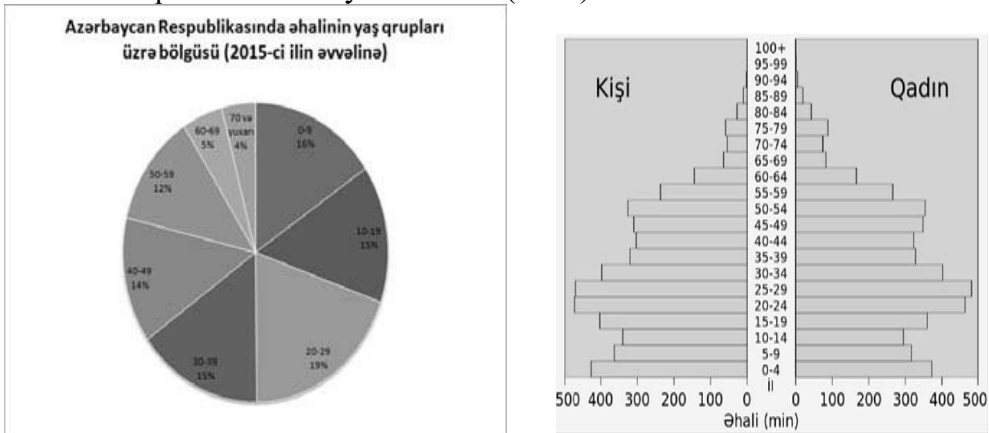
Prezident İlham Əliyev 24 iyul 2013 tarixində Müqəddəs Ramazan ayı münasibətilə iftar mərasimində deyib: “Multikulturalizmin dünyada çox müsbət təcrübəsi, müsbət əlamətləri, ünvanları vardır. Onların biri də Azərbaycandır. Biz Azərbaycanın timsalında bu münasibətlərin necə düzgün həll edilməsini görə bilərik.” [1].

Udin xristian icmasının dini rəhbəri Robert Mobili Azərbaycanda multikulturalizm siyasətinin əhəmiyyəti barədə belə söyləyib: “Multikulturalizm bizim üçün sadəcə yeni bir termindir. Bu, bizdə hər zaman olub. Amma bununla belə, Azərbaycanda mövcud olan multikulturalizmin təbliğ edilməsinin zəruriliyini gördük. Çünki ölkə sərhədlərindən kənarında təbliğat başqa cür gedir. Prezident İlham Əliyev "Multikulturalizm ili"ni elə-belə elan etmədi. Çox insan bunun nə üçün olduğunu başa düşmədi. Avropa ölkələrində çox olmuşam. Xaricdə Azərbaycan multikulturalizminin reklamına ehtiyac var idi. Çünki bizimlə bağlı mənfi informasiyalar verilir və bu da nüfuzumuzu aşağı salırdı. Azərbaycanın işğalçı olduğu, başqa xalqlar assimilyasiyaya uğradıqları bildirilirdi. Amma mən deyirəm ki, hansı əriməkdən danışırınsınız? Mənim xalqımın 99 faizi öz dilində danışır. Mənim ana dilimdə dərslər keçirlər. Necə əriyə bilərik? Böyük Britaniyada, Lordlar Palatasında on dəqiqə çıxış et-

mişəm. Strasburqda, YUNESKO-nun ssesiyalarında çıxış etmişəm. Mənə bir sual verən olmayıb. Çünki ətraflı danışdıqdan sonra artıq suala ehtiyac qalmır. "Bu mənəm, burada yaşayıram və öz dilimdə danışırım" deyirsən" [2]. Bəhs olunan dövlətlərdə XX əsrin ortalarından başlayaraq multikulturalizm siyasətinin meydana çıxmasına səbəb olan əsas amil müxtəlif qitələrdən həmin ölkələrə yönələn immiqrasiya prosesləri nəticəsində yaranan mültikültürəl cəmiyyət fenomeni idi. Bu fenomen, həmin ölkələrin işçi qüvvə resurslarının zəifləməsindən və ucuz işçi qüvvəsinə olan tələbatından irəli gəlirdi. Lakin, bir çox immiqrantların məskunlaşdıqları ölkələrin sosial-mədəni mühitinə inteqrasiya etməməsi və ya bir çox siyasətçilərin bu inteqrasiyanın genişlənməsində maraqlı olmaması, ölkə ərazisində milli paradiqmaya əsaslanan sosial birlik ideologiyasını ortadan qaldırdı və yerində multikulturalizm ideologiyasını gətirdi.

Azərbaycan öz multikulturalizmi ilə tanınmış multikulturalist dövlətlərdən (İsveç, ABŞ, Kanada, Avstraliya) fərqlənir. Birincisi, Azərbaycan müxtəlif qitələrdən yönələn kütləvi immiqrasiya proseslərinə məruz qalmamışdır. Çünki 1991-ci ildən sonra müstəqillik qazanmış Azərbaycan dövlətinin iqtisadi potensialı elə bir səviyyədə deyil ki, o, kənardan əlavə işçi qüvvəsinə ehtiyac hiss etsin. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan demoqrafik durumuna görə gənc işçi potensialına malik olan və bu potensialı hələ kifayət qədər iqtisadi inkişafa səfərbər edə bilməyən bir ölkədir. Bu baxımdan, Azərbaycan multikulturalizminin səbəb və xarakteri digərlərindən fərqlidir. Azərbaycan əhalisinin sayı 9.477.100 nəfər təşkil edir (2014-ci il statistikasısı). Əhalinin 51 %-i (4,674,150 nəfər) qadınlardan, 49 %-i (4,490,850 nəfər) kişilərdən ibarətdir. Ölkədə 20-55 yaşarası əmək qabiliyyətli əhali üstünlük təşkil edir. Bu demoqrafik durum ölkənin iqtisadi inkişafında kənardan işçi qüvvəsinin cəlb olunmasına zərurət yaratmır.

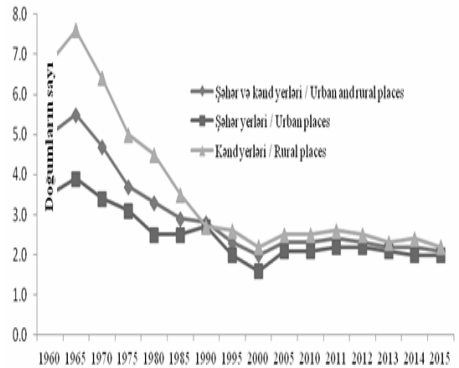
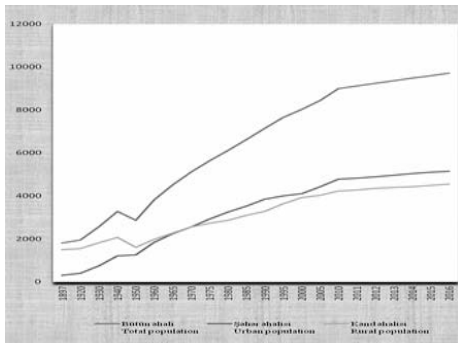
Diaqram 1. Azərbaycan əhalisi (2014)

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi (www.stat.gov.az)

Azərbaycan əhalisinin 53.1 %-i şəhərdə, 46.9 %-i kənddə yaşayır. Azərbaycanda əhalinin artımı immiqrasiya hesabına deyil, özünün təbii artımı hesabına təmin olunmuşdur. Digər multikulturalist dövlətlərdən fərqli olaraq Azərbaycanda əhalinin yarısı şəhərlərdə, yarısı da kəndlərdə yaşayır. Regionların sosial-iqtisadi inkişaf layihələri ilə bu balansı qoruyub saxlamaq mümkündür.

Diaqram 2. Azərbaycan əhalisinin sayının dəyişməsi

Diaqram 3. Azərbaycan üzrə (min nəfər) əhalinin ümumi nəsilvermə əmsali

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi (www.stat.gov.az)

Lakin, 1960-cı ildən başlayaraq Azərbaycan üzrə əhalinin ümumi nəsilvermə əmsali sürətlə azalmağa doğru gedir. Bu tendensiyanın bu şəkildə davam etməsi, yaxın gələcəkdə ölkədə işçi qüvvəsinin kənardan təmin olunması zərurətini ortaya çıxara bilər (Diaqram 2). Biz bu azalmanın həm emiqrasiya hesabına baş verdiyini nəzərə almalıyıq.

Azərbaycana daimi yaşayış gələn və ya ölkədən gedənlərin miqrasiya dinamikasına nəzər salsaq görərik ki, hər iki hal 1990-cı ildən sonra azalan xətt üzrə davam etməkdədir. Lakin, əmək miqrasiyası barədə bunu demək olmaz. Çünki iqtisadi böhranlarla bağlı olaraq dünyada əmək miqrasiyası intensivləşmişdir. Azərbaycan da bununla bağlı emiqrasiya və immiqrasiya proseslərinin fəvqündə qala bilməzdi. Bunu yalnız əmək miqrasiyası kimi deyil, həmçinin təhsil almaq, ailə qurmaq kimi məsələlərlə də əlaqəsi vardır. Əhalinin beynəlxalq miqrasiyası (min nəfər)

Cədvəl 2.3

İllər	Ölkəyə daimi yaşamaq üçün gələnlər	Ölkədən daimi yaşamaq üçün gedənlər	Miqrasiya artımı (azalması)	o cümlədən:	
				şəhər yerlərində	kənd yerlərində
1990	84,3	137,9	53,6	52,7	-0,9
1991	66,3	106,4	40,1	39,4	-0,7
1992	35,7	49,9	14,2	13,8	-0,4
1993	16,3	28,5	2,2	11,9	-0,3
1994	8,6	19,6	11,0	10,8	-0,2
1995	6,2	16,0	9,8	-9,5	-0,3
1996	5,8	13,2	7,4	-7,2	-0,2
1997	7,5	15,7	8,2	-8,1	-0,1
1998	5,4	10,5	5,1	-5,0	-0,1
1999	4,8	9,1	4,3	-3,5	-0,8
2000	4,4	9,9	5,5	-5,0	-0,5
2001	2,6	7,3	4,7	-3,6	-1,1
2002	1,2	4,3	3,1	-2,0	-1,1
2003	2,5	3,8	1,3	-1,6	0,3
2004	2,4	2,8	0,4	-0,7	0,3
2005	2,0	2,9	0,9	-0,6	-0,3
2006	2,2	2,6	0,4	-1,9	1,5
2007	2,0	3,1	1,1	-1,4	0,3
2008	3,6	2,5	,1	0,5	0,6
2009	2,3	1,4	,9	0,1	0,8
2010	2,2	0,8	,4	1,2	0,2
2011	2,2	0,5	,7	2,0	-0,3
2012	2,2	0,2	,0	1,8	0,2
2013	3,1	0,8	,3	1,2	1,1
2014	1,9	0,8	,1	0,6	0,5
2015	2,7	1,6	,1	0,6	0,5

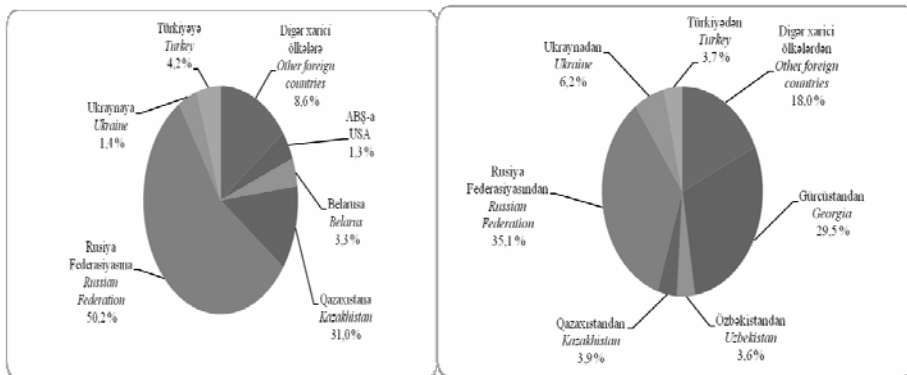
Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi (www.stat.gov.az)

Azərbaycandan daimi yaşamaq üçün gedənlərin ölkələr üzrə bölgüsünə nəzər salsaq görürük ki, emiqrantların 80%-dən çoxu Rusiya (50.2%) və Qazaxıstana (31%) əmək miqrasiyası etmişlər. Təbii ki, bu insanların hamısı real işçi qüvvəsidirlər. Onların ölkəni tərk etməsi ölkədə demoqrafik balansın qorunub saxlanılmasına və sosial-iqtisadi inkişafa mənfəət təsir göstərir.

Azərbaycana 118 ölkədən gələnlərin ölkələr üzrə bölgüsünə nəzər salanda görürük ki, immiqrantların əksəriyyəti (65%) Rusiya (35.1%) və Gürcüstandandır (29.5%). Bu statistik məlumatlar göstərir ki, emiqrasiya prosesinin yerini immiqrasiya prosesləri doldurur (Diaqram 4). İmmiqrantların da əsasən Rusiyadan geri dönməyə həmyerlilərimizdən və Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlılardan ibarət olması bir daha göstərir ki, Azərbaycana yönələn immiqrasiya proseslərinin ölkənin demokrafik və kultürel strukturunu dəyişməsi ehtimalı yox dərəcəsidir. Lakin, son dövrdə immiqrantların etnik-irqi fərqlilik səviyyəsi tədricən artır.

Nazirlər Kabinetinin 2016-cı ildə fəaliyyəti haqqında hesabatda bildirilmişdir ki, “2016-cı ilin 31 dekabr tarixinə olan məlumatlara əsasən ölkədə olan və ya yaşayan əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin sayı 111.988 nəfər olub. Onlardan 63580-i olduğu yer üzrə qeydiyyatla alınıb, 24-nün müvəqqəti olma müddəti uzadılıb, 37752-si müvəqqəti yaşamaq üçün icazə, 10559-u daimi yaşamaq üçün icazə, 73-ü isə qaçqın statusu alıb” [4].

Diaqram 2.18. Azərbaycandan daimi yaşamaq üçün gedənlərin və gələnlərin ölkələr üzrə bölgüsü (faiz ilə)

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi (www.stat.gov.az)

Azərbaycana gələnlərin arasında Türkiyə, İran və qismən ərəb ölkələrindən gələnlərin sayı tədricən artmaqdadır. Onların böyük bir qismi

ölkədə ev alır, iş qurur və yerlilərlə ailə həyatı qururlar. Azərbaycanda turizm potensialının inkişafını, əmin-amanlığı və tranzit ölkə olmasını nəzərə alaraq mənzil alan əcnəbi vətəndaşların 2011-ci ildə sayı 1.265, 2015-ci ildə 4742, 2016-cı ildə 3704 olmuşdur. Bu əmlakların 958 ədədi Bakıda, 2746 ədədi bölgələrdə alınmışdır [4].

Azərbaycanda hökm sürən tolerant mühit, əmin-amanlıq və iqtisadi inkişaf immiqrantları özünə cəlb edir. Bu tendensiya, 14 iyun 1994-cü il tarixli “Ölkədən getmək, ölkəyə gəlmək və pasportlar haqqında”, 13 mart 1996-cı il tarixli “Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında”, 4 aprel 1996-cı il tarixli “Yaşayış yeri və olduğu yer üzrə qeydiyyat haqqında” və 22 dekabr 1998-ci il tarixli “İmmiqrasiya haqqında” Qanunları ilə tənzimlənir.

Azərbaycanda immiqrantların qalması Dövlət Miqrasiya Xidmətində qeydiyyatda düşmə şərti ilə (30 gündən artıq yaşadıda) viza müddəti (90 gün) ilə müəyyən olunur. Onların ölkə ərazisində uzun müddətdə yaşaması üçün, qohumluq və nikah əlaqələrini təsdiq edən sənədi, təhsil alması, ölkə iqtisadiyyatına investisiyası (500.000 manat), yerli banklarda müəyyən məbləğdə maliyyəsi (50.000 manat), gərəkli mütəxəssis qabiliyyəti və əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün fərdi icazəsi kimi əsas şərtlərdən biri olmalıdır. Onlar bu şərtlər çərçivəsində ölkə vətəndaşlarının istifadə etdikləri bütün hüquq və azadlıqlardan yararlanırlar (siyasi partiyalara üzv olmaq, dini təbliğat aparmaq, seçkilərdə iştirak etmək istisna olmaqla).

1987-1991-ci illərdə Ermənistan və Qarabağdan qaçmaq məcburiyyətində qalan həmyerlilərimizin sayı 1 milyona yaxınlaşmışdır. Onlar arasında kürd müsəlmanlar (18 min) və azərbaycanlılarla müəyyən əlaqələri olan ruslar (500) da vardır. Özbəkistandan qovulmuş 48 minə yaxın Ahısqa türkü Azərbaycan ərazisində məskunlaşmışdır. Bu qaçqınların 10 minə yaxını (7 min kürd, 3 min rus, 2 min ahısqa) sonralar Rusiya ərazisinə (əsasən Stavropol və Krasnodar) köçmüşlər.

İlham Əliyevin sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 2016-cı ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclasında Dövlət Miqrasiya Xidmətinin rəisi Firudin Nəbiyev deyib: “Bu gün Dövlət Miqrasiya Xidməti vahid miqrasiya məlumat sistemi vasitəsilə hər bir əcnəbinin və vətəndaşlığı olmayan şəxsin hansı tarixdə ölkəyə daxil olduğuna, harada yaşadığına, işlədiyinə və nə vaxt ölkəni tərk etdiyinə tam nəzarət edir. Belə ki, Vahid Miqrasiya Məlumat Sistemi vasitəsilə müəyyən edilib ki, 2016-cı il ərzində Azərbaycan Respublikasına gələn əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin ümumi sayı 1 milyon 143 min 951 nəfər, ölkəni tərk edənlərin sayı isə 1 milyon 137 min 351 nəfər təşkil edib. 2016-cı il ərzində 672 min 337 nəfər əcnəbi olduğu yer üzrə qeydiyyata alınıb, 51 min 710 nəfərə isə müvafiq yaşama icazələri verilib. 2016-cı ildə haqqı

ödənilən əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün müraciət etmiş əcnəbilərdən əmək miqrasiyası kvotası üzrə 9 min 480 nəfərə iş icazəsi verilib. Son beş il ərzində 68 min 270 nəfərin Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığına mənsubiyyəti müəyyənləşdirilib... 2016-cı ildə 7 min 956 ikili vətəndaşlığı olan şəxslər müəyyənləşdirilib, onların adları müvafiq bazaya daxil edilib və hazırda statistikasını aparılmaqdadır. Hesabat dövründə “qaçqın” statusu almaq niyyətində olan 95 əcnəbinin (ailə üzvləri ilə birlikdə 209 nəfər) Dövlət Miqrasiya Xidmətinə müraciət edib. Hazırda üçüncü ölkə vətəndaşlarından qaçqın statusu almış 73 nəfər Dövlət Miqrasiya Xidmətində qeydiyyatdadır. Hesabat dövründə 26 min 435 əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxs tərəfindən miqrasiya qanunvericiliyinin tələblərinin pozulması müəyyən olunub, onlardan əsas olduğu üçün 2372 nəfərin ölkə ərazisində yaşamaları leqallaşdırılıb, 18 min 540 nəfərin 48 saat ərzində ölkə ərazisini tərk etməklə, 5523 nəfərin isə inzibati qaydada ölkə hüdudlarından kənara çıxarılma və girişinə məhdudiyət qoyulması ilə bağlı Xidmətin müvafiq qərarlarının icrası təmin olunub, qanunsuz miqrantların sayı minimuma endirilib. Hazırda vizalarının müddəti bitmiş 929 nəfər əcnəbinin Azərbaycanda qanunsuz qalması faktı müəyyən edilib və həmin şəxslərin ölkədən çıxarılması istiqamətində hüquq-mühafizə orqanları ilə birgə iş aparılır.”[1].

Prezident İlham Əliyev demişdir: “Azərbaycan inkişaf etdikcə buraya gəlmək istəyən əcnəbilərin sayı artacaqdır. Bu dövlətimiz üçün müsbət amil sayıla bilər. Lakin biz istənilən halda öz xalqımızın, öz vətəndaşlarımızın, öz dövlətimizin mənafeyini üstün tutmalıyıq və həyata keçirilən miqrasiya siyasətinin prioritet istiqaməti də bu olmalıdır.” [5].

Ədəbiyyat:

1. "Simurq" Azərbaycan Mədəniyyət Assosiasiyasının tarixi: 1990-2015. Bakı, 2015
2. Piriyeva S.A. Ahıska türkləri Azərbaycanda: tarixi, sosial-mədəni həyatı. Bakı, 2005
3. Süleymanlı M.A. Azərbaycan kulturoloji fikir tarixindən: XX əsrin əvvəlləri. Bakı, 2011
4. Рзаева Р. О.Постмодерн и мультикультурализм: междисциплинарный дискурс. Баку, 2015
5. <http://www.president.az/articles/22415>
6. <http://axar.az/news/musahibe/153308.html>
7. Dövlət Statistika Komitəsi - www.stat.gov.az
8. <http://www.gununesi.info/az/C9%99rbaycanda-qaçqın-statusu-almış>
9. <https://migration.gov.az>

Б.Мамедова

О роли демографии и процессов миграции в образовании политики мультикультурализма в Азербайджане

Резюме

Статья сосредотачивается на роли демографии и процессов миграции в образовании политики мультикультурализма в Азербайджане. Здесь, азербайджанская модель политики мультикультурализма проанализирована среди относящихся к разным культурам стран. Мнения знаменитых людей Азербайджана на мультикультурализме интерпретируются в этой статье.

В то же время проблема терпимой окружающей среды, мира и экономического развития, вовлекающего иммигрантов в Азербайджан, затрагивается. Упомянуто в статье, что, Азербайджан отличает его мультикультурализм от популярных стран мультикультурализма (Швеция, США, Канада, Австралия). Во-первых, Азербайджан не подвергся массовым иммиграционным процессам с различных континентов. Поскольку, экономический потенциал Азербайджана, который получил его независимость с 1991, не находится на таком уровне что нуждаться в дополнительном труде.

Это должно быть принято во внимание, что, Азербайджан - страна с молодым трудовым потенциалом согласно его демографической ситуации и не бывший способный мобилизовать этот потенциал достаточно для экономического развития все же. С этой точки зрения, повода и природы азербайджанского мультикультурализма отличается от других.

B.Mammedova

On the role of demography and migration processes in the formation of multiculturalism policy in Azerbaijan

Summary

The article focuses on the role of demography and migration processes in the formation of multiculturalism policy in Azerbaijan. Here, Azerbaijani model of multiculturalism policy is analyzed among multicultural countries. Opinions of prominent persons of Azerbaijan on multiculturalism are interpreted in this article.

At the same time, the issue of tolerant environment, peace and economic development involving immigrants to Azerbaijan is being touched upon. It is mentioned in the article that, Azerbaijan is distinguished by its multiculturalism from popular multiculturalism countries (Sweden, USA, Canada, Australia). First, Azerbaijan was not subject to mass immigration processes from different continents.

Because, economic potential of Azerbaijan which gained its independence since 1991 is not in such level that to be in need of extra labor. It should be taken into account that, Azerbaijan is a country with a young labor potential as per its demographic situation and not being able to mobilize this potential sufficiently for economic development yet. From this standpoint, motive and nature of Azerbaijani multiculturalism differs from others.

Rəyçi: Naibə Camalzadə
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

SƏMİNƏ ABDULLAYEVA
Azərbaycan Texnologiya Universiteti,
İctimai elmlər və multikulturalizm kafedrası, p.f.d.
saida__2002@hotmail.com

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN TARAZLAŞMA-UYUŞMA NORMALARI VƏ ONLARIN İCBARİLƏŞMƏYƏ ÇEVRİLMƏSİ

Açar sözlər: uyuşma norması, icbari norma, yazılı dil, danışiq dili

Ключевые слова: соответственная норма, письменный язык, устный язык, разеверный язык

Key words: norm of numbness, compulsory norm, written language, spoken language

Nitq mədəniyyətinin tarazlaşma-uyuşma normaları və onların icbariləşməyə çevrilməsi xarakterinə görə iki qismə ayrılır. Bunlardan birincisi *müştərək normalardır*. Müştərək normalar bütün dil proseslərinə tətbiq olunur. Bu normalar həm yazılı, həm şifahi, həm danışiq və həm də lokal dil şəraitində eynihüquqlu xarakterə malikdir. Ona görə də belə normaları ümumdil ənənəvi və ya bərabərhüquqlu dil normaları da adlandırmaq mümkündür. Müştərək normaların yaranması və sabitləşməsidilin uzunmüddətli fəaliyyəti zamanı baş vermişdir. Bu normaların baş verməsində nitq aktının asanlaşma və ritmik ardıcılıq prinsipi mühüm rol oynamışdır. Asanlaşma prinsipi dil vahidlərinin nitqdə ağırlıq yaratmadan asan tələffüz edilməsi üzrə öz təsirini göstərir. Dil vahidləri o halda nitq üzrə asan tələffüz edilir ki, onların sırasında və ardıcılığında müəyyən ritmiklik baş versin. Azərbaycan dili aqlütinativ quruluşlu olduğu üçün dil vahidlərinin nizamında ritmik ardıcılıq xüsusi yer tutur. Ritmik ardıcılıq fonetik vahidlərin söz tərkibində özünü xüsusilə bariz şəkildə göstərir. Fonetik vahidlərin söz tərkibində uyuşaraq tarazlaşması onların düzümünün əsasını təşkil edir.

Nitq mədəniyyətinin müştərək normaları dil proseslərində aparıcı yer tutur. *Tarazlaşma-uyuşma normasının ikinci qismi* dil elementlərinin düzülüşündəki ağırlığın nitq aktı ilə aradan qaldırılması zamanı baş verir. Dil elementlərinin düzülüşündəki ağırlığın nitq aktı üzrə aradan qaldırılması ilə baş verən dəyişikliklərdə özünəməxsus norma xarakteri daşıyır. Çünki ağırlığın nitq aktı ilə tənzimlənməsinin özü yeni bir normanın yaranmasını şərtləndirir. Bu qayda üzrə yaranan normativlər danışiq dili üçün səciyyəvi olur. Lakin yazılı dildə və şifahi dildə bu normalar birmənalı şəkildə danışiq dilindəki kimi qəbul olunmur. Yazılı dildə və şifahi dildə bu normalar icbariləşdirilir. Yəni, danışiq dili üçün asan başa gələn normalar yazılı və şifahi dildə *icbariləşdirilərək* struktur ardıcılıq prinsipi üzrə tənzim olunur.

Müştərək normalar dildəki sait və samit elementinin struktur ardıcılıq prinsipi üzrə düzülüşü qaydasına uyğun olaraq baş verir. Bu ardıcılıqda aqlütinasiya mexanizminə xas olan sıralanma qaydası təcəssüm olunur. “*İzahlı dilçilik terminləri*” kitabında aqlütinasiya aşağıdakı kimi izah olunur: “Tipoloji təsnifə görə iltisadi dillərdə şəkilçilər birmənalıdır, yəni onların hər biri yalnız bir qrammatik mənanı ifadə edir; şəkilçilər standartdır, çünki müəyyən qrammatik mənanı ifadə etmək üçün həmişə eyni formada işlədilir. Köklərə və əsaslara şəkilçilərin bitişdirilməsi mexaniki xarakter daşıyır, morfemlərin ciddi bir-birindən aydın sürətdə ayrılır, morfemlər öz müstəqil mənalərini saxlayır.[1,115]

Xarici sözlər lüğətində aqlütinasiya termininə verilən izah aşağıdakı kimidir: “Aqlütinasiya törəmə sözün qrammatik formanın sözə uyğun qaydada, səslərin dəyişikliyə uğramadan birləşməsi deməkdir. Bu birləşmə arasında sərhədləri ayırmaq olmur; aqlütinasiyada hər bir şəkilçi bir qrammatik mənanı bildirir. Aqlütinasiyada, həmçinin, söz tərkibindəki sait və samitlərin yanaşma və birləşməsinin fonetik valentliyi də təcəssüm olunur. Doğrudur, müasir dilçilikdə elementlik məsələsi qrammatik elementlərə şamil edilir.[6;7, 4-12]. Lakin söz tərkibinə məxsus olan elementlərin sıralanması və bu sıralanmanın müvafiq qanunauyğunluqla tənzim edilməsi də məhz fonetik valentliyin göstəricisi hesab oluna bilər.

Azərbaycan dilinin söz tərkibində ki, müştərək normalar sait və samitlərin elə ardıcılıq qaydasındakı düzülüşüdür ki, bu düzümdə fonetik vahidlərin sırası nitq aktında ritm yaradır. Bu ritm nitq aktının asanlıq prinsipinin tələbinə uyğun olduğu üçün pozulmur, sabit qalır. Belə sırada sabitləşmiş mexanizm aşağıdakılardan ibarətdir.

1) Söz tərkibində başlanğıc saitdirsə ondan sonrakı sırada samit işlənir: *aparar; oyadar; aylənər; söykən; üzülər.*

2) Söz tərkibində başlanğıc samitdirsə ondan sonrakı sırada sait işlənir: *qaralır, dayanır, bozarır, qızarır, bürüyür.*

3) Söz tərkibində qoşa samit işlənirsə onlar eyni cinsli, cingilti və ya novlu olmalıdır. Azərbaycan dilində belə bir sıra qaydası, asanlaşmaya və ritmikliyə görə ənənə üzrə sabitləşdiyi üçün həm ana dili sözlərindəki və həm də alınmalardakı tələffüz müştərək norma yaradır: *səssiz, əlli, dilli, güllü, şillə, elli, addım, səhhət, qəyyum, əyyam, dəyyus, xəyyam, hiddət, şiddət, müddət, üşşaq, rəssam, qüssə, minnət, binnət, qüllə, qüvvət, qübbə, amma, ümman, rəmmal, ümmət.*

4) Söz tərkibindəki samit yanaşmasında hər iki elementin novluluğu vacibdir: *ayrı, əyri, ayran, heyva, meyvə, təhlil, məhlul, zəhlə, dəhrə, şöhrət, cəhrə, nəhrə, bağla, dağla, yağla, əxlaq, məxluq, saxla, qoxla, yaxşı.*

5) Söz tərkibindəki samit yanaşmasında elementlərdən biri novlu kardırsa, ikincisi cingilti və ya sonor olmalıdır: *mehman, rəhman, məhmiz,*

sahman, səhnə, məhrum, işvə, dişlə, işdə, qaşda, işgüzar, əsmər, mismar, dəsmal, qəsdən, şöhrət.

6) Söz tərkibindəki samit yanaşmasında birinci element kar kipləşən və ya cingiltili kipləşəndirsə ikinci element cingiltili, və ya sonor olmalıdır: *ətraf, mətləb, mütləq, çatma, tutmac, madyan.*

Azərbaycan dilində aqlütinasiya mexanizminə görə sait samit, və ya samit sait ardıcılığı səciyyəvidir. Söz tərkibində samit yanaşması isə aqlütinasiyanın ilkin mərhələsi sayılmamalıdır. Çünki, aqlütinasiyada samit yanaşması ancaq sözə şəkilçi qoşulması prosesində baş vermişdir. Bu halda da o səslərin yanaşması üstünlük təqvil etmişdir ki, onlar nitq aktında ardıcılıq üzrə ritmikliyi pozmasın və ağırlaşdırıcılıq yaratmasın.

Azərbaycan dilindəki müştərək normalar ilkin olaraq cəmit-sait və sait-samit ardıcılığı üzrə düzülərək ritm yaratdığı üçün dilçilikdə belə bir qayda ahəng qanunu kimi də adlandırılmışdır.[4,38-43;127-140.2, 208-217;8,51-71]Ancaq ahəng qanunu adlandırılan qanunun özündə də aqlütinasiyanın sonrakı mərhələlərində nitq aktının təsiri ilə müəyyən transformasiyalar baş vermişdir. Məsələn, eynicinsli saıtlərin söz tərkibində bir-birini izləməsi ahəng qanunu üçün prinsip sayıldığı halda (məsələn, *alacaqdır, gələcəkdir, yığılır, durulur, görünür*) bəzi hallarda söz tərkibində eyni cinsli olmayan saıtlərin də bir-birini izləməsinə təsadüf edilir:*ilan, iraq, islaq, inam, ildırım, girov, qırov, bülöv, sinov, sirtov və s.* Bu cür qeyri-mütənasiblik nitq aktı vasitəsi ilə yenidən ümum dil normasına çevrilir.

Tarazlaşma-uyuşma normasını ikinci qismi aqlütinasiyanın sonrakı inisaf mərhələsində fonetik elementlərə məxsus ritmik ardıcılığın pozulması zamanı nitq aktında baş verən tələffüz fərqiində özünü göstərir. Nitq aktı tələffüzdə baş verən ağırlığı aradan qaldıraraq yeni bir norma yaradır. Nitq aktında baş verən belə norma variantları həm saıtlərin sırasında, həm də samitlərin yanaşmasında müşahidə edilir. Bunları müxtəsər şəkildə aşağıdakı kimi göstərmək olar.*aitlərin ardıcılığında pozulmalar*

Söz tərkibin də saıtlərin ardıcılığının pozulması tələffüz asanlığının tələbi üzrə baş verir. Bu halda müəyyən saıtın keyfiyyətlə dəyişməsi sözüün son saıtində baş verir. Bunlar feilin indiki qəti və qeyri-qəti gələcək zamanlarında, əmr, arzu, lazım, şərt formalarında baş verir [9, 108-112].

Nitq aktı üzrə baş verən belə dəyişmələr danışıq dilində norma kimi işlədilir:

a) indiki zamanda: *saxlayır-saxlıyır, bəsləyir-bəsliyir, gözləyir-gözlüyür, yaşayır-yaşıyır, başlayır-başlıyır;*

b) qəti gələcək zamanda: *saxlayacaq-saxlıyacaq, bəsləyəcək-bəsliyəcək, gözləyəcək-gözlüyəcəc, yaşayacaq-yaşıyacaq, başlayacaq-başlıyacaq;*

c) qeyri-qəti gələcək zamanda:*saxlayır-saxlıyır, bəsləyir-bəsliyir, gözləyir-gözlüyür, yaşayar-yaşıyır, başlayar-başlıyır;*

d) arzu formasında: *saxlayam-saxlıyam, bəsləyəm-bəsliyəm, gözləyəm-gözlüyəm, yaşayam-yaşıyam, başlayam-başlıyam;*

e) lazım formasında: *saxlayasıyam-saxlıyasıyam, bəsləyəsiyəm-bəsliyəsiyəm, gözləyəsiyəm-gözlüyəsiyəm, yaşayasıyam-yaşıyasıyam, başlayasıyam-başlıyasıyam;*

ə) şərt formasında: *saxlasaydım-saxlaseydim, bəsləsəydim-bəsləseydim, gözləsəydim-gözleseydim.*

Danışıq dili üçün səciyyəvi olan bu normalar nitq aktının asanlaşdırıcılıq tələbi üzrə işlənməsinə baxmayaraq onlar yazılı və şifahi dilin norma sabitliyi prinsipi üzrə uyğun gəlmir. Odur ki, bu normalar yazılı və şifahi dilə tətbiq olunmur. Yazılı və şifahi dilə *syruktur ardıcılıq prinsipi əsasında müəyyənləşdirilmiş normalar icbari qaydada tətbiq edilir.*

2) *Samitlərin ardıcılığında pozulmalar nitq aktında asanlaşma tələbi ilə samit yanaşmalarında da tələffüz fərqləri baş verir. Sait ardıcılığındakı dəyişməkdə olduğu kimi, samitlərə aid dəyişmələr də aqlütinasiyanın kök-şəkilçi tərkibi üzrə inkişafı əsasında meydana çıxmışdır. Söz tərkibinin genişlənməsi aqlütinasiya mexanizminin əsas qanunu olsa da, bu inkişaf nəticəsində müxtəlifcinsli elementlər qarşılaşmalı olur. Belə qarşılaşmalarda ənənəvi ritm pozulsa da nitq aktı bu pozulmanı yenidən normalaşdırır. Lakin bu norma danışıq dili üçün səciyyəvi olur. Yazılı və şifahi dilə isə struktur ardıcılıq əsəsindəki normalar icbari norma tətbiq edilir. Samit yanaşmalarında nitq aktı üzrə baş verən dəyişmələr, əsas etbarı ilə aşağıdakılardan ibarətdir.*

1) *Kipləşən qoşa samitlərin işlənməsində: Belə samitlər əsas etbarı ilə kar kipləşən səslərdən ibarətdir. Bununla belə sərt damaq tələffüzü qq samit qoşalaşmasında da tələffüz fərqi yaranır.*

Birinci samit, adətən, intensiv, ikincisi isə zəif tələffüz olunur: *əttar-ətdar, hətta-hətda, ittiham-itdiham, müttəfiq-mütdəfiq, hikkə-hikgə, həkkək-həkgək, məkkə-məkgə, toqqa-toqqa, şaqqa-şakqa, hoppən-hopbən, tappılı-tapbılı*

2) *Novlu samitin kar kipləşən samitlə yanaşı işlənməsində: möhkəm-möykəm, ehtiyat-eytiyat, ehkəm-eykəm, mehparə-meyparə, axtar-axdar, taxta-taxda, şaxta-şaxda, noxta-noxda, taxça-taxca, boxça-boxca, sıxçala-sıxcala*

3) *Kipləşən kar t samitinin sonor l samiti ilə yanaşmasında: atlı-atdı, otlu-otdu, itlər-itdər, ətli-ətdi*

4) *Kipləşən cingiltili y samitinin sonor l samiti ilə yanaşmasında: atlı-atdı, otlu-otdu, itlər-itdər, ətli-ətdi*

5) *Kipləşən cingiltili ç samitinin sonor l samiti ilə yanaşmasında: saçlı-saşdı, qoçlar-qoşdar.*

6) *Kipləşən cingiltili c samitinin sonor l samiti ilə yanaşmasında: ağaclar-ağaşdar, ağajdar, çəkiçlər-çəkişdər-çəkijdər*

7) *Novlu kar c samitinin sonor l samiti ilə yanaşmasında: səslər-səsdər, dərslər-dərsdər, giləslər-giləsdər*

8) Novlu cingiltili *z* samitinin sonor *l* samiti ilə yanaşmasında: *izlər-izdər, gözlər-gözdər, sözlər-sözdər*

9) Novlu cingiltili *j* samitinin sonor *l* samiti ilə yanaşmasında: *qarajlar-qarsjdar, senajlar-senajdar, baqajdar-baqajlar*

10) Sonor *h* samitinin sonor *l* samiti ilə yanaşmasında: *qannar-qanlar, oğlanlar-oğlannar, dumanlar-dumannar*

Dildə bu cür nitq aktı üzrə baş verən dəyişmələr daha artıqdır. Belə dəyişmələr nitq prosesində çoxvariantlılıq yaradır. Odur ki, bu dəyişmələr ancaq danışq dili hüdudunda işlədilir. Yazılı və şifahi dildə isə belə variantların işlədilməsi cayiz deyildir.

Yazılı və şifahi dildə bu cür dəyişmələr, struktur ardıcılıq prinsipi üzrə icbari normaya çevrilib işlədilir. Bu da yazılı və şifahi dildə norma sabitliyinin saxlanması üçün vacib şərtidir. Mümkün olduğu hallarda hətta, danışq dilinin şifahi dilə yaxınlaşmasının reallaşmasını təmin etmək işi də nitq mədəniyyətinin ümdə vəzifələrindən biri kimi yerinə yetirilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Adilov M.İ, Verdiyeva Z.H, Adilova F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, "Maarif" 1989
2. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, "Maarif", 1984. 208-217
3. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, "Maarif", 1972. 127-140
4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Azərtədrisnəşr. 1963
5. Словарь иностранных слов. М, «Русский язык», 1980
6. Sultanov B. Azərbaycan dilində valentlik dəyişən kateqoriyalar. Bakı, "Elm", 1997
7. Vəliyeva H. Dil tipologiyasının aktual problemləri. Bakı, "Elm və təhsil", 2011
8. Yusifov M. "Dövlət dili və norma" Bakı, "BSU", 2005
9. Yusifov M. "Dövlət dili və norma". Bakı, "Elm", 1984. 51-71

С.Абдуллаева

Сбалансированные нормы речевой культуры и преобразование их в обязательные

Резюме

В статье говорится о применяемых балансирующих нормах письменной и устной речевой культуры. Показан двойной характер сбалансированной нормы. Некоторые из них состоят из равноправных совмест-

ных норм. Такие нормы отражают в себе принципы ритмической последовательности, присущие первоначальной фазе интеллекта. В языковых процессах эти нормы используются, не создавая различия. Первичные нормы основываются на выступлениях сломанного ритма в создании языковых элементов.

Такие нормы типичны для разговорного языка. Для сохранения единицы норм применяются в обязательном порядке для устной и письменной речи по принципу структурной последовательности.

Потому что, нормы сближения языка создают условия обеспечения интенсивности информации.

S.Abdullayeva

The balance of speech culture-harmonization norms and their conversion

Summary

The article deals with the balancing norms of written and verbal speech. It is shown here that the balancing norms have dual character. Some of them are composed of equal norms. Such norms reflect the rhythmic sequence principle inherent to the initial stage of intelligence. Those norms are used without any distinction in language processes.

The second part is based on the restoration of the rhythm of the broken rhythm in the approach of language elements. Such norms are typical for spoken language. For the maintenance of the Norman unit, they are subject to compulsory enforcement in the written and oral language on the principle of consistency.

Because normal interrelationships provide the intensity of intensity in the language.

Rəyçi: Mübariz Yusifov
Filologiya elmləri doktoru

NAİBƏ CAMALZADƏ
ADU
naibamusayeva@mail.ru

ALMAN ORFOQRAFİYASINDA ALINMA SÖZLƏRİN YAZILIŞI İLƏ BAĞLI PROBLEMLƏR

Açar sözlər - orfoqrafiya, islahat, qrafem, monoqraf, integrasiya.

Ключевые слова - орфография, реформа, графема, монограф, интеграция.

Key words - orthography, reform, grapheme, monograph, integration.

Alınma sözlərin yazılış problemləri əlifba yazısı olan dillərin bir-birilə əlaqəsinin yarandığı vaxtdan mövcuddur. Çünki fonematik və morfoloji baxımdan ayrı-ayrı quruluşu olan sözlərin dilin özünün yazı sistemi ilə verilməsi hər zaman çətin olmuşdur. Bu ümumi yazı və oxu mədəniyyətinin inkişafı orfoqrafik normaların müəyyənləşdirilməsindən bəri norma münasibətlərinə gətirib çıxardı. Bu dövr Almaniyada 16-cı əsrdə başlamışdır. O vaxtdan bəri digər dillərdən alınan sözlər çox vaxt mənbə dilin qrafik formasını saxlamaqla alman dilinə keçirdi və onlar artıq latinizm, qalisizm, anqlisizm və s. kimi tanınır (4, s. 3).

Alınma sözlərin orfoqrafiyasında əsaslı islahatlar aparılması uğrunda göstərilən çoxsaylı səylər indiyədək nəticəsiz qalır. Bunun səbəbi alman dilinin xarici sözlərin mənbə dillərin-renesans (intibah) dövründən bəri latın dili, 18-ci əsrdən fransız və 19-cu əsrdən ingilis dili qarşısındakı ədalət hissi ilə bağlıdır. İslahatlar baş tutmasa da, alman dil tarixində təmizləyici əks hərəkətlər bu sahə üzrə məsuliyyət daşmalıdır. Bir tərəfdən purizm, digər tərəfdən mənbə dil formasının xüsusilə yüksək qiymətləndirilməsi və saxlanması alınma söz ehtiyatının əsaslı şəkildə təhlilinin və onun dilin lüğət ehtiyatı ilə fonoloji, qrafik, morfoloji və semantik baxımdan əlaqəsinin qarşısını almışdır. Bu, həmçinin alman dilinin didaktikasına da mənfə təsir göstərir.

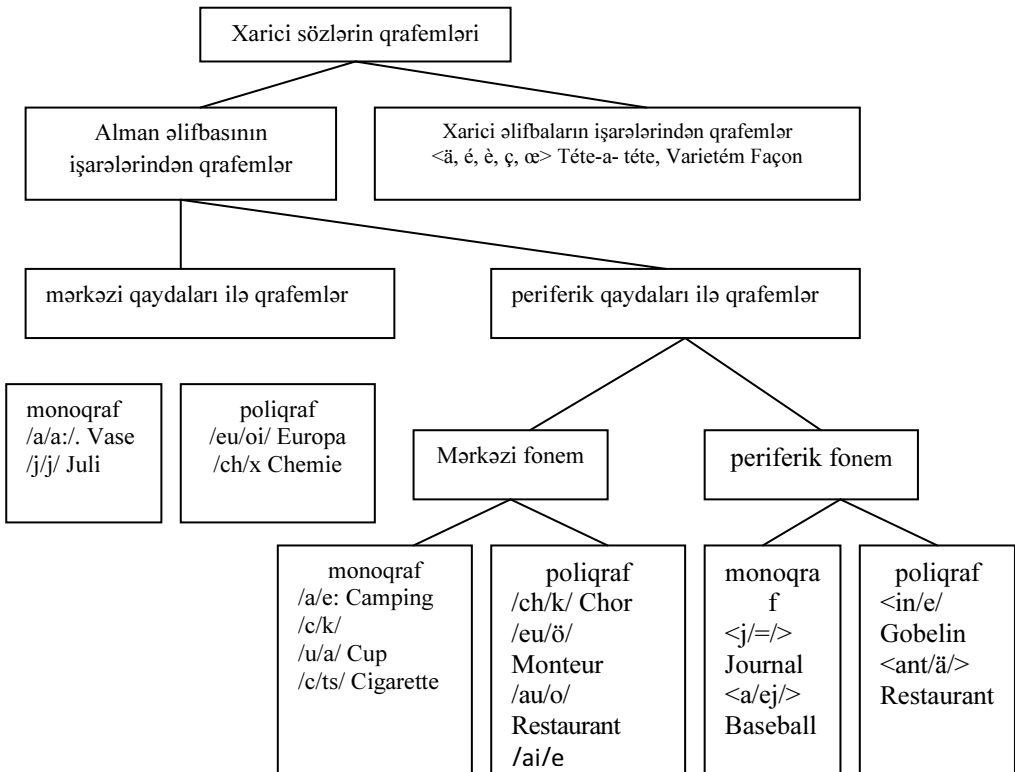
Xarici sözlərin orfoqrafiyasında yad olan şeyin müəyyənləşdirilməsi, yəni dilin öz leksikasının orfoqrafik sistemindən yayınması hallarını müəyyənləşdirmək düşünüldüyü qədər asan deyil. Burada nəzəri əsaslara ehtiyac vardır. K.Hellerin 1980-ci ildə bitirib hələ çap olunmamış dissertasiyasında ilk dəfə olaraq Duden və xarici sözlər lüğətində verilmiş bütün yad qrafem qruplarını vermişdir. O, alınmalarda işarələri işləyib hazırlamış, 289 müxtəlif fonografem tapmışdır. 41 mərkəzi, 11 periferik fonem reallaşır. K.Heller /ð/, /C/, /œ/, /dj/ və /E/: - fonemlərinin adlarını çəkir; H.Hayder isə bu siyahıya gərgin uzun saitlərdən /œ:/ və /o:/ və

diftonqlardan isə /ou/; /ei/-i əlavə etmişdir. İkinci dərəcəli vurğulu gərgin qısa saitləri /e, i, o, u, y, ø/ Maynhold / E.Stok kimi nəzərə almışdır (4,s. 94).

78 qrafemdən 40 monoqraf, 34 diqraf, 4-ü triqrafdır. Bunun əksinə olaraq 289 xarici qrafemdən 61-i monoqraf, 141-i diqraf, 66 triqraf, 18 dördhərflili işarə və 3 beşhərflili işarədir. Bu rəqəmlər yalnız ayrı-ayrı qrafemlərin funksional yüklənməsinin müəyyənləşdirilməsi ilə müəyyən çəkiyə malik olurlar, yəni onların ayrı-ayrı sözlərdə və mətnlərdə işlənmə tezliyinin müəyyən olunması əsasdır. Belə statistik rəqəmlər olmadan islahat təkliflərinin təsirini dəqiq qiymətləndirmək olmaz, çünki bugünkü xarici söz ehtiyatı həcm və işlənmə tezliyi baxımdan ötən əsrin 90-cı illərindəkindən xeyli dərəcədə fərqlənir (4, s. 335).

Xarici söz orfoqrafiyasının spesifikasını mərkəzi qrafem sistemi ilə müqayisəsinə H.Hayderin orfoqrafiya islahatı çərçivəsində inteqrasiya imkanlarının göstərdiyi sxemdə nəzər salmaq. Sxemdə 4 dixotom (ikili bölmə) kateqoriyasından istifadə edilmişdir.

Sxem

Beləliklə, cədvəldə işarə forması, fonem əlaqəsi və işarə kombinasiyası səviyyəsində mərkəzi yazı sistemində yaxınlıq və uzaqlıq göstərilir.

1) Birinci fərqlənmədə H.Hayder alman dilindən və buna uyğun olaraq digər əlifbalardan olan yazı işarələrinin izlənməsini əhatə edir. Alman dilində olan xarici sözlər, demək olar ki, alman əlifbasının işarələri ilə yazılır. Onlar yazı texnikası səbəblərindən çox vaxt silinir. Bu alman dilindən ingilis dilinə keçən umlautun nöqtələrinin itməsi kimidir. <é>-nin <ee> ilə əvəz olunması geniş yayılıb. Yad (xarici) işarələrə <y>-da aiddir, çünki ona alınma sözlərdə rast gəlinir. Bu <c> üçün də monoqrafik istifadədə keçərlidir. Hər iki işarə alman dilində latın-yunan mənşəli sözlərdə o qədər işlənir ki, əlifbada da bu işarələrin olması normal haldır.2) İkinci böyük fərq növbəti pillədə xarici sözlərdəki qrafem-fonem münasibəti qaydasına tabe olan qrafemləri periferik qrafem-fonem münasibəti qaydasından ayıran qrafemlərdir. Xarici sözlərin qrafem sisteminin təsvirinə elə vahidlər və qaydalar qəbul edilməlidir ki, onların vasitəsilə xarici sözlər dilin leksikasında (lüğət ehtiyatında) mərkəzi qrafem sistemindən fərqlənməsin. Əgər xarici sözlər yerli qrafem-fonem-münasibəti qaydasına tabe olmasaydı, onda onları ifadə etmək mümkün olmazdı. Məs: “Feuilleton” sözündə olduğu kimi burada /f/ və /t/ sözün mərkəzi qrafemlərlə təmsil olunan samit skeletidir. Məhdud şəkildə əlavə etmək olar ki, yalnız mərkəzi qrafem-fonem münasibətləri qaydasına əsasən təşkil olunmuş xarici sözlər də xaricilik əlamətləri saxlaya bilirlər. Onlar da fonoloji və sonradan isə qrafematik inteqrasiyaya məruz qala bilirlər. Məsələn, “snob”, “Slalom”, “Smog”, “Story”, “Spray” sözlərində <s/s> fonografemi “l, m, n, t, p” – dan əvvəl gələrsə onda bu alman dili üçün yaddır, alman sözlərində bu mövqələrdə yalnız /j/ işlənir. Bir qismi <sch /j/> (Stahl) fonografemi ilə işlənir. “Streich”, “Spleen” sözlərində /s/-sintaqmatik, yəni fonotaktik şərtlə inteqrasiyaya məruz qalıb. “Schmuggel” sözünün timsalında (ingilis dilində “smuggle”, daç dilində “smuggel”) görünür ki, fonoloji inteqrasiya ilə necə qrafematik inteqrasiyaya çevrilmişdir. Yəni əvvəlcə bu mövqedə xarici fonem /s/ fonematik olaraq /j/ - ya inteqrasiya olunmuşdur, nəticədə <s /j/> fonografemi yaranmışdır, bu da nəhayət qrafematik inteqrasiya ilə <sch /j/> olmuşdur (4, s. 578).3) Bu bölmədə periferik qrafem-fonem münasibətləri qaydasına tabe olan, onları həmçinin periferik fonografemlər də adlandırma bilirik, qrafemləri mərkəzi və periferik fonemləri təmsil edənlərə ayırırıq.

Bu fərqlənmə müxtəlif inteqrasiya imkanlarına nəzərən baş verir. Periferik fonemlərə aid olan, məsələn, burun saitləri /j/ və ya /E/ qrafemləri üçün heç bir qrafematik əvəzləyici yoxdur, çünki alman dilində xarici fonem üçün işarə yoxdur. “Telephon”, “Bureau” və ya “Friseur” sözlərində isə həmin xarici qrafemlər mərkəzi fonemlərə /f/, /o:/ və /ö:/-yə aiddir və müvafiq qrafemlərlə (<f>, <o> və <ö>) ilə əvəz oluna bilirlər.

Buna baxmayaraq “Journal”, “Baseball”, “Golelin” və “Restaurant” sözlərində inteqrasiya 2 cür mümkündür. Bunu tələffüz lüğətlərində aydın şəkildə görmək olar:

/j-rna:l/, /beizbo:l/ ilə yanaşı /jvr'nal/ və /ba:zəbal/-a da rast gəlirik. Bu cür oxu müvafiq mərkəzi qrafem-fonem münasibətləri qaydasının əvəzlənməsinə əsaslanır.

Bununla yanaşı burun saitlərində bifonematik əvəzlənmə ən çox rast gəlinən inteqrasiya növü kimi işlənir. Məs.: /gobə'leŋ/, /be'toŋ/, /resto'raŋ/ və s.

İsveç orfoqrafiyası o qədər irəli gedib ki, o, qalisizmlərin tələffüzünü belə yerli qaydalara kodifikasiya edir: /reslorang/, /gobeläng/, /betong/.

Norveç dilinin də qoşulduğu bu yazılış formaları İsveç Akademiyasının 1801-ci ildə apardığı orfoqrafiya islahatlarına əsaslanır (3, s. 112).

Alman dilində bu növ inteqrasiyaya nadir hallarda rast gəlirik. Lakin “Keks”, “Arroganz”, “Dekadenz” sözlərinin müqayisəsinə baxaq. Bu sözlər latın dilindən keçən alınma sözlərə qohum olan nümunələrdir. Həmçinin burada da fonematik və qrafematik inteqrasiya ilə rastlaşırıq.

Mərkəzi və periferik fonem əlaqəsinə bölünmə bu növ xarici qrafemlərin qeyri-bərabər kəmiyyət münasibətini də aydınlaşdırmalıdır. Heller siyahıya aldığı 289 xarici qrafemdən yalnız 39-nun, yəni 13,4 %-ini periferiya fonemlərinə, onlardan 2/3-sindən çoxu isə fransız burun saitlərinə aiddirlər (3, s. 113). Xarici qrafemlərin əsas hissəsi -82,3 %-i mərkəzi fonemlərə aiddir. Burada xaricilik fonoloji əlaqədə yox, qrafemik səviyyədədir. 4) Nəhayət, xarici qrafemlər monoqraf və poliqrablara bölünür. Bu bölünmə xüsusilə sonuncu qeyd olunan qrup üçün faydalıdır. Bir tərəfdən yenə də inteqrasiya imkanlarına görə, digər tərəfdən isə, fərqli işlənmə tezliyinə görə 51 monoqraf qrafemlərinə 187 poliqraf qrafemi düşür. Onlar üçün ümumi bir şey var: qrafemik səviyyədə inteqrasiya nəzəri cəhətdən asanlıqla mümkündür, burada periferik qrafemləri müvafiq mərkəz qrafemlərilə əvəz olunur, artıq 1901-ci il islahatında “th” və “c” – da olduğu kimi və bu xüsusilə işlək leksemlərdən olan “Telefon”, “Trisör”, “Büro”, “Fontäne”, “Kusine”, “Soße” sözlərində bu gün də olduğu kimidir (1, s. 113).

Onu da qeyd edək ki, bu qrupun daha çox işlənən sözlərində gündəlik ünsiyyətdə oxu ilə eyni zamanda gizli inteqrasiya baş verir. Bu hər şeydən əvvəl monoqraf qrafemi <u>-dur. Məsələn, “Bunker” və “Bungalow” sözlərində olduğu kimi. <a>: Tanker və Caravan, həmçinin poliqraf qrafemlər üçün yerli qrafem-fonem münasibəti qaydasına əsaslanan mənaya keçə bilir. Həmçinin heç bir xarici dil bilməyən şəxslərdən aşağıdakıları eşitmək olur, Məs;

/sœ:vis/ - /servis/

/rejisø:r/ - /regi'sø:r/

/me'daljə/ - /me'daelə/

/deta:i/ - /detael/

Mümkün qədər qrafematik inteqrasiyanın 3 növünü yerli qrafemfonem münasibətləri qaydasına gətirib çıxarırlar (1, s. 24) Bunlar əvvəlki araşdırmalarda qrafetik, qrafemik və qrafefonemik inteqrasiya adlandırılır. Burada terminoloji cəhətdən birinci inteqrasiya tipi xüsusilə işarə səviyyəsini, ikinci tip bundan başqa fonematik inteqrasiya və üçüncü tip isə qrafiyadan çıxış edən fonemik inteqrasiyanı təsvir edir. Qalisizmlərin alman dilinə qrafematik inteqrasiyanın timsalında məlum olur ki, bu inteqrasiya tipləri german dillərində tam fərqli istifadə olunur. Alman dilindəki xarici sözlərin orfoqrafiya islahatı üçün qrafematik inteqrasiyanın yalnız birinci tipi nəzərə alınır. Alman yazı sisteminin əsasında duran seqment fonografik baxış tərzini, onun qaydalılığını və ya qaydaya uyğun olmadığını təsvir etmək üçün kifayət etmir. Əgər orfoqrafiya-kompleks halda alman fonosistemi təsvir edirsə, o zaman gözləməyə dəyər ki, o nəinki paradiqmatik sistemi, yəni, fonemlərin inventarını öz qrafik işarələrində təqdim edir, həmçinin sintaqmatik işlənmə məhdudiyyətlərini, yəni fonotaktikanı da nəzərdə tutur. Bu proses növbəti üsulla baş verir, yəni qrafematik fərqləndirmə qrafemik fərqləndirmələrin aradan qalxdığı mövqelərdə durur (2, s. 44).

Xarici sözün yazılışının təhlili dilin özünün leksikasının mərkəzi sisteminin təhlili ilə əlaqədar baş verir. Xarici sözün yazılışının spesifikasiyası düzgün olaraq inteqrasiya imkanlarına ayrılmalı və təsvir edilə bilər. Yazı sistemi və səs sistemi arasındakı əlaqələrdə seqment paradiqmatik vahidlərlə yanaşı, sintaqmatik, fonotaktik reallıqlar da nəzərə alınmalıdır.

Xarici qrafemlərin müxtəlifliyi baxımından və onların getdikcə artmasını və həmçinin bu tərkibin nəzərə alınmadan radikal islahat nə mümkündür, nə də arzuolunandır. Bunun üçün daimi islahat akademiyası yaradılmalıdır ki, dilə yeni qəbul edilən xarici sözün o an qrafematik inteqrasiyası həyata keçirilsin. Yəni radikal islahat bir növ orfoqrafik planlı islahata daimi nəzarət və düzəliş zəruriyyətindən yaranan başlanğıc ola bilər. Bu halda o, xarici sözlərin orfoqrafiyasının yaratdığı kommunikativ problemləri həll olunmaz hesab edir (2, s. 28).

Digər tərəfdən, əlifba yazı sistemi prinsip etibarilə islahata məruz qalanda və dilçiliyin vəzifəsi bunu üçün müvafiq baza yaratmaqdır. Alman dilindəki xarici sözlərdə islahatın yalnız bir hissəsi göz önünə gətirilir. İlk növbədə xarici morfem və leksemlərin genişlənmək imkanı olmayan tərkibinin sahəsində, yəni, latinizm, qraecizm və romanizmlər (latın, yunan, roman dillərindən alınan sözlər) sahəsində onlar alman dilinin lüğət fondunun möhkəm tərkib hissəsini təşkil edirlər. İslahat təklifləri dil daşıyıcılarının qarşısına əsaslandırılmış ümumi konsept şəklində qoyulmalıdır, H.Hayder burada mümkün ziddiyyətlərin ətraflı olaraq müzakirə olunmasını vacib hesab edir. O, təklif edir ki, arzu olunan təkliflər hierarxiyası tərtib edilsin. Bu ierarxiyada “tez-tez

səhvə yol verilmə halları”, “birmənalılıq” və qrafematik inam (mövcud inteqrasiya əsasında) nəzərə alınmalıdır. Mərkəzi orfoqrafiya sisteminin əsas qaydalrı ilə üst-üstə düşmələri prinsip etibarı ilə artırmaq lazımdır, onları azaltmaq səhv olardı (3, s. 87). Xarici sözlərin orfoqrafiyasının əsas problemlərinin kökü ondadır ki, xarici sözlər dil əlaqəsinin hadisələridir və alınmış sözlərin inteqrasiyası – xüsusilə onların orfoqrafik inteqrasiyası islahatın predmetinə (loyallıq konfliktlərinə) toxunur. Sözlərin yazılışını yerli leksika nümunəsinə oxşatmağa səy göstərdikdə belə bir problem ortaya çıxır. Yazılı dildə əks olunmuş mədəniyyət ənənəsinə münasibət, bütün orfoqrafiya müzakirələrində böyük rol oynayır, onlar xarici sözlər sahəsində də geniş vüsət alır. Eyni zamanda xarici sözlər orfoqrafiyası sahəsində islahat alman dilinin qarışıq xarakterini azaltmağa əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verə bilər.

Bu şərtlərə görə xarici sözlərin orfoqrafiyasına dair islahat təkliflərinə fərqli yanaşmanın vacibliyi başlıca amildir. Xarici sözlərin yazılışı ilə bağlı hər hansı bir dəyişikliyin təsiri əvvəlcədən düşünülməlidir, praktik olaraq onlar faydalı və əsaslandırılmış şəkildə anlaşılı olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Krame Sabine. Variantenschreibungen bei Fremdwörtern. Darstellung und Begründung. Emprische Schreibeobachtung auf der Grundlage korpusbasierter Lexikographie (Mitteilungen des Deutschen Germanistenverbandes). Göttingen: Edition Ruprecht, 2011, 295 S.
2. Munske, Horst Haider: Die angebliche Rechtschreibreform. St. Goar: Leibniz Verlag, 2004, 251 S.
3. Munske Horst Haider. Lob der Rechtschreibung. Warum wir schreiben, wie wir schreiben. München: Verlag C. H. Beck, 2005, 342 S.
4. Munske Horst Haider. Orthographie als Sprachkultur. Frankfurt: Peter Lang, 1997, 224 S.
5. Ossner Jakob. Rechtschreibreform und Rechtschreibpräferenzen am Ende der Pflichtschulzeit (Mitteilungen des Deutschen Germanistenverbandes). Göttingen: 2011, 284 S.

Н.Джамалзаде

Проблемы правописания заимствованных слов в немецком языке

Резюме

В статье рассматриваются проблемы правописания заимствованных слов в немецком языке. Анализ письма заимствованных слов образует в связи с анализом лексики языка. Специфика письма заимс-

тованных слов как правило делится на возможности интеграции. В отношениях между системой письма и звука наряду с сегментно-парадигматическими единицами рассматриваются также синтагматические и фонотактические единицы.

В последнее время в немецком языке появляется все большее количество английской лексики, что ведет к его обогащению новыми синонимами и понятиями. С одной стороны, рассматриваемые языки являются родственными, однако, несмотря на похожесть отдельных слов, их значения зачастую сильно различаются. Например, английское „become“ означает «становиться», и не соответствует „bekommen“, означающему «получать». Следует помнить и о том, что любой язык, как правило, заимствует новые слова, термины и понятия вместе с новыми товарами и ценностями, сами по себе иностранные слова никогда не придут в другой язык.

N.Jamalzadə

Problems of writing of borrowed words in the German language

Summary

The article deals with the problems of writing of borrowed words in the German language. The analysis of the letters of borrowed words is formed in connection with the analysis of the vocabulary of the language. As a rule specifics of the letter of borrowed words are divided into the possibility of integration. In the relation between system of the letter and sound along with segmento - paradigmatic units also syntagmatic and phonotactical units are considered. Recently, a growing number of English vocabulary has appeared in the German language, which leads to its enrichment with new synonyms and concepts. On the one hand, the languages in question are related, however, despite the similarity of individual words, their meanings often differ greatly. For example, the English "become" means "to become", and does not correspond to "bekommen", meaning "to receive".

It should be remembered that any language, as a rule, borrows new words, terms and concepts along with new goods and values, in themselves foreign words will never come into another language.

Rəyçi: Şəmsinur Aslanova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ГЮНАЙ МИРЗОЕВА
Азербайджанский Университет Языков
m.guna@inbox.ru

МЕТАФОРА В ЛИНГВИСТИКЕ

Açar sözlər: nəzəriyyə, məcaz, dilçilik, dil, ünsiyyət

Ключевые слова : теория, метафора, лингвистика, язык

Key words: theory, metaphor, linguistics, language

Метафора в современной лингвистике является одним из наиболее актуально исследуемых направлений. Причиной этому существенное изменение самой парадигмы научного знания лингвистики. Язык для человека не только средство общения, но и средство познания действительности, система кодирования и хранения полученной информации, способ передачи этой информации последующим поколениям. История лингвистики представляет собой череду научных теорий, которые последовательно сменяют друг друга, иногда мирно используя достижения предшествующих концепций, а иногда полностью отрицая положения старой школы, что в истории науки носит название «научной революции». Подобная смена научной парадигмы всегда сопровождается созданием новой концептуальной метафоры, формирующей новую аналогию и, как следствие, нового взгляда на объект изучения. Основные концепции метафоры:

1. Метафора понимается как скрытое сравнение. Научные основы изучения метафоры, заложил древнегреческий мыслитель Аристотель. «Сравнение – та же метафора, но отличающаяся присоединением [вводящего слова]; поэтому она не так приятна, ибо длиннее» [1, с. 194]. Его взгляды поддерживают такие зарубежные исследователи как Н. Гудман, считающий, что метафора «побуждает к сравнению – к сравнению ... двух различных применений слова» [10, с. 196], Э. Ортони, утверждающий, что «процесс сравнения лежит в основе понимания уподобления, и что этот процесс можно определить и описать таким образом, что он будет полностью применим и к анализу метафоры» [10, с. 222]. Сравнительную концепцию метафоры поддерживают отечественные языковеды: И.В. Арнольд, определяющая метафору как «скрытое сравнение, осуществляемое путем применения названия одного предмета к другому и выявляющая таким образом какую-нибудь важную черту второго» [2, с. 83], В.Н. Телия, утверждающая, что «... метафоризация начинается с «ощущения подобия» (или сходства) формирующегося типового образа реалии и некоторого в чем-то сходного с ней «конкретного» образно-ассоциативного предс-

тавления о другой реалии» [9, с. 137], О.И. Глазунова, считающая, что «метафора формируется образным путем ...предметы и явления соотносятся друг с другом ...на основании их визуального сходства» [6, с. 140].

2. Метафора результат столкновения смыслов. Представителями данной концепции являются М. Блэк, П. Хинли, М. Бирдсли, М. Хесс, М. Арбиб, Е. Китти, Е.К. Уэй, С.С. Гусев и др., во взглядах на теорию метафоры которых можно усмотреть некоторые общие позиции. П. Хинли разрабатывает вариант «теории словесных оппозиций, говоря о существовании двух отношений и столкновении значений» [10, с. 205]. М. Бирдсли пишет о «непредсказуемости метафоры, неожиданных эффектах, которые могут возникать даже при случайном соположении слов» [10, с. 213]. Блэк отмечает, что «целью метафоры не является замещение формального сравнения или любого другого буквального утверждения, у нее – свои собственные отличительные признаки» [10, с. 162], главный из которых – способность создавать, а не выражать сходство. Исследователь также отмечает, что во «взаимодействии» двух мыслей, «бьющих в одну точку» и «кроется тайна метафоры» [10, с. 163]. По мнению М. Блэка, механизм «метафоры взаимодействия» требует, чтобы читатель использовал систему импликаций (или систему «общепринятых ассоциаций», или особую систему, созданную для данного конкретного случая) как средство для выбора, акцентирования и связывания в систему признаков, важных для некоторой другой сферы. Такое использование «вспомогательного субъекта» в целях более глубокого понимания характера «главного субъекта» – особая интеллектуальная операция, требующая одновременного наличия в сознании представлений об обоих субъектах, но не сводимая к простому их сравнению» [10, с. 168].

3. Метафора понимается как «растяжение» или «напряжение». Этой точки зрения придерживается Д. Бергрэн, который подчеркивает такое свойство метафоры, как способность создавать напряжение между ее элементами, суть которого сводится к пробуждению в субъекте, воспринимающем метафору, сознания одновременного сходства и различия сопоставляемых предметов [11, с. 471]. «Различие между главными и дополнительными субъектами должно быть таким, чтобы буквальная интерпретация их соединения давала абсурд» [11, с. 239]. Э. Мак-Кормак высказывается о метафоре как результате когнитивного процесса, «который сопоставляет два (или более референта), обычно не связываемых, что ведет к семантической концептуальной аномалии, симптомом которой обычно является определенное эмоциональное напряжение» [10, с. 363].

4. Метафора это инструмент категоризации, познания мира и связана с глубинными когнитивными структурами (теория концептуальной

метафоры). Этот подход к метафоре связан с именами Дж. Лакоффа, М. Джонсона и их известной работой «Метафоры, которыми мы живем». «Мы рассматриваем метафору как неотъемлемую часть человеческого восприятия действительности и как средство для создания новых значений и новых сущностей в нашей жизни» [12, с. 195]. Согласно данной концепции благодаря метафоре абстрактные понятия сводятся к физическому, чувственному опыту людей в его связи с внешним миром. Ключевая идея Лакоффа и Джонсона состоит в том, что метафоры как языковые выражения становятся возможны в силу того, что понятийная система человека метафорична в своей основе. То есть осмысление и переживание явлений одного рода в терминах явлений другого рода – это коренное свойство нашего мышления [10, с. 387]. Когнитивный подход к проблеме метафоры успешно используется и в языкознании. В русле когнитивного направления языкознания работают Н.Д. Арутюнова, А.Н. Баранов, Ю.Н. Караулов, И.М. Кобозева, Е.С. Кубрякова, А.П. Чудинов и др. Метафора, по определению Поповой Т.Г., является ментальным и языковым механизмом, который заключается во взаимодействии или сравнении двух сущностей, явлений на основании сходства между ними, т.е. нахождения их общих признаков. Роль метафоры в познании с древнейших времен состоит в установлении связей, сравнений самых различных сущностей [6, с. 590; 9, 174]. Таким образом, метафора является одним из наиболее продуктивных средств создания научной языковой картины мира. «Образные средства, и прежде всего, метафорические переосмысления, являются существенными компонентами языковой картины мира» [5, с. 51].

Одним из первых исследователей, прямо связавшим метафору с научным познанием, был американский логик и философ М.Блэк, исследовавший познавательные функции метафоры. Он анализировал ее в контексте мыслительной деятельности человека, подчеркивая невозможность сведения содержания метафоры к имеющимся в языке буквальным средствам номинации. М.Блэк рассматривал метафору как динамичное явление, которое, формируясь в движении мысли, развивает концептуальный аппарат языка. Утверждая, что «возможно, каждая наука должна начинать с метафоры и кончать алгеброй и, возможно, без метафоры никогда не могло быть никакой алгебры» [цит. по: 9, с. 108], он отмечает способность метафоры выступать в роли альтернативной логики производства знания и задавать вектор инноваций в нашем познании себя и окружающего мира. Важность прообразной, моделирующей роли метафоры, дающей толчок развитию мысли и наводящей исследователя на новые аналогии, отмечалась многими [8, 12, 26, 27].

Согласно Е.О. Опариной, отмечается особая ценность метафоры на начальных этапах исследования объекта/явления, когда гипотеза только формируется, и возникает особая необходимость как в предположениях о неких свойствах исследуемого объекта, которые задаются метафорами, так и в самом языке, при помощи которого данный объект может быть описан [17, с. 191]. Р. Бойд, например, предлагает оценивать роль каждой метафоры в научном познании по тому, к каким свойствам изучаемого объекта или вида она дает доступ, при этом метафора должна, постепенно устраняя неоднозначность, приближать исследователя к все более полному знанию истинной природы изучаемого явления. С. С. Гусев, отмечая двойственность функционирования метафоры в сфере науки, показывает, что, с одной стороны, метафора важна как когнитивный инструмент при разработке гипотез, а с другой - при ее буквальном прочтении она является логической ошибкой. Он также рассматривает проблемы, связанные с формированием научных гипотез, использующих метафору как прием введения нового знания, а <входя в структуру научного знания, метафора играет роль каналов, через которые культура данного общества влияет на ход научного познания> [9, с. 126].

Э. А. Лапиня говорит о том, что термин-метафора, выполнив свою когнитивную роль на этапе становления научной гипотезы и формирования научного понятия (его концептуализации) в дальнейшем теряет двуплановость и, как результат, статус метафоры. Если такой термин закрепился в своей подсистеме, то уже в роли самостоятельной номинативной единицы. Когнитивная функция метафор в понимании Т. Куна состоит в том, что они наводят исследователя на поиск новых связей в периоды смены научных парадигм, всегда сопровождающихся сменой ключевых метафор [27]. Ключевыми метафорами называют те, которые «прилагают образ одного фрагмента действительности к другому ее фрагменту, обеспечивая его концептуализацию по аналогии с уже сложившейся системой понятий» [3, с. 14]

Лингвистическое исследование метафоры в научном тексте затрагивает вопрос необходимости установления системы критериев идентификации метафорического выражения, что приводит непосредственным образом к более глобальной проблеме — субъективности лингвистического исследования.

Ədəbiyyat

- 1.Скляревская, Г.Н. Метафора в системе языка, 1993
- 2.Гусев С. С. Упорядоченность научной теории и языковая метафора. //Метафора в языке и тексте. - М., 1988

3. Гак В.Г. Метафора: универсальное и специфическое. // Метафора в языке и тексте. - М., 1988.
4. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс. // Теория метафоры. - М., 1990.
5. Телия В. Н. Проблема метафоры, 1988
6. Black M. More about metaphor // Metaphor and thought. - Cambridge etc., 1979.
7. Гусев С. С. Наука и метафора. - Л., 1984.
8. Лакофф, Дж., Джонсон, М. Метафоры, которыми мы живем [Текст] / Дж. Лакофф, М. Джонсон // Теория метафоры, 1990
9. Кокорева Н.И. О концептуальной природе метафоры и интертекста
10. Мак Кормак Э. Когнитивная теория метафоры // Теория метафоры. М., 1990
11. Lakoff G. Conceptual metaphor in everyday language / G. Lakoff, M. Johnson // The Journal of Philosophy. – 1980.
12. Berggren D. The use and abuse of metaphor / D. Berggren // The Review of Metaphysics. – 1962.

G.Mirzəyeva

Metaphors in linguistics

Summary

Metaphor in modern linguistics is one of the most important study areas. The reason for this significant change in the paradigm of scientific knowledge of linguistics. Language for humans is not only communication tool, but also a means of understanding reality, the system encode and store the received information, a method of transmitting this information to future generations.

The history of linguistics is a series of scientific theories that replace each other, sometimes peacefully using the achievements of previous concepts, and sometimes completely denying the old school that in the history of science is called the "scientific revolution". Such a scientific paradigm shift is always accompanied by the creation of new conceptual metaphors, forming a new analogy, and, as a consequence, a new perspective on the object of study.

There are some basic concepts of a metaphors. Metaphor is understood as a tool of categorization, knowledge of the world and is associated with underlying cognitive structures (conceptual metaphor)

Linqvistika elmində məcaz anlayışı

Xülasə

Metafora müasir dilçilik ən aktual tədqiq olunan istiqamətlərdən biri sayılır. Təqdim olunan məqalədə məcazların linqvistikada olan rolu haqqında bəhs edilir .

Məcazlar elmi üslub və terminologiya olan mətnlərinin tərkib hissəsi hesab edilir. Elm dilini zənginləşdirmək üçün bir vasitə kimi istifadə edilir. Məcazların demək olar ki, bütün növləri elmi üslubda yazılmışdır.

Eyni zamanda müxtəlif dilçilərin tədqiqatlarından və nəzəriyyələrindən istifadə olunaraq nümunələr göstərilir və müqaisə edilir. Məqalədə məcazların yaranma üsullarından söhbət açılır. Göstərilən üsullar tanınmış linqvistlərin fikirlərinə və mülahizələrinə əsasən qeyd olunub.

Rəyçi: Aslan Məmmədli
Filologiya elmləri doktoru, professor

**TARİXİ KATEGORİYA KİMİ METAFORİZMLƏRİN İNGİLİS VƏ
AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ LEKSİK VƏ SEMANTİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Açar sözlər: İngilis dili, Azərbaycan dili, məcazi sözlər, metafora, növ, heyvan adları, quş adları, üslubi xüsusiyyət

Ключевые слова: английский язык, азербайджанский язык, метафорические слова, вид, животные имена, имена птиц, стилистические особенности

Key words: The English language, Azerbaijan language, the words with figurative meaning, metaphor, kind, the names of animals, the names of birds, stylistic feature

Tarixi kateqoriya olan söz nəinki dildə fikri ifadə edir, həmçinin obyektiv varlığın obrazlı təsvirinə də xidmət edir. Söz əsasən dil tarixinin müəyyən dövründə yaranıb formalaşır. Danışanlar ondan hazır şəkildə istifadə edir. Dildə sözlər real şəkildə mövcuddur, obrazlı olur, hadisələrə subyektiv qiymət verir, incə hisslər ifadə edir, emosional təsir göstərir. Sözü bu cür səviyyəsi onun semantikasında olan müxtəlif hadisələrdir ki, bu semantik hadisələrdən biri də məcazi mənalarlardır. Ə. Dəmirçizadə belə sözlərin əvəzçilik vəzifəsi daşdığını qeyd edərək yazır: “Diqqətlə yoxladıqda aydın olur ki, bu əlavə mənaların əslində sözün ilk mənası ilə uzaq və ya yaxın əlaqəsi də vardır və məhz belə əlaqələr nəticəsində həmin sözlər əvəzçilik vəzifəsi daşıyır”. Buradan belə bir nəticəyə gəlirik ki, sözün əsas mənası ilə əlaqədar dolayı mənası da ola bilər və sözlərin belə əlavə-dolayı mənalarda işlədilməsi mümkündür, hətta zəruridir (2, 152). Müəllif bundan nəticə çıxardaraq məcazi mənalı sözlərə aşağıdakı kimi tərif verir: “Sözün əlavə vəzifədə dolayı yolla ifadə etdiyi məna məcazi məna adlanır (yənə orada). Çoxmənalı sözün əksəriyyətinin mənalarından biri həqiqi olduğu halda, digər mənaları ikinci dərəcəli və ya məcazi mənada olur. Bu cür xüsusiyyət bütün dillərə, o cümlədən də İngilis dilinə xasdır. Məsələn, “Azərbaycan dilinin İzahlı Lüğətində “alçaq” sözünün 5 mənası göstərilmişdir ki, bunun da 2 mənası məcazi məfhum bildirir:

Alçaq sif.

1. Hündürlüyü, ucalığı az olan, hər hansı bir səviyyədə azacıq hündür olan...
2. Bəstəboy, boyu gödək...

3. m. (məcazi) pis, xarab, keyfiyyətsiz...

4. m. (məcazi) rəzil, şərəfsiz, namərd, çox pis...(3, 50)

“İngiliscə-Azərbaycanca lüğət”də isim kimi “charge” sözünün 9 mənası verilmişdir ki, burada da axırıncı mənanın məcazda da işlədilməsi göstərilmişdir:

Charge n.

1) Ödəmə, vermə, qiymət (xidmət və s.):pl. Xərc, məxaric; ~for admission-giriş üçün ödəmə; free of ~ pulsuz; extra ~ əlavə xidmətlər üçün ödəniş;

2) İttiham, təqsirləndirmə; on a ~ of it- ittihama görə (bir şeydə)

3) Məsuliyyət (vəzifəyə); vəzifə, birc; who is in ~ here? Burada başçı kimdir?; to take ~ of- nəzarət altına almaq, nəzarətində saxlamaq (nəyisə), idarə etmək, baxmaq (nəyəsə);

4) Baxım, qayğı, himayə; to be in ~ of – baxmaq, qayğı göstərmək (kiməsə); to leave children in smb s ~ uşaqları kiminsə himayəsi altında qoymaq; to give smb.in charge – kimisə polisə təslim etmək;

Dildə məcazın əsasən, metafor, metonomiya, sinektoxa, alleqoriya, epitet və s. kimi növləri fərqləndirilir ki, bunlar da hələlik polemika doğurur.Qeyd edək ki, məcazın növləri içərisində ən geniş yayılanı metafordur. Yığcamlıq və ifadəlilik cəhətdən metafor ən qüvvətli vasitədir.

Metafor əşya və hadisələr arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqələrin dərkəndilməsi təffəklə bağlıdır. “Meymun” sözün həm Azərbaycan dilində, həm də İngilis dilində eyni məfhumu, eyni mənanı ifadə edir. Hər iki dildə “meymun” sözündən meymunluq etmək (ape, to act/to play the ape) ifadəsi də işlədilir ki, bu da-“yamsılamaq, ” “təqlid etmək”, “oyun göstərmək”, “ağzını əymək” və s. kimi mənaları bildirir. Həmin söz və ifadə Azərbaycan və İngilis dillərində tez-tez işlədilir.Bəzi məcazi sözün özünün də məntiqi bir mənası var. Məsələn “lair” İngilis sözünün isim kimi əsqas məna kimi “mağara”, “yuva” (vəhşi heyvanların məskunlaşdıqları yer), “adamım gizləndiyi, daldalandığı yer”, fel kimi “mağaraya girmək” mənalərini bildirir. Məcəzi mənadada isə “qış yuxusuna girmək” ifadəsi kimi işlədilir – yəni çox yatmaq, heç nədən xəbəri olmamaq.Qeyd edək ki, “mağara” dedikdə ilk olaraq ayı yuvası nəzərdə tutulur. Ayı da çox yatanda (bütün qış yatır) qış yuxusuna gedib-deyirlər.Metaforun yaranma xüsusiyyətləri rəngarəngdir, onlar müxtəlif yollarla əmələ gəlir. Onlar ilk növbədə bənzəyiş əlamətləri nəticəsində yaranır.Metaforlar zahiri cəhətdən oxşarlıqla əlaqələndə, daxili əlamətlərinə görə oxşarlıq nəticəsində, canlılara məxsus hərəkətlər əşyaların üzərinə keçirilməklə və s. yollarla əmələ glir.Deməli, metafor müxtəlif əşyalar arasında müqayisə prinsipi əsasında yaranır. Yaranan metaforlar mənalı və ifadəli olur.Dildə həm ümumişlək, həm də üslubi metaforlar vardır. Üslubi metaforlar poetik metaforlar da

adlanır. Dilçilikdə metaforaları quruluş etibarı ilə sadə və mürəkkəb – deyə iki qrupa ayırırlar. Ayrı-ayrı sözlərin məcazlaşması sadə metaforlardır. Bunlar, sadəcə olaraq, leksik metaforlardır. Həmin metaforlar müxtəlif qruplardan əmələ gəlir ki, bunların da bir qismi aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Daxili əlamətlərinə görə yaranan metaforlar. Buraya, əsasən, aşağıdakı sözlər daxildir:

a) Heyvan adlarını insan üzərində yönəldilən sözlər. Məsələn:

Həqiqi mənası **Məcəzi mənası**

Wolf (isim) canavar, qurd acgöz, qarınqulu; xain, paxıl

Wolf (fel) yemək acgözlüklə yemək

Wolfish canavar, qurd (canavara aid olan) qəddar, zalım, yırtıcı, vəhşi

Fox (isim) tülkü bic, hiyləgər

Fox (fel) _____ hiyləgərlik etmək

Tiger pələng dalaşqan, qəddar insan

Foxy tülküyə aid olan hiyləgər, bic

Lion (isim) şir, aslan 1) cəsur; 2) şöhrət, məşhurluq **Lion-**

Çox maraqlı haldır ki, İngilis dilində “donuz” sözünün həm isim, həm də fel kimi bir çox mənası vardır ki, bunların da əksəriyyəti məcazda işlədilir. Sözün mənalarına fikir verək:

Pig n.

1) Donuz, çoşka, donuz potası, donuz balası; 2) İri çoşka; roast ~ qızardılmış çoşka 3) D.d. donuz, sırtıq, utanmaz, nacins, nankor, həyasız, ədəbaz (adam) Pinti, natəmiz adam 4) Amer, əxlaqsız, pozğun qadın 5) Dəmir parçası, külçə 6) D.d. xoşagəlməz situasiya; pis vəziyyət 7) Tex. Külçə, qəlib 8) Sl. Polis... (4, 665)

Pig II (V)

1) Çoşalanmaq, balalamaq (donuz haq.)
2) Donuz kimi çirk içində yaşamaq
3) ~ te d.d. daldalanmaq, sığınmaq, sıx və darısqallıqda yaşamaq (4, 665)

“cat” sözü də həmçinin bu cür xüsusiyyətə malikdir:

Cat (n)

1) Erkək pişik, dişi pişik
2) Pişikkimilər fəsiləsi
3) D.d intriqaçı, aravuruşduran qadın

Bill (v) ~ and coo

1) Qurulmaq (göyərçin haqqında)
2) Şirin-şirin söhbət etmək

Coo (n)

1) Quruldama (göyərçinlərdə)
2) Şirin söhbət

Coo (v)

- 1) Quruldamaq (göyərçin haqqında)
- 2) Şirin-şirin söhbət etmək

Brood I (n)

- 1) Anadan ayrılmış balalar (quş, heyvan haqqında)
- 2) Çoxlu, bir yığın

Brood II (v)

- 1) Kürt yatıb bala çıxartmaq
- 2) Götür-qoy eləmək, fikirləşmək

Brooder (n)

- 1) Inkubator
- 2) Fikrə getmiş adam

Broody (a)

- 1) Kürt yatıb bala çıxardan (qırt toyuq haqqında)
- 2) Fikirli, kədərli, məyus

Duck

- 1) Ördək
- 2) əzizim, əziz, gözəl, quzum; cəmdə parusindən tikilmiş şalvar
Yuxarıda göstərilən misalların mənaları məcazda işlədilmişdir.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, bəzi sözlərin məcazi mənası Azərbaycan dilində işlədilən mənalarla həmahəngdir.

- 3) Ayrı-ayrı sözlərin canlılar üzərində məcazlaşması:

Alloy (cilovlamaq, qəmləndirmək), **alms-house** (tənbəlxana), **bay** (çıxılmaz vəziyyət), **blight** (adama məyus etmək, planları alt-üst etmək), **blot** (təhqir etmək, rüsvay etmək, ləkələmək), **breathe** (yaşamaq, mövcud olmaq), **flag** (ruhdan düşmək), **fringe** (ifratçılıq), **glaring** (kəbud, diqqətli baxış), **glory** (xoşbəxtlik, səadət), **gulf** (acgöz, gözüdoymaz), **hurry** (səbirsizlik), **implant** (beyninə yeritmək), **indicate** (fikir vermək), **inhale** (nəfəs almaq), **lasyh** (tənqid etmək), **duck** (yaltaqlıq etmək) və s...

Ədəbiyyat

1. Ə. D. Əmirçizadə "Azərbaycan dilinin üslubiyyəti". Bakı, 1962.
2. "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti" (3 cildlik) 1ci cild. Bakı, 1997
3. "İngiliscə- Azərbaycanca lüğət". Bakı, KM, 2012

K.Mammadova

The words with qa figurative meaning in the Azerbaijan language

Summary

The article deals with the words with figurative meaning and its ways of expressions are shown here. The words with figurative meanings appear in the multiciphered process and a lot of examples are given in the article. At the same time the ways of formation the words with figurative meanings are expressed here. The figurative meaning of every word are reflected in this article. In both English and Azerbaijani language the use of metaphors are frequentli observed. Because they are widely used in the English language, in press materials and literary works reders encounter with them. In these cases, it is important to comprehend them and some methods must be employed to translate these metaphors. Otherwise some misunderstandings will occur and language norms will be violated. In the article analyses of some metaphors have been presented.

K.Мамедова

Слова метафорическим значением на английском языке

Резюме

В статье рассказывается о словах метафорическим значением, исползованные на английском языке и указывается их средства выражения на азербайджанском языке. Здесь подробно говорится о форморивании метафора, главном образом в процесс абстрактные слова, приводятся примеры. Также в статье нашло свое отражение пути появления метафор на английском языке. Даны метафорические значения каждого слова на азербайджанском языке. Как на английском, так и в Азербайджанском языке часто встречаются случаи использования метафора. Широкое распространение метафоров в частности на Английском языке, приводит к их частому появлению перед читателями в прессах и в литературных произведениях. В этом случае, в их понимание для перевода на Азербайджанский язык должны быть использованы различные методы. В противном случае произойдут определенные недаразумения и это привидут к нарушению норм языка.

Rəyçi: Yussif Süleymanov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

SEVİNC HÜMBƏTƏLİYEVƏ
ADI
sevinc.@.mail.ru

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ARXAİZMLƏRİN MƏNŞƏYİ VƏ
ONLARIN ETİMOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ
(Gazi Bürhanəddinin “Divanı” əsasında)**

Açar sözlər: arxaik sözlər, divan, etimologiya, Azərbaycan dili, semantika.

Ключевые слова: архаизмы, диван, этимология,

Азербайджанский язык, семантика.

Key words: archaic words, divan, etimoloji, Azerbaijan language, semantic.

Qazi Bürhanəddinin “Divanı”nda təkcə semantik söz qrupları yox, eləcə də arxaik sözlər də öz üslubi çalarlığı və rəngarəngliyi ilə də seçilir. Arxaik sözlər “Divanı”n dilini zənginləşdirən əsas söz qrupları kimi əvvəldən – axıradək diqqəti cəlb edir. Öz spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilən arxaizmlər, sanki, “Divanı”da bir topluq yaratmışlar. “Divanı”da olan nümunələri nəzərdən keçirəndə, elə bil ki, bir axıcılıq, zəriflik diqqəti cəlb edir. Qazi Bürhanəddinin əsərlərinin leksik tərkibində olan müasir dil üçün arxaikləşmiş sözlər dilçilik nöqteyi-nəzərincə ən maraqlı lüğət vahidlərindəndir. Bu sözlərin hər birinin ədəbi dildə fərdi inkişaf tarixi olduğu kimi onların dildən silinməsinin də fərdi xarakter tarixi vardır.

Qazi Bürhanəddinin dilinin lüğət tərkibinin bir qismi qədim Azərbaycan sözləridir. Bu sözlər öz dövrünə görə işlək olsa da müasir Azərbaycan dili üçün arxaikləşmiş, bəziləri isə hələ də dialekt və şivələrimizdə öz izini saxlamışdır.

Qazi Bürhanəddinin dilindəki qədim Azərbaycan sözləri özündən əvvəlki və sonrakı qədim abidələrdə, bir sıra türkdilli mənbələrdə və ya Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində özünü göstərir.

Köhnəlmiş sözlər Azərbaycan dilinin leksikasında mürəkkəb və çoxsaylı sistemdir. Bu sözlər köhnəlmə dərəcəsinə, arxaikləşməsinə, istifadə imkanına və səciyyəsinə görə müxtəlifdir. Sözlərin mənacə köhnəlməsinin aşağıdakı səbəblərini qeyd etmək olar:

1. Sözü ikinci nominativ-törəmə mənasının fəallaşması;
2. Çoxmənalı sözlərin mənalarından birinin təkmənalı sinonimləri ilə sıxışdırılması;
3. Əsas məna mərkəzinin törəmə məna keçməsi;
4. Eyni əşya və hadisənin bir neçə sözlə adlandırılması, onlardan biri aktiv olur, digəri passivləşərək köhnəlir və s. (1; 251-252)

Köhnəlmiş sözlər üslubi imkanlara malikdir. Bunlardan həm tarixə aid elmi elmi əsərlərdə, həm də bədii yaradıcılıqda istifadə edilir.

Qazi Bürhanəddinin dilində işlənən qədim Azərbaycan sözlərini, əsasən, 3 qismə ayırmaq olar:

- A) Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşmiş sözlər
- B) Semantik tutumunu dəyişmiş, yeni məna qazanmış sözlər
- C) Müxtəlif fonetik dəyişikliyə uğramış, yəni şəkilcə dəyişmiş sözlər

Yazı-çöl, bayır, yaban

Bu arxaik söz də Qazi Bürhanəddinin dilində rast gəlinən maraqlı arxaik sözlərdəndir. Həm *çöl*, *bayır* mənasında, həm də *yazı yazmaq* mənalarında işlənmişdir.

Sənciləyin bən yara irməmişəm,
Mən **yazı**ya atduğum dərməmişmən.

Ta dikən tolmayınca bağçada

Bən anı balta ilə qırmamışmən (2; 681)

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında *yazı*, *yazi* və *yazı-yaban* şəkillərində *çöl*, *səhra*, *düzən* mənasında işlədilmişdir. Məsələn, Qazan aydır: Bir dəxi kimsə *yazi* yerdə yoldaş qoyub qaçmaya dedi Ozan, evin tayağı oldur ki, yazıdən-yabandən evə bir qonaq gəlsə, ər adəm evdə olmasə, ol onu yedirər, içirər, ağırlər

Qədim türk dillərinə dair yazılı abidələrdə (Orxon-Yenisey yazılarında) *yazı*, *yazı* şəklində *çöl*, *boşluq* mənasında verilir.

Mahmud Kaşğaridə *yazı*, *yazi* şəklində *boşluq*, *açıqlıq* mənasında verilir.

Müasir Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bu gün də biz həmin sözə rast gəlirik.

Tapu-xidmət

Qazi Bürhanəddinin dilində rast gəlinən, maraqlı doğuran arxaik sözlərdən biri də *tapu* sözüdür. Bu söz türk mənşəlidir və *hüzur*, *qulluq* mənalarını ifadə edir. Divanda, həmçinin, bu sözün *xidmət* mənasına da rast gəlinir.

Tapundan özgəyə and içmişüz, görəməüz,
Ayağunun tozu ilə kəfərər oldı bizə (2; 101).

L.Budaqovun fikrincə, *tau-tapü* feodal sistminə, əsasən, orta təbəqəyə mənsub adamlara torpaq sahibi olmaq üçün verilmiş sənəddir. (14; 34)

A.K.Borakova görə isə *tabuq* səcdə etmək üçün əl basmaqdır. (15; 67)

Eşik-qapı mənasında

Qazi Bürhanəddinin dilində rast gəldiyimiz bu arxaik söz də maraqlı yaradan sözlərdəndir. *Qapı* mənasını ifadə edən söz də, həmçinin, Mahmud Kaşğaridə də rast gəlinmişdir və orada da *qapı* mənasında işlənmişdir.

Nəzərdən keçirdiyimiz abidələrin hamısında *eşik* sözü demək olar ki, *qapı*, *həyə-t-baca* mənasında işlədilmişdir.

Şəha, bənüm olur isən yəqin budur ki, olur

Eşikdə bəndə fələklər mələk qulam əldə (2; 303)

Qapundan ayru oldu Xətayi şikəstə hal,
Ümmid ilən *eşiginə* dərmanə gəlmişəm(3; 142)

“Kitabi-dədə Qorqud” dastanının dilində də *eşik* sözü *qapı* mənasında işlədilmişdir. Məsələn, Beyrək aydır: – Sağda oturan sağ bəklər, solda oturan sol bəklər eşikdəki inəqlər.

Bu sözə, həmçinin, Xətəinin, Füzulinin, Vaqifin, Zakirin dilində də rast gəlinir. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində bu sözə *qapı*, *həyat* mənasında rast gəlik.

İrişmək-yetişmək, çatmaq mənasında.

Arxaik feillərdən hesab olunan *irişmək* feli də Qazi Bürhanəddinin dilində geniş şəkildə işlənmişdir və mənə gözəlliyi ilə fərqlənmişdir. Bu fel “Kitabi-Dədə Qorqud” da, eləcə də, klassiklərin dilində *çatmaq*, *yetişmək* mənalarında daha çox işlənən feillərdən biridir. Məsələn, Ağ-boz atlar minubən yortuşdilər. Bəy babası yaninə irişdilər.

Kişvəridə *çatmaq*, *qovuşmaq* mənasında *irmək* feilinə təsadüf olunur. H.Mirzəzadə irişmək felindən danışarkən yazır: “XIV-XVIII əsrlərin yazılarında *çatmaq*, *yetişmək* mənalarında işlədilmişdir. Sonrakı dövrlərdə işləndiyini görmədik...”(4;63).Tədqiqatçıların fikrinə görə müasir dialekt və şivələrimizdə *şit gülüş*,*istehzalı təbəssüm* mənasını ifadə edən *irişmək* -ehtimal ki,həmin söz mənaca dəyişmişdir (5;69). Xətəinin dilində işlənmiş bu feilə Azərbaycan dili dialekt və şivələrində də təsadüf olunur.

Qulağuma gülşəndə bir avazə irişdi,
Bülbüldənü bildüm ki, canum yaza ***irişdi*** (6; 205).

2. Semantik arxaizmlər

Ari-təmiz,pak, saf, xalis.

Bu söz Qazi Bürhanəddinin dilində, həm *ari*, həm də *təmiz* mənalarında işlənmişdir. Həmçinin, bu söz Qazi Bürhanəddindən əvvəl, qədim abidəmiz olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində, daha sonrakı dövrlərdə isə Xətəinin “Dəhnamə” poemasında *təmiz*, *pak*, *saf* mənalarında işlədilmişdir.

XVI əsr abidəsi olan “Şühədənamə”nin dilində də bu sözə və onun ifadə etdiyi mənalara rast gəlinir.

Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin leksikasının tədqiqinə həsr olunmuş əsərlərdə (Bakı, Quba, Ordubad, Şəki, Qazax, Göyçay, keçid, Naxçıvan və s.) bu sözə *ari*, *kiri* şəklində *təmiz*, *pak*, *saf* mənalarında rast gəlinir.Qazi Bürhanəddinin dilində işlənmiş bu söz, muasir ədəbi dilimizdə hal-hazırda işlənən *irəli* sözününilkın variantıdır.

Orta əsr abidələrinin dilində bu söz də *ilərü* formasında mövcud olmuşdur.Ancaq zaman keçdikcə *ilərü* sözü müasir ədəbi dilimizdə şəkildə fonetik dəyişikliyə uğrayaraq, yəni metateza (yerdəyişmə) hadisəsi nəticəsində *irəli* formasına keçmişdir.Məsələsən,

Bən ivərəm ki, irəm bir dəm ***ilərü*** sana,

Əcəb dəgül bu ucl, çünki əcəl be peydür (2 ;521)

Dün-gecə, dünən.

Qədim türk dillərinə dair abidələrin dilində dün, tün (tüp) şəklində gecə mənasında verilmişdir. Məsələn, tün ortu-gecə yarı. Qazi Bürhanəddinin dilində işlənən bu arxaik söz həm dün, həm də gecə şəkillərində işlənmişdir.

Mahmud Kaşğaridə dün sözü tün şəklində və ancaq gecə mənasında verilir. Məsələn, tün qərər-di-gecə qaraldı, qaranlıqlaşdı. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində isə dün sözü gecə və dünən mənasında, Füzulidə ancaq gecə mənasında, Vaqifdə dünən, Zakirdə isə gecə mənasında işlədilmişdir. Məsələn, Beyrək ap-alacə gərdəyi içində yeyib-içib bixəbər otururdu.

Hazırda dilimizdə işlənən dünən sözü də həmin sözlə, yəni *dün*lə əlaqədardır. Məsələn,

Eşigünə ki, səba yol bulmaz **dün** bucuğın,

Eşq əri könlünə meydan dedilər, gərçəkmi? (2; 98).

Qamu-hamı.

Qazi Bürhanəddinin dilində işlənmiş bu söz qeyri-müəyyən əvəzlikdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları və klassiklərin əsərlərində həmin sözə eyni şəkildə rast gəlinir. Məsələn, qamusı.

Mahmud Kaşğarının “Divani-lügətit türk” əsərində bu söz *qamuğ*-şəklində hamı mənasında verilmişdir. Məsələn, Qamuğ kişi tüz erməs-hər kəs (hamı) bir olmaz.

Ədəbiyyat

1. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, “Nurlan” nəş-tı, 2005, 452 s.
2. Qazi Bürhanəddinin “Divan”ı. Bakı, “Öndər”, 2005, 726 s.
3. Şah İsmayıl Xətayi “Seçilmiş əsərləri”. Bakı, “Şərq-qərb”, 2005, 382 s.
4. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi rəmmatikası. Bakı, AU nəşri, 1990, 376 s.

С.Гумбалиев

Архаизмы в азербайджанском языке и его лексико- семантическое свойства Резюме

В статье рассматриваются архаизмы в современном Азербайджанском языке, его лексико семантическое свойства в произведениях Гази Бурхаданних «Диван», анализируются некоторые формы и образцы архаических. Делаются вывод о том, что в большинство архаизмы которые

взято из «Диван»а Гази Бурхаддина имеется основания в словарном составе и словарном фонде Азербайджанского языка. В данной статье также рассматриваются некоторые виды архаизмов употребляющихся в произведениях Гази Бурхаддина «Диван» резко отличается от современных слов и терминов, а также словосочетаниях. Различается письменные формы и семантические функции отдельные архаизмы и его этимологические значения. В результате выясняется что архаизмы в древнем Азербайджанском языке имеет свои корни и этимологические свойства.

S.Gumbatalieva

**The arhkaizms of “divan”gazi burkhadin en language azerbaijani
Sammary**

In this article we about words arkhais of “divan” Gazi Burkhadin uni and views of different and tried altitude too. We basically investicad arkhazim and etimolojical en language Aerbaijani. We also spoke here about words arkhais dominant and contextual meaning of words arkhaisn words combinations and etimolojicals units as well. One should be careful while arkhais these units. Because as these units are stable compounds of the regularities of the language. The article deals with specific cases of words arkhaisms units into the native language Etimolojical the words arkhais en language Azerbaijan of the independents bransh of the linguistic system of the language. It musts be expressed not only by on words arkhazims but also by the combination of several words etimolojicals structure. Words arkhaisals units fill the gaps in the lexicals system of the language so in some case theare considered arkhais etimolojicals en language Azerbaijan.

Rəyçi: Adilə Zeynalova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

KÖNÜL İBRAHİMOVA
ADI
könül.@mail.ru

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN TARİXİZMLƏRİN TƏSNİFATI

Açar sözlər: arxaizm, neologizm, leksikon, passiv sözlər, Azərbaycan dili.

Ключевые слова: архаизм, новые слова, словарь, пассивные слова.

Key words: archaism, neologism, lexicon, passive words, Azerbaijani.

Dilin lüğət tərkibi heç bir zaman sabit qalmayıb, daim dəyişikliyə uğrayıb. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi də həyat və məişətlə bağlı yaranıb formalaşmışdır. Belə olan halda, bu dəyişiklik nəticəsində ya dilin lüğət tərkibinə yeni-yeni sözlər daxil olur, ümumişlək sözlərə çevrilir, ya da bəzi sözlər dilin lüğət tərkibindən ç xır, dili tərki edir və işlənmə gücünü itirir. Elə buna görə də, Azərbaycan dilindəki sözlər işlənmə dərəcəsinə görə aktiv və passiv söz qruplarına ayrılır. Bu bölgü daim dilçilər arasında fikir ayrılığına səbəb olmuşdur. Səlim Cəfərov, Buludxan Xəlilov, Həsərət Həsənov kimi dilçilərin aktiv və passiv sözlərbarəsində özünəməxsus fikirləri mövcuddur. B.Xəlilov Azərbaycan dilindəki aktiv sözləri iki qrupa bölmüşdür: 1. Geniş dairədə işlənən aktiv sözlər; 2. Məhdud dairədə işlənən aktiv sözlər.

Müəllif geniş dairədə işlənən aktiv sözlər dedikdə, ümumxalq sözlərini, məhdud dairədə işlənən aktiv sözlər dedikdə isə dialektizmləri, peşə-sənət sözlərini, ictimai-siyasi leksikanı, idman və hərbi leksikanı, terminləri, jarqon və arqo sözləri nəzərdə tutur. S.Cəfərov B.Xəlilovdan fərqli olaraq, terminləri aktiv sözlər, dialektizmləri, peşə-sənət sözlərini, ictimai-siyasi leksikanı, idman və hərbi leksikanı, terminləri, jarqon və arqo sözləri isə passiv sözlər qrupuna daxil etmiş, bu bölgünü aparma səbəblərini isə özünəməxsus şəkildə əsaslandırmışdır (1, 65).

Aktiv sözlərdən fərqli olaraq passiv sözlər dedikdə, hal-ıazırda işlənmə gücünü itirmiş, çox məhdud sayda insanlara tanış olan, bədii əsərlərdə, lüğətlərdə işlənən, hər hansı tarixi bir dövrlə, ictimai quruluşla, yaşam tərzilə əlaqədar lüğət tərkibində özünə müvəqqəti yer almış sözlər nəzərdə tutulur.

Dilin passiv söz ehtiyatını işlənmə gücünü itirən, gündəlikdə işlədilməyən və ya yeni yaranmış sözlər yaradır. H.Həsənov da bu məsələyə fərqli şəkildə yanaşmışdır. Onun fikrincə, aktiv və passiv leksika arasında tam hədd qoymaq mümkün deyil. Belə ki, sözlər dinamik və dəyişkəndir. Bu səbəbdən də müəllif bu bölgünü nisbi hesab edir (2, 27).

Passiv sözlər dedikdə, əsasən neologizmlər və köhnəlmiş sözlərdən bəhs olunur.

Elm və texnikada, ictimai həyatda siyasətdə, ümumiyyətlə həyatın bütün sahələrində inkişaf getdikcə tələbata uyğun olaraq yeni sözlər yaranır. Bu yaranan yeni sözlər isə neologizmlər adlanır. Neologizmlərin bir qismi yarandıqdan sonra dildə özünə konkret, sabit bir mövqe tutur. Lakin bir qismi isə dildə yeni yarandıqda geniş bir dairədə işlənməyə başlayır, lakin bir müddət keçdikdən sonra işlənmə dairəsi zəifləyir və ən nəhayət isə dili tərk edir.

❖ Əksər dillər kimi müasir Azərbaycan dilinin leksikasını da nəzərdən keçirib, onu əvvəlki dövrlərlə müqayisə etdikdə, həqiqətən də, fərqli mənzərə ilə qarşılaşıyıq.

◆ köhnə quruluşla əlaqədar idarə, müəssisə və vəzifə adlan.

Dildəki sözlərin köhnəlməsini müəyyən etmək üçün onu sözlərin müasir vəziyyətinə ilə müqayisə etmək lazımdır. Çünki dildəki sözlərin köhnəlməsi onun müasir vəziyyətinə əsasən müəyyənləşir. Köhnəlmiş sözlərin müəyyən olmasının digər bir əsas prinsipi tarixilikdir. Tarixilik prinsipinə əsaslanaraq həmin köhnəlmiş sözləri dövrə uyğun çox asan şəkildə araşdırmaq mümkündür. Dildəki sözlərin köhnəlməsi eyni dərəcədə və zamanda baş vermir.

Köhnəlmiş sözlər fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Onlar köhnəlib dili tərk etmə üsullarına görə seçilir. Bu baxımdan köhnəlmiş sözlər özünəməxsus əlamətlərə görə iki yerə ayrılır:

1. tarixizmlər;

1. arxaizmlər.

Arxaizm sözü yunanca “archaios” sözündən götürülmüşdür, mənası “qədim” deməkdir. Arxaizmlərin ifadə etdiyi əşyalar hal-hazırda da mövcuddur və formaca dəyişsələr də məzmunca dəyişməmişlər. Sadəcə olaraq, bu əşyaların adlanmasında müxtəliflik özünü göstərir. Arxaizmlər də dilin lüğət tərkibinin passiv fonduna daxildir. Deməli, əşya və hadisənin adını başqa söz əvəz edirsə, passiv fonda keçmiş əvvəlki söz öz köhnə mənasını itirərək, yeni məna ifadə etdikdə, onun köhnə mənasını ifadə edən sözlər arxaizmlər adlanır.

Arxaizmlərdən fərqli olaraq, tarixizmlər isə hər hansı bir hadisənin və əşyanın həyatdan çıxması ilə əlaqədar olaraq vaxtı ilə onları ifadə edən sözlərdir. Tarixizmlər öz ifadə etdiyi əşyalarla bircə köhnəlmiş hesab edilir. Həmin bu sözlər indiki nəsil üçün yad bir məfhum, anlayış kimi müəyyənləşmişdir. Yəni, tarixizmlər adından da görüldüyü kimi tarix olaraq qalmışdır. Tarixizmlər nominativ funksiya daşdığı üçün onun nə sinonimi, nə antonimi, nə də omonimi vardır. Ən əsası isə tarixizmlərin

adlandırdığı əşyalar hal-hazırda mövcud deyil, a. tıq tamamilə sıradan çıxmışdır.

Ümumiyyətlə, tarixizmlərlə arxaizmləri fərqləndirmək vacibdir. Belə ki, sözlərin tarixizmə çevrilməsi, dili tərk etməsi sırf ictimai quruluş və mühitin, insanların yaşayış, həyat tərzinin, tarixi bir dönəmin dəyişməsi ilə bağlıdır. Köməkçi nitq hissələrinə aid olan tarixizmlər mövcud deyil, yəni tarixizmlər yalnız əsas nitq hissələrinə aid olur.

Arxaizmlərdən fərqli olaraq, tarixizmlər *dilin qanunauyğunluğu* deyil, sadəcə olaraq tarixi bir tələbdir. Tarixizmlərin hal-hazırda müasir dilimizdə olan sözlərlə adlandırılması qeyri-mümkündür. Çünki, bu əşyalar artıq mövcud *deyil*. *Tarixizmlərdən ancaq həmin əşyalann adını çəkmək, onlardan bəhs etmək lazımi olanda, o sözlərə tələbat olduqda istifadə olunur.* Tarixizmlərdən ancaq tarixi əşyalann adını çəkməyə *ehtiyac olduqda* istifadə olunmur. Tarixizmlərdən həm *də tarixi hadisələri təsvir etmək, o dövr haqqında müfəssəl təsəvvür yaratmaq üçün istifadə olunur.* Tarixizmlərə həmçinin, köhnə dövlət quruluşunun, çar üsuli-idarəsinin ləğvi ilə əlaqədar olaraq bu quruluşa aid olan bir sıra idarə, rütbə, vəzifə adları da daxildir. Bəzi tarixizmlər isə tarixin hansısa bir dövründən başlayaraq son vaxtlara qədər işlənmiş, nəhayət dili tərk edərək passiv fonda keçmişdir. *Sözlər passiv fonda keçərək tarixizm hesab olunduqda* artıq həm məzmun, həm də formaca köhnəlmiş hesab olunur.

Arxaizmlərdən fərqli olaraq, tarixizmləri həm formaca, həm də məzmunca köhnəlmiş söz adlandırmaları.

❖ Nümunələrə diqqət edək: Otaqların bir qüsuru yox idi, çünki divarların kağızı təzə və təmiz idi, taxta fərslər təzə şirlənmişdilər (6. 139); On-on iki yaşında bir oğlan sol əlində bir çölmək sallaya-sallaygirdi içəri; Hətta burası da yadımdadır ki, xərmonlər təzə döyülürdü. Şanam götürdü və başladı küləşi çevirməyə..

sahibxana, darülfünun, seminariya, konsulxana, qəzavat, hərəmxana komissiya, dustaqxana və s.;

Nümunələrə diqqət edək: Bu cavan Moskvanın darülfununda dörcil yarım təhsil edib, dərslərini itməyə yetirib, vətənə gəlirdi və həmin dörd

il yarımın müddətində ancaq üç il bundan əvvəl bir dəfə valideynin, görməyə gəlmişdi (6, 139); Amma vallah, indi konsulun həyatında; qurulan plov qazanlarının xatirəsi üçün şəhərin tamam əyanı və qeynəyanı bu sahat doluşublar konsulxanaya və bəlkə də hələ sənə oraya daxıl olmağa macal verməyəcəklər (6, 210); Camaat dağılından sonra nəçəmit hökm yazıb Danabaş kəndindən dörd adam istəyir şəhər divanxanasıD«

' (6, 225); Danabaş məktəbinin kursunu qurtarandan sonra, xahiş edonia:

gedib qorodskoy şkolaya girsinlər və oradan da əgər nəhayət qabiliyyət və zehinli olsalar, seminariyaya keçib və oranın da elmlərini əxz edər alim olsunlar (6, 499).

Nümunələrdə rast gəlinən tarixi müəssisə adları artıq aktuallığın, itirilmişdir və mövcud deyildir. Sadəcə olaraq müəllif zamanın tələbini uyğun olaraq, bu müəssisələrdən bəhs edərək həmin sözlərə müraciət etmişdir.

❖ silk adı bildirənlər: kətda, xan, rəiyyət, qarabaş, kəndxuoı. bolşevik, inqilabçı, qolçomaq, koxa, komsomol, proletar, fəqir, müəzzx. mülədar, rəncbər, nayib, qoçubaşı və s.;

Nümunələrə nəzər yetirək: Xudayar katdaya aclıq çox kar eləmi; çünki səhərdən, kənddən çıxandan bir tikə çörək yeməmişdi, səli cəzinin bir stəkan çayından (6, 64); Xan kağızı bükdü qoydu paketə, üstünü yazıb və markasını yapışdırıb, istədi nökrəri çağırıns ki, aparıb salsın poçta; amma tez xanm yadına düşdü ki, nökrəri göndərüb özgə işə (6, 123); Qaravaş süpürgə ilə həyəti süpürürdü (6, 188); Küçə qapısında uzaqdan tək bir cə adam görsənirdi - sonra gördük ki, bu haman qarauldur ki, həmişə əli tufəngli konsulxananın keşiyini çəkir (6, 210); Bununla bərabər xanın rəiyyətlərinə nisbət rəftarına baxanda bizim kimilərə çox qəribə gəlirdi (6, 233); Hər bir kəndin bir kəndxudası kəndi idarə edirdi, cəmi kəndxudaları da İkrəmüddövlə idarə edirdi (6, 233); Və həmin Nəzərəli xanm ətrafındakı vəzirlər ibarət idilər bir dəstə fərraşdan ki, əllərində şallaq küçə-bacanı gəzib, xanm əmrini rəiyyətə yetirirdi; Bunların hamısını müləhizə edəndən sonra Əkbər Qurbanov yoldaş kənd sura seçkisi yavıqlaşanda özünü verir kənd qolçomaqianmn yanına, necə ki. atalar deyiblər: “Koxanı gör - kəndi çap” və burada Əkbər yəqin edir,

qolçomaqsız iş' keçməyəcək (6, 299); Qəzi də həməni kənddə qədim mülkədar oğludur ki, indi komsomoldur (6, 301); V'» lakin o əhvalat ki, mən onun bərəsində söhbət açmaq istəyirəm, zənn edirəm az-az ittifaq düşsün və bəhər hal xeyli maraqlı və eşitməlidir; o dərəcəyə kimi ki, indi, Oktyabr inqilabının on illiyinin müqabilində belə bir hadisə xariqülədə və ağla sığışmayan bir “nağıl” hesab oluna gərək (6, 309); Mənə dedilər ki, iki adam mənə görmək istəyir: biri proletar şairi Təhsin Fevzidir, o birisi də Nuruxanın oğlu Şahverdixandır (6, 321); Bu haman bizə samavar gətirən oğlan idi ki, Bahadır yüzbaşının rəncbəridir (6, 331).

Hamıya məlumdur ki, ictimai quruluşlar bir-birini əvəzlədikcə silklər

də əvəzlənir. Silklərin əvvəlki adı isə ümumiyyətlə, dili tərkdədir. C.Məmmədquluzadə də bunlardan istifadə etməklə həm əsərlərə rəngarənglik qatmış, həm də əsərdə əks etdirmək istədiyini silki bərabərsizliyi bütün çılpaqlığı ilə oxucuya çatdırmışdır.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, «Şərq-qərb», 2007, 192 s.
2. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı,
3. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı,

K. Ibraguimova

Grouping of archaisms used in works of Jalil Mammadguluzadeh over different fields

Summary

Vocabulary does not remain stable any time and is exposed to permanent changes. Like other languages we are faced with different view in fact while compared with previous periods looking through lexicon of contemporary Azerbaijani language.

Grouping of archaisms used in works of Jalil Mammadguluzadeh over different fields. As formation of new words in the language makes a pole of language change, the other pole comprises contraction of usage circle of words in the language; gradual out-of-date and later leaving the language by words. These are called obsolete words and characterized differently.

К.Ибрагимова

Группировка архаизмов использовала в работах

Джалила мамедкулизаде по различным

областям

Резюме

Словарь не остается устойчивым любое время и выставлен постоянным изменениям. Как другие языки мы сталкиваемся с другим представлением фактически в то время как по сравнению с предыдущими периодами, просматриваемыми словарь современного азербайджанского языка.

Группировка архаизмов использовала в работах Джалила мамедкулизаде по различным областям. Поскольку формирование новых слов на языке делает полную языкового изменения, другой устарелый и более поздний отъезд языка словами. Их называют устаревшими словами и характеризованы по-другому.

Rəyçi: Yusif Süleymanov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

NURANƏ HÜSEYNOVA
Lənkəran Dövlət Universiteti
nurane-huseynova-2018@mail.ru

MÜBTƏDANIN ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ İNTERAKTİV METODLA TƏDİRİSİ TƏCRÜBƏSİNDƏN

Açar sözlər: inavasiya, informasiya, interaktiv, qrammatika, sintaktik əlaqələr, cümlə, mübtədə, xəbər, cümlə üzvləri, sadə cümlə, mürəkkəb cümlə.

Key words: innovation, information, interactive, grammar, syntactic relations, sentence, subject, predicate, parts of sentence, simple sentence, complex sentence.

Ключевые слова: Инновация, информация, интерактивный, грамматика, ситаксические связи, подлежащее, сказуемое, члены предложения, простое предложение, сложное предложение.

Hazırda ümumtəhsil məktəblərində kurikulumla əsaslanan Azərbaycan dilinin tədrisi qarşısında çox mühüm, təxirəsalınmaz məqsəd və vəzifələr durur. Bu fənnin mənimsədilmə forması dərstdir. Konkret elmi bilik, məlumat verən, məchuldan məlumata yeni bilik öyrədən dərslərin Azərbaycan dili təlimində müstəsna yeri vardır.

Şübhəsiz ki, müasir tələblərə cavab vermək əsasına söykənib inteqrativlik təmin olunarsa, gələcəkdə unudulmayacaq bacarıq və vərdişlərin təməli qoyula bilər. Bu təməlin də qazanılmış biliklərin tənzimlənməsinə, unudulmamasına xidməti şübhəsizdir.

Bildiyimiz kimi qrammatikanın sintaksis bölməsinin həmmən kursu üzrə tədrisi mərkəzində söz birləşmələri, cümlə üzvləri, sadə və mürəkkəb cümlələrin öyrədilməsi üzrə nitq inkişafı üzrə aparılacaq işlər durur. Bu vacib məsələlərin öyrədilməsində cümlə üzvləri, o cümlədən mübtədanın bütövlükdə sintaksis kursunun şagirdlərə aşılmasında əhəmiyyəti əvəzsizdir. İlk öncə “Mübtədə” mövzusunun tədrisi sadə görünsə də, onun cümlə üzvləri, söz birləşmələri sırasında, sadə və mürəkkəb cümlə quruluşunda yerini vəzifəsini, nitq prosesində əhəmiyyətini tədris edib şagirdlərə çatdırmaq o qədər də asan məsələ deyildir. Bunun üçün müəllimdə

Bu məqsədlə də belə bir mövzusunun tədrisi yollarından danışmağı qarşımızda məqsəd qoyuruq.

Dərsi bu mərhələlər əsasında qururam:

1.Motivasiya, problemin qoyulması. 2.Tədqiqatın aparılması 3.İnformasiya mübadiləsi və müzakirə 4.Nəticə və ümumiləşdirmə 5.Ev tapşırığı 6.Qiymətləndirmə

Dərsin gedişi zamanı ilk öncə sinfi təşkil etmək üçün şagirdləri 5 şagird olmaqla 4 qrupa bölürəm. Bu məqsədlə ağ, qırmızı, göy və yaşıl rəngli kağızdan 5x5 sm ölçüdə kəsib stolun üstündə qarışdırıram. Üzərində “Cəsurlar”, “Düşünənlər”, “Müdrüklər”, “Dahilər” sözləri yazılmış böyük ölçülü kağızları stolların üzərinə düzürəm. Şagirdlər hansı rəngdə olan kağızı götürərsə, hansı stolun üzərində o rəngdə olan kağız varsa, o stolun ətrafında oturlar. Sonra qruplar özlərinə liderlər seçirlər.

Motivasiya, problemin qoyulması məqsədilə isə şagirdlərin aşağı siniflərdə cümlənin baş üzvü olan mübtədə ilə bağlı öyrəndikləri bilikləri frontal sorğu vasitəsilə yada salıram. Bu məqsədlə sinifə aşağıdakı suallarla müraciət edirəm.

M: Mübtədə nədir? **Ş₁:** Mübtədə ərəb mənşəli “*ibtidai*” sözündən olub, “*baş*”, “*başlanğıc*” mənalarını ifadə edir. **Ş₂:** Mübtədə cümlənin baş üzvü olub, hərəkəti və əlaməti, xəbərdə verilən şəxsi və əşyanı bildirir. **Ş₃:** Mübtədə qrammatik cəhətdən ən müstəqil cümlə üzvü olub cümlədə *kim?nə? hara?* suallarından birinə cavab olur. **M:** Mübtədanın cümlə üzvləri sırasında mövqeyi necədir? **Ş₁:** Mübtədə qrammatik cəhətdən heç bir cümlə üzvündün asılı deyil. **Ş₂:** Baş üzv kimi, hətta xəbər də mübtədadan asılıdır. **Ş₃:** Mübtədə xəbəri şəxs və kəmiyyətə asılı edir. **Ş₄:** Təyin başqa cümlə üzvlərini izah etdiyi kimi, mübtədanı da izah edə, əlamətləndirə bilər. **M:** Mübtədə ismin hansı halında olur? **Ş:** Mübtədə adlıq halda olan söz və ya söz birləşmələri ilə ifadə olunur. **M:** Mübtədə ilə xəbər arasında şəxsə görə uzlaşma necə olur? **Ş:** Mübtədə ilə xəbər arasında şəxsə görə uzlaşmada mübtədə hansı şəxsdədirsə, xəbər də ona uyğun şəxs (xəbərlik) şəkilçisi qəbul edir. **Ş:** Mübtədə əsas, xəbər asılı tərəf olur (*M←X*), çünki xəbərdə hansı şəxs (xəbərlik) şəkilçisinin olacağını mübtədə müəyyən edir. Mübtədanın şəxsin dəyişməsi ilə xəbərdəki şəxs sonluğu da dəyişmiş olur. Məsələn:

TƏK

CƏM

Mən gedirəm.

Biz gedirik.

Sən gedirsən.

Siz gedirsiniz.

O gedir(-).

Onlar gedirlər.

Mən müəlliməm. . Biz müəllimik.

Sən müəllimsən. Siz müəllimsiniz.

O müəllimdir. Onlar müəllimdirilər.

Şəxsə görə uzlaşma əsasən pozulmur. **M:** Kəmiyyətə görə uzlaşma necə olur? **Ş:** Kəmiyyətə görə uzlaşma I və II şəxslərdə, habelə III şəxsin təkində mütləqdir, pozulmur. III şəxsin cəmində isə ola da bilər, olmaya da bilər. **Ş₂:** Əgər mübtədə insan anlayışı bildirirsə, kəmiyyətə görə uzlaşma, əsasən, olmalıdır. Məsələn:

Qız^{tək} ← rəqs edirdi. ^{tək}

Qızlar^{cəm} ← rəqs edirdilər.^{cəm}

Ş₃: Əgər mübtədə digər canlıları bildirərsə, kəmiyyətə görə uzlaşma ola da bilər, olmaya da bilər. Məsələn:

Quşlar isti ölkələrə uçub getdilər.

Quşlar isti ölkələrə uçub getdi(-).

Ş₄: Əgər mübtədə cansız əşya anlayışı bildirərsə, xəbərdə III şəxsin cəmində kəmiyyətə görə uzlaşma olmaz. Məsələn:

Güllər solmuşdu(-).

Cavabları aldıqdan sonra mübtədanın ifadə vasitələrini müəyyən etmək məqsədilə tədqiqat aparmaq üçün şagirdlər qarşısına sual qoyuram. Bundan ötrü ilk öncə “*Mübtədə nə ilə ifadə olunur?*” sualı ilə müraciət edirəm.

Bu suala cavab almaq məqsədilə ilk öncə dərsləyin 56-cı səhifəsindəki 8-ci tapşırığı yerinə yetirmələrini tapşırıram. Bundan ötrü qrup liderləri hər qrupdan tapşırığa cavab vermək üçün bir nəfəri seçirlər.

Tapşırıq № 8: Mübtədanın ifadə vasitələrini müəyyənləşdirin, xəbərlə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşdığını əsaslandırın.

Mən həmişə fəxr etmişəm etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam (Ümummilli lider Heydər Əliyev).

“Cəsurlar” qrupu – Bu cümlədə mübtədə əvəzliliklə (*mən*) ifadə olunub; “*Mən*← *etmişəm*, *mən*← *azərbaycanlıyam*”. Mübtədə I şəxsin təkində olduğu üçün xəbər də I şəxsin şəxs (xəbərlik) şəkilçisini qəbul etmişdir. Mübtədə və xəbər arasında şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşma pozulmamışdır. *Ən gözəl fikir də pis ifadə edildikdə qiymətini itirir (F.Volter).*

“Düşünənlər” qrupu – Bu cümlədə mübtədə isimlə (*fikir*) ifadə olunub; “*fikir*←*itirir*”. Mübtədə III şəxsin şəxs xəbərlik şəkilçisini qəbul etmişdir. Mübtədə və xəbər arasında uzlaşma pozulmamışdır.

Bizim vəzifəmiz yaxşılığı nə cür gəldi deyil, vaxtında və lazımınca etməkdir (E.Zolya).

“Müdrilər” qrupu – Bu cümlədə mübtədə III növ təyini söz birləşməsi (*Bizim vəzifəmiz*) ilə ifadə olunub; “*Bizim vəzifəmiz* ← *vaxtında və lazımınca etməkdir*”. Mübtədə III şəxsin təkində olduğu üçün xəbər də III şəxsin təkinin şəxs (xəbərlik) şəkilçisini qəbul edir. Mübtədə ilə xəbər arasında şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşma pozulmamışdır.

Böyük danışanda kiçik susar (atalar sözü).

“Dahilər” qrupu – Bu cümlədə mübtədə isimləşmiş sifətlə (*kiçik*) ifadə olunub; “*kiçik*←*susar*”. Mübtədə III şəxsin təkində olduğu üçün xəbər də III şəxsin təkindədir və qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisini (-ar) qəbul etmişdir. Mübtədə ilə xəbər arasında şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşma pozulmamışdır.

Şagirdlərin tapşırıqla bağlı verdikləri cavabları birlikdə təsdiqləyib izah etdikdən sonra qruplara qruplar şəklində işləmək üçün rəngli iş vərəqələri

paylayıram. Həmin iş vərəqələrinin üzərində yazılmış cümlələrin mübtədalarını və onların ifadə vasitələrini müəyyən etməklərini tapşırıram.

“Cəsurlar” qrupunun iş vərəqəsi:

1.Azərbaycan müstəqil respublikadır. 2.Mən vətənimə çox sevirəm. 3.Ədəbiyyat dərsləri daha çox oxunur. 4.Sözün gücü misilsizdir. 5.Yaşamaq yanmaqdır, yanasan gərək (B.Vahabzadə). 6.Yükü tez daşımaq lazım idi. 7.İgid bir dəfə ölür, qorxaq min dəfə (atalar sözü). 8.Beşincilər yarışda qalib gəldilər. 9.Çıxış edənlər müəllimlər idi. 10.Müəllimə təşəkkür edənlər məzunlarımızdır. 11.Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə açılmışdır. 12.Hər tərəf qarla örtülmüşdü. 13.Yuxarılar bizim təklifimizi qəbul etdilər.

“Düşünənlər” qrupunun iş vərəqəsi:

1.Müəllim tələbələrə tədqiqat aparmağı öyrətdi. 2.Bu, bizim sinfin fəxridir. 3.Riyaziyyat kitabı riyazi terminlərlə zəngindir. 4.Müəllimin məsləhəti şagirdlərin hər zaman köməyinə çatır. 5.Oxumaq bizim gələcəyimizin sağlam olmasını təmin edir. 6.Vətəni qorumaq hər birimizin müqəddəs borcudur. 7.Qoca qorxusunu gizlətməyə çalışırdı. 8.Birincilər “Əlifba” bayramlarını qeyd edirdilər. 9.Kömək edənlər arxa cəbhənin döyüşçüləri idi. 10.Zəhmət çəkib gündəlik dərslərini öyrənənlər məqsədərinə çatmalıdırlar. 11.Lənkəran Dövlət Universiteti yeni tədris layihəsi hazırladı. 12.Hər yer yaşıllığa bürünmüşdü. 13.Aşağılar problemə etiraz etdilər.

“Müdrilər” qrupunun iş vərəqəsi:

1.Şagirdlər əsgərlərə məktub yazmaq istədilər.2.Biz həyatın hər cür sınaqlarına hazır olmalıyıq.3.Uşaqlıq həyatı unudulmazdır.4.Ermənilərin qəsbkarlığı bütün dünyada nifrətlə lənətlənməlidir.5.Öyrənmək hər yaşda fayda gətirir.6.Böyüklərdən ibrət götürmək lazımdır.7.Gözəl bağdakı güllərin ətrindən bihuş oldu.8.Doqquzuncular buraxılış imtahanında müvəffəqiyyətlə iştirak etdilər.9.Susanlar məğlubiyyəti qəbul edənlərdir.10.Cəbhədə vuruşanlar bizim qəhrəmanlarımızdır.11.Azərbaycan Təhsil Nazirliyi müəllimlərə yeni layihələr təklif etdi.12.Hər kəs qısa hazırlıqla bağlı işlərlə məşğul idi.13.Yuxarılar yeni problemə görə narahat idilər.

“Dahilər” qrupunun iş vərəqəsi:

1.Uşaqlar onlar üçün təşkil olunmuş şənlikdə xeyli əyləndilər.2.Siz övladlarınıza ömürləri boyunca onları uğura aparan tərbiyə verməlisiniz.3.Məktəb direktoru məktəbin fəallarını mükafatlandırdı və fəxri fərmanla təltif etdi.4.Döyüşçülərin arzusu torpaqlarımızı düşmən işğalından xilas etmək idi.5.İnanmaq qazanmağın yarısıdır.6.Xoşbəxt yaşamaq hər

insanın haqqıdır.7.Yalan üz qaraldar həqiqət baş ucaldar.8.Dördüncülər ibtidai təhsilin son günlərin sevincini yaşayırdılar.9.Oynamayanlar futbol meydançasının kənarında gözləyirdilər.10.Müəllim işləyənlər həmişə hörmət və sevgi ilə xatırlanırlar.11.Nizami Gəncəvi “Xəmsə”si ilə bütün dünyada tanınmış Azərbaycan şairidir.12.Heç kəs məğlubiyyətlə barışmır.13.Yuxarılar layihənin hazırlanmasına qərar verdilər.

İnformasiya mübadiləsi və müzakirə:

Şagirdlər verdiyim iş vərəqlərindəki cümlələrin mübtədasını və onun ifadə vasitələrini qrup halında müəyyənləşdirib aşağıdakı cədvəlləri tərtib edirlər. Cavabları səsəndirmək üçün qrup liderləri hər qrupdan 3 nəfər seçirlər və aşağıdakı cavabları səsəndirirlər.

“Cəsurlar” qrupunun cavabı:

№	Cümlənin mübtədası	Mübtədanın ifadə vasitəsi
1	Azərbaycan	İsim
2	Mən	Əvəzlik
3	Ədəbiyyat dərslisi	II növ təyini söz birləşməsi
4	Sözün gücü	III növ təyini söz birləşməsi
5	Yaşamaq	Məsdər
6	Yükü tez daşımaq	Məsdər tərkibi
7	İgid, qorxaq	Sifət
8	Beşincilər	Say
9	Çıxış edənlər	Fəli sifət
10	Müəllimə təşəkkür edənlər	Fəli sifət tərkibi
11	Bakı Dövlət Universiteti	Mürəkkəb ad
12	Hər tərəf	I növ təyini söz birləşməsi
13	Yuxarılar	Zərf

Filologiya məsələləri, № 14 2017

“Düşünənlər” qrupunun cavabı:

№	Cümlənin mübtədəsi	Mübtədanın ifadə vasitəsi
1	Müəllim	İsim
2	Bu	Əvəzlik
3	Riyaziyyat kitabı	II növ təyini söz birləşməsi
4	Müəllimin məsləhəti	III növ təyini söz birləşməsi
5	Oxumaq	Məsdər
6	Vətəni qorumaq	Məsdər tərkibi
7	Qoca	Sifət
8	Birincilər	Say
9	Kömək edənlər	Feli sifət
10	Zəhmət çəkib gündəlik dərslərini öyrənmələr	Feli sifət tərkibi
11	Lənkəran Dövlət Universiteti	Mürəkkəb ad
12	Hər yer	I növ təyini söz birləşməsi
13	Aşağılar	Zərf

“Müdrüklər” qrupunun cavabı:

№	Cümlənin mübtədəsi	Mübtədanın ifadə vasitəsi
1	Şagirdlər	İsim
2	Biz	Əvəzlik
3	Uşaqlıq həyatı	II növ təyini söz birləşməsi
4	Ermənilərin qəsbkarlığı	III növ təyini söz birləşməsi
5	Öyrənmək	Məsdər
6	Böyüklərdən ibrət götürmək	Məsdər tərkibi
7	Gözəl	Sifət
8	Doqquzuncular	Say
9	Susanlar	Feli sifət
10	Cəbhədə vuruşanlar	Feli sifət tərkibi
11	Azərbaycan Təhsil Nazirliyi	Mürəkkəb ad
12	Hər kəs	I növ təyini söz birləşməsi
13	Yuxarılar	Zərf

“Dahilər” qrupunun cavabı:

№	Cümlənin mübtədəsi	Mübtədanın ifadə vasitəsi
1	Uşaqlar	İsim
2	Siz	Əvəzlik
3	Məktəb direktoru	II növ təyini söz birləşməsi
4	Döyüşçülərin arzusu	III növ təyini söz birləşməsi
5	İnanmaq	Məsdər
6	Xoşbəxt yaşamaq	Məsdər tərkibi
7	Yalan	Sifət
8	Dördüncülər	Say
9	Oynamayanlar	Feli sifət
10	Müəllim işləyənlər	Feli sifət tərkibi
11	Nizami Gəncəvi	Mürəkkəb ad
12	Həç kəs	I növ təyini söz birləşməsi
13	Yuxarılar	Zərf

Tədqiqat sualının cavabını şagirdlərlə birlikdə təsdiq və izah edib aşağıdakı nəticəyə gəlirik:

Mübtədə nitq hissələri (isim, əvəzlik, isimləşmiş digər əsas nitq hissələri (sifət, say, zərflər), felin təsriflənməyən formaları (məsdər, feli sifət)), ismi birləşmələr (I, II və III növ təyini söz birləşmələri), feli birləşmələr (məsdər tərkibi, feli sifət tərkibi) ilə ifadə olunur.

Mübtədanın ifadə vasitələrini şagirdlərlə birlikdə qruplaşdırırıq:

-Nitq hissələri ilə ifadə olunanlar

-Söz birləşmələri ilə ifadə olunanlar

Nitq hissələri ilə ifadə olunan mübtədalar cümlənin sadə mübtədası, söz birləşmələri ilə ifadə olunanlar isə mürəkkəb mübtədası olur.

Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, mübtədanın quruluşca iki növü var:

1.Sadə mübtədalar 2.Mürəkkəb mübtədalar

Ev tapşırığı:

Şagirdlərə sadə və mürəkkəb mübtədalı cümlələrdən ibarət, dərslikdəki “Duyğular adası” (Ümumtəhsil məktəblərinin VIII sinfi üçün Azərbaycan dili dərsliyi,səh.55) mətn tərtib etməyi tapşırıram.

Qiyətləndirmə:

Qiyətləndirməni dərs prosesində şagirdlərin də iştirakı ilə aparıram.

İlk öncə fərdi sual-cavab zamanı, daha sonra isə tədqiqat sualına cavab verdikdən sonra aktivlik göstərən şagirdlərin adlarını qrup üzvləri ilə məsləhətləşdikdən sonra qrup liderləri balaca kartuçalara yazıb mənə verirlər.Sinifdəki şagirdlərin də fikrini və sayını nəzərə alaraq Holistik qiymətləndirmə sxemindən istifadə edərək qiymətləndirmə aparıram:

İstifadə olunan dəbiyyat:

1.Tofiq Hacıyev, Samirə Bektaş, Mehriban Vəliyeva, Yeganə Hüseynova Dərslik,Ümumtəhsil məktəblərinin VIII sinfi üçün Azərbaycan dili dərsliyi,Şərq-qərb nəşriyyat evi,Bakı 2016.

2.N.B.Baliyev, A.N.Baliyev “ Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası ”, Bakı, 2014

3.R.Hümmətova “ Linqvistik təhlilin elmi-metodik əsasları ” Bakı, 2017

4.Aydın Paşayev, Esmira Cəfərova “ İnteraktiv təlim Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində ” (Metodik vəsait),Bakı 2008

5.A.Paşayev “ Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində tədrisin bəzi problemləri ” Bakı, 2012

6.Samirə Bektaş, Yeganə Hüseynova,müəllim üçün metodik vəsait, Ümumtəhsil məktəblərinin VIII sinfi üçün Azərbaycan dili,Şərq-qərb nəşriyyat evi,Bakı 2016.

N. Husseynova

From the experience of teaching “ The Subject ” by means of interactive methods of teaching in the secondary schools

Summary

Nowadays to teach Azerbaijani Language lessons by means of interactive methods in the secondary school demands from teacher first of all, high level knowledge, skills and methodical mastership. To achieve this and to build up the teaching in high level a teacher must be competent in the application of interactive methods of teaching, its principles and mechanisms, techniques, contents and standards. That's why taking this important question into a consideration we touched the problem of teaching “ The Subject ” from the point of view of modern lesson teaching and related to that theme we talked about a sample lesson. There, mainly, the problems such as motivation, putting problem, researching, information exchange and discussion, conclusion and generalization, evaluation of knowledge, their putting and solution are reflected. Especially it has been reflected widely and concretely the division of pupils into some groups, thinking questions, the execution of work and its evaluation in the stage of “ Information exchange and discussion ”.

Н.Гусейнова

Из практики обучения Подлежащего в среднеобразовательных школах интерактивным методом

Резюме

В настоящее время преподавание азербайджанского языка интерактивными методами , требует от учителя в первую очередь высокое знание ,умение и методическое мастерство. Для этого учитель должен хорошо и глубоко изучать принципы активного обучения , их механизмы, линии содержания и стандарты по применению темы в учебный процесс. Учитывая все это преподавание темы «подлежащего» нас заинтересовала разработать примерный урок. В данной разработке, в основном нашли свои отражения мотивация на уроке, строение проблемы, проведение исследования , объем информации и обсуждение при обмене информации и обсуждения деления учеников на несколько групп, постановка риторических вопросов, выполнение работы и оценивание всесторонних показаний.

Rəyçi:

Əlirza Əliyev

Filologiya elmləri namizədi, dostent

RƏNA MƏMMƏDZADƏ
ADU
rena.m6556@gmail.com

İNGİLİS DİLİNİN TARİXİ, DİALEKTLƏRƏ BÖLÜNMƏSİ VƏ ONUN MÜASİR DÜNYAMIZDAKI ROLU

Açar sözlər: dil, dialektlər, inkişaf, ünsiyyət, düşüncə, ingilis dilinin dövrləri
Key words: a language, dialects, development, communication, a thought, English periods

Ключевые слова: язык, диалекты, развитие, общение, мысль, английские периоды

Dil ünsiyyətin əsası, fikirlərin ifadə vasitəsi, düşüncənin səslə təzahürüdür. Dil keçmişlə bu gün arasında körpü, nəsilləri bir-birinə bağlayan tel, maddi-mənəvi irsin yaşadılması və ötürülməsi vasitəsi, millətin dünəni, bu günü və sabahıdır. Məşhur dilşünas alim Humboltun sözü ilə desək : “Dil xalqın ruhudur.” Dil xalqın yaşamasında, özünü təsdiqdə önəmli faktor, təfəkkürün, mədəniyyətin inkişaf etdirilməsində əvəzsiz amildir. Dilsiz nə cəmiyyəti, nə də bir fərdi təsəvvür etmək mümkün deyildir. Cəmiyyət dillə qurulur, dillə mədəniyyətini və elmini inkişaf etdirir, adət-ənənələrini qoruyub saxlayır. Bir sözlə, dil millətin və fərdin kimliyidir. Dil insan həyatının ayrılmaz və əvəzedilməz parçasıdır. Dilin inkişafı düşüncədən, düşüncənin inkişafı isə dildən asılıdır. Müxtəlif mədəniyyətlərin meydana gəlməsini təmin edən düşüncə məhz buna görə dilə borcludur. Dil istənilən toplumun ünsiyyət vasitəsi olmaqla yanaşı, onun fikri və zehni fəaliyyətinin, dünya və hadisələrə baxış tərzinin “işarələrdə şifrələnmiş” daşıyıcısıdır. Bu səbəbdən də elmi, beynəlxalq arenada güclü mövqedə dayananmış hər hansı bir dövlət və ya xalqın dilini öyrənmək, həm dünyaya inteqrasiya etməyə, həm həmin xalqın inkişafında mühüm rol oynayan əsas amillərə dərinlən bələd olmağa, həm əldə edilən kəşf və ixtiraların transferinə, yükssək tərəqqiyə şərait yaradır və ümumiyyətlə, dil öyrənmənin hər sahədə inkişafını təmin edir. Dil öyrənmək çox gözəl keyfiyyətlərdən biridir. Dünyada bir neçə əsas dillər var ki, onları öyrənmək olduqca vacibdir. Onlardan biri və ən əsası ingilis dilidir. İngilis dili doğma dil kimi 410 milyon insan daşıyıcısıdır. İkinci dil kimi 1 milyard insan bu dildə danışır. İngilis dili BMT-nin altı rəsmi və işçi dillərindən biridir. Demək olar ki, bütün ölkələrdə (dövlət dili ingilis dili olan ölkələr istisna olmaqla) ingilis dilinin tədrisi ilə məşğuldurlar. İngilis dili həyatımızın əsas obrazına çevrilmişdir. Çünki hər kəs bu dili öyrənməyə can atır. Müasir dünyamızda dil öyrənməyin müxtəlif səbəbləri vardır. Bu səbəblərin isə ən başlıcası və

öndə duranı ondan ibarətdir ki, bu dil vasitəsilə dünyaya hərtərəfli baxmaq imkanı əldə edirik.

İngilis dili öyrənməyin bir neçə digər mühim səbəbləri də vardır:

Birincisi, ingilis dili “beynəlxalq ortaqlıq dil” statusunu qazanmış ilk dildir, yəni başqa dillərdə danışan insanlar arasında ortaqlıq ünsiyyət vasitəsidir. İngilis dili müasir dünyada ən çox danışılan dillərdən biridir. Yer kürəsinin ən güclü dövləti ABŞ başda olmaqla, Avstraliya, Böyük Britaniya, CAR, Yeni Zelandiya, İrlandiya və Sinqapur kimi inkişaf etmiş ölkələrin dövlət dilidir.

İkincisi, İngilis dili hal-hazırda dünyada diplomatiya, kommertiya, dənizçilik, elmi-texniki və kütləvi informasiya dili rolunu oynayır.

Üçüncüsü, iki, üç və daha çox dil bilmək dünyagörüşünün formalaşmasına müsbət mənada təsir edir, hadisələrə daha geniş prizmadan baxmağa kömək edir. Volterin sözü ilə desək, çox dil bilmək bir qalının bir neçə qapısının açarına sahib olmaqdır. Bir fərd nə qədər savadlı olsa da, əcnəbi dil bilmədən biliyini dar çərçivədən çıxarıb daha da təkmilləşdirməsi, dünya təcrübəsindən faydalanması, elmi mübadilə aparması mümkün deyildir.

Dördüncüsü, İngilis dilini bilmək iş tapmaqda başlıca rol oynayır. Belə ki, bu gün yerli və xarici şirkətlər ingilis dilində səlis danışa bilən mütəxəssislərə daha çox üstünlük verirlər.

Beşincisi, İngilis dilini bilmək vaxta və xərclərə qənaət etmək deməkdir. Tərcüməçiyə müraciət etmədən informasiyanı qəbul edir, analiz edir, ötürür, bir sözlə, öz işimizi özümüz görürük.

Altıncısı, bu gün nəşr olunan və son iki əsrdə nəşr olunmuş ədəbiyyatın və kütləvi mətbuatın böyük qismi internet resurslarının 80%-ni ingilis dili təşkil edir. Yəni istər elmi biliklərin öyrənilməsində, istər diplomatik münasibətlərin, istər ticari, iqtisadi əlaqələrin qurulmasında, istər xarici ölkələrə səfərlərdə dünyanın hansı ucqar nöqtəsi olursa-olsun, ingilis dili əvəzəilməz funksiyaya malikdir.

Ümumiyyətlə, hər dövrdə bir və ya bir neçə dilin aktuallıq qazanması həmin dilin daşıyıcısı olan xalqın və dövlətin, dolayısıyla mədəniyyətinin gücündən asılıdır. Və təsadüfi deyil ki, bu gün ingilis dilinin dünya dillərindən birinə çevrilməsində-bunun əsas səbəbi müstəmləkəçilik olsa da, - həmin dilin mənsublarının orta əsrlərin sonundan başlayaraq öz dilləri ilə yanaşı, başqa dilləri öyrənib araşdırması böyük rol oynamışdır. XVII əsrdən XX əsrdək dünyada ən çox elmi araşdırma apararı, müasir və qədim dilləri ən çox tədqiq edən xalqlardan biri də britaniyalılardır. Onlar bir vaxtlar dünyada ən geniş yayılmış ərəb dilini, türk dilini və həmçinin qədim abidələrin və xalqların dilini, məsələn, qədim hind-sanskrit dilini, dravid dillərini, buna paralel həmin xalqların maddi-mənəvi zənginliklərini, kəşf və ixtiralarını, xüsusilə də, Şərqrin güclü mədəniyyətini öyrənib tətbiq

etməsəydilər, bu gün dünyada hakim xalqlardan və önəmli dil mənsublarından biri olmazdılar. İqtisadi və siyasi gücün əsasında da məhz bu amil dayanır. Ən güclünü öyrənmədən ən güclü ola bilməzsən!

İngilis dili əslində qeyri-adi dildir. Erkən Frizian və Sakson dili ilə qarışmış bu dilə, Danimarka və Norman fransızcası ləhcəsi artırılmış, sonradan isə çoxlu yunan və latın terminləri əlavə edilmişdir. ABŞ, Kanada, Havay, Yeni Zelandiya, Avstraliya, Cənubi Afrika və digər ölkələrdən ingilis dilinə yerli bitki, heyvan, yemək, geyim və məişət terminləri artırılmışdır. Üstəlik, fərqli şivələr, Koknidən tutmuş Yamaykaya qədər və digər saysız yerli dialektlərlər də bu dili daha da çətin və zəngin etmişlər.

İngilis dili demək olar ki bütün ölkələrdə tədris olunur. Onun beynəlxalq səviyyədə işlədilməsi bir dil kimi onu ən çox tələb olunan tədris fənninə çevirmişdir. Əlbəttə, ingilis dili dünyaya yayıldıqca həm leksik tərkibi artır, həm də dialektlərə bölünür.

İngilis dilinin çoxlu dialektləri mövcuddur. Bunun səbəbi olaraq Britaniya imperiyasının öz ərazisinin genişləndirilməsi və ABŞ dövlətinin dünyada olan nüfuzu göstərilə bilər.

Dünyada ingilis dilinin ən geniş yayılmış dialekti – britan dialekti, ikinci yerdə isə —amerikan dialektidir.

İngiltərənin ən məşhur dialektləri sırasında Kokni (Londonda istifadə olunan qədim dialekt), Skauz, Cordi, devonşir, Norfolk, Şeffir, Kamberlend, Şotlandiya, Uels və İrlandiyada isə Edinburq, Belfast, Şotlandiya Düzü, Cənubi Uels və Yoları (Orta əsr İngilis dilindən ayrılmış ölü dil) göstərmək olar. İngilis dilli xalqların dialektlərində sözlərin tələffüzünə diqqət yetirsək, Cənubi İngiltərə dialektində saitdən sonra gələn "r" hərfinin düşməsi halını müşahidə edə bilərik. Məsələn, "far" > "fa:", "fire" > "fai": Kokni dialektində isə sözdəki "h" hərfi bir çox hallarda düşür. Məsələn "house" > "aus" və bəzən bütövlüklə sözün deyilişi fərqlənir "time" > "toim" "brave" > "braiv". Digər ingilis dialektlərindən çox fərqlənən Şotlandiya dialektində "u:" səsinin "ü"-yə çevrilməsi halları baş verir.

Amerikan dialekti XVII əsr İngilis dialektinə əsaslanır. Virginia və Massachusetts ləhcələri, "orijinal" koloniyaların sakinləri, İngiltərənin cənubundan, xüsusilə Londondan gələnlər tərəfindən yaradılmışdır. Mid Atlantik sahəsi ləhcəsi - xüsusilə Pensilvaniya - İngiltərənin şimal və qərb insanları tərəfindən və İrlandiya dili (Şimali İrlandiyada məskunlaşmış Şotlandiya xalqının dialekti) tərəfindən təsir görmüşdür.

Kanada dialekti şimali və qərbi Amerikan dialektinə oxşardır. Bir çox kanadalılar saitlərdən sonrakı "r" hərfini saxlayır, ancaq Kanadanın cənub-şərq hissəsi "r" hərfini cənubi İngilis dialektindəki kimi saitlərdən sonra ləğv edirlər. Nyufaundlend isə tamamilə fərqli ləhcəsi var və bu ləhcə Nyufay

adlanır. Nyufay irland immiqrantları tərəfindən güclü təsirə məruz qalmışdır, qrammatikadakı dəyişikliklərə bunları misal gətirmək olar:

am, is, are > be's

I like, we like, etc. > I likes, we likes, etc.

İngilis dilinin başqa bir dialekti olan Avstraliya dialekti əsasən London ərazisində yayılmış Kokni ilə demək olar ki, eynidir. Saitlərdən sonra r hərfinin düşməsi, əvəz səsindən sonra gələn "l" hərfinin "w" səsinə keçməsinə (məsələn "gold" > /gəʊld/ > [gəʊwd]) misal göstərmək olar. Səslərin dəyişməsi ilə yanaşı həm də Avstraliya aborigenlərinin lüğətindən dilə edilmiş əlavələr mövcuddur. Məsələn, wallaby - kiçik kenquru, woomera - silah.

Regionlar üzrə yayılmış ingilis dilinin dialektindəki tələffüz və yerli sözlərin istifadəsindəki fərqlər digər ingilisdilli ölkələrin vətəndaşlarına anlaşılmaz gələ bilər.

İngilis dilindəki tələffüz fərqləri XV əsrin ortalarından başlayaraq, günümüze qədər davam etmişdir. Məsələn: /a:/, /i:/ və /u:/ uzun saitləri buna misal ola bilər. "Life" sözü (lyf) /li:f/, daha sonra /leɪf/, XVIII əsrdən başlayaraq isə /laɪf/ kimi tələffüz olunur.

Bu gün Britaniya və Amerika ingilis dillərində müxtəlif mənaları verən ifadələr mövcuddur. Məsələn, Amerika ingiliscəsində "to drop the ball" (to make a mistake), "to be in the chips" (to suddenly have a lot of money) Britaniya ingiliscəsində işlədilmir.

Bütün dünyada birinci və yaxud ikinci dil kimi ingiliscə danışan xalqlar müxtəlif lüğətlərdən, qrammatika və vurğudan istifadə edirlər. İngilis dilli ölkələrdə bu dil rəsmi və milli məqsədlər üçün istifadə olunur ki, bu da "Standart İngilis dili" adlanır. Bu dil məktəblərdə, radio verilişlərində və televiziya da öyrədilir. Baxmayaraq ki, "Standart İngilis dili" müxtəlif ölkələrdə müxtəlif aksentlərlə danışılır, bu dildən istifadə etmək istəyən hər bir kəs tərəfindən eyni qrammatika, lüğət və tələffüz qaydalarına müraciət olunur. Standard Avstraliya ingiliscəsi Standard Britaniya ingiliscəsindən fərqlənir. İngiltərədə Standard Britaniya ingiliscəsi kimi çoxlu əyalət və sosial dialektlər vardır. Onların arasında ən nəzərə çarpan tələffüz fərqidir. Məsələn: "grass" sözü cənubda /gra:s/, şimalda isə /græs/ kimi tələffüz edilir. Bu fərq özünü qrammatikada da göstərir. Bir çox şəhərkənarı dialektlərdə Standard İngilis dili pozulur, məsələn: "He's a comin" (He's coming), və yaxud "He ain't come (He hasn't come).

XX əsrdə ingilis dilinin geniş surətdə yayılması beynəlxalq biznesin genişlənməsi ilə bağlıdır. Çünki Amerika və Britaniya iqtisadiyyatının genişləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq bir çox şirkətlərin nümayəndəlikləri bu ölkələrlə iqtisadi əməkdaşlıq yaratmaq üçün bu dildə danışmalı olurlar. Hava, dəniz, quru yollarında telefon, faks, kompyuterlərdə, müxtəlif

beynəlxalq idman oyunlarının keçirilməsində ingilis dili geniş istifadə edilir. O, həmçinin, bank, internet, biznes, alış-veriş, səyahət dili kimi də istifadə olunur.

Bütün bu səbəblərdən ingilis dilini bilmək bizim üçün vacib əhəmiyyət kəsb edir. Hər hansı güclü bir dövlətlə möhkəm siyasi və iqtisadi əlaqələr yaratmaq üçün onun dilini, dilinə höpmuş təfəkkürünü, düşüncəsini, meyarlarını, eyni zamanda zəif nöqtələrini bilmək olduqca zəruridir. Beynəlxalq təşkilatlarda Azərbaycanın həqiqətlərini səsləndirmək, xarici ölkələrdə diasporaların fəaliyyətini daha da gücləndirmək, siyasi dairələrə güclü təsir etmək, diplomatik gedişatda rəqibi məğlub etmək, dövlət maraqlarını daha güclü şəkildə diktə etmək ingilis, eləcə də digər dünya dillərini, necə deyərlər “nöqtəsinə, vergülünə” qədər mənimsəmiş savadlı və vətənpərvər vətəndaşlar yetişdirməkdən asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Oxford Bookworms Factfiles- “The History of the English Language”.
2. Marchand H. “Bases of studying of phonetics of English language”,1989.
3. Antal L. “Meaning and its change; Linguistics, M-1974.
4. William Littlewood. Foreign and second language learning. Cambridge. 2002
5. June K. Phillips. Foreign language standards. USA.. 1975

R.Mammadzada

The history of the english language, its dialects and role in our modern world

Summary

The article is about the historical development of the English language for ages. Common information about language is given here. The importance of the English language, its division according to different dialects are analyzed. The major role of English in the modern world, without which it is impossible to live today is described in the article, too. All the possible differences concerning any aspects of languages are also given here. Inevitable phonetic, lexicological and morphological changes spreading in the progressive language are also studied in the article. In the article it is also spoken about the historical linguistic relations of English and its etimological situation from past till present time. The article analyses some changings, borrowings and similarities in some dialects of the English language.

Besides this, historical phases of English are investigated which divided into three groups; 1) Old English; 2) Middle age English; 3) New English.

Р.Мамедзаде

**История английского языка, разделение на диалекты
и его роль в современном мире**

Резюме

В статье описано историческое развитие английского языка на протяжении долгих лет. Дается общая информация о языке. В статье проанализирована значимость и разделение английского языка на различные диалекты. Также описана большая роль и невозможность существования современного мира без английского языка. Здесь нашли свое отражение все возможные изменения касающиеся языка.

В статье также изучены неизбежно развивающиеся фонетические, лексические и морфологические изменения распространенные в языке. В статье говорится о лингвистической связи в английском языке и ее этимологическом состоянии в прошлом и до настоящего времени. Статья анализирует некоторые изменения, образования, и схожести в ряду диалектов. А также исследуются исторические периоды английского языка, которые разделены на 3 группы: 1) древний английский язык; 2) средневековый английский язык; 3) современный английский язык.

Рәуғи: **Aygün Yusifova**
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

MƏRYAM FAZİLZADƏ
Bakı Dövlət Universiteti
E-mail: fazilzadeh@mail.ru

THE MAIN PECULARITIES AND ANALYSES OF AMERICAN ENGLISH

Açar sözləri: əhəmiyyətli, əks etdirmək, alınma söz, aid etmək, çoxsaylı

Ключевые слова: примечательный, отражать, заимствование, относиться, многочисленные

Key words: noticeable, reflect, borrowing, refer, numerous

The English language was first introduced to the Americas by British colonization, beginning in 1607 in Jamestown, Virginia. Similarly, the language spread to numerous other parts of the world as a result of British trade and colonization elsewhere and the spread of the former British Empire, which, by 1921, held sway over a population of 470–570 million people, approximately a quarter of the world's population at that time.

Over the past 400 years, the form of the language used in the Americas—especially in the United States—and that used in the United Kingdom have diverged in a few minor ways, leading to the versions now occasionally referred to as American English and British English. Differences between the two include pronunciation, grammar, vocabulary (lexis), spelling, punctuation, idioms, and formatting of dates and numbers, although the differences in written and most spoken grammar structure tend to be much less than those of other aspects of the language in terms of mutual intelligibility. A small number of words have completely different meanings in the two versions or are even unknown or not used in one of the versions. One particular contribution towards formalizing these differences came from Noah Webster, who wrote the first American dictionary (published 1828) with the intention of showing that people in the United States spoke a different dialect from Britain, much like a regional accent.

This divergence between American English and British English has provided opportunities for humorous comment, e.g., George Bernard Shaw has a character say that the United States and United Kingdom are "two countries divided by a common language" and Oscar Wilde that "We have really everything in common with America nowadays, except, of course, the language" (*The Canterville Ghost*, 1888).

Singular attributives in one country may be plural in the other, and vice versa. For example the UK has a drugs problem, while the United States has a drug problem (although the singular usage is also commonly heard in

the UK); Americans read the sports section of a newspaper; the British are more likely to read the sport section.

However, BrE maths is singular, just as AmE math is: both are abbreviations of mathematics. Some British English words come from French roots, while American English finds its words from other places, e.g. AmE eggplant and zucchini are aubergine and courgette in BrE.

Six Differences Between British and American English

1. Vocabulary

The most noticeable difference between American and British English is vocabulary. There are hundreds of everyday words that are different. For example, Brits call the front of a car the bonnet, while Americans call it the hood.

Americans go on vacation, while Brits go on holidays, or hols.

New Yorkers live in apartments; Londoners live in flats.

There are far more examples than we can talk about here. Fortunately, most Americans and Brits can usually guess the meaning through the context of a sentence.

2. Collective Nouns

There are a few grammatical differences between the two varieties of English. Let's start with **collective nouns**. We use collective nouns to refer to a group of individuals.

In American English, collective nouns are singular. For example, staff refers to a group of employees; band refers to a group of musicians; team refers to a group of athletes. Americans would say, "The band is good."

But in British English, collective nouns can be singular or plural. You might hear someone from Britain say, "The team are playing tonight" or "The team is playing tonight."

3. Auxiliary verbs

Another grammar difference between American and British English relates to auxiliary verbs. **Auxiliary verbs**, also known as helping verbs, are verbs that help form a grammatical function. They "help" the main verb by adding information about time, **modality** and voice.

Let's look at the auxiliary verb shall. Brits sometimes use shall to express the future.

For example, "I shall go home now." Americans know what shall means, but rarely use it in conversation. It seems very formal. Americans would probably use "I will go home now."

In question form, a Brit might say, “Shall we go now?” while an American would probably say, “Should we go now?”

When Americans want to express a lack of obligation, they use the helping verb *do* with negative *not* followed by *need*. “You do not need to come to work today.” Brits drop the helping verb and contract *not*. “You needn’t come to work today.”

4. Past Tense Verbs

You will also find some small differences with past forms of irregular verbs.

The past tense of *learn* in American English is *learned*. British English has the option of *learned* or *learnt*. The same rule applies to *dreamed* and *dreamt*, *burned* and *burnt*, *leaned* and *leant*.

Americans tend to use the *-ed* ending; Brits tend to use the *-t* ending.

In the past participle form, Americans tend to use the *-en* ending for some irregular verbs. For example, an American might say, “I have never gotten caught” whereas a Brit would say, “I have never got caught.” Americans use both *got* and *gotten* in the past participle. Brits only use *got*.

Don’t worry too much about these small differences in the past forms of irregular verbs. People in both countries can easily understand both ways, although Brits tend to think of the American way as incorrect.

5. Tag Questions

A tag question is a grammatical form that turns a statement into a question. For example, “The whole situation is unfortunate, isn’t it?” or, “You don’t like him, do you?”

The tag includes a pronoun and its matching form of the verb *be*, *have* or *do*. Tag questions encourage people to respond and agree with the speaker. Americans use tag questions, too, but less often than Brits. You can learn more about tag questions on a [previous episode of Everyday Grammar](#).

6. Spelling

There are hundreds of minor spelling differences between British and American English. You can thank American **lexicographer** Noah Webster for this. You might recognize Webster’s name from the dictionary that carries his name.

Noah Webster, an author, politician, and teacher, started an effort to reform English spelling in the late 1700s.

He was frustrated by the **inconsistencies** in English spelling. Webster wanted to spell words the way they sounded. Spelling reform was also a way for America to show its independence from England.

You can see Webster's legacy in the American spelling of words like color (from colour), honor (from honour), and labor (from labour). Webster dropped the letter u from these words to make the spelling match the pronunciation.

Other Webster ideas failed, like a proposal to spell women-as wimmen. Since Webster's death in 1843, attempts to change spelling rules in American English have gone nowhere.

Loan Words From Other Languages

Insofar as there is a standard American English, it is a standard that includes a variety of possible forms. One of the features in terms of vocabulary is the variety of loan words brought into American English as a result of the numerous contacts throughout American history with speakers of other languages.

The first group of these loan words is borrowed from the American Indian languages of North America. Like all words borrowings, these loan words reflect the nature of the contacts between two peoples. On the simplest level they consist almost of names of places, animals and plants, foods, and things from Indian culture. In addition to the Indian loan words in American English there are large numbers of other languages. These are the result of contacts between the English-speaking community and communities of speakers of other languages established either by immigration or by original settlement in areas later taken over by the United States. The earliest of these contacts were with the French, though French borrowings went on over a long period of time. They include names for plants and animals (gopher, pumpkin), foods (jambalaya), features of the land (prairie).

The majority of loan words from Spanish are of later date. Borrowings include words for specific types of clothing(poncho, sombrero), architectural features(patio, plaza), foods(chile con carne, tortilla), and a variety of other terms(canyon, tornado).

In the seventeenth and eighteenth centuries there were extensive migrations from Germany into areas of Pennsylvania .Until quite recent times , large communities of German-speaking Americans maintained their own schools, churches, and even newspapers. The influence of both of these settlements on the English language appears to have been primarily in the areas of food, drink, and social activities. Some of the loan words in this area are delicatessen, hamburger, noodle.

The variety of borrowings from other languages is nearly as great as the variety of national origins. Italian, for example, contributes the names of many foods –spaghetti, pizza. From Dutch, cookie, waffle, boss, dumb(stupid).

Whenever groups of people are separated by distance, by different occupations, or by class in such a way that communication between groups is infrequent, each group develops a form of the common language that is peculiar to itself. Because languages are constantly changing, speakers separated from one other another by time or class job are likely to change their way of speaking in different ways, and in time the changes produce varieties, or dialects, of the native language.

Bibliography

1. Cambridge Advanced Learner's Dictionary. Cambridge University Press. Retrieved 6 December 2010
2. Crystal, David (2003), The Cambridge Encyclopedia of the English Language (second ed.), Cambridge University Press
3. A Handbook of Varieties of English, Bernd Kortmann & Edgar W. Schneider, Walter de Gruyter, 2004
4. Huddleston, Rodney; Geoffrey K. Pullum (2002). The Cambridge Grammar of the English Language. Cambridge; New York: Cambridge University Press
5. John E. Warriner, English Grammar and Composition, Fifth course

М.Фазильзаде

Важнейшие особенности и анализ развития американского английского Резюме

Данная статья посвящена особенностям и анализу развития американского английского. Особое внимание уделено различиям между двумя версиями английского языка, а именно американского английского и британского. В статье также рассматриваются различия в смысле произношения, грамматики, лексического состава языка и других аспектов английского языка. Следует отметить, что особый вклад в формировании этих различий был сделан профессором-лингвистом, составителем первого американского словаря Н.Вебстером. Как описывается в статье, Вебстер в своем словаре намеревался показать, что народ в США говорил на совершенно другом диалекте и акценте.

В статье также подробно рассматриваются шесть различий между британским и американским английским в смысле словарного состава, вспомогательных глаголов, прошедших форм неправильных глаголов, правописания, акцента, составления разделительных вопросов.

Конец статьи посвящен проблеме заимствований из других языков, а именно французского, испанского и немецкого. Данная проблема явилась результатом многочисленных контактов с носителями этих языков.

Данный материал иллюстрирован многочисленными примерами, что дает возможность понять эту статью.

M.Fazilzadə

Amerikan ingilis dilinin inkişafının analizi və əsas xüsusiyyətləri

Xülasə

Məqalə amerikan ingilis dilinin xüsusiyyətlərinə və inkişafının analizinə həsr edilmişdir. Əsas diqqət ingilis dilinin iki variantı olan amerikan ingilis və britaniya ingilis dilləri arasındakı fərqlərə yönəldilmişdir.

Məqalədə həmçinin hər iki variantlarda sözlərin ifadə edilməsi, qrammatikası, dilin leksiki tərkibi və digər aspektlər arasındakı fərqlər nəzərdən keçirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu fərqlərin araşdırılmasında amerikan ingilis dilinin birinci lüğətini tərtib edən professor-linqvist N.Vebsterin rolu önəmli olmuşdur. O, öz lüğəti vasitəsilə ABŞ əhalisinin tamamilə başqa dialektdə və aksentdə danışdığını sübut etməyə çalışmışdır.

Məqalədə həmçinin britaniya və amerika ingilis dilləri arasındakı 6 fərq araşdırılmışdır. Bunlar: lüğəti tərkib, köməkçi fellər, qeyri düzgün fellərin keçmiş formaları, qrammatik yazılış qaydası, aksent, tərkiblərə ayırma suallarıdır.

Məqalənin sonu digər dillərin, yəni fransız, ispan və alman dillərin ingilis dilinə təsiri probleminə həsr olunmuşdur. Bu problemlər həmi dillərdə danışan xalqlarla kontaktların həddən çox artması nəticəsində yaranmışlar.

Məqalədə araşdırılan materiallar çoxsaylı misallarla işıqlandırılmışdır ki, bu da təqdim edilən materialın aydın və düzgün başa düşməsinə kömək edir.

Rəyçi:

Möminat Ömərova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

RƏHİLƏ MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
rehile memmedova 53@gmail.com

TEACHING ENGLISH TO PRE-SCHOOL CHILDREN AND CHILDREN IN A PRIMARY SCHOOL

Key words: children, books, words, elementary, sentence, teaching,

Açar sözlər: şagirdlər, kitab, sözlər, sadə, cümlə, tədris, öyrənmək

Ключевые слова: ученики, книга, образование, учение ,предложение.

The problem how to teach a foreign language to preschool children and the children of a primary school has solved in our country and abroad. Some methodologists and teachers have shown an interest in it and there are some books, papers and these dealing with this problem. For instance, the Modern Language Association in the USA, with Theodore Anderson at the head, began a campaign for the teaching of foreign languages in primary schools. A broad experiment was organized in many elementary schools throughout the country. It was done to prove that it is necessary to begin the teaching of a foreign language in the first grade and even in the kindergarten if good results are to be achieved. Otherwise the young generation will not master foreign languages.

In our country the interest for teaching young children a foreign language was aroused soon after the first schools with a number of subjects taught in a foreign language were opened in republic and other cities. Experience has proved that the earlier the children begin to a language, the better they master it. Some teachers, first in Baku, then in other cities and towns, volunteered to instruct children in a foreign language in kindergartens. The experience and the results they have achieved are described in a number of articles published in newspapers and magazines. A few guides for teachers have appeared. To help teachers and parents in teaching children a foreign language lotto in four languages (Russian, French, English, German), dominoes in the English language and various pictures have been issued. It is necessary to distinguish between teaching pre-school children and teaching children in primary grades in the elementary school, as there are some psychological age characteristics which should be taken into account. Here are some of them. 1. A child of 5 or 6 easily learns words and sentences of a foreign language and associates them directly with the things, actions, etc. He learns a sentence as a sense unit without any strain as easily as he learns isolated words. He encounters the same difficulty in learning the sentences My name is Mike. I like this black cat. Give me a

bear, please and words a cat, a bear. Moreover, it is easier for a child to learn a sentence than isolated words. If a child knows only isolated words, he includes them in his native speech. Sometimes a child does not notice that he uses English words in a sentence said in native language. 2. The imitative ability of pre-school children is better than that of school children. They experience fewer difficulties in the assimilation of English pronunciation. They like to repeat sounds, words, and sentences. They try to pronounce in imitation of the teacher and they usually succeed in imitating. Teaching pronunciation to schoolchildren is also based on their imitative abilities though some explanation may be given. The teacher may not only show his pupils how to pronounce, but explain to the children how to produce this or that sound. For example place the tongue a little bit back, producing {a:} car games.

Moreover, if the child helps grown-ups. The aims and objectives of teaching a foreign language according to the program are: the understanding of the spoken language and talking in a foreign language. Learning a foreign language will stimulate the development of a child's intellect. As a result of a learning a foreign language in the kindergarten pre-school children should be able to understand orders and requests in a foreign language and little stories questions and use sentences connected with games and children's activities, etc.; to recite little rhymes, sing songs, etc. Content of teaching pre-school children must assimilate about 200-250 sentences, these sentences may include 100-150 words; learn 8-10 rhymes and little songs by heart. The material is arranged in the following topics:

- (1) greetings, acquaintance, requests;
- (2) games (the names of some toys, some words denoting actions with the toys, sentences the children say while playing);
- (3) words (phrases) and sentences connected with children's daily activities: washing, playing, laying the table, clearing up going home;
- (4) holidays, the names of some holidays, some sentences connected with children's preparation for the holidays. Pre-school children begin learn the language at the age of 5-6. Children should have 4 periods a week, each lasting 25-30 minutes. In teaching English to pre-school children in the kindergarten the aural-oral method is used since spoken language is the aim, the only means and the only approach available here. No speech is possible unless the speaker associates a word with the thing it denotes or a sentence with the thought it expresses directly within the target language so the direct method is most natural here. It must be borne in mind, however, that the use of the method requires a careful, thorough selection of the material for the pupils to assimilate. Its amount for each lesson must be within the children's ability to retain the linguistic material the teacher introduces. The

teacher must strictly follow the rule: "never pass to new material until your pupils have thoroughly assimilated the previous one". The pupils follow the teacher's questions and answers. They listen to her attentively and try to understand what she says. Time is not wasted as they listen to the spoken language and make efforts to understand it. Soon by their faces the teacher sees they have grasped the question. Then drill exercises are performed by the pupils to retain the new material. It shows that in the hands of an experienced teacher the method does not work. The use of the direct method on the part requires skill and experience on the part of the teacher, more than that, his emotions and enthusiasm. If the teacher does not possess such qualities he had better not work with small children with whom these qualities are a must. There are many techniques the teacher can use in teaching English to pre-school children, such as: 1. Show me (him, her Natasha, Nina) a doll (a bear, flag, etc.) The child the teacher calls on must show the object. In this way the teacher checks comprehension. 2. Name the thing. The teacher points to a thing, a child names the thing either with a single word (a doll, a car, a dog) or with a sentence (It is a dog; that is a doll.) The pupils fulfil the teacher's request in turn. In this way the teacher checks both comprehension and reproduction, i.e., the children's ability to say a word or a sentence. 3. Guess what it is. The teacher names some qualities of an object the children may see in their room. The children are to name this object in English.

T e a c h e r: It is big and yellow and has no tail.

C h i l d r e n: A bear (in chorus).

This exercise is very useful. It develops pupils' ability to analyse the situation given in a foreign language and to find the word required in their memory. The children's responses at the same time help the teacher check their progress in language learning (their knowledge of vocabulary and comprehension of English at hearing). 4. Speak about an object or the child sees It in a picture. He says: It is a cat. The cat is black. I like it. It is nice or, I don't like it. It is singly .) The children speak in turn. In this way the teacher develops their speech at the utterance level. 5. Answer the question. The teacher asks questions and the children answer them. These questions may be:

Is it a...? Have you a...? Has he (she, Natasha ...) a...? What is it? Where is the...?

What colour is the ...? Of course the questions are introduced gradually. The way the children answer shows the teacher how they have assimilated the material. 6. Ask a question. The teacher shows objects or pictures to the children. They ask questions in turn. This work is not so difficult, because they reproduce the models they have assimilated in

listening to the teacher asking questions.7. Say a rhyme. A child or children say a rhyme. Their recitation may be accompanied by some movements.8.Sing a song. Children sing a song. Singing may be followed by dancing or some movements expressing the idea of this or that sentence in the song. The programme on foreign languages for primary schools states: The aim of the foreign languages lessons in primary schools is to develop pupils' skills in understanding English speech and participating in conversation

Based on the topics covered. As a result of teaching children should be able

1.To understand the teacher's speech ,carry out the teacher's direction (instruction),understand short oral stories on the material and topics included in the programme. 2.To ask and answer questions on the pictures.3.To use the sentences they learned during the lesson and know the isolated words theseSentences include.4.To recite a poem assimilated orally.5.To read words and sentences assimilated orally.Children must learn about 600-800 sentences and phraseological units and 350-500 word units. The method and techniques the teacher should use in teaching children of primary school are similar to those applied in teaching pre-school children ,the aural-oral method and various techniques which can develop pupils listening comprehension and speaking. Games should be more complicated for instance ,the teacher can use lotto, dominoes, the game Check your answer and others. Guessing games can be widely used. Pupils are also given various exercises, connected with the situational use of words and sentence patterns. Various audio-visual aids and materials are to be used. Naturally English or other foreign language can be taught in kindergartens and primary classes (except those in specialized schools)if parents want their children to learn the language and they are ready to pay teacher for the lessons.

Literature

1. Programme for teaching foreign languages for kindergartens and schools, new project. Khanova O.C.1965.M.
- 2.Korogluyev G.Kh.2003,M.English teaching.
- 3.Tsarapkina E.C.Germany in the primary schools. 1965.
- 4.Tsetlin , Teaching foreign languages,M,2000».«Просвещение»

R.Məmmədova

Məktəbəgədər müəssisələrdə və orta məktəblərdə xarici dilin tədrisi metodu..

Xülasə

Məgalədə,son illərdə bütün tədris müəssisələrində və eləcə də məktəbəgədər müəssisələrdə xarici dilə həvəs, maraq,meylinin yaranması, öyrəncilərin hər hansı bir xarici dillərin tədrisi metodikasından bəhs edilir. Cocuqlara xarici dili müəyyən mövzular çərçivəsində tədris edilir.Geyd edək ki,körpə öyrəncilərə tədris zamanı əsasən baxça yaşlı cocuqlara,dərsliklərin tərtibində,əyləncəli,rəngli,əlvan maraqlı,düşündürən və çox şəkili dərslərlər, başqa dərslər vəsaitləri,texniki vasitələr, əlifba, rənglər, saylar,yeməklər, heyvanlar, oyuncuqlar, salamlamalar və əsas suallar daxildir.Cocuqlara tədris olunan mövzular öncədən tanış olan mövzulardır. Xarici dilin tədrisi oyunlardan təşkil olunmalıdır.Onların marağını artırmaq üçün müəllim müxtəlif əyləncə dolu metodlardan istifadə etməlidir. Öyrəncinin səhvləri də oyun tərzli düzəldilir.- Xarici dilin tədrisində müəllim cocuqlara təkrardan istifadəyə yol verir,oyunlara daha sıx- sıx müraciət edilir.

Р.Мамедова

Обучение иностранным языкам школьников и детей дошкольного возраста.

Резюме

В статье говорится об обучении детей иностранным языкам. Обучение детей иностранному языку ведется в рамках определенного материала. Это алфавит, цвета, числа, погода, животные, приветствия и вопросы различного характера. Обучение детей иностранным языкам одно из важных методов обучения. Используя различные методы обучения преподаватель должен стараться чтобы обучающиеся не уставали в процессе обучения. В обучении иностранным языкам преподаватель должен уметь пользоваться всеми методами, которые могли привлечь внимание детей. В процессе обучения современные технические средства играют важную роль. Здесь говорится о необходимости внесения игр и радикальных изменений в существующую систему использования современных методов обучения развивается мышление обучающихся.

Rəyçi:

Lalə Məsimova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktory dosent

ДЖАМАЛЯ ТАГИ-ЗАДЕ
АУЯ
camalya@mail.ru

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОБОРОТЫ ВО ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Açar sözlər: frazeoloji ifadələr, müqayisə, ifadələrin qarşılığı

Ключевые слова: межъязыковые фразеологические эквиваленты, фразеологические единицы, национально-культурная специфика, структурно-грамматические свойства

Keywords: interlingual phraseological equivalents, phraseological units, national-cultural identity, structural and grammatical features

Известно, что идиоматика представляет значительную трудность для тех, кто осваивает чужой язык. Тем не менее, знать её весьма полезно, так как фразеологизмы украшают речь, делая её более выразительной.

Изучение фразеологии имеет давние традиции. Родоначальником теории фразеологии является швейцарский лингвист Шарль Балли.

В качестве лингвистического термина оно употребляется для обозначения особой отрасли языкознания, которая изучает устойчивые словосочетания с осложнённой семантикой, не образующиеся по порождающим структурно-семантическим моделям переменных сочетаний, называемые фразеологическими оборотами.

В данном списке даны самые распространённые фразеологические обороты французского языка, соответствующие русским идиоматическим выражениям.

1. Белая ворона – *Un mouton à cinq pattes.*
2. Быть на седьмом небе – *Etre aux anges.*
3. Биться как рыба об лёд – *Tirer le diable par la queue.*
4. Вертеться как белка в колесе – *Faire feu des quatre fers.*
5. Взять себя в руки – *Se domineer.*
6. Висеть на волоске – *Ne tenir qu'à un fil.*
7. Делать из мухи слона – *Faire d'une mouche un elephant.*

Фразеологизмы играют важную роль в отображении национально-культурных особенностей языка. В них ярко проявляются особенности восприятия мира, характерные черты материальной и духовной жизни носителя языка. Во французском языке существуют структурные, функциональные и семантические типы фразеологических единиц.

К структурным относятся три вида фразеологизмов: непредикативные, частично-предикативные и предикативные:

- 1) Непредикативные фразеологизмы наиболее распространены.

Они в свою очередь делятся на два подтипа:

а) одновременные фразеологизмы, состоящие из одного знаменательного и одного или более служебных слов: *à la traverse* “наперекор”, *pour des prunes* “из-за пустяков”,

б) фразеологизмы, состоящие из двух и более знаменательных слов и представляющие собой словосочетания с подчинительной и сочинительной связью элементов: *sain et sauf* “цел и невредим”, *nuit blanche* “бессонная ночь”.

2) Частично – предикативные фразеологизмы отличаются тем, что в них первый грамматический ведущий член имеет дополнение или определение в виде придаточного предложения: *croire que les enfants naissent dans les choux* “быть слишком наивным”, *faire feu qui dure* “быть долговечным”.

3) Предикативные фразеологизмы делятся на два подтипа:

а) предикативные фразеологические единицы с замкнутой структурой, представляющие собой простое или сложное предложение, выражающее законченную мысль: *compte est bon* “он получил по заслугам”, *fait son lit, on se couche* “что посеешь, то и пожнешь”;

б) предикативные фразеологические единицы с незамкнутой структурой, выражающие незаконченную мысль: *force lui est de...* “ему приходится”.

Функциональные фразеологизмы делятся на два больших класса – некоммунитивные и коммуникативные. К первому классу относятся фразеологические единицы, которые не обладают функцией сообщения. Они представляют собой слово или словосочетание.

Ко второму классу относятся фразеологизмы, которые выступают в качестве самостоятельных коммуникативных единиц и представляют собой предложение.

Некоммуникативные фразеологизмы можно подразделить на следующие подклассы:

а) Номинативные фразеологизмы, обладающие номинативной (назывной) функцией

Такие фразеологизмы могут обозначать действия, явление, предметы, состояние. Обычно их группируют по категориальному признаку, соответственно их лексико-грамматическому значению:

а) субстантивные: *une âme en peine* “неприкаянная душа”

б) глагольные: *casser une croûte* “перекусить”

в) адъективные: *à double face* “лицемерный”

г) адverbальные: *de gré ou de force* “во что бы то ни стало”.

Служебные фразеологизмы, выполняющие служебные функции. Они не имеют самостоятельного значения и не могут являться членами

предложения. Служебные фразеологизмы французского языка в предложении выступают в качестве сложных предлогов и союзов, что позволяет разделить их на предложные и союзные фразеологизмы.

Междометные фразеологизмы, выполняющие в языке эмотивную функцию. Они служат для выражения чувств и эмоций. Их можно подразделить на аффективные и побудительные. Аффективные фразеологизмы выражают широкую гамму эмоций. Они не могут быть “ни вслух, ни даже мысленно произнесены иначе, как с аффективной интонацией”. Например, *juste ciel!* “силы небесные!”, *nom de dieu!* “черт возьми!”.

Побудительные фразеологизмы выражают угрозу, призыв, ярость, одобрение и т.д., например: *en haut le monde!* “все наверх!”, *à nous deux!* “поборемся, кто кого!”

Модальные фразеологизмы, отражающие личное отношение говорящего к своему высказыванию. В зависимости от характера отношения говорящего фразеологизмы этого типа могут выражать достоверность, предположение, желательность, а также усиливают отрицание и утверждение. Например, *en fin de compte* “в конце концов”, *bien entendu* “разумеется”.

Что касается коммуникативные фразеологизмов то их можно разделить на два подкласса:

1) Коммуникативные непословичные фразеологизмы, содержащие сведения о каком-либо факте, событии. Такие фразеологические единицы могут иметь структуру любого из коммуникативных типов предложения:

-повествовательного: *il vogue en pleine mer* “он крепко стоит на ногах”

-вопросительного: *à qui le dis-tu?* “кому ты это говоришь?”

-побудительного: *haut les mains!* “руки вверх!”

-восклицательного: *quel bazar!* “ну и беспорядок!”

2) Коммуникативные пословичные фразеологизмы представляют собой изречения с назидательным смыслом. Они отражают национальное сознание, привычки жизни общества. Среди них можно выделить:

а) пословицы, содержащие предупреждение, где глагол выражен повелительным наклонением: *avril ne te découvre pas d'un fil, en mai fais ce qui te plaît* “не снимай тёплой одежды в апреле, в мае поступай как хочешь”, либо используется оборот *il faut batter le fer pendant qu'il est chaud* “куй железо, пока горячо”

б) пословицы, выражающие последствия необдуманных поступков, которые совершил человек: *qui va à la chasse perd sa place* “кто место своё покидает, то его теряет”

в) пословицы, сообщающие сведения, полученные из опыта. Они могут служить для подбадривания, утешения или выражать угрозу: *La nuit porte conseil* “Утро вечера мудренее”.

Фразеологизмы представляют собой огромный “пласт”, неотъемлемую часть языка.

Употребление фразеологизмов в речи позволяет образно передать картины окружающего мира, охарактеризовать его внешние и внутренние стороны, выразить совершенно различные чувства. Наибольшую ценность в системе языка фразеология приобретает благодаря своей уникальной возможности выразить менталитет, богатый исторический опыт народа, его традиции, обычаи, связанные с трудовой деятельностью, бытом и культурой. Общий объём материала позволяет утверждать, что большинство фразеологизмов в русском и французском языках имеет идентичные форму и содержание.

Этот факт свидетельствует о том, что в мировосприятии русских и французов сходство преобладает над различием: “*между жизнью и смертью*” (“*entre la vie et la mort*”) - в опасном для жизни состоянии, положении; “*играть с огнём*” (“*jouer avec le feu*”) - поступать неосмотрительно, не думая о последствиях; “*мокрая курица*” (“*une poule mouillée*”) - безвольный, бесхарактерный человек.

Приведённые в качестве примера фразеологические единицы, имеющие одинаковую форму и значение, называются фразеологическими кальками и переводятся дословно с одного языка на другой.

Фразеологической единицей лингвист В.А.Архангельский называет “*существующую в языке на данном этапе его исторического развития постоянную комбинацию словесных знаков: предельную и целостную; воспроизводимую в речи его носителей; основанную на внутренней зависимости членов; состоящую минимум из двух строго определённых единиц лексического уровня, находящихся в известной последовательности; грамматически организованную по существующим или существовавшим моделям словосочетаний или предложений; обладающую единым значением, в разной степени комбинаторным в отношении к значениям сочетавшихся элементов, но стабильным, в отношении означаемого для выражаемого*”.

В предложенном определении подчёркивается, что фразеологические объекты есть единицы языковой системы. По форме выражения и содержания они известны носителям языка, владеющим его системой, или могут стать известными при определённых условиях.

Итак, фразеологическая единица – это существующая в языке на данном этапе его исторического развития, постоянная комбинация словесных знаков, воспроизводимая в речи его носителей; состоящая минимум из двух строго определённых единиц лексического уровня; грамматически организованная по моделям словосочетаний или предложений.

Французские фразеологизмы – это устойчивые, лексически неделимые словосочетания или выражения во французском языке, которые являются отдельной лексической единицей.

Фразеологизмы во французском языке не могут разделены на части, каждая единица внутри выражения имеет свой собственный смысл, но в составе фразеологизма они формируют новый смысл. Фразеологизмы передают всё богатство языка, а также помогают понять ментальность французского языка.

Афтор указывает нато, что говоря об образных фразеологизмах, приходится думать, что их перевод выглядит особенно сложным. Сложность состоит в том, что образные фразеологизмы содержат в себе много информации: образ внутренней формы фразеологизма является источником семантической мотивации значения, “возбудителем” оценочной и эмотивной характеристики фразеологического значения, в образе фразеологизма запряты следы культуры прошлого, сведения об истории народа. В образном основании фразеологизма “видны” проявления особого национального менталитета, отражение нравов, обычаев, особенностей мировидения народа. Непереводимых фразеологизмов нет. Весь вопрос заключается в том, какими соотносительными средствами переводить, чтобы добиться смысловой адекватности, какие межъязыковые фразеологические эквиваленты использовать, а при отсутствии фразеологических эквивалентов, каким образом строить описательный перевод. Переводу подлежит не только значение фразеологизма, а все знания, связанные с переводимом фразеологизмом. Некоторые знания (например, оценочность, эмотивность) можно передать соответствующим подбором семантически соотносительных фразеологизмов французского языка, но другие знания (этимологическое значение, культурное содержание) необходимо, очевидно излагать дополнительно.

Проработав многочисленные фразеологизмы русского и французского языков, осмелимся думать, что большинство фразеологизмов являются образными, т.е. они содержат чувственно-наглядное представление о ситуации реальной действительности.

В основе акта фразеобразования уже заложена, запрограммирована образность. Во многих фразеологизмах она отчётливо “просматривается” в современном языке (см. русские “лизать пятки, совать нос, сидеть

между двух стульев” и французские *tomber sur le dos et se casser le nez* – быть крайне неудачливым, невезучим, *avoir la tête sur les épaules* – иметь голову на плечах; заткнуть рот кому-то – *fermer la bouche à qn*; *baisser les bras* – опустить руки; *les mauvaises langues* – злые языки).

Но “счастливей случай” наличия полных эквивалентов бывает нечасто. Чаще у соотносительных по значению фразеологизмов русского и французского языков наблюдаются различия, и тогда необходимо подбирать межъязыковые частичные структурно-семантические эквиваленты, которые могут иметь лексические, грамматические и лексико-грамматические различия, разного рода и тогда приходится восполнять перевод объяснениями различий.

Например: говорить сквозь зубы – *parler du bout des dents* (имеются лексические различия: в русском фразеологизме буквально читается “говорить сквозь зубы; во французском “говорить от кончика зубов”). Мерить на свой аршин – *mesurer à son aune*. Русское слово “аршин” – это линейка, которая раньше использовалась для отмеривания материи. Французское слово “*aune*” – локоть. Локоть служил мерой длины также и на Руси. Поэтому различия между русским и французским фразеологизмами минимальны. Главное при переводе фразеологизмов не потерять семантической соотносительности между русским и французским фразеологизмом и всякий раз устанавливать функционально-смысловую эквивалентность даже при полном или почти полном различиях русского и французского фразеологизма по лексико-грамматическому составу и образности.

Этимологические пояснения при переводе фразеологизмов имеют очень большое значение особенно тогда, когда надо семантизировать скрытые, не очевидные, но очень существенные оттенки значения. Здесь помогает припоминание тех знаний и представлений, которые соединены в памяти носителя языка с происхождением фразеологизма и нужны для более точного и глубокого его употребления.

В заключение отметим, что в любом случае, пользуясь всеми видами межъязыковых фразеологических эквивалентов, включая значительные элементы разъяснения, можно добиться адекватного перевода русских фразеологизмов на французский язык.

Фразеология – это сокровищница языка. Во фразеологизмах находит отражение история народа, своеобразие его культуры и быта. Фразеологизмы часто носят ярко национальный характер. Фразеологические обороты очень украшают речь, делают её выразительной, образной. Чем богаче словарный запас, тем интереснее, ярче выражает человек свои мысли.

Литература

1. Балли Ш. Фразеологическая стилистика. М., 1961.
2. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. М., 1946.
3. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. М., 1969.
4. Соколова Г.Г. Фразеологизмы во французском языке. М., Высшая школа, 1987.
5. Гак В.Т. О структурно-семантических группах во французской фразеологии. "Иностранный язык в школе", 1959.
6. Гак В.Г., Рецкер Я.И. О французской фразеологии. Французско-русский фразеологический словарь. М., 1963.
7. Морен М.К. Стилистика французского языка. М., 1970.
8. Ковшова М.Л. Лингвокультурологический метод во фразеологии. 2009.

C. Tağızadə

Fransız dilində frazeoloji ifadələr

Xülasə

"Fransız dilində frazeoloji ifadələr" mövzusunda yazılmış bu məqalədə elmi əsaslarla fransız dilində frazeoloji ifadələrin tədqiqinə çalışmışdır. Araşdırma zamanı fikri əsaslandırmaq üçün fransız və rus dillərində müqayisələr aparılmış, mövcud ədəbiyyatdan istifadə edilmişdir.

Müəllif göstərir ki, obrazlı frazeologizmlər haqqında danışıqlar onların tərcüməsinin çox mürəkkəb olmasını düşünmək olar. Mürəkkəblik ondadır ki, obrazlı frazeologizmlər bir çox məlumatı əhatə edirlər: frazeologizmin daxili formasının obrazı mənanın semantik motivasiyasını mənəbəyidir. frazeoloji mənanın qiymətləndirici xarakteristikasının "canlandırıcısıdır" frazeologizmlər obrazında keçmiş mədəniyyətlərinin izləri xalqın tarixi haqqında məlumat gizlənilir. Frazeologizmin obrazlı əsasında xüsusi milli mentalitetin meydana gəlməsi, adət ənənələrin əks olunması xalqın dünya görüşünün xüsusiyyətləri görünür.

Phraseological units in French

Summary

The article provides an overview of the language and cultural components of the French and Russian phraseological units. On the basis of lexical-grammatical (language material itself) and cultural (historically developed system of values) views on phraseological units the author defines some of the features and patterns between the formal symbolic expression of phraseological units and their real spiritual content.

Aphorus points out to Nato that, in the expression of phraseological phrases. The complexity lies in the fact that imaginative phraseological units contain a lot of information: the image of the internal form of phraseology is the source of the semantic motivation of meaning, the "causative agent" of the evaluative and emotive characteristic of phraseological significance, the traces of the culture of the past, information about the history of the people are hidden in the image of phraseology. phraseology, "seeing" the development of the ultra-nationalistic mentality, reflection of the nerves, the tendencies, the excitement of the nation.

Rəyçi:

Əsgər Zeynalov
Filologiya elmləri doktoru, professor

GÜNEL BAYRAMOVA
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
gunel@mail.ru

CIAMBATTISTA VIKONUN DİLÇİLİK GÖRÜŞLƏRİNDƏ “LA SCIENZA NUOVA”- “YENİ TƏLİM”Ə QƏDƏRKİ DÖVR

Açar sözlər: dil, topika, mədəniyyət, idrak, mühit.

Ключевые слова: язык, топика, культура, познание, среда

Key words: language, topic, culture, cognition, environment.

Müasirləri onu İtalyan mədəniyyətinin böyük kəşfi adlandırmışlar. Ciambattista Viko - “.poetik ruha malik bir şəxsiyyət, o tüstüdən od çıxara bilən, metafiziki abstraksiyalardan canlı obrazlar yarada bilən şəxsiyyətdir.. Onun təkə bir cümləsində o qədər dərin lirik hiss vardır ki, bir çox şeirlərdə buna rast gəlmək mümkün deyildir.” – Tommaseo Vikonu belə təsvir etmişdir (1). Ciambattista Vikonun dil haqqında fikirləri uzun zaman diqqətsiz qalsa da və ona həsr olunan tədqiqatların çox hissəsi “La scienza nuova” əsərinin təhlilinə yönəlsə də bizim diqqətimizi çəkən və zənnimizcə adı çəkilən əsərdən az əhəmiyyətə malik olmayan dilçiliklə bağlı fikirləridir. Yaradıcılığının birinci hissəsini təşkil edən və özünün ilk mühazirələrini əhatə edən yazılarında C.Viko günümüzə qədər aktuallığını itirməyən dilin mənşəyi onun öyrənilməsi, xüsusilə də tədrisində qarşıya çıxan problemləri təhlil etmişdir. Bunu istər “*De nostri temporis studiorum ratione*” istərsə də, “*De Antichissima*”da yer alan müşahidələrində görmək mümkündür. Onun dillərin öyrənilməsində mədəniyyət faktorunu əsas götürməsi müasir dövrdə də aktualıq kəsb edir. Hələ gənc ikən Viko Neapolun ədəbi dairələrində ad qazanır və Neapol universitetində ritorika üzrə professor kimi çalışmağa başlayır. Lakin daim iqtisadi baxımdan çətinlik içində yaşadığından və ailəsini saxlaya bilmək üçün o adlı-sanlı ailələrin sifarişləri ilə şerlər yazır və fərdi dərslər keçirdi. Onun ilk nəzəri işləri hər ilin oktyabr ayında universitetdə mühazirə kursunun açılışı üçün giriş nitqlərindən ibarət idi. Günümüzə gəlib çatan 6 nitqdən heç biri onun sağlığında çap olunmamış, ilk dəfə yalnız 1865-ci ildə nəşr edilmişdir. “Mədəniyyət cəmiyyətə necə xidmət edə bilər?” sualı N.Badaloninin fikrincə Vikonun ilk mühazirələrinin əsas fikrini əhatə edən məsələ olmuşdur. (1.) O ilk növbədə dilin öyrənilməsində mədəniyyəti, poeziyanı və xalqların təbiətini öyrənməyin vacib məqam olduğunu düşünürdü. Poetik üslub axtarırları Vikonu dilin dərinliklərini araşdırmağa vadar edir və o italyan dilinin, daha dəqiq desək o zaman vahid italyan dili hələ formalaşmadığından əsas etibarilə Toskana dilinin latın dili ilə müqayisəsi ilə məşğul olur. Bu dillərdə yazılı nitqin ən görkəmli

nümayəndələri Siseron, Vergili, Horatius, Tasit və onlarla yanaşı Dante, Petrarka, Bokkaççio onun həyat yolunun daimi bələdçilərinə çevrilirlər. Viko Tasiti xüsusi maraqla oxumuşdur. Böyük neapollu mütəfəkkirin yaradıcılığını detallı araşdıran Fausto Nikolini müəyyən etmişdir ki, o Tasitin “Annales” əsərini ən azı 35 dəfə oxumuşdur. Beləliklə Viko filologiya mütəxəssisinə çevrilir, lakin onun filologiya üzrə görüşləri bu sözün çox geniş mənasında təzahür edir. O filologiyayı təkcə dil və ya ədəbiyyat haqqında elm kimi deyil ümumilikdə “insana xas bir çox məsələlər” üzrə elm kimi qəbul edir. Başqa sözlə desək o dilə öz-özlüyündə, müstəqil tədqiqat tələb edən ayrıca bir struktur kimi deyil, sosial-tarixi reallığın əks etdirdiyi tarixi məzmunlu forma kimi baxırdı. Dillərin öyrənilməsinin ən yaxşı dövrünü uşaq və gənc yaşlarında başlamağı düzgün hesab edən C.Viko bunu gənc yaşlarda yaddaş və qavrama bacarığının daha tutumluluğu ilə izah etmişdir. O gənclərdə “senso comune” (ümumi ruh) formalaşmasında təhsilin rolunu vurğulayaraq qeyd edirdi ki, məhz fantaziyanın inkişafına yönələn bilgiləndirmə şüurlarda “ümumi ruh”u formalaşdırırsa bilər. Təhsili ümumi təfəkkürün formalaşdırılmasında başlıca şərt hesab edən mütəfəkkir, məhz fantaziyanın, təxəyyülün və digər idrak vasitələrinin inkişafına xidmət edən təhsillə insanlar arasında ünsiyyətin və qarşılıqlı əlaqənin qurulmasını mümkün hesab edirdi. Onun fikrincə fantaziya həm də özündə biliyi təcəssüm etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu fikirlər o dövrün rəasionalist görüşlərindən kəskin surətdə fərqlənirdi. Belə ki, rəasionalizmin əsas nümayəndələri olan Dekart və Spinoza təxəyyülü həqiqi biliklərin əldə edilməsində maneə kimi görürdülər Viko isə bunun əksinə çıxırdı. Beləliklə- biliyin ictimai faydası – bütün maarifçilər kimi Vikonun fikirlərinin başlanğıc nöqtəsi olmuşdur. Onun yaradıcılıq ideyalarının istiqamətlərinin müəyyənəşdirilməsində bunu nəzərə almaq vacibdir. Çünki onun fikirlərində yer alan yaygın teoretik üslub və fideist ifadələr bəzən onun maarifçiliyin əleyhinə olması ilə bağlı fikirlərə yol açmışdı. Onun ilk 3 mühazirəsi fəlsəfi-antropoloji xarakterli, digər üçü isə insanın cəmiyyətdə mövcudiyyəti məsələsinə həsr edilmişdi. Onlarda orijinal fikirlərin olduğunu demək çətindir, çünki, bu mühazirələr əksərən dövrünün ənənəvi antik idealistik rəasionalizm üslubunda qurulmuşdu. Sosial-antropoloji problemin əsas həlli müəllifin fikrincə özünü adekvat dərk etmədədir. Özünüdərk insana həqiqət və xeyirxahlığın (həmçinin günah və yalanın) nə olduğunu bilməyə kömək edir və pislərə qarşı mübarizə aparmaq üçün güc verir. Nəticədə Viko adətən F.Bekona aid edilən lakin qədim ənənələrdən qaynaqlanan məlumi aforizm “güc-bilikdədir” fikrinə gəlib çıxır. O F.Bekonun “*Novum Organum Scientiarum*”-un təsiri ilə 1708-ci ildə “Araşdırmanın müasir metodu haqqında” adlı kiçik bir kitab nəşr etdirir.(2) Vikonun sosial mütəfəkkir kimi tanınmasına gətirib çıxaran fikirlərin ilk ideyalarını məhz bu əsərdə müşahidə etmək mümkündür. Digər tərəfdən həmçinin italyan və fransız

dillərini analiz edərək bu nəticəyə gəlir ki, fransız dili analitik olub daha çox abstrakt mövzuların müzakirəsi üçün yararlı olduğu halda italyan dili natiqlik və poeziya üçün daha uyğundur. O musiqi, incəsənət, heykəltaraşlıq, rəssamlıq və s. sahələrdə digər xalqları arxada qoyan italyan xalqının dilinin öz ilkin poetik çalarlarını saxlamaqda fransız dilindən üstün olduğunu vurğulayırdı. Əlbəttə ki, bu müqayisədə Vikonun tamamilə haqlı olduğunu demək, fransız dilinin poetik xüsusiyyətlərini şübhə altına almaq düzgün olmazdı. Lakin bu da bir həqiqətdir ki, Viko dövrünün karteziyan və Port-Royal fəlsəfəsinin köməyi ilə universal dilə çevrilən fransız dilinin poetik xüsusiyyətlərinin italyan dilindən geridə qaldığını duyurdu. O italyan dilini “acuto”(iti-acute) olduğunu qeyd edir və bunu ilk növbədə retorik proseslərlə əlaqələndirir, dilin inkişafında retorikanın müstəsna rol oynadığını qeyd edirdi. baxmayaraq ki, Qaliley italyan dilinin elmi prozasının inkişafına müəyyən töhvəsini vermişdi, lakin XVIII əsrin əvvəllərində fransız dili daha çox elmi ideyaların ifadəsində irəlidə idi. Digər tərəfdən fransız dühası o dövrdə epik poeziya janrında “İlahi kommediya”, “Qəzəbli Orlando” və s. kimi möhtəşəm əsərlərlə müqayisə oluna biləcək töhvələr verməmişdi. O dilin analizini təfəkkürə bağlayır və məhz ümumi təfəkkürün aşılması ilə dilin öyrənilməsinə düzgün hesab edirdi. Bu müşahidəni zənnimizcə xarici dilin mənimsənilməsində qarşıya çıxan problemlərin həlli üçün müasir dövrümüzdə də aktual hesab etmək olar. Yəni, istənilən dilin mənimsənilməsi zamanı yalnız dil bilgisinin deyil ümumilikdə xalqın etnopsixologiyası, tarixi mədəni dəyərlərinin kompleks şəkildə öyrənilməsi vacib şərtlərdəndir. Bu baxımdan dillərin öyrənilməsində topikanın inkişaf etdirilməsi digər təfəkkür vərdişlərinin aşılmasında da mühüm rol oynayır. Topica məsələsi “dilən mərhələli şəkildə mənimsənilməsi” problemini həll etmək baxımından Viko-nun diqqətini çəkmişdir. Dilin mənimsənilməsinin təbii ardıcılığı kimi o “kəşf etmək”, “sınaqdan keçirmək” və “mühakimə etmək” prosesini göstərirdi. G.F. Luvaranın fikrincə Vikonun topika haqqında görüşləri nə biliyin passiv şəkildə ötürülməsi nə də sadə tənqidi fəaliyyət kimi deyil təfəkkürün kreativ və tənqidi bacarıqlarını hərəkətə gətirən bir vasitə kimi qiymətləndirilirdi. Belə ki, məhz topikanın köməyi insan ehtimalla həqiqətin fərqli çalarlarını müəyyənləşdirməyə müvəffəq ola bilər. (3) İlk növbədə gənclərdə topika haqqında biliklərin inkişaf etdirilməsinin vacibliyini qeyd edən Viko yalnız bundan sonra tənqidi yanaşmanın mümkün olduğunu vurğulayırdı. Topikanı bilmək digər mücərrəd mental bacarıqların yaranmasına əsas ola bilərdi. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, müxtəlif xalqların fərqləndirici xüsusiyyətləri elə məhz dilin köməyi ilə formalaşmışdır. İnsan düşünərkən və ünsiyyət qurarkən həm də öz cizgilərindən istifadə edir, bu onun (yəni insanın) təbiətinə xas xüsusiyyətdir. Əslində bu mülahizələrində Viko hüquqi semantika məsələlərinə toxunur və dövrünün hüquqşunaslarının

fikirlərinin əksinə olaraq qeyd edir ki, ifadə olunan hər hansı bir fikrin(enunciato-proposition) mənası təkcə onu tamamlayan sözlərdən, preffikslərdən, suffikslərdən, fonetik elementlərdən yox, həmçinin implisit, güman edilən, daxili mənə və extralingvistik elementlərdən də asılıdır.

Qədim və müasir metodu müqayisə edən Viko qeyd edirdi ki, tələbələrin intellektual səviyyəsi elmlərin və mədəniyyətin vəhdətində işkişaf edə bilər. Bu fikirləri o “De Antichissima” əsərində dərinləşdirərək öz düşüncələrinə aydınlıq gətirir. O qeyd edir ki, dil tarixi biliklərin mənimsənilməsi üçün mənbə rolunda çıxış edə bilər. G. Vikonun mülahizələrində yer alan “müxtəlif xalqların təbiəti onların dilində öz əksini tapır” (4) fikri dilin mənimsənilməsində bunu nəzərə almağın vacib olduğunu göstərirdi. Belə ki, latın dilinin bir çox sözləri, daxili mənə əsasında əmələ gəlmişdir və tarixin arxivi hesab edilən bu dilin sözlərindəki hikmətin araşdırılması italyan xalqının müdrikliyinin müəyyənləşdirməsi üçün vasitə ola bilər. Dili təfəkkürün ifadə forması hesab edən Viko qeyd edirdi ki, latın dilinin bəzi sözlərinin etimologiyasını araşdırmaqla həmin xalqın düşüncəsini müəyyənləşdirmək mümkündür. Bunu qeyd etməklə o “verum” və “factum”a (antik latın fəlsəfi fikri) və dövrünün neapol fəlsəfi mədəniyyətində öz əksini tapan ənənəyə əsaslanırdı. Bu fəlsəfənin əsasında insanın həqiqəti yalnız onun özünün təcrübəsində mövcud olan reallığa bağlı olmasında idi. Əslində o “verum”u fəlsəfə ilə “factum” isə filologiya ilə eyniləşdirmişdir. Viko riyaziyyatı təbiət kitabının dili hesab etdiyi halda, filologiyayı bəşəriyyət kitabının dili kimi qiymətləndirmişdir.(Ş. Polok) Belə ki, biz riyaziyyatın müddəalarını bilirik çünki, özümüz onun aksiomalarını irəli sürürük, lakin təbiətə eyni dərəcədə bələd olduğumuzu iddia edə bilmərik, çünki, onun yaradıcısı biz deyilik. Bununla da Viko Aristotelin mülahizələrinə oxşar fikirlər irəli sürürdü, yəni insan yalnız yaratdığı şeylərin əsaslarını və səbəbini anlaya bilər. Bundan başqa onun filologiya haqqında fikirləri təkcə dil və ədəbiyyatla deyil, həm də tarix və hüquqşünaslıqla əlaqəli idi. Vikonun fikrincə ətraf mühit və dilin inkişafı arasındakı əlaqə təkzibolunmaz məsələdir. Məhz müxtəlif coğrafi və tarixi şəraitdə yaşayan xalqların idrak imkanlarının müxtəlif inkişaf səviyyəsi nəticəsində dillərin differensiasiyası baş vermişdir. Lakin onların qədim əlaqələrinin izləri danılmazdır. Məhz bu fikirlər nəticəsində C.Viko sonradan “La Scienza Nuova”(Yeni Təlim) əsərini qələmə alarkən bu qənaətə gəlir ki, müxtəlif dillərin tarixini öyrənməklə müxtəlif xalqların tarixini öyrənmək mümkündür. Məhz burada o dilin tarixi inkişafını üç dövrə bölmür: 1. allahların dövrü, 2. qəhrəmanların dövrü, 3. insanların dövrü. Birinci dövrdə fikirlər işarələrlə ifadə edilir, ikinci dövrə fantaziya və poetik təxəyyüllə seçilir, üçüncü dövrə isə müasir dövrə əhatə edir. Vikonun fikrincə tarix və mədəniyyətin əsas məqsədi insan nəsillərini qoruyub saxlamaqdır. Xalqların dili dünya tarixinin ilkin mərhələlərinin ən gözəl şahididir. O

həmçinin müasir insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edir. Gensini “Viko Oltre Babele?” tədqiqatında Vikonun mühit-dil (*clima-lingua*) əlaqəsinin iki kənsəptual sxemini müəyyən edir: 1-cidə mühit, təbiət, adət-ənənə və dil arasında əlaqə-bu zaman mühit dedikdə *insanın öz*(G.B) təbiətinə təsir edən coğrafi və fiziki mühit nəzərdə tutulur. 2-cidə isə insan təbiəti, adət-ənənələri və dillər arasındakı əlaqə nəzərdə tutulurdu.(5) Qeyd edək ki, Viko təbii mühitlə dilin inkişafı arasındakı əlaqəni danılmaz bir fakt kimi qiymətləndirirdi. Xalqın şüurunun (ingegno-intelligence) inkişaf səviyyəsini onun yaşadığı təbii mühitlə və həmçinin həyat tərzi ilə əlaqələndirən Viko fərdin cəmiyyətdəki rolunu da xüsusi qeyd etmişdir. Məhz fərdin intellektual bacarığının sərbəst ifadəsində onun təxəyyülü meydana çıxır. Buradan da belə çıxır ki, təxəyyül təbii və mədəni faktorlara tabe olan “adaptasiya prosesinin” məhsuludur. Digər tərəfdən Viko qeyd edirdi ki, insanın təfəkkürü onun dilindən asılı olaraq formalaşır. Deməli dil təfəkkürün xarici forması deyil, əksinə dilsiz təfəkkür sadəcə bir fiksiyadan başqa bir şey deyildir. Göründüyü kimi, Vikonun dillərin təbiətini xalqların, onların yaşadığı coğrafi mühit, adət-ənənə ilə bağlaması günümüzdə də aktual məsələlərdən biridir. Onun fikrincə düşüncə bacarığı dildən asılı olaraq formalaşır. Bu isə o deməkdir ki, hər hansı bir təbii dildən digərinə tərcümə zamanı tam uyğunluq mümkün deyildir, çünki, istənilən halda digər dilin mühitindən doğan məna çalarları fərqli nəticələr üzə çıxaracaq.

Ədəbiyyat:

1. Кисел М.А.- Джамбаттиста Вико, Мысль., 1980. - 197 с
2. Giuseppe Ferrari, “Opere di Giambattista Vico”, Giuseppe Jovene Librajo editore, 1840, pag. 537
3. http://www.bibliomanie.it/concezione_linguaggio_giambattista_vico_gaetano_antonio_gualtieri.htm
4. http://www.bibliomanie.it/concezione_linguaggio_giambattista_vico
5. <https://www.unistrapg.it/sites/default/files/docs/univ>
6. Jünger Trabant, “Vico e i segni”, Gunter Narr VerlagTübingen, 1995, pag. 271
7. Giulia del Grande, “La lingua e il genio del popolo: Giambattista Vico” <https://www.unistrapg.it/sites/default/files/docs/university-press/gentes/gentes-2016-3-133.p.pdf>
8. http://www.treccani.it/enciclopedia/giambattista-vico_%28Il-Contributo-italiano-alla-storia-del-Pensiero:-Filosofia%29/
9. Leonardo Amoroso, “Introduzione alla scienza nuova di Vico” <https://scaricare-pdf-libri.firebaseio.com/introduzione-alla-scienza-nuova-di-vico/>

Bayramova Gunel

**The period up to “New Science” in Giambattista
Vico’s linguistic thoughts**

Abstract

The first part of the creative activity of Giambattista Vico dedicated to the problems on the origin and study of the language. These ideas can be observed in his first lectures. These ideas included the origin of the language and the problem of environment-language. First of all he thought culture, poetry and the study of peoples’ nature are the main factors in the investigation of the language. The relevance of the cultural factor in the study of languages is actual also in modern times. The social benefit of knowledge was the starting point for Vico's ideas as all enlighteners. Thinking that education was a prerequisite for the formation of general thinking, it was considered possible to establish communication and interrelationships between people in the education that contributed to the development of fantasy. In his opinion, fantasy also embodies knowledge. G.Vico noticed that “the nature of the different peoples is reflected in their language”.

Байрамова Гюнель

**Лингвистические взгляды Джамбаттиста Вико в плоть до
«Новой Науки»**

Резюме

Первый этап творческой деятельности Джамбаттиста Вико был заинтересован в происхождении и изучении языков. Его мысли можно наблюдать в его первых лекциях. Эти идеи включали происхождение языка и проблему языковой среды. В первую очередь он считал важным моментом изучение культуры, поэзии и природы людей в изучении языка. Его мысль об актуальности культурного фактора в изучении языков актуальна и в наше время. Общественная польза знания. была отправной точкой у Вико как у всех просветителей. Рассматривая образование как важнейшую предпосылку для формирования общего мышления, гений считал что именно с помощи образования, которое способствует развитию фантазии можно устновить связь и взаимодействие между людьми. По его мнению, фантазия воплощает в себе знание. Г. Вико отмечает также что «природа разных наций отражается на их языке».

Rəyçi:

Afaq Ramazanova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

GÜLAY QURBANOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
gulay.qurbanova@mail.ru

ALTERNATIVE ASSESSMENT

Açar sözlər: alternativ qiymətləndirmə, tələbə, təlimatçı, öyrətmə, qabiliyyət, ünsiyyət

Key words: alternative assessment, student, instructor, teaching, ability, communication

Ключевые слова: альтернативная оценка, учащийся, инструктор, преподавание, умение, общение

Alternative assessment uses activities that reveal what students can do with language, emphasizing their strengths instead of their weaknesses. Alternative assessment instruments are not only designed and structured differently from traditional tests, but are also graded or scored differently. Because alternative assessment is performance based, it helps instructors emphasize that the point of language learning is communication for meaningful purposes. Alternative assessment methods work well in learner-centered classrooms because they are based on the idea that students can evaluate their own learning and learn from the evaluation process. These methods give learners opportunities to reflect on both their linguistic development and their learning processes. Alternative assessment thus gives instructors a way to connect assessment with review of learning strategies.

Features of alternative assessment:

- Assessment is based on authentic tasks that demonstrate learners' ability to accomplish communication goals
- Instructor and learners focus on communication, not on right and wrong answers
- Learners help to set the criteria for successful completion of communication tasks
- Learners have opportunities to assess themselves and their peers

Designing tasks for alternative assessment

Successful use of alternative assessment depends on using performance tasks that let students demonstrate what they can actually do with language. Fortunately, many of the activities that take place in communicative classrooms lend themselves to this type of assessment. These activities replicate the kinds of challenges, and allow for the kinds of solutions, that learners would encounter in communication outside the classroom.

The following criteria define authentic assessment activities:

- They are built around topics or issues of interest to the students
- They replicate real-world communication contexts and situations
- They involve multi-stage tasks and real problems that require creative use of language rather than simple repetition
- They require learners to produce a quality product or performance
- Their evaluation criteria and standards are known to the student
- They involve interaction between assessor (instructor, peers, self) and person assessed
- They allow for self-evaluation and self-correction as they proceed

Introducing alternative assessment

With alternative assessment, students are expected to participate actively in evaluating themselves and one another. Learners who are used to traditional teacher-centered classrooms have not been expected to take responsibility for assessment before and may need time to adjust to this new role. They also may be skeptical that peers can provide them with feedback that will enhance their learning.

Instructors need to prepare students for the use of alternative assessments and allow time to teach them how to use them, so that alternative assessment will make an effective contribution to the learning process. Introduce alternative assessment gradually while continuing to use more traditional forms of assessment. Begin by using checklists and rubrics yourself; move to self and peer evaluation later.

- Create a supportive classroom environment in which students feel comfortable with one another.
- Explain the rationale for alternative assessment.
- Engage students in a discussion of assessment. Elicit their thoughts on the values and limitations of traditional forms of assessment and help them see ways that alternative assessment can enhance evaluation of what learners can *do* with language. Give students guidance on how to reflect on and evaluate their own performance and that of others.

As students find they benefit from evaluating themselves and their peers, the instructor can expand the amount of alternative assessment used in the classroom. **Alternative assessment methods**

Effective alternative assessment relies on observations that are recorded using checklists and rubrics.

Checklists are often used for observing performance in order to keep track of a student's progress or work over time. They can also be used to determine whether students have met established criteria on a task.

To construct a checklist, identify the different parts of a specific communication task and any other requirements associated with it. Create a list of these with columns for marking *yes* and *no*.

For example, using a resource list provided by the instructor, students contact and interview a native speaker of the language they are studying, then report back to the class. In the report, they are to:

- Briefly describe the interviewee (gender, place of birth, occupation, family)
- Explain when and why the interviewee came to the United States
- Describe a challenge the person has faced as an immigrant
- Describe how the person maintains a connection with his/her heritage

Students are told that they will need to speak for a minimum of three minutes and that they may refer only to minimal notes while presenting. A checklist for assessing students' completion of the task is shown in the popup window. Checklists can be useful for classroom assessment because they are easy to construct and use, and they align closely with tasks. At the same time, they are limited in that they do not provide an assessment of the relative quality of a student's performance on a particular task.

Rubrics

Whereas a checklist simply provides an indication of whether a specific criterion, characteristic, or behavior is present, a rubric provides a measure of quality of performance on the basis of established criteria. Rubrics are often used with benchmarks or samples that serve as standards against which student performance is judged. Rubrics are primarily used for language tasks that involve some kind of oral or written production on the part of the student. It is possible to create a generic rubric that can be used with multiple speaking or writing tasks, but assessment is more accurate when the instructor uses rubrics that are fitted to the task and the goals of instruction. There are four main types of rubrics.

1. Holistic rubrics

Holistic scales or rubrics respond to language performance as a *whole*. Each score on a holistic scale represents an overall impression; one integrated score is assigned to a performance. The emphasis in holistic scoring is on what a student does well. Holistic rubrics commonly have four or six points. The popup window shows a sample four-point holistic scale created for the purposes of assessing writing performance. Holistic scoring is primarily used for large-scale assessment when a relatively quick yet consistent approach to scoring is necessary. It is less useful for classroom purposes because it provides little information to students about their performance.

2. Analytic rubrics

Analytic scales are divided into separate categories representing different aspects or dimensions of performance. For example, dimensions for writing performance might include content, organization, vocabulary,

grammar, and mechanics. Each dimension is scored separately, then dimension scores are added to determine an overall score.

Analytic rubrics have two advantages:

- The instructor can give different weights to different dimensions. This allows the instructor to give more credit for dimensions that are more important to the overall success of the communication task. For example, in a writing rubric, the dimension of content might have a total point range of 30, whereas the range for mechanics might be only 10.

- They provide more information to students about the strengths and weaknesses of various aspects of their language performance.

However, analytic scoring has also been criticized because the parts do not necessarily add up to the whole. Providing separate scores for different dimensions of a student's writing or speaking performance does not give the teacher or the student a good assessment of the whole of a performance. *Primary trait rubrics* In primary trait scoring, the instructor predetermines the main criterion or primary trait for successful performance of a task. This approach thus involves narrowing the criteria for judging performance to one main dimension. For example, consider a task that requires that a student write a persuasive letter to an editor of the school newspaper. A possible primary trait rubric for this task is shown in the popup window. *4. Multitrait rubrics* The multitrait approach is similar to the primary trait approach but allows for rating performance on three or four dimensions rather than just one. Multitrait rubrics resemble analytic rubrics in that several aspects are scored individually. However, where an analytic scale includes traditional dimensions such as content, organization, and grammar, a multitrait rubric involves dimensions that are more closely aligned with features of the task. For example, on an information-gap speaking task where students are asked to describe a picture in enough detail for a listener to choose it from a set of similar pictures, a multitrait rubric would include dimensions such as quality of description, fluency, and language control, as the example in the popup window shows.

Incorporating alternative assessment into classroom activities

References

1. Bailey, K., Freeman, D., & Curtis, A. (2001). Goals-based evaluation procedures: How students perceive what teachers intend. *TESOL Journal*, 10(4), 5-9.
2. Baron, J. B. (1991). *SEA Usage of Alternative Assessment: The Connecticut Experience*. (ERIC Document Reproduction Service No. ED 349 816).

3. Cohen, A. D. (1994). *Assessing language ability in the classroom* (2nd ed.). Boston, MA: Heinle & Heinle.

G.Qurbanova

Alternativ qiymətləndirmə

Xülasə

Alternativ qiymətləndirmə, tələbələrin dil ilə nə edə biləcəyini ortaya qoyan fəaliyyətlərdən istifadə edərək, zəifliklərinin əvəzinə güclərini vurğulayır. Alternativ qiymətləndirmə vasitələri yalnız ənənəvi testlərdən fərqli şəkildə tərtib edilmiş və strukturlaşdırılmışdır, həm də dərəcəyə salınmış və ya fərqləndirilmişdir. Alternativ qiymətləndirmə fəaliyyətə əsaslanaraq, müəllimlərin dil öyrənmənin mənalı məqsədlər üçün ünsiyyət olduğunu vurğulamasına kömək edir. Alternativ qiymətləndirmə üsulları öyrənci mərkəzli siniflərdə daha effektiv istifadə olunur, çünki tələbələr öyrəndiklərini qiymətləndirə və qiymətləndirmə prosesindən öyrənə biləcək fikirlərə əsaslanırlar. Bu üsullar öyrəncilərə dilçilik inkişafı və öyrənmə prosesləri barədə düşünməyə imkan verir.

Г.Курбанова

Альтернативная оценка

Резюме

Альтернативная оценка использует действия, которые показывают, что студенты могут делать с языком, подчеркивая их сильные стороны, а не их слабости. Альтернативные инструменты оценки не только разработаны и структурированы иначе, чем традиционные тесты, но также классифицируются или оцениваются по-разному. Поскольку альтернативная оценка основана на производительности, она помогает преподавателям подчеркнуть, что точка изучения языка - это общение для значимых целей. Альтернативные методы оценки хорошо работают в классах, ориентированных на учащегося, потому что они основаны на идее, что учащиеся могут оценивать свое собственное обучение и учиться на процессе оценки. Эти методы дают учащимся возможность размышлять как о своем лингвистическом развитии, так и об их процессах обучения.

Rəyçi:

Lalə Məsimova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

GÜLŞƏN CÜMŞÜDOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
gulshancumshudova@gmail.com

PEER AND SELF-ASSESSMENT

Açar sözlər: ekspert qiymətləndirilmə, özünü qiymətləndirmə, təlimatçı, öyrənci, xüsusiyyət, məqsəd

Key words: peer assessment, self-assessment, instructor, learner, characteristics, goal

Ключевые слова: экспертная оценка, самооценка, инструктор, учащийся, характеристики, цель

One of the most challenging tasks for language instructors is finding effective ways to determine what and how much their students are actually learning. Instructors need to think carefully about what kinds of knowledge their tests allow students to demonstrate.

This paper provides guidance on ways of using traditional tests and alternative forms of assessment.

Peer Assessment

One of the ways in which students internalize the characteristics of quality work is by evaluating the work of their peers. However, if they are to offer helpful feedback, students must have a clear understanding of what they are to look for in their peers' work. The instructor must explain expectations clearly to them before they begin.

One way to make sure students understand this type of evaluation is to give students a practice session with it. The instructor provides a sample writing or speaking assignment. As a group, students determine what should be assessed and how criteria for successful completion of the communication task should be defined. Then the instructor gives students a sample completed assignment. Students assess this using the criteria they have developed, and determine how to convey feedback clearly to the fictitious student.

Students can also benefit from using rubrics or checklists to guide their assessments. At first these can be provided by the instructor; once the students have more experience, they can develop them themselves. An example of a peer editing checklist for a writing assignment is given in the popup window. Notice that the checklist asks the peer evaluator to comment primarily on the content and organization of the essay. It helps the peer

evaluator focus on these areas by asking questions about specific points, such as the presence of examples to support the ideas discussed.

For peer evaluation to work effectively, the learning environment in the classroom must be supportive. Students must feel comfortable and trust one another in order to provide honest and constructive feedback. Instructors who use group work and peer assessment frequently can help students develop trust by forming them into small groups early in the semester and having them work in the same groups throughout the term. This allows them to become more comfortable with each other and leads to better peer feedback.

Self-Assessment

Students can become better language learners when they engage in deliberate thought about what they are learning and how they are learning it. In this kind of reflection, students step back from the learning process to think about their language learning strategies and their progress as language learners. Such self-assessment encourages students to become independent learners and can increase their motivation.

The successful use of student self-assessment depends on three key elements:

- Goal setting
- Guided practice with assessment tools
- Portfolios

Goal setting

Goal setting is essential because students can evaluate their progress more clearly when they have targets against which to measure their performance. In addition, students' motivation to learn increases when they have self-defined, and therefore relevant, learning goals.

At first, students tend to create lofty long-range goals ("to speak Russian") that do not lend themselves to self-assessment. To help students develop realistic, short-term, attainable goals, instructors can use a framework like SMART goals outline shown in the popup window.

One way to begin the process of introducing students to self-assessment is to create student-teacher contracts. Contracts are written agreements between students and instructors, which commonly involve determining the number and type of assignments that are required for particular grades. For example, a student may agree to work toward the grade of "B" by completing a specific number of assignments at a level of quality described by the instructor. Contracts can serve as a good way of helping students to begin to consider establishing goals for themselves as language learners.

Guided practice with assessment tools

Students do not learn to monitor or assess their learning on their own; they need to be taught strategies for self-monitoring and self-assessment. Techniques for teaching students these strategies are parallel to those used for teaching learning strategies. The instructor models the technique (use of a checklist or rubric, for example); students then try the technique themselves; finally, students discuss whether and how well the technique worked and what to do differently next time.

In addition to checklists and rubrics for specific communication tasks, students can also use broader self-assessment tools to reflect on topics they have studied, skills they have learned, their study habits, and their sense of their overall strengths and weaknesses. An example of such a tool appears in the popup window.

Students can share their self-assessments with a peer or in a small group, with instructions that they compare their impressions with other criteria such as test scores, teacher evaluations, and peers' opinions. This kind of practice helps students to be aware of their learning. It also informs the teacher about students' thoughts on their progress, and gives the teacher feedback about course content and instruction.

Portfolios

Portfolios are purposeful, organized, systematic collections of student work that tell the story of a student's efforts, progress, and achievement in specific areas. The student participates in the selection of portfolio content, the development of guidelines for selection, and the definition of criteria for judging merit. Portfolio assessment is a joint process for instructor and student.

Portfolio assessment emphasizes evaluation of students' progress, processes, and performance over time. There are two basic types of portfolios:

- A process portfolio serves the purpose of classroom-level assessment on the part of both the instructor and the student. It most often reflects formative assessment, although it may be assigned a grade at the end of the semester or academic year. It may also include summative types of assignments that were awarded grades.
- A product portfolio is more summative in nature. It is intended for a major evaluation of some sort and is often accompanied by an oral presentation of its contents. For example, it may be used as a evaluation tool for graduation from a program or for the purpose of seeking employment.

In both types of portfolios, emphasis is placed on including a variety of tasks that elicit spontaneous as well as planned language performance for a variety of purposes and audiences, using rubrics to assess performance, and

demonstrating reflection about learning, including goal setting and self and peer assessment.

Portfolio characteristics:

- Represent an emphasis on language use and cultural understanding
- Represent a collaborative approach to assessment
- Represent a student's range of performance in reading, writing, speaking, and listening as well as cultural understanding
- Emphasize what students can do rather than what they cannot do
- Represent a student's progress over time
- Engage students in establishing ongoing learning goals and assessing their progress towards those goals
- Measure each student's achievement while allowing for individual differences between students in a class
- Address improvement, effort, and achievement
- Allow for assessment of process and product
- Link teaching and assessment to learning

References

4. Bachman, L. F. (1990). *Fundamental considerations in language testing*. London: Oxford.
5. Baron, J. B. (1991). *SEA Usage of Alternative Assessment: The Connecticut Experience*. (ERIC Document Reproduction Service No. ED 349 816).
6. Evansville-Vanderburgh School Corp. (1993). *Portfolio assessment in foreign language, pilot project*. (ERIC Document Reproduction Services No. ED 368 197).

G.Cümşüdova

Ekspert və özünü qiymətləndirmə

Xülasə

Ekspert qiymətləndirməni səmərəli şəkildə həyata keçirmək üçün sinifdə öyrənmə mühiti dəstəklənməlidir. Tələbələr dürüst və konstruktiv rəy vermək üçün rahat və bir-birinə etibarlı olmalıdırlar. Qrup işi və ekspert qiymətləndirməni tez-tez istifadə edən müəllimlər, tələbələrin semestrin əvvəllərində kiçik qruplara çevrilməsi və həmin dövr ərzində eyni qruplarda fəaliyyət göstərməsi ilə etibarın inkişaf etdirilməsinə kömək edə bilirlər. Bu

onlara daha rahat olmağa və daha yaxşı ekspert qiymətləndirməyə gətirib çıxarır.

Tələbələr, hansı səviyyədə dil öyrəndiklərini dərk etsələr daha yaxşı dil öyrənənlər ola bilərlər. Bu halda, tələbələr dil öyrənmə strategiyaları barədə düşünmək üçün öyrənmə prosesindən geri qayıdırlar. Belə özünü qiymətləndirmə tələbələrə müstəqil öyrənənlər olmağa kömək edə və motivasiyalarını artırma bilər.

Г.Джумшудова

Экспертная и самооценка

Резюме

Для того чтобы экспертная оценка работала эффективно, учебная среда в классе должна быть благоприятной. Студенты должны чувствовать себя комфортно и доверять друг другу, чтобы обеспечить честную и конструктивную обратную связь. Инструкторы, которые часто используют групповую работу и оценку сверстников, могут помочь студентам развивать доверие, сформировав их в небольшие группы в начале семестра и работая в тех же группах на протяжении всего срока. Это позволяет им становиться более комфортно друг с другом и ведет к лучшей обратной связи.

Студенты могут стать лучшими языковыми учащимися, когда они участвуют в сознательной мысли о том, что они изучают, и о том, как они учатся. В таких размышлениях ученики отходят от учебного процесса, чтобы задуматься о своих стратегиях изучения языка и о их прогрессе в качестве языковых учащихся. Такая самооценка побуждает учащихся стать независимыми учениками и может повысить их мотивацию.

Rəyçi: Lalə Məsimova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

LALƏ İLDRIMZADƏ
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
lalai2706@outlook.com

THE IMPORTANCE OF GUIDED READING

Key words: reading, reader, correction, skill, monitoring, develop, comprehension

Ключевые слова: чтение, читатель, исправление, умение, мониторинг, развитие, понимание

Açar sözlər: oxu, oxucu, düzəliş, bacarıq, monitoring, inkişaf, anlama

Guided reading is reading out loud to an adult, or other proficient reader, with feedback. This is NOT independent silent reading. The key part to the effectiveness in developing skills is to provide ‘guidance’ to the student. Do not confuse this beneficial teaching tool of true guided reading with various independent reading programs some of which are labeled ‘guided reading’. The process of the student reading out loud with correction and instruction is the *essential* criteria of guided reading that actually help the student learn and improve skills.

In order to achieve *significant* beneficial impact on word recognition, fluency and comprehension:

1. The student must read out loud to an adult (or other proficient reader) and
2. The adult must provide correction, feedback and instruction on specific skill development.

Why is Guided Reading Important?

Guided reading benefits both good and struggling readers. In contrast, silent independent reading may *not* actually improve reading skills for beginning readers. Numerous studies show the best readers read the most and poor readers read the least. However, these studies are all correlational in nature and correlation does not imply causation. It may just be the good readers just choose to spend more time reading. Although it sounds like a good idea to have children read more alone, there is *no* research evidence that shows *independent silent reading* actually improves reading skills. Think about it. If a poor reader is just sitting there flipping pages or struggling with the reading and making errors, their skills will not improve, no matter how much time they sit there. In contrast, *guided* oral reading instruction is proven to help students improve reading skills. This is NOT saying students should not read on their own, or that there are no benefits for children sitting there looking at books, or that students do not need to read more. Rather, the research clearly demonstrates *to improve skills*, parti-

cularly in learning or remediation stages, the student needs to read *out loud with feedback*. At more advanced levels, silent reading does improve the higher skills of fluency, vocabulary acquisition and comprehension.

Guided reading has significant beneficial effects on helping students develop reading skills. It is one of the most effective tools not only to improve a student's fundamental reading skills but also to help the student develop higher level comprehension skills. With guided reading you can directly help the student:

- establish fundamental skills necessary for proficient reading
- identify weaknesses and strengthen specific skills
- improve attention to detail
- build fluency
- expand vocabulary knowledge
- develop reading comprehension skills

Guided reading offers a wonderful opportunity to share the joy of reading with students.

Conduct guided reading with the student a minimum of 20 minutes/day (more is better!).

The student *must* read outloud to you.

The parent/teacher/other proficient reader *must* be looking at the printed text and *providing immediate feedback*. This careful monitoring is particularly important in the learning and remedial stages. You **MUST** be looking at exactly what the student is reading so you can make immediate corrections. This careful monitoring of each and every word is necessary until the student has become skilled at accurate decoding. Either sit directly next to the student where you can both see the print OR make a copy of the material so you can follow along. Having a separate copy is sometimes preferred if you are tutoring other students or if the student does not appreciate someone 'reading over their shoulder'.

Require the student to read carefully. Teach the student to look carefully at the words instead of rushing through with 'fast & careless' reading. Stopping the student at every mistake is highly effective in slowing down the 'fast & careless' reading. Usually, the impatient students who like to 'rush' do not like to be stopped. Therefore, when you stop them at every mistake they begin to read more carefully. Like anything else, the careful reading is a habit. Help the student develop good habits.

Require complete accuracy in all reading. Stop the student all errors, no matter how 'minor' they may appear. This includes skipped words as well as any mistake on accurately reading a word. Stopping the errors is critical for effective remediation as you must extinguish incorrect processing as well as develop proficient reader skills. With correction on errors, often all you

need to do is tap the missed word with a pencil. This signals the student to ‘look again’.

If the student skips a word, tap the word they missed and have the student reread it.

If the student reads a word inaccurately (says wrong word or misses detail of word) have him reread the word correctly. Point to the specific sound/error if necessary.

Do not let any errors slip by, no matter how ‘small’. Make sure the student is paying close attention to all details.

The student needs to correct their mistake. Frequently the student has the skill to accurately read the word but either they were not paying attention or slipped back into a previous incorrect strategy (such as word guessing or visual ‘whole word’ processing). Often by ‘looking again’ the student uses the correct process and is able to accurately read the word.

If the student is lacking a skill, then you need to teach them that skill so they are able to accurately read the word. Examples:

If the student does not know the correct sound (lacks knowledge of a sound within the word) tell them the sound and then have them read the word to you. This is not ‘telling’ the student the entire word where all he needs to do is orally repeat the word. In contrast, this is only giving the student the knowledge he is missing and then requiring him to apply this to his reading. This technique can also be used when student comes across code he has not yet learned. In addition, if the student misses a sound several times you know the student needs to practice that specific sound in isolation so it becomes automatic.

Focus on building necessary skill. Help the student develop necessary skills. For example, often students who have previously learned phonetically incorrect ‘consonant clusters’ will add sounds when they are not present. In this case you need to focus the student on looking carefully at the exact printed letters. You can say something similar to “look closely” and point at the specific sounds.

Help the student with multi-syllable words when necessary. Use a pencil to make light slash marks at the syllable breaks. If certain words are difficult, you can write these down for later practice in isolation.

Help with proper pronunciation whenever necessary. New words, especially some of the multi-syllable words with the ‘lazy’ schwa, pronunciation can be tricky. The decoding is correct but the word is mispronounced. By all means help the student learn the correct pronunciation. Tell them how the word is pronounced.

Require physical tracking when reading UNTIL the student no longer makes tracking errors. If the student is making *any* tracking errors or

whole word errors be sure they continue to physically track. Once again this kinetic motion helps direct correct processing of each letter/sound. The tracking also helps focus the student on the details of the word and improves attention to detail.

Develop vocabulary as the student reads. When appropriate, stop the student at new words. If they do not understand the word, explain what the word means. Then have the student re-read the sentence so they will understand it.

Work on developing specific comprehension skills. This often involves questions and discussing the material as they read along. The depth of comprehension skills increases as the student becomes older and their skills advance. Beginning comprehension is having the student simply pay attention to what they are reading. The higher level comprehension skills have the student thinking about deeper questions such as ‘why did this happen’, and inferring ‘what do I think this means’.

Monitor the student’s progress and modify the instruction to what the student needs. When the students decoding skills improve/advance to the point where he makes very few errors/page, the careful attention to accurate decoding is no longer necessary and the guided reading can shift primarily to the higher level skills. At this point, you no longer have to monitor each and every word. Instead you primarily focus on the vocabulary and reading comprehension skills. This level of guided reading where you shift from the ‘technical skills’ of decoding to the content of what you are reading is extremely enjoyable.

Reference

- Eskey, D. (2002). Reading and the teaching of L2 reading. *TESOL Journal*, 11(1), 5-9.
- Galloway, V. (1992). Toward a cultural reading of authentic texts. In H. Byrnes (Ed.), *Languages for a multicultural world in transition* (pp. 87-121). Lincolnwood, IL: National Textbook Co.
- Glazer, S. M. (1992). *Reading comprehension: Self-monitoring strategies to develop independent readers*. New York: Scholastic Professional Books.

L.İldrimzadə

Bələdçi oxunun əhəmiyyəti

Xülasə

Məqalə bələdçi oxunun əhəmiyyətindən bəhs edir. Oxu məqsədli bir fəaliyyətdir. Bir şəxs məlumat əldə etmək və ya mövcud bilikləri yoxlamaq və ya yazıçı fikirlərini və yazı tərzini tənqid etmək üçün oxuya bilər. Oxumaq məqsədi oxucunu mətnlərin seçilməsinə yönəldir.

Oxumaq məqsədi də anlamaya uyğun yanaşmanı müəyyənləşdirir.

Oxumaq məqsədi və mətn növü oxucuların məlumat əldə etməsi üçün lazım olan xüsusi bilikləri, bacarıqları və strategiyaları müəyyən edir.

Oxucunun bilik və strategiyaların mətnin növü üçün uyğun olduğunu bildiyi zaman anlama nəticələrini oxuyur və oxumaq məqsədini yerinə yetirmək üçün necə tətbiq olacağını başa düşür.

Л.Илдримзаде

Важность руководящих чтение

Резюме

Чтение - это деятельность с определенной целью. Человек может читать, чтобы получить информацию или проверить существующие знания, или критиковать идеи писателя или стиль письма. Человек может также читать для удовольствия или улучшать знание прочитанного языка. Цель для чтения направлять выбор читателя текстами.

Цель чтения также определяет подход к пониманию чтения. Цель для чтения и тип текста определяют конкретные знания, навыки и стратегии, которые читатели должны применять для достижения понимания. Понимание чтения, таким образом, намного больше, чем декодирование. Чтение результатов понимания, когда читатель знает, какие навыки и стратегии подходят для типа текста, и понимает, как применять их для достижения цели чтения.

Rəyçi:

Gülnarə Əhmədova
Filologiya elmləri namizədi, dosent

RƏNA ZÜLFÜQAROVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
renazulfuqarova@gmail.com

STRUCTURE AND CLASSIFICATION OF WORD COMBINATIONS

Açar sözlər: zənginləşmək, mövcud olmaq, başa düşmə, təqdim etmə, göstərmək, işarə etmək

Key words: enrich, exist, notion, to point out, transform, make inquiry

Ключевые слова: обогащать, существовать, понятие, указывать, превращать

There are different combinations of words. Some of them are free, e.g. to read books (newspapers, a letter, etc.) others are fixed, limited in their combinative power, e.g. to go to bed, to make a report. The combinations of words which are fixed (set-expressions) are called phraseological units. A free combination is a syntactical unit, which consists notional and form words, and in which notional words have the function of independent parts of the sentence. In a phraseological unit words are not independent. They form set-expressions, in which neither words nor the order of words can be changed. Free combinations are created by the speaker. Phraseological units are used by the speaker in a ready form, without any changes. The whole phraseological unit has a meaning which may be quite different from the meaning of its components, and therefore the whole unit, and not separate words, has the function of a part of the sentence. Phraseological units consist of separate words and therefore they are different words, even from compounds. Word have several structural forms, but in phraseological units only one of the components has all the forms of the paradigm of the part of speech it belongs to e.g. to go to bed, goes to bed, went to bed, gone to bed, going to bed, etc., the rest of the components do not change their form. By the classification of Academician V.Vinogradov phraseological units are divided into three groups: phraseological combinations, phraseological unities and phraseological fusions. Phraseological combinations are often called traditional because words are combined in their original meaning but their combinations are different in different languages, e.g. cash and carry - (self-service shop), in a big way (in great degree) etc. It is usually impossible to account logically for the combination of particular words. It can be explained only on the basis of tradition, e.g. to deliver a lection (but not to read a lecture).

In phraseological combinations words retain their full semantic independence although they are limited in their combinative power, e.g. to wage war (but not to lead war), to render assistance, to render services (but not to render pleasure). Phraseological combinations are the least idiomatic of all the kinds of phraseological units. In other words, in phraseological combinations the meaning of the whole can be inferred from the meaning of the components, e.g. to draw a conclusion, to lend assistance, to make money, to pay attention to. In phraseological combinations one of the components (generally the component which is used figuratively) can be combined with different words, e.g. to talk sports, politics, business (but to speak about life), leading worker, leading article (but the main problem), deadly enemy, deadly shot (but a mortal wound), keen interest, keen curiosity, keen sense of humor (but the great surprise). Words of wide meaning, as to make, to take, to do, to give, etc. Form many phraseological units, e.g. to take an examination, to take a trip, to take a chance, to take interest, to make fun of, to make inquiries, to make a statement, to make friends, to make haste. Sometimes traditional combinations are synonyms of words, e.g. to make inquiries = to inquire, to make haste = to hurry. Some traditional combinations are equivalents of prepositions, e.g. by means of, in connection with. Some phraseological combinations have nearly become compounds, e.g. brown bread. Traditional combinations often have synonymous expressions, e.g. to make a report = to deliver a report. Phraseological combinations are not equivalents of words. Though the components of phraseological combinations are limited in their combinative power, that is, they can be combined only with certain words and cannot be combined with any other words, they preserve not only their meaning, but all their structural forms, e.g. nice distinction is a phraseological combinations and it is possible to say nice distinctions, nicer distinction, etc., or to clench one's fist (clenched his fists, was clenching his fists, etc.) In Prof. A. Smirnitsky's opinion traditional combinations are not phraseological units, as he considers only those word combinations to be phraseological units which are equivalents of words. In phraseological unities the meaning of the whole can be guessed from the meanings of its components, but it is transferred (metaphorical or metonymical), e.g. to play the first fiddle (to be a leader in something), old salt (experienced sailor) etc. The meaning of the whole word combination is not the sum of the meanings of its components, but it is based on them and the meaning of the whole can be inferred from the image that underlies the whole expression, e.g. to get on one's nerves, to cut smb short, to show one's teeth, to be at daggers drawn. Phraseological unities are often synonyms of words, e.g. to make a clean breast of = to confess; to get on one's nerves = to irritate.

Prof. A.I.Smirnitsky worked out structural classification of phraseological units, comparing them with words. He points out one-top units which he compares with derived words because derived words have only one root morpheme. He points out two-top units which he compares with compound words because in compound words we usually have two root morphemes. Among one-top units he points out three structural types;

a) units of the type «to give up» (verb + postposition type), e.g. to art up, to back up, to drop out, to nose out, to buy into, to sandwich in etc.;

b) units of the type «to be tired». Some of these units remind the Passive Voice in their structure but they have different prepositions with them, while in the Passive Voice we can have only prepositions «by» or «with», e.g. to be tired of, to be interested in, to be surprised at etc. There are also units in this type which remind free word-groups of the type «to be young», e.g. to be akin to, to be aware of etc. The difference between them is that the adjective «young» can be used as an attribute and as a predicative in a sentence, while the nominal component in such units can act only as a predicative. In these units the verb is the grammar center and the second component is the semantic center;

c) prepositional - nominal phraseological units. These units are equivalents of unchangeable words: prepositions, conjunctions, adverbs , that is why they have no grammar center, their semantic center is the nominal part, e.g. on the doorstep (quite near), on the nose (exactly), in the course of, on the stroke of, in time, on the point of etc. In the course of time such units can become words, e.g. tomorrow, instead etc.

Among two-top units A.I. Smirnitsky points out the following structural types:

a) attributive-nominal such as: a month of Sundays, grey matter, a millstone round one's neck and many others. Units of this type are noun equivalents and can be partly or perfectly idiomatic. In partly idiomatic units (phrasemes) sometimes the first component is idiomatic, e.g. high road, in other cases the second component is idiomatic, e.g. first night. In many cases both components are idiomatic, e.g. red tape, blind alley, bed of nail, shot in the arm and many others.

b) verb-nominal phraseological units, e.g. to read between the lines, to speak BBC, to sweep under the carpet etc. The grammar center of such units is the verb, the semantic center in many cases is the nominal component, e.g. to fall in love. In some units the verb is both the grammar and the semantic center, e.g. not to know the ropes. These units can be perfectly idiomatic as well, e.g. to burn one's boats, to vote with one's feet, to take to the cleaners' etc.

Very close to such units are word-groups of the type to have a glance, to have a smoke. These units are not idiomatic and are treated in grammar as a special syntactical combination, a kind of aspect.

c) phraseological repetitions, such as: now or never, part and parcel, country and western etc. Such units can be built on antonyms, e.g. ups and downs, back and forth; often they are formed by means of alliteration, e.g. as busy as a bee. Components in repetitions are joined by means of conjunctions. These units are equivalents of adverbs or adjectives and have no grammar center. They can also be partly or perfectly idiomatic, e.g. cool as a cucumber (partly), bread and butter (perfectly).

Set expressions functioning like nouns (noun phraseologisms): N+N: maiden name ‘the surname of a woman before she was married’; brains trust ‘a committee of experts’ or ‘a number of reputedly well – informed persons chosen to answer questions of general interest without preparation’.

N’s + N: cat’s paw ‘one who is used for the convenience of a cleverer and stronger person’ (the expression comes from a fable in which a monkey wanting to eat some chestnuts that were on a hot stove, but not wishing to burn himself while getting them, seized a cat and holding its paw in his own used it to knock the chestnuts to the ground); Hobson’s choice, a set expression used when there is no choice at all, when a person has to take what is offered or nothing (homes Hobson, a 17th century London stableman, made every person hiring horses take the next in order). N+prep+N: the arm of the law. N+A: knight errant (the phrase is today applied to any chivalrous man ready to help and protect oppressed and helpless people). N+and+N: lord and master ‘husband’; all the world and his wife ‘everybody’; rank and file ‘the ordinary working members of an organization’(the origin of this expression is military life, it denotes common soldiers); ways and means ‘methods of overcoming difficulties’.

Ədəbiyyat

1. Akhmanva O. Lexicology: Theory and Method. MGU. 1972.
2. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. Москва. 1973.
3. Дубинец Э.М. Курс лекций и планы семинарских занятий по лексикологии английского языка.

R.Zülfüqarova

Söz birləşmələrinin quruluşu və təsnifatı

Xülasə

“Söz birləşmələrinin quruluşu və təsnifatı” adlı məqalə müxtəlif növ söz birləşmələri, və dildə əhəmiyyəti haqqındadır. Hər bir dilin özünəməxsus söz birləşmələri vardır.

Sabit söz birləşmələri tərcümə edərkən diqqətli olmaq lazımdır. Çünki bu birləşmələr sabit birləşmələr olduğu üçün həmin dilin qanunauyğunluqlarına əsaslanaraq tərcümə edilir.

Sözlərin müxtəlif növ birləşmələri var. Bunlardan bəziləri sərbəst, bəziləri isə sabitdirlər. Sabit olan sözlərin birləşməsinə frazeoloji birləşmələr deyilir.

Sərbəst birləşmə tərkibi və forma sözlərindən ibarətdir və cümlədə sözlərin müstəqil funksiyası vardır. Bir söz birləşməsində sözlər müstəqil deyil.

P.Зулфугарова

Структура и классификация слово сочетание

Резюме

В статье “Структура и классификация слово сочетание” описываются различные виды слово сочетание, и их значения. Каждый язык имеет свои слово сочетания.

При переводе слово сочетание следует быть внимательным. Эти соединения, будучи постоянными, при переводе подчиняются закономерностям того языка.

Существуют разные комбинации слов. Некоторые из них фиксируются, ограничены в их комбинационной способности. Комбинации слов, которые являются фиксированными, называются фразеологическими единицами. Свободная комбинация - синтаксическая единица, которая состоит из условных и форменных слов и в которых условные слова имеют функцию независимых частей предложения. В фразеологической единице слова не являются независимыми.

Rəyçi:

Lalə Məsimova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

VALİDƏ KƏRİMOVA

Xəzər Universiteti

kerimovavalide@yahoo.com

N. XOMSKİNİN DİLƏ FƏLSƏFİ YANAŞMASI: STRUKTURAL DİLÇİLİYİN TƏNQİDİ VƏ DİLİN APRİORİ OLMASI İDEYASI

Açar sözlər: N. Xomski, Kartezian fəlsəfəsi, dil, dil haqqında mülahizələr, funksional struktur dilçilik, dilin strukturu, dil və təfəkkür

Keywords: N. Chomsky, Cartesian philosophy, language, language considerations, functional-structural linguistics, the structure of language, language and thinking.

Ключевые слова: Н. Хомски, Картезианская философия, язык, языковые рассуждение, функционально-структурная лингвистика, структура языка, язык и мышления.

Amerikan dilçisi, filosofu və ictimai xadimi Noam Avram Xomskinin həyatına baxıldığı zaman onun dilçiliyə yeni düşüncə tərzini gətirdiyi açıq-aydın görülməkdədir. O, 1928-ci ildə Filodelfiyada, Rusiyadan mühacirət etmiş yəhudi ailəsində doğulmuşdur. 1945-ci ildən etibarən Pensilvaniya Universitetində fəlsəfə, dilçilik və riyaziyyat elmlərini öyrənmişdir. Onun dilçiliyə gəlməsinin səbəbi siyasətə, məntiqə və riyaziyyata olan sonsuz marağı olmuşdur. Görkəmli dilçi Z. Hərrisin N. Xomskinin intellektual inkişafında çox böyük təsiri olmuşdur. N. Xomski hesab edir ki, insan bütün biliklərini yalnız təcrübə ilə əldə edə bilməz. Bu bilikləri əldə etmək üçün əsas prinsiplər onun şüuruna anadangəlmə həkk olunmuşdur. Ümumiyyətlə, biliklərin necə mənimsənilməsi, xüsusən də dilin insan tərəfindən necə mənimsənilməsi məsələsi empiristlərlə rəasionalistlərin daim mübahisə obyektinə olmuşdur. N. Xomskinin dil səriştəsi anlayışı, adından da bəlli olduğu kimi, fərdi və psixoloji mahiyyət daşıyır. [21; 19] O, səriştəni “danışan-dinləyənin dil bilgisi” kimi təsvir edir. [7; 4] Burada qeyd etmək lazımdır ki, N. Xomskidə dillə bağlı “fərdi” anlayışı həmişə mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu, ümumən Amerika dilçiliyi üçün xas olan bir xüsusiyyətdir. Avropa dilçiliyində isə dil daha geniş bir məhfum olmuşdur. Burada “cəmiyyətin dili”, “kollektivin dili”, və nəhayət “xalqın dili” həmişə öndə olan məsələlərdən biri olmuşdur. Buna əlavə olaraq deyə bilərik ki, F. de Sossür söz, ifadə və cümlələri “langue” deyil, “parole”a aid edir. O zaman belə nəticə çıxır ki, sintaksis dilçiliyin əsas tədqiqat obyektindən kənar qalır. Bu barədə N. Xomski yazır: “...Sossür hətta bəzi məsələlərdə fəlsəfi qrammatika əhəmiyyətindən çıxış edərək bir qədər irəli də getdi. O təsadüfən belə bir fikir ifadə etmişdir ki, cümlənin əmələ gəlməsi prosesi ümumiyyətlə

dil sisteminə aid deyildir və dil sistemi səslər, sözlər və ola bilsin ki, bir neçə sabit söz birləşməsi ilə az miqdarda çox ümumi konstruksiyalarla məhdudlaşır.” [22; 9-10]

Dilə sistem kimi münasibət F. de Sossürdən başlayıb. Sossürün dil haqqında mülahizələrinə fikir verək: “*Dil – bütün hissələri sinxronik bütövlük təşkil edən sistemdir*”, “*Dil substransiya deyil, formadır*”, “*Dilçiliyin yeganə obyektidir*”, “*Dilin hər vəziyyətində hər şey münasibətlərdən asılıdır*” və ya “*Dil – yalnız öz qaqnunlarına tabe olan sistemdir*”. [16; 28] F. de Sossür dili “sosial fakt” hesab edir və “langue” ilə “parole” anlayışlarını fərqləndirir. Bu ilk baxışda N. Xomskinin “competence” və “performance” bölgüsünə bənzəyir. Hətta N. Xomskinin özü də səriştənin (“competence”) “langue” anlayışı ilə oxşarlığından bəhs edir. [7; 10] Strukturalizm cərəyanında sintaksisə belə münasibətin nəticəsi olaraq bu sahə uzun müddət diqqətdən kənar qalmış və yalnız 1950-ci illərdə N. Xomskinin xidməti nəticəsində inkişaf etməyə başlamışdır. Strukturalist dilçilərin fikrincə, dilin tədqiqat obyektidir yalnız dil olmalıdır.

Dilçilik başqa elm sahələrindən asılı olmayan müstəqil bir elmdir və onun tədqiqat obyektidir ünsiyyət, ifadə və təsir vasitəsi kimi mövcud olan və öz daxili qanunları əsasında inkişaf edən dildir. Dil işarələr sistemidir. Bu sistemin bütün elementləri bir-biri ilə sıx əlaqədədir. Dil ayrı-ayrı yaruslardan təşkil edilmiş, aşağıdan yuxarıya tabelilik əsasında qaydaya salınmış bir bütövdən ibarətdir. [16; 30-32] Dilçilərin fəlsəfi və metodoloji görüşlərindən asılı olaraq struktur dilçilik müxtəlif ölkələrdə müxtəlif şəkildə təzahür edir. Bu cərəyanın ən geniş yayılmış qolları aşağıdakılardır: (yənə orada)

- ✚ Praqa funksional dilçiliyi
- ✚ Danimarka deskriptivizmi və ya qlossematika
- ✚ Amerikan deskriptivizmi
- ✚ Fransız funksional dilçiliyi

Ötən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq struktur dilçilik bir qədər yanlış anlaşılmağa başlamışdır. Bu bilavasitə N. Xomski və onun ardıcıllarının strukturalizmə qarşı çıxması ilə əlaqədar idi. [15; 387] Blumfild məktəbinə qarşı çıxan N. Xomski “strukturalist” terminini qəbul etmirdi. P. H. Mətyus bildirir ki, geniş mənada dilin strukturunu öyrənən hər bir sahə, o cümlədən transformasyon-generativ dilçilik də strukturalist dilçilikdir. (yənə orada) “Struktur” terminini ilk dəfə Praqa dilçilik məktəbinin yaradıcıları işlətməmişlər: Onların fikrincə, sistemi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan və bir-birindən asılı olan elementlər toplusudur. [1; 76] Praqa funksional məktəbinin əsasını 1926-cı ildən 1950-ci illərə qədər fəaliyyət göstərən Praqa dilçilik dərniyi təşkil edirdi. Dərniyin əsasını funksional-struktur dilçiliyin banilərindən biri sayılan V. Matezius qoymuşdur. Funksional

dilçiliyin ən böyük xidməti onun dilçiliyə dil funksiyası anlayışını gətirməsi olmuşdur. [2; 40] Onların fikrincə, hər hansı bir dil hadisəsini onun yerinə yetirdiyi məqsəd baxımından qiymətləndirmək lazımdır. “Praqa dilçilik dərnəyinin tezislərində” göstərilir ki, “Dil müəyyən bir məqsədə xidmət edən ifadə vasitələri sistemidir”. [2; 43] Praqa məktəbi ilə bağlı bir çox dahi çex alimlərinin adlarını çəkmək olar. B. Qavranek, V. Skaliçka, İ. Vaxek və s. [1; 207] Bu məktəbin özəlliklərindən biri onun Qərbi Avropa və Rus dilçiləri ilə sıx əlaqə saxlaması idi. Bu alimlərin arasında Moskva, Praqa və Nyu-York linqvistik dərnəklərinin banilərindən sayılan, dilçilikdə və ədəbiyyatşünaslıqda strukturalizmin əsasını qoyanlardan biri olan rus və amerikan dilçisi R. O. Yakobson və digər rus dilçisi N. S. Trubeskoyun adları xüsusi qeyd olunmalıdır. [1; 210-217] N. S. Trubeskoy həm də Praqa məktəbinin nəzəriyyəçilərindən biri olmuşdur. [2; 33]

F. de Sossür isə nəinki funksional-struktur dilçilik, ümumiyyətlə, N. Xomskiyə qədərki dilçiliyin ən nəhəng nümayəndəsi hesab edilə bilər. Ölümündən sonra şagirdləri Ş. Balli və A. Seşenin onun mühazirələri əsasında tərtib edərək çap etdirdikləri “Cours de Linguistique Générale” əsəri struktur dilçiliyin əsasını qoyan əsər hesab edilir. [18; 12; 117, 36] Bu əsər həmin dövrdə dilçilik aləmində böyük rezonansa səbəb olmuşdur. Digər mühüm məqamlarla bərabər, bu əsərin əsas özəlliyi ondan ibarət idi ki, burada diaxronik və sinxronik dilçiliyin fərqi öz əksini tapırdı. Burada göstərilirdi ki, diaxronik dilçilikdə dillərin tarixi inkişaf prosesi və bir-biri ilə tarixi əlaqəsi öyrənilir, bütүн izahlar tarixi inkişafa, xüsusən də səs qanunlarına əsaslanır. Buna bənzər fikirlərə İ. A. Boduen de Kurtene, N. V. Kruşevski və A. Martinenin əsərlərində də rast gəlmək mümkündür. [18; 92] Dil – strukturlar və sistemlər toplusu olaraq götürülür, dilçilərin vəzifəsinin isə bu struktur və sistemlərin izahını vermək olduğu qəbul edilirdi. [25; 22]

Dilin strukturu dedikdə, çox zaman bir-biri ilə sıx əlaqədə olan və bir-birindən asılı olan elementlərdən ibarət olan bir sistem nəzərdə tutulurdu. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, hər hansı bir dil özünün müəyyən bir inkişaf dövründə sanki tam tarazlıq halında olur və hər hansı bir elementin dəyişməsi, zəncirvari reaksiyaya səbəb olaraq bütövlükdə sistemin dəyişməsinə gətirib çıxarır. Avropa nəzəri dilçiləri ənənəvi olaraq dilin elmi tədqiqinə gəldikdə bir qədər fəlsəfi mövqə tutur, Amerika dilçiləri isə fəlsəfə ilə bağlı nə varsa, kökündən rədd edirdilər. İlk dəfə olaraq N. Xomskinin fəlsəfəyə maraq göstərməsi Avropa və amerikan dilçiliyinin yaxınlaşmasına yol açmış oldu. Ümumiyyətlə, N. Xomski öz transformasiya ideyaları ilə dilçilik aləmində böyük təlatüm yaratdı. [2; 274-287] N. Xomski bu dövrün dilçiləri arasında F. de Sossür və R. Yakobsondan daha çox O. Yespersenin yaradıcılığına əhəmiyyət verir. O yazır: “Yespersen, sözsüz ki, bu dövrə görə daha ciddi konsepsiya irəli sürmüşdür. O dilin anadangəlmə olması fikrini

müdafinə edən alimlərin cərgəsində olmuşdur.” [25; 24] Qeyd edək ki, O. Yespersen həm də, hal-hazırda praktikada geniş istifadə olunan, xarici dilin öyrənilməsinin gündəlik danışiq dili üzərində qurulması metodunu irəli sürən ilk alim olmuşdur. (yenə orada) Bu alim F. de Sossür dilçiliyini inkar edir və hazırda N. Xomskinin dilçilik görüşlərinə yaxın olan fikirlər irəli sürürdü.

Dilçinin vəzifəsi öncə insanların necə danışdığını müşahidə etmək, bu müşahidələrin əsasında dilin təsvirini vermək və nəhayət bütün məlumatlar əldə edildikdən sonra dilin dəqiq təhlilini verməkdən ibarət olmalıdır. Sonuncu mərhələdə dilçilər üçün dil daşıyıcılarının öz danışqlarında istifadə etdikləri qaydaları müəyyənləşdirmək əsas əhəmiyyət daşıyır. Hazırda N. Xomskinin elmi yaradıcılığının dilçilik elminə güclü təsirinin daha bir təzahürü olaraq belə bir presuppozisiya hökm sürür ki, dil daşıyıcılarının öz danışqlarında istifadə etdikləri qrammatik qaydalar anadangəlmə xarakterə malikdir. Bu qaydalar dil daşıyıcısının intuitiv dil biliklərinin, onun dil səriştəsinin təzahürüdür. Onların empirik təsvirinin modelini vermək mümkün olarsa, ümumilikdə dillərin necə fəaliyyət göstərdiyini də müəyyənləşdirmək olar. Qeyd edək ki, N. Xomskinin müasir dilçiliyin ən aparıcı dilçisi olmasının səbəblərindən biri də onun dilçilikdə və ümumilikdə elm dünyasında kök salmış bir sıra məsələlərə qarşı çıxması, hamı tərəfindən qəbul edilmiş prinsipləri belə imtahana çəkməsi olmuşdur. Ümumiyyətlə, onun bir ziyalı və şəxsiyyət kimi həyatda mövqeyi ondan ibarət idi ki, şüuru, intellekti olan insanın həyat prinsipi axın istiqamətində üzmək deyil, qarşılaşdığı hər bir hadisə və şəraitə öz təfəkkürünün prizmasında yanaşmaq olmalıdır. [2; 9] Bu cəhətdən N. Xomskinin siyasi görüşləri ilə elmi görüşlərinin kəsişdiyini söyləmək olar. C. Finç qeyd edir ki, N. Xomskinin dillə bağlı irəli sürdüyü mülahizələrin çoxu sadə müşahidələrə əsaslanır. [2; 9] Məsələn, o, deskriptiv dilçilik məktəbinin nümayəndələrindən fərqli olaraq hesab edir ki, qrammatika yalnız deyilən cümlələrin (“performance”) təsvirini verməklə kifayətlənə bilməz. Linqvistik qrammatikada hələ deyilməmiş və yazılmamış cümlələr (“competence”) də öz əksini tapmalıdır. Ümumiyyətlə, N. Xomski üçün dillə bağlı ən maraqlı məqam dilin yaradıcı, yəni sonsuz sayda yeni cümlə qurmaq iqtidarında olmasıdır. N. Xomski hesab edir ki, buna görə mümkün olur ki, dil daşıyıcılarının daxili dil qaydaları (“internalised set of rules”) mövcuddur. Bu alimin mülahizələrinə görə, dilçinin məqsədi insan təfəkküründə əks olunan bu qrammatikanın anlamaq və bununla da insan şüurunun sirrlərinə yiyələnmək olmalıdır. N. Xomskinin alt və üst struktur anlayışları məhz bu mövqeyin nəticəsi olaraq formalaşmışdır. Onun fikrincə, üst struktur yuxarıda qeyd olunan məqsədə çatmaq üçün qənaətbəxş deyildir. Belə ki, tez-tez misal gətirilən John is easy to please // Conu razı salmaq asandır və John eager to please // Con hamını razı salmağa çalışır cümlələri eyni üst struktura malik olsalar da onlar

təməmilə fərqli cümlələrdir. Lakin bir daha qeyd edək ki, N. Xomskinin dilçilikdə ilk addımları məhz dilçiliyin “avtonomluğunu” təbliğ edən L. Blumfild məktəbi çərçivəsində baş vermiş, ilk vaxtlar o da sintaktik təsvirdə sementikanın əhəmiyyətinin mahiyyətinə varmamışdır. [12; 34] İllər keçdikcə N. Xomski öz linqvistik təliminə dəyişikliklər edərək onu daha da təkmilləşdirmiş və bu təlimin tərkib hissələri sırasına semantik komponent əlavə etməklə, L. Blumfild məktəbindən əsaslı surətdə fərqlənən yeni bir cərəyan formalaşdırmışdır.

N. Xomskinin dilə münasibətinin əsasını təşkil , edən fikirlərdən biri də ondan ibarətdir ki, dillərin sintaktik strukturunda universallar mövcuddur. Buna görə belə demək olar ki, N. Xomski R. Yakobsonun fonoloji universallar ideyasını daha da inkişaf etdirərək onun dil nəzəriyyəsi səviyyəsinə qaldırmışdır. Pensilvaniya Universitetinə oxuyarkən N. Xomski struktur dilçiliyin ənənəvi metodlarını sintaksisin tədqiqinə tətbiq etməyə çalışırdı. Hər bir dil sonu olan fonem və morfemlərdən ibarət olsa da, dildə olan cümlələrin sayı qeyri-məhduddur. Dil sonsuz sayda yeni cümlə qurmaq imkanı verir. Bundan başqa qurulan cümlələrin özlərini də sonsuzluğa qədər unutmaq mümkündür. Bundan başqa cümlənin struktur metodları üzrə bölgüsü cümlə daxilindəki cümlələrin bir biri ilə əlaqəsini bütövlükdə əks edə bilmirdi. Yuxarıda qeyd olunan dil faktları ilə yanaşı N. Xomskinin fikrincə, dilin struktur nəzəriyyəsi cümlənin çoxmənalılığını (“structural ambiguity”) da izah etmək iqtidarında deyil. Göründüyü kimi, yuxarıda qeyd olunan, ilk baxışda sadə görünən cümlələrin izahı istənilən linqvistik nəzəriyyə üçün böyük çətinlik yaradır. N. Xomski bildirir ki, dilin daşıyıcısının dilə dair biliklərinin əksər hissəsinin sonradan qazanılmış deyil, anadangəlmə olması artıq danılmaz bir faktdır. N. Xomskinin həm linqvistik, həm də fəlsəfi görüşlərini əsasını dil məfhumu təşkil edir. N. Xomkinin dilçilik tarixində əsas xidməti ondan ibarətdir ki, o, dilin qavranılması məsələsinə münasibəti təməmilə dəyişdi. N. Xomski deyir ki, insan dili reduktiv metodla öyrənmir, insan təfəkküründə anadangəlmə dilöyrənmə qabiliyyəti (“innate language acquisition device”) vardır. [25; 47] İnsan digər canlılardan zoologiyada deyildiyi kimi, şüur, düşüncə ilə deyil, məhz dil, danışa bilmək qabiliyyəti ilə fərqlənir. Filosof və psixoloqların qızgın mübahisə mənbəyi olan bu məsələdə ən azı bir şey təməmilə aydındır ki, dil olmadan insanlar arasında ən primitiv və ya rudiment ünsiyyət belə çox müşkül olar. N. Xomskinin empirizm və rəasionalizm haqqındakı fikirləri dilmənimsəmə (“language acquisition”) mövzusu ilə bağlıdır. O, tez-tez R. Dekart por-royal məktəbi, Q. V. Laybnis və V. fon Humbolta istinad edir. N. Xomski insana “dilqavrama aləti” kimi baxır. [7; 47] N. Xomskinin rəasionalist fikirlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

✚ anadangəlmə ideya, prinsip və mexanizmlər mövcuddur.

✚ bu ideya prinsip və mexanizmlər əldə olunan biliklərin formasını müəyyənləşdirir.

✚ anadangəlmə mexanizmi hərəkətə gətirmək üçün təcrübə və stimulyasiya lazımdır.

N. Xomskini karteziyan fəlsəfəsinin davamçısı adlandırmaq olar. Karteziyan fəlsəfəsinə görə dil və təfəkkür ayrılmazdır. Dilin öyrənilməsi təfəkkürün öyrənilməsinə aparıb çıxara bilər. Buna görə də, N. Xomski hesab edir ki, dil insan psixologiyasının bir hissəsidir. Hal-hazırda o, dilçiliyi də psixologiyanın bir qolu hesab edir. [5; 287] N. Xomskinin fikrincə, bu danılmaz bir faktdır ki, dil daşıyıcılarının əksər hissəsi öyrənilməyib, yəni anadangəlmədir. O, fəlsəfi rasionallıqların və romantiklərin əsərlərini araşdırmış və belə qənaətə gəlmişdir. Onun dil haqqında “yeni” sayılan ideyaları əslində çoxdan unudulmuş “köhnə” həqiqətlərdir. N. Xomski həmişə ideal danışan-dinləyənin modelini əsas götürərək dil daşıyıcılarının ana bilgisinə söykənməklə onların danışıda-əşitmədə insani niyyətlərinin sirtini açmağa çalışır. Bu da sözsüz ki, dilin tədrisində mühüm əhəmiyyətə malik didaktik məqsədli yanaşma hesab edilə bilər.

Tədqiqat işini ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, Xomski struktur dilçilik məktəbində ərsəyə çatsa da, bir alim kimi formalaşdıqca cərəyanın qeyri-qənaətbəxş cəhətləri ilə barışmaz mövqə tutmuşdur. XX əsrin dilçiliyinə N. Xomski qədər güclü təsir göstərmiş ikinci bir alim tapmaq çətindir.

Ədəbiyyat

1. Алекперов А. Фонематическая система современного литературного русского языка. Баку, 1971, с.76
2. Бодуен де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию. М., I, II, 1963
3. Э.Сепир. Избранные труды по языкознанию и культурологии. М., 1993, с.31
4. Соссюр Ф. де Труды по языкознанию. М., 1977, с.695
5. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. М., 1987, с.287
6. Хомский Н. Синтаксические структуры. «Новое в лингвистике», вып. 4, М., 1962, с.46
7. Biological factors in language acquisition. In: Fromkin V.&Rodman R. An introduction to language. 5. ed.1993, p.394-433
8. Black M. The Labyrinth of language. 1972, p. 273
9. Chomsky. N. Syntactic Structure. The Hague: Mouton, 1957, p. 3
10. ibid, p. 120
11. Hall R. A. Essays on Language. Cambridge University Press. 1968, p. 58

12. Gleason G. An introduction to Descriptive linguistics. N. York, 1959, p. 357
13. Trudgill P. & Hannah J. International English. A guide to varieties of Standard English. 2. ED. 1985, p. 179
14. Z. Harris. Structural Linguistics. Chicago, 1969
15. J. Trabant. Mithridates im Paradies-kleine Geschichten des Sprachdenkens. C.H. Beck Verlag, München, 2005. p. 360
16. Əfəndizadə. Ə. Orfoqrafiya və orfoepiya lüğəti. Bakı, 1989, s. 157
17. İ. A. Bøduen de Kurtene. Ümumi dilçilik üzrə əsərlər. Bakı, 2014.
18. Veysəlli. F. Y. Dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. VI. Bakı: Mürtəcim, 2013, s. 30-33
19. Yenə orada, s. 27-44
20. Yenə orada, s. 17
21. Yenə orada, s. 19
22. Veysəlli. F. Y. Dil. Studia Philologica. VI. Bakı: Təhsil, 2007, s. 9-10
23. Yenə orada, s. 15-20
24. Xomski. N. Dil və təfəkkür. İngiliscədən tərcümənin və giriş məqaləsinin müəllifi A. Məmmədov, redaktoru F. Veysəllidir. Bakı, 2006.
25. Wilson D. & Smith N. Modern linguistics. The results of Chomsky's revolution. Penguin books. 1979, p. 334

V. Karimova

Philosophical approach of n. chomsky's to language: criticism of structural linguistics and the idea of language being innate

Summary

The objective purpose of presented research is to give brief and essential information about the ideas that led to a great deal of controversy in the linguistic world of N. Chomsky. In the article was given the irreconcilable views of linguistic science, and the influence of this scientist's scientific theory on the world linguistics as well as on philosophy, logic, and psychology. Thus, the main task facing the research was to uncover the essence of N. Chomsky's linguistic views. The research also explore the N. Chomsky's views toward linguistics and his linguistic ideas caused resonance in the world of science. Presented research gave brief and essential information about the ideas that led to a great deal of controversy in the linguistic world of N. Chomsky. The irreconcilable views of linguistic science and the influence of this scientist's scientific theory on the world linguistics as well as on philosophy, logic, and psychology also discussed.

Thus, the main task facing the research was to uncover the essence of N. Chomsky's linguistic views. Language is a biological and cultural event. From generation to generation, not only language competence is transferred, but also culture. The researcher came to the conclusion that the language opens up to a culture and a transgender of literature. That is why language and culture must be mutually studied.

В. Керимова

**Философский подход н. хомского к понятию « язык»: критика
структурной лингвистики и идеи врожденного языка
Резюме**

Целью представленного исследования является предоставление краткой и важной информации об идеях, которые привели к много спорам в лингвистическом мире Н. Хомски, непримиримых взглядов лингвистической науки, и влияние научной теории этого ученого на мировую лингвистику, а также по философии, логике и психологии. Таким образом, главная задача, стоящая суть исследования заключалась в определении лингвистических взгляды Н. Хомски. В работе также исследуются взгляды Н. Хомского на лингвистику, а его лингвистические идеи вызвали резонанс в мире науки. Представленные исследования дали краткую и существенную информацию об идеях, которые привели к большим разногласиям в лингвистическом мире Н. Хомского. Обсуждались также непримиримые взгляды на лингвистическую науку и влияние научной теории этого ученого на мировую лингвистику, а также на философию, логику и психологию. Таким образом, основной задачей, стоящей перед исследованием, было раскрытие сущности лингвистических взглядов Н. Хомского. Язык является биологическим и культурным событием. Из поколения в поколение передается не только языковая компетенция, но и культура. Таким образом, основной задачей, стоящей перед исследованием, было раскрытие сущности лингвистических взглядов Н. Хомского.

Рәүҗи: Elmira Əliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ÇİMNAZ SƏLİMOVA,
NAILƏ HACIYEVA
ADIU
çimnaz,nail.@com.ru

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMA FRAZEOLOGİZMLƏR

Açar sözlər: ingilis dili, frazeologizmlər, alınma sözlər, əbədi dil.

Ключевые слова: английский язык, фразеологизмы, заимствованные слова, литературный язык.

Key words: itnglishe, phrazeologicals, words empruntie, language litterature.

İngilis dilinin frazeologizmləri müxtəlif ictimai-tarixi şəraitdə və çox müxtəlif səbəblər əsasında əmələ gəlmişdir. Bu dilin frazeologizmlərinin əsas mənbələri Bibliya, bədi ədəbiyyat, mifik rəvayətlər və əfsanələrdir.

İngilis dilinin frazeologizmlərlə zənginləşməsində Bibliyanın böyük rolu var. Qədim dövrlərdən indiyədək Bibliya insanlar tərəfindən ən çox oxunan kitab olmuşdur. Buna görə də, ingilis dilindəki frazeologizmlərin əksəriyyəti Bibliyadan götürülmüşdür. İngilis dili Bibliyadan götürülmüş frazeologizmlərlə o qədər zəngindir ki, onların sayını söyləmək qeyri-mümkündür. Bibliyadan götürülmüş frazeologizmlər bibleizmlər adlandırılır. İngilis dilindəki geniş yayılmış bibleizmlər aşağıdakılardır:

To be of one mind “bir fikirdə qalmaq”; to answer a fool according to his folly “bir kəslə layiq olduğu kimi davranmaq”; at the eleventh hour “son məqamda”; in the twinkling of an eye “bir göz qırpımında”; a wolf in sheep’s clothing “qoyun dərisi geymiş canavar”; to possess one’s soul in patience “səbrini yığmaq”; forbidden fruit “haram”; to strengthen somebody’s hand “bir kəsi dəstəkləmək”; to hide one’s light under a bushes “istedadını boğmaq”; a drop in the bucket “dənizdə bir damla”; daily bread “gündəlik ruzi”; to heap coals of fire on somebody’s head “bir kəsi utandırmaq”; to cast pearls before swine “xamlamaq”; the promised land “həsrəti çəkilən yer”; the prodigal son “fərsiz oğul”, “ata-anasına ağ olmuş oğul”; can the leopard change his spots “qozbelə qəbr qazar”; to laugh to scorn “istehza ilə gülmək”; Judas’s kiss “riyakarlıq”, “xəyanət”; a dead letter “kağız üzərində qalmaq”, “həyata tətbiq olunmamış”; to worship the golden calf “sərvətə baş əymək”; to beat the air “boş yerə çalışmaq”, “xəlbirlə su daşımaq”; to bend the knee to (smb) “diz çökmək”; built upon sand “davamsız”; to call in question “sual altında qoymaq”; to change one’s skin “tanınmayacaq dərəcədə dəyişmək”; to dig a pit for somebody “bir kəsə quyu qazmaq”; to draw a bow at a venture “bir şeyi düşünmədən etmək”; to

fall on stony ground “nəticəsiz olmaq”, “boşa çıxmaq”; to gnash the teeth “dişlərini qıçırdatmaq”; to go from strength to strength “qüvvətlənmək”; to gird up one’s loins “gücünü yığmaq”, “gücünü toplamaq”; to have pity on (smb) “yazığı gəlmək”, “bir kəsə ürəyi yanmaq”; to fall upon one “bir kəsin davamçısı olmaq”; to lift up one’s voice “səsini ucaltmaq”; to take counsel “məsləhətləşmək”; to wash one’s hands off “məsuliyyəti öz üzərindən atmaq”; by the sweat of one’s brow “öz alın təri ilə”; a labour of love “təmənnasız”, “şəxsi mənfəət güdməyən”; the olive branch “zeytun budağı” (sülh simvolu); the law of the Medes and Persians “dəyişməyən qanun”; the mammon of unrighteousness “pul”, “zənginlik”; a little bird (whispered to) me “yerin də qulağı var” (Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь).

Frazeologizmlərin bəziləri dualardan götürülmüşdür. Məsələn: for better, for worse “yaxşı və pis gündə”, “hər nə olursa, olsun”; from the bottom of the heart “səmimi qəlbdən”, “ürəkdən”; lay violent hands on oneself “özünə qəsd etmək”; the world, the flesh and the devil “yanlış həvəs”; like a giant refreshed “yeni qüvvə ilə”, “yeni hisslə” (The Book of Common Prayer).

Bəzi bibleizmlər zaman keçdikcə formaca qismən dəyişdirilmiş və ingilis dilinin lüğət tərkibinə müasir formada daxil olmuşdur:

The gall and the wormwood “nifrət oyadan bir şey”, “mənfur” frazeologizmin komponentlərindən “the” artıqlı götürülərək onun forması qismən dəyişdirilmişdir. Bu frazeologizmin müasir forması belədir: “wormwood and gall”.

A man soweth, that shall he reap “nə əkərsən, onu da biçərsən” frazeologizmində to sow fəlinin arxaik forması atılmışdır. Bu frazeologizmin müasir forması isə belədir: “Whatever a man sows, that shall he reap”.

Hope against hope “mücüzəyə ümid etmək”, “mücüzələrə inanmaq” frazeologizmi who against hope be believed in hope frazeologizminin müasir formasıdır.

A lost sheep “yolunu azmış”, “yolundan çıxmış (adam)” frazeologizmi bibliyada “for I found my sheep which was lost” formasındadır.

A drop in the bucket “dənizdə bir damla”, “çox az” (Bibliyada: as a drop of bucket).

Başqa dillərdən alınma frazeologizmlər ingilis dilində böyük rol oynayır. Müasir dövrdə elə bir dil yoxdur ki, onun lüğət tərkibi yalnız öz frazeoloji birləşmələrindən ibarət olsun. Müasir inkişaf əlaqədar olaraq xalqlar bir-biri ilə elmi, mədəni, siyasi, iqtisadi cəhətdən sıx əlaqədədir. Bu dillərin yaxınlaşması, birinin digərinə frazeoloji birləşmə vermək üçün zəmin yaradır. Bir dildən başqa bir dilə keçən, müxtəlif xalqların bir-biri ilə sıx əlaqəsi, əmək fəaliyyəti, elm və incəsənətin inkişafı nəticəsində əmələ gələn frazeologizmlər beynəlxalq frazeologizmlər adlanır.

İngilis dili frazeologizmlərinin əksəriyyəti Qədim Roma və Yunan ədəbiyyatlarından götürülmüşdür. Bu frazeologizmlər aşağıdakılardır:

The golden age “qızıl əsr” (bu frazeologizm yunan yazıçısı Qesiodun poemasından götürülmüşdür. Bu poemada Saturun əsri təsvir olunmuşdur ki, bu əsrdə insanlar qayğısız, rahat, müharibəsiz həyat keçirmişlər); a labor of Hercules “Herkules əməyi” (həddindən artıq çətin iş); Lares and Penates “lamlar və penatlar” (dindar ailə); Achilles’ heel “axilles dabanı” (yeganə ən zəif yer); Augean stables “avgi tövlələri” (bərbad, çirkin, baximsiz, xaraba qalmış bir yer); a labour of Sisyphus “sizif əməyi” (ağır və faydasız əmək).

Homerin “İlliada” və “Odisea” poemalarından və digər əfsanələrdən götürülmüş frazeologizmlərdən:

Homeric laughter “qəhqəhə ilə gülüş”, “qəhqəhə çalıb gülmək”; a sardromic laugh “acı gülüş”, “istehzal gülüş”; winged words “qanadlı sözlər”; between Scylla and Charybdis “iki od arasında qalmaq”, “çıxılmaz vəziyyətdə qalmaq”; on the knees of the Gods “bir Allah bilir”; the trojan horse “troya atı” (gizli təhlükə); like a Trojan “cəsur”, “igid”; on the razor’s edge “təhlükəli vəziyyət”; Penelope’s web “Penelop planı”.

Yunan tarixindən, Ezop və digər əfsanələrdən götürülmüş frazeologizmlər: to blow hot and cold “ikili mövqe tutmaq” (Ezop əfsanələri); the lion’s share “ən yaxşı hissə”, “ən çox hissə”; the last straw “səbr kasası dolmaq”; to nourish a viper in one’s bosom “qoynunda ilan bəsləmək”; to take time by the forelock “fürsətdən istifadə etmək”; to call a spade a spade “necə var, elə demək” (Plutarx); the Gordian knot “dolaşiq iş”, “müskül məsələ”, “əngəl”; the unwritten law “yazılmamış qanun”; Platonic love “platonik sevgi” (filosof Platonun yaradıcılığından götürülmüş frazeologizm); there’s many a slip’ twixt the cup and the lip “arxı keçməmiş hop demə” (Aristotel); one swallow does not make a summer “bir güllə bahar olmaz” (Ezop əfsanələrindən götürülmüşdür); the dog in the manger “nə özü yeyir, nə başqasına verir” (Lukian); take the wolf by ears “özünü riskə atmaq”. (Кунин А. В. Фразеология современного английского языка).

İngilis dili frazeologizmlərinin çoxu Qədim Romaya aiddir.

Bu frazeologizmlər Qədim Roma tarixindən, Qədim Roma yazıçılarının əsrlərindən götürülmüşdür. İngilis dilində istifadə olunan bu frazeologizmlər aşağıdakılardır:

The watches of the night “dəqiq vaxt”; a snake in the grass “əfi ilan” (məkirli, hiyləgər insan); the sinews of war “pul”, “maddi vəsait”; a bed of rose “xoşbəxt, dinc həyat” (Qədim Romada zənginlərin oturduqları yerlərə qızılgül ləçəkləri səpirdilər); the die is cast “püşk atılmışdır”, “qərar qəbul edilmişdir” (Sezarın yürüşləri ilə bağlı yaranmış frazeologizm); be (turn) thumbs down “əlehinə olmaq”, “qadağan etmək”; be (turn) thumbs up “lehinə olmaq” “həvəsləndirmək” (döyüşdə qalib gələn qladiatorun həyatı

imperatorun əl işarələrindən aslı idi, yəni böyük barmağı aşağı salmaq ölüm, yuxarı qaldırmaq isə yaşamaq deməkdir).

İngilis dilinin frazeologizmləri sırasına fransız, ispan, italyan, alman, ərəb, çin dillərindən alınmış frazeologizmlər də daxildir.

İngilis dilindəki bəzi frazeologizmlər latın dilindən fransız dilinə, fransız dilindən də ingilis dilinə keçən frazeologizmlərdir. Məsələn: Homer sometimes nods “hər kəs səhv edə bilər”, “səhvsiz insan yoxdur”; at the Greek Calends “heç vaxt”; to pass under the yoke “məğlubiyyətlə barışmaq”; a word is enough to the wise “arifə bir işarə”.

Fransız yazıçılarının əsərlərinin bir çoxu ingilis dilinə tərcümə olunmuşdur. Onlara misal olaraq Fransua Rable, Jan Batist Moler, Latonten və başqalarının əsərlərini göstərmək olar ki, bu əsərlərdəki frazeologizmlərin bir qismi ingilis dilinin lüğət fonduna daxil olmuşdur.

Fransız dilindən alınan frazeologizmlər: to burn the candle at both ends “ömrünü puç etmək”; to cultivate one’s garden “öz işi ilə məşğul olmaq”; to leap to the eye “diqqəti özünə cəlb etmək”; let us return to our muttons “söhbətimizə qayıdaq”; place of arms “müharibə meydanı”, “əməliyyat meydanı”; to pull the devil by the tail “ehtiyac içində olmaq”, “yoxsulluq çəkmək”, “ağır vəziyyətdə olmaq”; pure and simple “ümumiyyətlə”, “şübhəsiz”, “əlbəttə”; castles in Spain “xam xəyal”.

İngilis dilindəki frazeologizmlərin bəziləri qədim fransız dilindən götürülmüşdür.

Məsələn: to cry havoc “dağıtmaq”, “güclü zərbə endirmək”; to curry favour with somebody “yaltaqlanmaq”, “qılığa girmək”; a bird in the hand is worth two in the bush “soğan olsun, nağd olsun”; look not a gift horse in the mouth “bəy verən atın dişinə baxmazlar”.

Ədəbiyyat

1. Adilov M.M. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı, 1974.
2. Kazımov N.M. Müqayisə fikri fəaliyyətin əsasıdır. Bakı, 1966.
3. Hacıyeva Ə. İngilis və Azərbaycan dillərində frazeologiyanın əsasları.

**Ч.Салимова,
Н.Гаджиева**

**Лексико-семантический анализ фразеомов
в английском языке**

Резюме

В статье анализируется целостность лексического и семантического содержания некоторых фразеологических сочетаний считающимся самыми древними. Различаются письменные функции с положениями фразеомов в идиомов и в современном языке. В результате выясняется что фраземы различающиеся с поетизмом и стабильностью зарабатывает своего консервативного положения.

Статья посвящена изучению закономерностей созданий словосочетаний. Важно отметить что первым кто заговорил о необходимости рассматривания фразеологии как отдельного раздела языкознания был советской языковед Е.Д.Поливанов.

**SH.Salimova,
N.Gadjieva**

**Lexical-semantic analyzing of some phrasems which are
used in english
Summary**

Some phrasal units which are accepted as the most historical elements in our language were analyzed by their lexical construction and semantic integrity in the article. Places of phrasems in proverbs and its function in writing (official) language were analysed parallelly with (were compared with) our modern language. As a result it is cleared that phrases which are different with their poetism and stabilizm tooe their most unchangable place in proverbs.

Studying the conformity of any word combinations is a very important problem. Phraseological combinations, which were used to be called by some western linguists as Idioms comprises one of the colorful, rich and expressive parts of any language.

**Rəyçi: Nuriyyə Rzayeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**

SONAXANIM İMANOVA

AzTU

sonaxanim.@.mail.ru

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN TƏHSİLİNİN İNKİŞAFI TARİXİ

Açar sözlər: Azərbaycan təhsili, tarix, inkişaf, model, Avropa ali təhsil sistemi

Ключевые слова: Азербайджанское образования, история, развития, - модель, Европейский систем высшего образования

Key words: Azerbaijan education, history, development, model, Europe system of higher education

Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev qeyd etmişdir ki, “Təhsilimiz xalqımızın bu günü, millətimizin, dövlətimizin gələcəyi üçün ən vacib hissədir”.

Azərbaycan coğrafi yerləşməsinə, tarixi təcrübəsinə, mənəvi keyfiyyətlərinə və ənənələrinə görə nadir ölkədir. Azərbaycan özündə həm şərq, həm qərb dəyərlərini birləşdirir. Azərbaycan həm Asiya, həm Avropaya aiddir və söhbət təhsildən gedərkən də bu cəhətdən müəyyən əlamətləri ilə təzahür etməkdədir. Əsrlərdən Azərbaycanda klassik şərq təhsil sisteminin modeli işləsə də, XIX-XX əsrlərdə bütünlükdə Avropa sistemi tətbiq edilmişdir. Lakin, tarixən mövcud olmuş təhsil ənənələri də, yeni modelləri ilə üzvi qaynayıb qarışmışdır. Ona görə də söhbət bu gün Avropa ali təhsil məkanının genişlənməsindən, həm də yalnız Avropaya deyil dünyaya doğru açıqlığından gedirsə, burada Azərbaycan misilsiz töhvələr verə bilər. Məhz yeniliyin və ənənəviliyin mütərəqqi xüsusiyyətlərini özündə qovuşdurduğundan Azərbaycan Ali təhsil məkanına qatılan bir sıra ölkənin xüsusən mərkəzi Asiya dövlətlərinin prosesə daha əvvəl qatılması üçün son dərəcə münasib körpü olmaq imkanındadır.

Dövlət siyatənin strateji mahiyyətinin irəli gələn mühüm amillərin təsiridir ki, avroatlantik məkanına inteqrasiya kursu seçmiş respublikamız Avropa ölkələrinin 1999-cu il iyunun 19-unda Boloniya şəhərində imzaladıqları birgə bəyanata qoşulmaqla bu coğrafi məkanda qəbul olunmuş vahid təhsil standartlarını dəstəkləmişdir. Beləliklə də, Boloniya prosesinə qoşulan ölkələr, o cümlədən Azərbaycan müəyyən olunmuş 6 əsas prinsipə riayət etməklə, ümumavropa məkanında təhsil tələbə mübadiləsini aparmışdır. (2 səh 134) Əsası müstəqil Azərbaycan dövlətinin banisi, ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş quruculuq, milli dövlətçilik siyasəti nəticəsində qısa dövr ərzində dövlətimizin hüquqi, sosial bazası yaranmış, müstəqilliyi möhkəmlənmiş, ölkəmizin dünya birliyinə inteqrasiya istiqamətində çox ciddi addımlar atılmışdır. Ölkəmizin beynəlxalq arenada yeri və mövqeyi daha da möhkəm-

lənmiş, nüfuzu artmış, ölkəmizdə yoxsulluğun səviyyəsi minimuma enmişdir.(3№.39(8454)).

Nəticədə, cəmiyyətdə əsas dəyərlərdən sayılan humanizm ideyalarının daşıyıcıları olan nəsillər yetirir, bir şəxsiyyət kimi insan dəyərini, onun azadlığını, bacarığını aşkara çıxarmaq hüququnu qəbul edən prinsipləri insan münasibətlərinin norması sayan normal cəmiyyət üzvləri formalaşır və onlar hər cür fani başqalarının nöqtəyi-nəzərinə, biliyinə hörmətsizliyi qəbul etmirlər.Sadalanarlardan məlum olur ki, təhsilin strateji mahiyyətini təşkil edən amillər çeşidli və çoxşaxəli idi isə problemi araşdırmağı qərarlaşdırarkən qarşımıza belə bir məqsəd qoymuşduq ki, bu məsələlərin aspektlərini tədqiq edək. Zənnimcə bir elmi əsər çərçivəsində həmin problemi tam araşdırmaq mümkün deyil.

Təhsil prosesinin həyata keçirilməsinin bir vasitəsi də siyasətlə bağlıdır. Qədim mütəfəkkirlərdən Aroistokrat yazır ki, “siyasətin məqsəd və funksiyası, insan birgə yaşayışını idarə etmək vasitəsi ilə, ümumi rifahı ayrı adamların rifahı ilə əlaqələndirməkdən ibarətdir. (7səh 108)

Ümummillə Liderimiz Heydər Əliyev müəllimlərə müraciətdə demişdir: “Məktəb elə bir proses orqanizmdir ki, hamı-şagird və tələbə də, müəllimdə, bütün kollektiv də inkişafdadır”.

Bu orqanın canlı, ahəngdar inkişafını təşkil etmək təhsil sahəsində çalışanların hamısının ən başlıca müəssisə rəhbərlərinin vacib vəzifəsidir. Qazanılan müvəfəqiyyət həmin vəzifənin necə yerinə yetirilməsindən ibarətdir.Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat proqramının hazırlanmasının bilavasitə müəllifi olan Heydər Əliyevin ideyaları indi də onun layiqli-davamçısı hörmətli prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilir.Ümummillə liderimizin uzaqgörənliklə həyata keçirdiyi siyasət bu gün öz nəticələrini göstərir. Belə ki. bu şönlə ölkəmizin müasir tələblərə cavab verən millə təhsil sistemi vaxtilə Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə yaradılmış təhsil müəssisələrinin zəngin şəbəkəsi, onların möhkəm maddi-texniki bazası, respublikadan kənarında yüksəkixtisaslı mütəxəssislər hazırlanması əsasında formalaşmışdır.Son 30 ildən artıq bir müddətdə ümummillə liderimizin ciddi önəm verdiyi prioritet istiqamətlərdən biri də təhsilin inkişafı, təhsil işçilərinə müntəzəm diqqət və qayğı olmuşdur.Danılmaz həqiqətdir ki, Heydər Əliyev ömrünü xalqın xoşbəxtliyinə həsr etmiş, Azərbaycanın müstəqilliyi, inkişafı naminə illərlə məzuniyyət götürmədən, istirahət etmədən işləmiş, dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsində, iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə inkişafın təmin edilməsində, millə-mənəvi dəyərlərin dirçəlişində daxili və xarici siyasətin xalqın mənafeyinə uyğun qurulmasında böyük xidmətlər göstərmişdir. Bütün bunlar xilaskar missiyasını icra edən ulu öndərə sonsuz ehtiram və əbədiyyət qazandırmışdır.Ulu öndərimizin mənalı və zəngin həyatı həmişə təhsillə

bağlı olmuşdur: təhsili millətin gələcəyi hesab edən böyük rəhbəri 1993-cü ilin yayında xalqımızın təkidi ilə ikinci dəfə Azərbaycana, hakimiyyətə qayıtdıqdan **sonra** bacarıqlı, peşəkar, işgüzar alimlər, müəllimlər yenidən təhsilin idarə edilməsinə gətirildilər, təhsilə, təhsil işçilərinə dövlət qayğısı artırıldı. Beləliklə, Heydər Əliyevin sayəsində təhsil dövlətin üstün inkişaf etdirilən prioriteti sahəsinə çevrildi. Təhsilin milli tərəqqimizin güclü amilinə çevrilməsi üçün 1998-ci ilin martında "Təhsil sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında" sərəncam imzalandı. Heydər Əliyev komissiyanın yekun iclasında çıxış edərək demişdir: "Təhsil sistemi elə bir sistemdir ki, burada heç bir inqilabi dəyişiklik ola bilməz. Ümumiyyətlə, bizim həyatımızın bütün sahələrində dəyişikliklər təkamül xarakteri daşıyır". Təhsil millətin gələcəyi adlandırılan Ulu Öndər ölkəmizdə təhsil islahatlarının aparılmasını ciddi vəzifə **KİMİ** qarşıya qoymaqla 1999-cu il iyunun 15-də "Azərbaycanın təhsil sahəsində islahat Proqramı"nı təsdiq etmiş, islahatyönümlü tədbirlərin Dünya Bankının Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası ilə birgə həyata keçirilməsinin təşəbbüskarı olmuş və beləliklə də ölkə təhsilinin qabaqcıl dövlətlərin təhsil sistemlərinə inteqrasiyası yolu ilə inkişafına möhkəm zəmin yaratmışdır. Təhsil sistemində islahatların əsas məqsədini Heydər Əliyev belə izah etmişdi: Təhsil sistemində islahatların əsas məqsədi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan təhsil sistemi dünya təhsil sisteminin standartlarına uyğunlaşdırılsın... On illərlə əldə etdiyimiz təhsil prinsipləri gözlənilməli və inkişaf etdirilməlidir. Əgər biz bu yolla gedərixsə, qısa bir zamanda Azərbaycanda təhsil sistemini dünya standartlarına çatdırıb bilərik." Təhsili xalqımızın bu günü, millətimizin, dövlətimizin gələcəyi üçün ən vacib bir sahə hesab edən ümumilli liderimiz Azərbaycan təhsilinin dinamik inkişafını təmin edən fərman, sərəncamlar vermişdir: 13 iyun 2000-ci il tarixdə "Azərbaycan Respublikasının təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında", 18 iyun 2001 -ci il tarixdə "Dövlət dilinin tətbiq işinin təkmilləşdirilməsi haqqında", 09.08.2001- ci il tarixli bəyanat "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü (01. avqust) təsis edilməsi haqqında", "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında". 2 yanvar 2003-cü il tarixli "Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə" fərman. Bunların sayəsində tariximizin, ədəbiyyatımızın, coğrafiyamızın izin öyrədilməsinə, mükəmməl dərslərlər hazırlanmasına, xüsusilə Azərbaycan dilinin öyrədilməsinə, Dövlət dili statusunda təbliğinə diqqət artırıldı, təhsilimiz dünya standartları səviyyəsinə qaldırıldı.

2002-ci il oktyabrın 4-də ölkə başçısının imzaladığı "Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblinin müvafiq texniki bazasının möhkəmləndirilməsi haqqında" sərəncamı milli elm və təhsil sisteminin inkişafında vacib amillərdən biri kimi qiymətləndirilir. Bu sərəncam ümumtəhsil məktəbləri şəbəkəsinin genişləndirilməsinə, maddi-texniki

bazasının möhkəmləndirilməsinə etibarlı zəmin yaratmışdır. “Azərbaycan Respublikasında yeni ümumtəhsil məktəblərinin tikintisi, əsaslı təmiri və müasir tədris avadanlıqları ilə təmin olunmasına dair proqramın (2003-2007-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 fevral 2003-cü il tarixli sərəncamı da ölkədə bu sahədə yaranmış problemlərin aradan qaldırılması yönündə müstəsna əhəmiyyətə malik dövlət sənədi olmuşdur. Beləliklə, bütün həyatı boyu öz xeyirxah əməlləri və ədalətli mövqeyi ilə Heydər Əliyev xalqımızın güvənc yerinə çevrilmişdir. Onun rəhbərliyi ilə reallaşan tədbir və islahatlar Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq aləmə və qlobal iqtisadi mühitə sürətlə inteqrasiya etməsində, ölkənin sosial-iqtisadi istiqamətlərdə ciddi uğurlar qazanmasında, həmçinin müasir tələbata uyğun elmi-pedaqoji kadrların hazırlanmasında mühüm rol oynamışdır. Bu gün əldə edilən ciddi uğurlar Heydər Əliyevin bir dövlət və siyasi xadim kimi ölkə, milli iqtisadiyyat, eiaəcə də onun ayrı-ayrı sahələri qarşısında duran problemlərə kompleks şəkildə yanaşması sayəsindədir. Məhz bu yanaşmanın nəticəsidir ki, sosial-iqtisadi və siyasi istiqamətlərdə qazanılmış müvəffəqiyyətlər biri-birinə təkan verməklə, vahid bir prosesə çevrilir. Eyni zamanda, əsas uğurlardan biri də ondan ibarətdir ki, həyata keçirilən islahatlar içərisində elmin inkişafı prioritet kimi qəbul edilir və həyata keçirilən bütün islahatlar elmi cəhətdən əsaslandırılır. Bu baxımdan qanunların və digər normativ sənədlərin qəbul edilməsində, dövlət proqramlarının hazırlanmasında və s. elm adamlarının yaxından iştirak etməsi, müvafiq mütəxəssislərin iştirakı ilə geniş müzakirələrin aparılması xüsusi qeyd olunmalıdır.

Ədəbiyyat

- 1.,H.Əliyev: Müstəqilliyimiz əbədidir,dönməzdir.Bakı.1995-ci il.
- 2.Heydər Əliyev və Azərbaycan.Bakı.2008-ci il.
- 3.Heydər Əliyev və Azərbaycan prezidenti.Bakı-2003 cü il.
- 4.Əjdər Ağayev: Heydər Əliyev irsində təhsil,elm,milli kadr hazırlığı məsələləri.”Azərbaycan məktəbi” Jurnalı.№6.2004.səh:61-69.
- 5.Heydər Əliyev yolu:Azərbaycan təhsilin yeni inkişaf mərhələsində.Bakı.2007-ci il.

С.Иманова

Гейдар Алиев и история развития образования в Азербайджане

Резюме

Благодаря его отеческой заботе, в 70-80-е годы прошлого столетия был заложен надежный фундамент образования, создан богатый кадровый потенциал. Будучи выдающимся стратегом, Гейдар Алиев именно в эти годы направил все свои старания на рост и усиление интеллектуальных ресурсов. В тот период наблюдалась интенсификация процесса строительства школьных заданий, организация на самом высоком уровне просветительской работы, открывались новые высшие учебные заведения для подготовки специализированных кадров, развивались фундаментальные и гуманитарные науки. Г.Алиев именно в эти годы и направил все свои старания на рост и усиление интеллектуальных ресурсов. В тот период наблюдалась интенсификация процесса строительства школьных зданий и другие учебные заведения.

S.Imanova

G.Aliyev and history the development in Azerbaijan of the education

Summary

National leader where has put lasting trace in our national history as big builder of the independent Azerbaijan educational has considered Heydar Aliyev the educational future of the nation 21 centuries. Notable statesman Heydar Aliyev to the country chief: To this area in all times did, cherish has always done as patron of the science, educational. The Great Leader Heydar Aliyev where has approached the people, he has created conditions an being established in the educational area of the democratic principles. National lider were has pwt lasting trace in our national history as big builder of the independent Azerbaijan education has considered Geydar Aliyev the educational future of the nation 21 centuries. Notable statesment Geydar Aliyev to the country chief ;To this area in all times did,cherish has always done as patron of the science,educational

Rəyçi:

Xavər Hacıyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MƏTANƏT İBRAHİMOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
matanat@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ PREFİKSLİ TÖRƏMƏLƏRİN İSTİFADƏSİ

Açar sözlər: prefiks, törəmə, söz yaradıcılığı, dil, model, məna, xüsusiyyət
Key words: prefix, derivative, word formation, language, model, meaning, feature

Ключевые слова: префикс, производное, словообразование, язык, модель, значение, особенность

Söz yaradıcılığında, ingilis dilini lüğət ehtiyatının zənginləşməsində prefikslərin xüsusi yeri, əhəmiyyəti vardır. Məqalədə ingilis dilində mövcud olan bəzi prefiksli törəmələri nəzərdən keçirəcəyik.

Anti - prefiksli törəmələr. “Anti” prefiksi həm yer dəyişdirici, həm də yer dəyişdirməyən modellərdə iştirak edir və əks qarşıdurma mənasını verir. “Anti” prefiksi aşağıdakı mənalarda isim yaradır:

1. “ Əks istiqamət “, məsələn: anticyclone
2. “ Müvafiq olmayan “, məsələn: antisense , antihero
3. “Kök bildirən sözə qarşı vasitə”, məsələn: antibiotic , antideuterium, antiquark, anti-body – “ an antibody that attacks other antibodies produced by injected lymph cells “, antifeedant - “ a chemical substance that repels plant-eating insects “, antiworld .
4. “İctimai – siyasi cərəyan”, məsələn : antimilitarism , antitechnology – “ opposition to technological research and development, esp. when pursued at the expense of humanitarian interests and values “ ; antifeminism – “ opposition to the beliefs and practices of feminists “.

“Anti” prefikslər həmçinin də aşağıdakı mənalarda sifət yaradır:

1. “ Siyasi – ideoloji nöqteyi-nəzərə qarşı olan əks məna “ , məsələn : anti – war, anti – smoking – “ seeking to stop or curb the smoking of tobacco “.
2. “ Əks – təsir mənası”, məsələn , antifriction , antisickling – “counteracting or inhibiting the sickling of red blood cells characteristic of sickle cell anemia”, antidrug” opposed to the use of narcotics “.
3. “ Normaya müvafiq uyğun olmayan məna “, məsələn : antigrammatical , antilogical.

Müasir ingilis dilində **anti** - prefiksi çox səmərəli sayılır.

“Be” prefiksli törəmələr.

“Be” prefiksi həm yer dəyişdirici həm də yer dəyişdirməyən modellərdə iştirak edir və fel düzəltmək üçün istifadə olunur. Yer dəyişdirici “be” prefiksi aşağıdakı mənaları göstərir :

1. “Təmin etmək, doldurmaq, əhatə etmək”, məsələn:
To becloud - buludlarla əhatə etmək; to bedew - şəh ilə örtmək
To beflag - flaq ilə örtmək
2. “Kökün əks etdirdiyi mənadan məhrum edilməsi”, məsələn :
To bereave , to beland ., to be head
3. “Kökün göstərdiyi mənası kimi ifadə etmək”, **məsələn** :
To beslave - qula çevirmək
To befood - aldatmaq , axmaq yerinə qoymaq
To belittle - azaltmaq , kiçiltmək , balacalaşdırmaq
To bedim - tündləşdirmək , dumanla örtmək
To beblind- kor etmək

Misallardan göründüyü kimi “be” prefiksi isim və sifətlərin kökünə artırılır.

4. “Kök göstərdiyi kimi adlandırmaq”, məsələn :
To belord - lord adlandırmaq
To berogue - dələduz adlandırmaq

Yer dəyişdirməyən modellərdə “be” prefiksi aşağıdakı mənaları verir :

1. Keçiricilik ; təsirli fellər təsirsiz fellərin kökündən əmələ gəlir, əsasən onlar bu söz önləri ilə işlənir : “about , at , against , for , over , to, on, upon , round , with” məsələn :

to bespeak – böhtan atmaq (< to speak about)

to bedraggle – çirkəndirmək (< to draggle with)

to bemoan – ağlamaq , oxşamaq (< to moan about / over / for)

2. İntensivlik; düzəltmə fellər gücləndirmə, tamlılıq, hərəkətin artıqlığını bildirir, məsələn:

to beshiver - “ to shiver to atoms or pieces “

to beslap - “ to slap soundly “

“circum” prefiksinin törəmələri.

“circum”- prefiksi dəyişməyən modellərdə işlənir və müasir ingilis dilində“ yaxınlıqda yerləşən “ mənasını bildirən sifətlərin yaranmasına xidmət edir, məsələn :

circummeridian - meridiaana yaxın

circumlunar - ay ətrafı

circumglobal - yer kürəsi boyu səyahət etmək

circumgalactic – “surrounding or revolting about a galaxy”

Bəzi hallarda “circum” prefiksi üç yer dəyişdirici model üzrə formalaşma verir : **circum + n > N** , **circum + adj > Adj** , **circum + v > V**, məsələn : circumnavigation, circumnavigatory , circumnavigate. Amma ilkin modelini təyin etmək qeyri – mümkündür. Müasir İngilis dilində astrofizika terminologiyı sistemində “circum” prefiksi məhsuldardır.

“Co”- prefiksinin törəmələri.

“Co” prefiksi dəyişməyən modellərdə fəaliyyət göstərir və ümumilik mənasını verir. Bu prefiks aşağıdakıları yaradır :

1. “ ümumilik , birgə iş , əməkdaşlıq , eynizamanlılıq “ mənasını verən isimlər , məsələn : co-education – hər iki cinsin nümayəndələrinin birgə təhsil alması ;

2. “ hər hansı bir şeyin eyni dərəcəsi “ mənası ifadə edən sifət kökündən əmələ gələn sifətlər : məsələn : co – extensive – zamanda və fəzada eyni səviyyədə

3. ümumi, birgə hərəkət mənalı fel kökündən yaranan fellər, məsələn: co–exist – mövcud olmaq , cowork – birgə işləmək

Müasir İngilis dilində “co” prefiksi yalnız **co + n > N** modelində səmərəlidir. Misal kimi aşağıdakı yeni yaranmış sözləri göstərmək olar :

Co – president - president vəzifəsini başqası ilə bölən icraçı

Co -edition - eyni zamanda iki və daha artıq kompaniya tərəfindən çap olunan müxtəlif nəşrlərdən biri **co + v > V** modeli üzrə yeni yaranmış sözlərə çox nadir halda rast gəlmək olar: cochair - sədrliyi bölmək, birgə sədrlik etmək.

Sifət yaranmalar törəmə kimi qeyd olunur, məsələn: Coevolution > coevolutionary

“Ex” prefiksi ilə yaranan törəmələr.

“Ex” prefiks dəyişməyən modellərdə işlənir və iki əsas mənaya malik olur .

1. “ Sabiq” mənasında olan isimləri yaradır, məsələn: Ex – champion, ex – wife, ex - President

2. “ Uzaqlaşdırmaq , istisna, kənarında olmaq”, məsələn :

Exclosure–“an area protected against any intruders” Exterritorial – “extraterritorial; Exterior - xarici”

To exfoliate- “ to throw off scales or flakes; peel off in thin fragments”; “to expatriate - “ to banish (a person) from his native country ; to exhale - nəfəs vermək.

“Ex” prefiksi məhsuldardır. Müasir ingilis dilində o dəyişən modellərdə işlənir və sifətlərin yaranmasına xidmət edir, məsələn: Ex - directory - telefon kitabçasında olmayan: Ex - nest - yuvadan düşmüş (quş)

“De” prefiksi ilə yaranan törəmələr.

Məhsuldar “de” prefiksi həm dəyişdirici, həm də dəyişməyən modellərdə işlənir. Bu prefiks aşağıdakı mənaları göstərir :

1. “ Canını qurtarmaq , məhrum etmək, azad etmək “ Burada de- prefiksi həm dəyişdirici , həm də dəyişməyən modellərdə işlənir. Məsələn : to debark - ağacın qabığını soymaq; to deplume - quşun tüklərini , lələklərini yolmaq; to decarbonizes - kömürsüzləşdirmək

to demonetarize - “ to withdraw from use as a monetary standard “

2. “Kökün bildirdiyi mənaya əks olan hərəkət yaratmaq “Məsələn: to declutch - ayırmaq; to demagnify - mikroskopik ölçüyə qədər azaltmaq; to de-man - zavodda, sənayedə insan qüvvəsini azaltmaq. “De” prefiksinin bu mənası yalnız dəyişməyən modellərdə işlənir. Kökün göstərdiyi “nəqliyyatdan düşmək” mənası geniş istifadə olmur. Bu nəqliyyat vasitələrinin sayının az olmasıyla bağlıdır. Məsələn: to deplane - təyyarədən düşmək; to detrain - qatardan düşmək. “De” prefiksinin bu mənası yalnız dəyişdirən modellərdə işlənir. “De” prefiksində xarakterik olan xüsusiyyətlərdən biri də onun suffiksəl – prefiksəl sözdüzəltmə proseslərində iştirak etməsidir. Nəticədə feli isimlər yaranır (deglidering – planerdən enmək > de – glider – ing). Bundan əlavə “de” prefiksi fel kökündən yaranan və kökündə “de” prefiksi olan bir neçə isim və sifət köklərinin tərkibinə daxil olur.

Ədəbiyyat

1. О.Д.Мешков. «Словообразование современного английского языка». Издательство, «Наука», Москва, 1976, стр. 90-119.
2. П.М. Каральщук «Аффиксальное словообразование в английском языке. Высшая школа, Москва. 1999. стр. 173-176.
3. В. Foster “The changing English language”. London, 1969. p. 8-176.

M.İbrahimova

Using prefixed derivatives in english

Summary

The meaning of the prefix does not necessarily interfere with the origin of the root, but it maintains certain semantic independence. It should be noted that, prefixes are dominant in verbs.

This is also explained by the fact that the English prefix is typical for verbs. Most prefixes affect the lexical meaning of words. However, there are three important situations where the prefixes serve to create the words that are part of the various speeches.

Prefix “be” is in the first place and combining functional meaning with certain lexical meanings it transmits non-transitive verbs into transitive ones. Semantic classification is of great importance for the description of the prefixes. Most of the prefixes were completely assimilated in English and being combined with original English words, they created new words.

**Использование префиксальных производных
на английском языке**

Резюме

Значение префикса не обязательно мешает возникновению корня, но сохраняет определенную смысловую независимость. Следует отметить, что префиксы доминируют в глаголах.

Это также объясняется тем, что английский приставка типична для глаголов. Большинство префиксов влияют на лексический смысл слов. Однако есть три важные ситуации, когда префиксы служат для создания слов, которые являются частью различных речей.

Префикс «be» в первую очередь и сочетает функциональный смысл с определенными лексическими значениями, он передает не транзитивные глаголы в транзитивные. Семантическая классификация имеет большое значение для описания префиксов. Большинство префиксов были полностью ассимилированы на английском языке и в сочетании с оригинальными английскими словами, они создали новые слова.

Rəyçi: Rəhimə Məmmədova
Filologiya elmləri namizədi, dosent

LALANZAR MURADLI

Azerbaijan state oil and industry university

lalazar27@hotmail.com

THE MORPHEME AS THE MINIMAL LINGUISTIC SIGN AND PROBLEMS WITH THEM

Açar sözlər: morfem, dil, işarə, mənalı, kök, söz, xarakterik

Key words: morpheme, language, sign, meaningful, root, word, characteristic

Ключевые слова: морфема, язык, знак, значащий, корень, слово, характеристика

The most important characteristic of the traditional morpheme is that it is conceived of as a unit of form and meaning. For example, the morpheme *un-* (as in *unhappy*) is an entity that consists of the content or meaning on the one hand, and the sounds or letters which express this meaning on the other hand. It is a unit of form and meaning, a sign. The notion of sign may be familiar to most readers from nonlinguistic contexts. A red traffic light, for instance, is also a kind of sign in the above sense: it has a meaning ('stop!'), and it has a form which expresses this meaning. In the case of the traffic light, we could say that the form consists of the well-known shape of the traffic light (a simple torch with a red bulb would not be recognized as a traffic light) and, of course, the red light it emits. Similarly, morphemes have a meaning that is expressed in the physical form of sound waves (in speech) or by the black marks on paper which we call letters. In the case of the prefix *un-*, the unit of form and meaning can be schematically represented as in (1). The part of the morpheme we have referred to as its 'form' is also called *morph*, a term coined on the basis of the Greek word for 'form, figure'.

The pairing of certain sounds with certain meanings is essentially arbitrary. That the sound sequence [ən] stands for the meaning 'not' is a matter of pure convention of English, and in a different language (and speech community) the same string of sounds may represent another meaning or no meaning at all. In complex words at least one morpheme is combined with another morpheme. This creates a derived word, a new complex sign, which stands for the combined meaning of the two morphemes involved. The meaning of the new complex sign *unhappy* can be predicted from the meanings of its parts. Linguistic expressions such as *unhappy*, whose meaning is a function of the meaning of its parts are called *compositional*. Not all complex words and expressions, however, are *compositional*, as can be seen from idiomatic expressions such as *kick the*

bucket 'die'. And pairs such as view and interview, or late and lately show that not even all complex words have compositional, i.e. completely transparent meanings. As we have already seen in the previous chapter, the meaning of the prefix inter- can be paraphrased as 'between', but the verb interview does not mean 'view between' but something like 'have a (formal) conversation'. And while late means 'after the due time', the adverb lately does not have the compositional meaning 'in a late manner' but is best paraphrased as 'recently'.

One of the central problems with the morpheme is that not all morphological phenomena can be accounted for by a neat one-to-one mapping of form and meaning. The first phenomenon which appears somewhat problematic for our notion of morpheme is conversion, the process by which words are derived from other words without any visible marking (to walk - a walk, to throw - a throw, water - to water, book - to book). This would force us to recognize morphemes which have no morph, which is impossible according to our basic definition of morpheme. We have, however, already seen that this problem can be solved by assuming that zero-forms are also possible elements in language. In this view, the verb water is derived from the noun water by adding to the base noun water a zero form with the meaning 'apply X'. Thus we could speak of the presence of a zero-morph in the case of conversion. Note that it would be misleading to talk about a zero-morpheme in this case because it is only the outward expression, but not the meaning, which is zero. More serious problems for the morpheme arise when we reconsider the non-affixation processes mentioned in the previous chapter. While affixation processes usually make it easy to find the different morphemes and determine their meaning and form, non-affixation processes do not lend themselves to a straightforward analysis in terms of morphemes. Recall that we found a set of words that are derived from other words by truncation (e.g. Ron, Liz, lab, demo). Such derivatives pose the question what exactly the morph is (and where it is) that - together with the base word - forms the derived word in a compositional manner.

A similar problem for the morpheme-is-a-thing view emerges from cases like two verbs to fall 'move downwards' and to fell 'make fall'. It could be argued that fell is derived from fall by the addition of a so-called causative morpheme 'make X'. This idea is not far-fetched, given that the formation of causative verbs is quite common in English, but usually involves affixes, such as -ify in humidify 'make humid', or -en in blacken 'make black'. But where is the causative morpheme in to fell? Obviously, the causative meaning is expressed merely by the vowel change in fall and fell ([o] [e]) and not by any affix. A similar kind of process, i.e. the addition

of meaning by means of vowel alternation, is evidenced in English in certain cases of past tense formation and of plural marking on nouns: 1. stick – stuck; 2. foot – feet; 3. sing – sang; 4. goose – geese; 5. take – took; 6. mouse – mice.

Again, this is a problem for those who believe in morphemes as elements. And again, a redefinition in terms of processes can save the morpheme as a morphological entity, but seriously weakens the idea that the morpheme is a minimal sign, given that signs are not processes, but physical entities signifying meaning. Another problem of the morpheme is that in some expressions there is more than one form signifying a certain meaning. A standard example from inflectional morphology is the progressive form in English, which is expressed by the combination of the verbal suffix -ing and the auxiliary verb BE preceding the suffixed verb form. A similar situation holds for English diminutives, which are marked by a combination of truncation and suffixation, i.e. the absence of parts of the base word on the one hand and the presence of the suffix -y on the other hand. Such phenomena are instances of so-called extended exponence, because the forms that represent the morpheme extend across more than one element.

We have to allow for the meaning of a morpheme to be realized by more than one morph, e.g. by a form of BE and -ing in the case of the progressive, and by truncation and -y in the case of diminutives. Another oft-cited problem of the morpheme is that there are frequently parts of words that invite morphological segmentation, but do not carry any meaning, hence do not qualify for morpheme status. Consider for example the following words, and try to determine the morphemes which the words may be composed of: a) infer; b) confer; c) prefer; d) refer; e) transfer. A first step in the analysis of the data in this sample may be to hypothesize the existence of a morpheme -fer (a bound root) with a number of different prefixes (in-, con-, pre-, re-, trans-). However, if -fer is a bound root, it should have the same (or at least sufficiently similar) meanings in all the words in which it occurs. If you check the meanings these words have in contemporary English in a dictionary, you may end up with paraphrases similar to those found in the OED: 1) infer ‘to draw a conclusion’ 2) confer ‘to converse, talk together’ 3) prefer ‘to like better’ 4) refer ‘to send or direct (one) to a person, a book ... for information’ 5) transfer ‘to convey or take from one place, person, etc. to another’.

Those readers who know some Latin may come up with the hypothesis that the words are borrowed from Latin (maybe through French), and that therefore -fer means ‘carry’, which is the meaning of the Latin root. This works for transfer, which can be analyzed as consisting of the prefix trans- ‘across’ and the bound root -fer ‘carry’. Transfer has then the compositional meaning

‘carry across, carry over’, which is more or less the same as what we find in the OED. Unfortunately, this does not work for the other words in above mentioned words. If we assume that in- is a prefix meaning ‘in, into’ we would predict that infer would mean ‘carry into’, which is not even close to the real meaning of infer. The meaning of con- in confer is impossible to discern, but again Latin experts might think of the Latin preposition cum ‘with, together’ and the related Latin prefix con-/com-/cor-. This yields however the hypothetical compositional meaning ‘carry with/together’ for confer, which is not a satisfactory solution. Similar problems arise with prefer and refer, which we might be tempted to analyze as ‘carry before’ and ‘carry again’, on the grounds that the prefixes pre- ‘before’ and re- ‘again, back’ might be involved. There are two problems with this analysis, though. First, the actual meanings of prefer and refer are quite remote from the hypothesized meanings ‘carry before’ and ‘carry again/back’, which means that our theory makes wrong predictions. Second, our assumption that we are dealing with the prefixes pre- and re- is highly questionable not only on semantic grounds. The evidence we have collected so far amounts to the conclusion that at least infer, confer, prefer, and refer are monomorphemic words, because there are no meaningful units discernible that are smaller than the whole word.

To summarize the discussion of the morpheme so far, we have seen that it is a useful unit in the analysis of complex words, but not without theoretical problems. These problems can, however, be solved in various ways by redefining the morpheme appropriately.

References

1. Aronoff, Mark 1976, Word Formation in Generative Grammar, Cambridge: MIT Press.
2. Bauer, Laurie 1988, Introducing Linguistic Morphology, Edinburgh: Edinburgh University.
3. Bauer, Laurie 2001, Morphological Productivity, Cambridge: Cambridge University Press.

L.Muradli

Morfemlər minimal linqvistik işarələr kimi və onlarla bağlı problemlər

Xülasə

Mürəkkəb sözləri ən kiçik mənalı vahidlərə ayırmaq olar. Bu vahidlərə morfemlər deyilir.

Bəzi morfemlər yalnız bəzi digər morfemlə (lərlə) bağlı olduqda baş verə bilər. Bu cür morfemlər öz növbəsində baş verən sərbəst morfemlərdən

fərqli olaraq, qeyri-sərbəst morfemlər adlanır. Bəzi qeyri-sərbəst morfemlər, məsələn, *un-* həmişə sözün kökündən, və ya əsasən mənalı elementdən əvvəl əlavə olunmalıdır, halbuki, digər morfemlər, məsələn, *ity*, *-ness*, or *-less* kökdən sonra işlənməlidir. Qeyd edək ki, qeyri-sərbəst köklər də mövcuddur, yəni kökləri yalnız bir sıra digər morfemlə birlikdə meydana çıxır.

Məqalədə morfemlər və onlarla bağlı olan problemlər haqqında kifayət qədər faydalı məlumat verilmişdir ki, bu da sözügedən məsələ haqqında maraqlananlar üçün faydalı ola bilər.

Л.Мурадлы

Морфема как минимальный лингвистический знак и проблемы с их

Резюме

Мы можем разложить сложные слова на их наименьшие значимые единицы. Эти единицы называются морфемами.

Некоторые морфемы могут возникать только при привязке к какой-либо другой морфеме (ов). Такие морфемы называются связанными морфемами, в отличие от свободных морфем, которые происходят сами по себе. Некоторые связанные морфемы, например, *un-*, всегда должны быть прикреплены перед центральным значимым элементом слова, так называемым корнем, стеблем или основанием, тогда как другие связанные морфемы, такие как *-ity*, *-ness* или *-less*, должны следовать за корнем. Используя терминологию, основанную на латинском языке, *un-* называется префиксом, *-ity* суффикс, причем аффикс является охватывающим термином для всех связанных морфем, которые присоединяются к корням. Заметим, что существуют также связанные корни, т. е. корни, которые встречаются только в сочетании с некоторой другой связанной морфемой.

Rəyçi:

Rəhimə Məmmədova
filologiya elmləri namizədi, dosent

RƏFİQƏ MÜRŞÜDOVA
ADU
murshudlurefiqe@gmail.com

FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ MÜŞAHİDƏ OLUNAN LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏR

Açar sözlər: aktiv leksika, etimologiya, leksik vahidlər, morfemlər, səciyyəvi xüsusiyyət

Key words: active vocabulary, etymology, lexical units, morphemes, characteristic feature

Ключевые слова: активная лексика, этимология, лексические единицы, морфемы, характерная особенность

Bildiyimiz kimi, dilin lüğət tərkibinə həm aktiv həm də passiv nitqdə istifadə etdiyimiz bütün danışıq formalarının toplusu kimi baxmaq və araşdırma aparmaq olar. Xüsusi sosial qruplara məxsus olan söz və ifadələr də dilin lüğət tərkibinə daxildir.

Fransız dilinin fundamental lüğətində minlərlə leksik vahidlər mövcuddur, amma bütövlükdə onların sayının nə qədər olduğunu təyin etmək mümkün deyil. Leksikologiyada iki növ aktiv və passiv leksika mövcuddur. Passiv leksika dedikdə buraya hamıya məlum olan, amma çox geniş formada işlənməyən leksik vahidlər daxildir. Aktiv leksikaya isə dildə daha çox işlənən söz və ifadələr daxildir. Bu baxımdan da onları həm əsas, həm də xüsusi lüğətlərin köməyi ilə təhlil etmək olar.

Bəzən dildə xüsusi termin kimi işlənən sözlər adi danışıq dilində də işlənir və ya əksinə, adi danışıq dilində işlənən sözlər isə xüsusi terminlər kimi işlənir.

Məsələn: imbecilité, idiotie = kəmağıllılıq, axmaqlıq
une souris = siçan (texniki termin kimi)

Dilin lüğət tərkibindəki sözlərin təsvirində etimoloji və morfoloji baxımdan həmişə fərqli meyillərmövcuddur. Leksikoqrafiyanın tarixinə nəzər saldıqda bu leksik meyilləri görmək mümkündür.

XVI - əsrdə tərtib olunmuş ikidilli lüğət - Dictionnaire bilingue (ikidilli lüğət)

XVII - əsrdə təsviri lüğət - Dictionnaire de langue (bu tip lüğətlərdə sözlərin məna və tərifləri təqdim edilir)

XVIII - əsrdə ensiklopedik lüğət - Dictionnaire encyclopedique (ensiklopedik lüğət)

XIX - əsrdə tarixi lüğət - Dictionnaire historique (tarixi lüğət)

XX - əsrdə - What's What (Nə nədir? Bu lüğətlərdə daha çox şəkilli və ya virtual izahatlı informasiya verilir)

Lüğətlərdən danışarkən Fransız dilinin fundamental lüğətindən danışmamaq olmaz. 1954-cü ildə Georges Gougenheim fransız şifahi – danışq dilini tədqiq etdikcə oradakı formalar haqqında statistik məlumatlar vermişdir və dildə daha çox işlənən dil vahidlərinin statistikasını müəyyən etmişdir. Ən çox işlənən sözlər bütün fransızdilli ölkələrdə işlənən sözlərdir. Onun araşdırmasına görə ən çox işlənən dil vahidləri - morfemlər, yəni sözün mənadaşıyan hissəsi, determinativlər, təyinedici sözlər, ara sözləri və zərflərdir. Fransız dilinin əsasını təşkil edən və ən çox işlənən dil vahidlərinə niyə fransız dilindəki “non” – yox sözü daxil edilmir. Bu o qədər də mübahisə yaradan məsələ olmasa da Gougenheimin fikirlərinə etiraz etmək olar, çünki dildə ən çox işlənən dil vahidləri bu dildə danışanın psixi - mədəni reallığını əksətdirməyə xidmət edir.

Komponentlərə görə təhlilə nəzər salsaq görürük ki, semantika dilin lüğət tərkibi və onun inkişafı ilə sıx əlaqəlidir. Semantikada dil vahidi, sema (məna fərqləndirici ən kiçik dil vahidi) özünə xas semantik xüsusiyyətlərə malik olan sözlərdir. Bu semantik xüsusiyyətləri üç hissəyə bölmək olar.

1. Səciyyəvi, fərqləndirici (obligatoire – mütləq) xüsusiyyət

2. Qeyri- səciyyəvi, mütləq (non distinctif, obligatoire) xüsusiyyət

3. Qeyri - səciyyəvi, qeyri - mütləq (non distinctif, non obligatoire) xüsusiyyət

Məsələn: “Masque” – maska sözü üzərində bu təhlilə bir az da aydınlıq gətirək.

Maska - bayram ərfəsində üzü gizlətmək üçün istifadə olunan əşyadır, cansızdır (ümumi isimdir). Müəyyən bir əşyaya onun bu və ya başqa bir səciyyəvi əlamətinə görə ad verilir. Əşyanın qeyri-səciyyəvi xüsusiyyəti isə onun həyatda nəyi əks etdirdiyini bildirir. Sema həmişə leksik sahəyə aid olur. Belə ki, o semantik cəhətdən digər leksik vahidlərə də aid edilir.

Məsələn : ”ata” sözü *ana, oğul, əmioğlu* kimi qohumluq əlaqəsi ifadə edən eyni leksik sahəyə aid edilir.

Ümumiyyətlə, Bernard Pottier (1968) tərəfindən təklif olunan modelə görə semanın sema analizi (komponentlərə görə analiz) eyni leksik sahəyə aid edilir.

Məsələn: “chaise” *fauteuil, tabouret, canapé* bu leksik vahidlərin hamısı eyni leksik mənə daşıyır, hamısı oturmaq üçün istifadə olunur, insanlar üçün nəzərdə tutulub söykənəcikli, qoltuqlu- qoltuqsuz olmasına baxmayaraq hamısı eyni leksik məfhumdur.

SÈME		pour s'asseoir S1	pour une personne S2	avec dossier S3	avec bras S4
S	chaise	+	+	+	-
É	fauteuil	+	+	+	+
	tabouret	+	+	-	-
M	canapé	+	-	+	∅
È					
M					
E					

Hyperonymie (hyponymie) - hiponim

Hyperonyme

INSECTE

Hyponyme

Mouche

Abeille

Fourmi

Hiperonim - insecte (həşarat)

Hiponim - mouche (milçək), abeille (arı), fourmi (qarışqa)

Deməli, hiperonim öz hiponimlərinin mənasını özündə birləşdirən, ümumiləşdirici funksiya daşıyan bir termdir. Kohiponimlər isə hiperonimə (ümumi məfhumu) aid olur. Belə ki, milçək, arı, qarışqa bunların hamısı eyni məfhumu ifadə edir, hamısı həşəratdır.

Hiperonimləri həm də arxisəmlər və ya arxileksəmlər adlandırırlar.

“**Pantonimie**” (pantonimiya) hiperonim səviyyəsində hər hansı bir məfhumu bildirmək üçün işlədilən

bir anlayışdır. Buraya, məsələn ”truc”, ”machin”, ”chose”, ”bidule”

Azərbaycan dilində olduğu kimi bir çox məfhumları (şəxs və əşyaları ifadə etmək üçün işlədilən “şey”) leksik vahidlər daxildir ki, bunlar da müəyyən şəxs, əşya, daha mücərrəd anlayışları ifadə etmək üçün işlədilən pantonimlərdir.

Məsələn: Passe-moi le truc là. –Oradakı şeyi mənə ötür.

Chose est venu me voir hier. –Dünən filankəs (şey) məni görməyə gəlmişdi.

Ne me parlez pas de ce machin, a dit de Gaulle - Mənə bu kəsdən danışmayın Qol dedi.

“Synonymie” (sinonimiya-leksikologiyanın sinonimlər bəhsi)

Sinonimiya dedikdə eyni kontekstdə sintaqmatik meyara əsasən dəyişilə bilən kohiponimlər nəzərdə tutulur.

Məsələn: l'élève et l'étudiant (şagird və tələbə)

Sema-canlı, öyrənci, məktəbdə, ali təhsil müəssisəsində

SÈME		humain	en apprentissage	dans une institution scolaire	dans un établissement d'études supérieures
S É M È M E	élève	+	+	+	-
	étudiant	+	+	+	+

Beləki, hər hansı bir dildə tam (bütövlükdə) üst-üstə düşən sinonimləri çox nadir hallarda tapmaq olar. Əgər belə hala rast gəlinərsə onda bu sosiolinqvistika ilə əlaqədar olan üslubların müxtəlifliyidir.

Məsələn: “chaussures”və “godasse” kimi eyni leksik məna daşıyan sözlərə aid bir haldır.

Belə ki, ikinci söz “godasse”- (başmaq) adi danışiq dilində işlənən sözdür, leksemdir. Kan universitetinin sinonimlər lüğətində belə vahidlərə çox rast gəlmək olar.

Antonymie-Antonimiya

Antonimlər əks mənalı, təsdiq və inkar formada, eyni leksik mənaya malik olan kohiponimlərdir.

Anyonymes stricts bipolaires-əksmənalı dəqiq antonimlər

Məsələn: mort-vivant, canlı-cansız

Antonymes sériels- ardıcıl antonimlər

Məsələn: scalaire-graduels (skalyar-ardıcıl)

Chaud (e) /tiede/ froid(e) - isti, ilıq, soyuq

Relevant d'un processus - bir prosesdən asılı olan antonimlər

Non cycliques – qeyri-dövrü, qeyri-dairəvi, insanın hal - vəziyyət və fəaliyyəti ilə bağlı olan antonimlər

Məsələn: bébé/enfant /adolescent /adulte-körpə, uşaq, yeniyetmə, yaşlı

Cycliques réversible - dövrü köçürülə bilən, ilkin vəziyyətinə

qayıtmaqabiliyyəti olan, zaman anlayışları ilə əlaqədar olan

Məsələn : lundi/ mardi/ mercredi/ jeudi/vendredi/ samedi/ dimanche – həftənin günlərinin adları

l'hiver / le printemps / l'été / l'automne / - fəsilələrin adları

Cycliques non réversibles – ilkin, əvvəlki vəziyyətinə qayıda bilməyən

Cru/ au bleu/ à point/bien cuit/ refroidi – qırmızı çaxırda bişmiş, daha yaxşı bişmiş, soyudulmuş

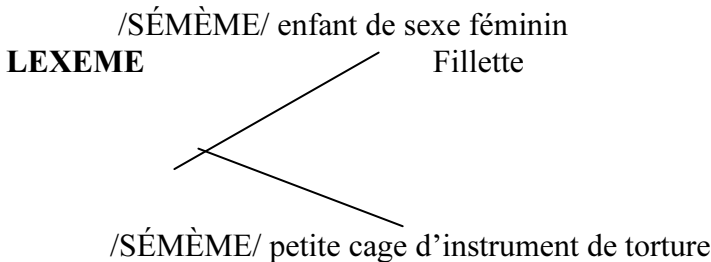
Bien portant/malade/guéri - özünü yaxşı hiss edən, gümrah, xəstə, sağlam
Əslində antonimlərin sinonimlik bir xarakteri var, çünki onların eyni leksik vahidlərdən ibarət olan hiperonimləri var (hətta onların hər iki tərəfi əks olsa belə onların antonimlərxas olan leksik formaları olsada)

Hôte/hôte– 1.sahibkar, sahib 2. qonaq

Invité – 1.dəvət edilmiş, dəvətli 2. qonaq

Polysémie—polisemiya (çoxmənalılıq)

Çoxmənalı sözlərin bir mənası əsas yer tutaraq müstəqil, qalanları isə köçürmə və ya məcazi mənalarda işlədilir.

Məsələn: fillette – 1. qızciğaz 2.dan. butulka (Anjuda 1,3 litrlik butulka)

Deməli, çoxmənalı sözlərin əmələ gəlməsi təsadüfi bir şey hesab edilə bilməz. Sözlün

çoxmənalılığı ya onun birinci həqiqi mənasından ya da ondan əmələ gəlmiş ikinci, üçüncü və s. mənələrdən törəyir. Çoxmənalılığın əmələ gəlməsi üçün eyni səs tərkibindən ibarət olan sözlün müxtəlif mənələrdə işlənilə bilməsi əsas şərtidir. Bu da müəyyən bir əşya və hadisənin,

prosesin, keyfiyyətin və s. adını ifadə edən müəyyən səs tərkiblərinin başqa bir əşyada, hadisədə, prosesdə, keyfiyyətdə olan oxşar əlamət və vəzifənin

adını ifadə etməyə keçməsi ilə əmələ gəlir. Sözlərin bir mənadan başqa bir mənaya keçməsinin müxtəlif yolları vardır.

Vəzifə oxşarlığına, əşyaların, zaman, məkan, material (metonomiya) cəhətdən oxşarlığına,

prosesin nəticəsinə, əşyaların rənginə, formasına, hərəkətin xarakterinə görə adların keçməsi halları mövcuddur.

Danışıq dilində hər hansı bir leksik vahidin tamamilə təkmənalı olması hallarına çox nadir hallarda rast gəlmək olar, yalnız ixtisaslaşdırılmış lüğətin tərkibinə daxil olan “hadron” (güclü, həssas təsirə malik olan kimyəvi hissəcik)leksik vahidləri çıxmaq şərtilə.

Katz və Fodor “canard (ördək) sözündən ənənəvi metodlara əsaslanaraq əmələ gəlmiş yeni mənaların semantik analizini təqdim edir.

Buna bir az da aydınlıq gətirmək üçün bir neçə misala müraciət edək.

Məsələn : Qu’ est –ce que c’est que tous ces canards!

Bütün bu ördəklər nədir belə! (göl kənarında ördəklərin səsinə qulaq asaraq)

Çox vaxt çoxmənalı leksemlər (vahidlər) təkmənalı sözlərə çevrilir.

Məsələn: Oh, j’ ai vu un canard. Mən bir ördək gördüm. (təkmənalılıq)

Oh, j’ ai entendu un canard.(animal ou fausse note d’un instrument à cuivre ou à vent). Oh, mən bir xaric, yanlış not eşitdim.

J’étudie les canards de Lorenz le biologiste. (animal)

Mən bioloq Lorenzin ördəklərini tədqiq edirəm, öyrənirəm.

J’étudie les canards de Louis Armstrong le saxophoniste. (burada yanlış notdan söhbət gedir)

J’ai aperçu un canard (animal et pas le journal à cause de l’instantanéité du procès apercevoir) Mən bir ördək gördüm. (burada isə ördəkdən söhbət gedir, qəzetdən yox)

Mətn (kontekst) daxilində leksik vahidlər arasındakı əlaqə izotopluq adlanır.

Məsələn, ördək və bioloq arasında heyvanla bağlı izotop var, ördək və saksafonçu arasında isə musiqi ilə bağlılıq var.

Deməli, bu da danışıqda leksik vahidin çoxmənalılığına səbəb olan izotopluqdur.

Nəticə

Fransız dilinin tədrisində müşahidə olunan leksik xüsusiyyətlər adlı məqalədə fransız dilində sözün leksik, semantik mənaları aydınlaşdırılır. Dilin lüğət tərkibi, aktiv və passiv nitqdə istifadə edilən və ya xüsusi qruplara məxsus olan söz və ifadələr araşdırılır. Məqalədə fransız leksikoqrafiyasının əsas tarixi dövrləri, leksik meyilləri aydınlaşdırılmaqla təqdim edilir. Müəllif, həmçinin, məqalədə fransız-danışıq dilinin təqdimatına həsr edilmiş Georges Gougenheim fransız dilinin fundamental lüğətindən nümunə üçün şərhlər təqdim etmişdir. Dil vahidləri bu dildə danışanın psixi-mədəni reallığını əks etdirməyə xidmət etdiyindən danışıq

dilində sözlərin çox-mənalılığı, sinonimik cərgələrin mövcudluğu, antonimlər arasındakı sinonimiklik öz əksini tapmışdır. Məqalə leksikanın tədrisində lüğətin öyrənilməsi və istifadəsi baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Besse, Henri et Gallison « Polémique en didactique » .Du nouveau en question, Paris : CLE International, 1980
2. Georges Gougenheim « Dictionnaire fondamental de la langue française », Didier, Paris, 1958
3. Natalia Lopatnikova et Nadejda Movchovitch « Lexicologie du français moderne »
Высшая школа, 1982
4. Le Petit Robert, Paris, 2015 . (dictionnaire)
5. R. Djabbarov « Lexicologie du français contemporain », Bakou -2013
6. Weiss, François « Jeux et activités communicatives dans la classe de langue » Paris, Hachette -1983
7. [http : french.about.com / gi /dynamie / offsite. htm ? site](http://french.about.com/gi/dynamie/offsite.htm?site)

Р.Муршудова

Лексические особенности, наблюдаемые при преподавании французского языка

Резюме

В статье представлены основные исторические периоды французской лексикографии и лексические тенденции. В этой статье мы рассмотрим особенности, связанные с обучением французскому языку. Для того чтобы представить разговорную лексику французского языка, привели в качестве примеров комментарии из фундаментального словаря Жоржа Гугенгеймо. Ввиду того что языковые единицы отражают психо-культурное состояние говорящего, многозначность слов, синонимические ряды и синонимичность среди антонимов нашли свое отражение. Рассматриваются вопросы активной и пассивной лексики. Анализируется также лексика, присущая отдельным социальным группам. Статья важна для изучения и использования лексики в преподавании лексикона. Мы проводим экскурсию к основным историческим лексикографическим источникам, чтобы определить тенденцию развития и динамики словарного запаса французского языка. Приводим примеры из словарных статей, взятых из различных фундаментальных лексикографических источников.

Lexical peculiarities, observed in teaching of French

Summary

In this article, we deal with the peculiarities met in the process of teaching French. The article presents the main historical periods of French lexicography and lexical tendencies. In order to present the conversational vocabulary of the French language, the comments from the fundamental dictionary of Georges Guggenheimo were cited as examples. In view of the fact that linguistic units reflect the speaker's psycho-cultural state, the polysemy of words, synonymous series and synonymy among the antonyms are reflected. The article is of great importance in the field of teaching vocabulary. We are talking about the lexical features that we encounter in the process of teaching the French language.

The problems of the active and passive lexis are dealt with. The lexis, which is used by the researched social groups is also analyzed. We use excursion to the main historical lexicographical data to define the tendency of the development and dynamics of the word stock of French. We give examples from the vocabulary taken from different fundamental lexicographical resources. The article is important for studying and using vocabulary in lexicon teaching.

Rəyçi: Gülnarə Sadıxova
Filologiya elmləri doktoru, dosent

SƏFURƏ İSAYEVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
es.isayeva1@gmail.ru

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZÖNÜ KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏSİ KİMİ

Açar sözlər: sözönləri, köməkçi nitq hissələri, leksik məna, tabelilik əlaqəsi

Keywords: prepositions, functional parts of speech, lexical meaning, subordination

Ключевые слова: предлоги, служебные части речи, лексическое значение, подчинительная связь

Sözönləri dilçilikdə mübahisə doğuran məsələlərdəndir. Belə ki, onların nitq hissələri sistemində yeri probleminə müxtəlif dilçilər fərqli nöqtəyi-nəzərdən yanaşırlar. Bir qrup dilçilər nitq hissələrini leksik-qrammatik söz qrupları adlandırırlar. Bu sözlər bütün xüsusiyyətlərə: morfoloji, semantik, sintaktik, xüsusiyyətlərə əsasən qruplaşdırılır. Digər qrup dilçilər nitq hissələrinin formal-qrammatik qruplar olduğunu söyləyir, yəni sintaktik forma və funksiya baxımından onları şərh edirlər. Üçüncü fikir ona əsaslanır ki, nitq hissələri sözlərin qrammatik qruplarıdır, lakin onları yalnız formal-qrammatik xüsusiyyətlər deyil, ümumiləşdirilmiş qrammatik məna da fərqləndirir.

Bütün yuxarıda nəzərdən keçirilmiş fikirləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, nitq hissələrinə ənənəvi yanaşmanı qəbul etmək daha məqsədəuyğun olardı. Ənənəvi dilçilikdə nitq hissələrinə verilmiş tərif O. Musayevin “İngilis dilinin qrammatikası” əsərində öz əksini tapmışdır: “Dildə mövcud olan sözlər leksik mənalarına, morfoloji əlamətlərinə və sintaktik funksiyalarına görə müəyyən qruplara bölünür ki, bunlara ənənəvi olaraq nitq hissələri deyilir”[1, s. 12]. Bu cür leksik-qrammatik söz qruplarının mövcudluğu heç bir dilçidə şübhə doğurmasa da, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bir-birindən fərqli surətdə şərh olunur. Bu qruplaşmanın əsas prinsipləri L. Şerba tərəfindən müəyyən edilmişdir: leksik məna, morfoloji forma və sintaktik funksiya.

Müxtəlif dilçilik məktəbləri nitq hissələrinin sayında və qruplaşmasında bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənən fikirlərə malik olsa da, onlar öz bölgüsündə sadalanan prinsiplərə əsaslanır. Bəzi dilçilər (rus dilçiləri də daxil olmaqla) nitq hissələrini müstəqil mənalı sözlərə və köməkçi sözlərə bölürlər. Köməkçi sözlər, əsasən, qrammatik funksiyalara malik olan sözlər kimi səciyələndirilir. Onların əşya ilə birbaşa əlaqəsi yoxdur, fonetik cəhətdən zəifdir. Həm ölkəmizdə, həm də qərb dilçiliyində nitq hissələrinin müstəqil və

köməkçi nitq hissələrinə bölünməsinə baxmayaraq, onların arasında dəqiq sərhədlərin olmadığı göstərilir. Belə ki, bütün dilçilər “əsas” nitq hissələrini fərqləndirirlər: feil, isim, sifət, zərf. Adətən, əvəzlik və say da əsas nitq hissəsi statusuna malik olur. Şübhəsiz ki, əsas nitq hissələrinin hətta tərfi belə mükəmməl deyil, lakin bu, obyektiv səbəblərdən irəli gəlir, mürəkkəb bir bölgü sxemi tələb edir. Nitq hissələrinin bölgüləri çox və müxtəlifdir, lakin bizcə, rus və qərb dilçiliyinin tədqiqatlarına əsaslanan və hal-hazırda da öz aktuallığını itirməyən bir bölgünü nəzərdən keçirmək məqsəduyğun olardı. Bu, V. Jıqadlo, İ. İvanova, L. İofikin “Современный английский язык” əsərində şərh etdikləri bölgüdür. Müəlliflər nitq hissələrini üç xüsusiyyətə əsasən fərqləndiyini qeyd edərək müasir ingilis dili üçün sintaktik xüsusiyyətin rolunu vurğulayır və bəzi nitq hissələrinin iki xüsusiyyətə görə fərqləndirilməsinin mümkün olduğunu qeyd edirlər. Belə ki, ingilis dilində mövcud olan nitq hissələrinin bəziləri morfoloji xüsusiyyətlərdən məhrumdur (sözönləri də buraya daxildir) [2, s. 12].

Köməkçi nitq hissələrinə gəldikdə isə, onlar, sözönləri də daxil olmaqla, söyləmin quruluşunda önəmli yer tutur. Lakin əsas nitq hissələri ilə müqayisədə onlar sayca azdır. Ümumiyyətlə, köməkçi nitq hissələri cümlə üzvləri arasında əlaqə yaradan, lakin nominasiyada iştirak etməyən söz qruplarıdır, yəni onlar əşya, hadisə, hərəkət və s. adlandırmır. Sözönlərinə tərif verərkən, adətən, 3 əsas cəhəti nəzərə alırlar: sözünü köməkçi sözdür, yəni elə bir sözdür ki, müstəqil leksik mənaya və sintaktik funksiyaya malik deyil və cümlə üzvü ola bilmir. İkincisi, sözünü əsas nitq hissələri arasında tabelilik əlaqəsi yaratmağa xidmət edən sözdür. Üçüncüsü, sözünü mütləq substantivdən əvvəl durur. Tərkibində sözünü olan söz qrupunda sözünün sol tərəfində, demək olar ki, istənilən nitq hissəsi dura bilər, lakin sağ tərəfdə işlədilən söz həmişə isim və ya onun ekvivalenti olur. Ümumiyyətlə, sözünü sözlər arasında əlaqə yaradan nitq hissəsi olduğu üçün çox zaman hər iki tərəfdən əsas nitq hissələri ilə əhatə olunur. Bəzən isə sözünün sol tərəfində əsas nitq hissəsi olmur. Adətən bu hala başlıqlarda rast gəlinir. Məs: *Across the river and into the trees.*

Mübtədası sözönlü söz qrupu ilə ifadə olunan cümlələrdə də buna rast gəlirik.

On the tables is where you should put it. Bu cümlədə *on* sözünü *put* feili ilə mənaca bağlı olsa da, sintaktik cəhətdən ondan aralıdır. Lakin bir çox dilçilərin fikrincə, sol ünsür işlənməsə belə, implisit şəkildə həmişə mövcuddur və o, sözünün seçimini müəyyənləşdirir.

Elə hallar da olur ki, sözünün sağ tərəfində heç bir digər nitq hissəsi işlənmir. Bu zaman biz “uzaqlaşdırılmış” sözönlərindən danışmış oluruq. Sözönləri 2 halda uzaqlaşdırılmış adlanır:

a) Sözlü birləşmənin obyektini sözlü ilə birləşdirilmiş feildən sintaktik asılılığını saxlayır, lakin ondan uzaqda durur, çünki obyekt sual və ya nisbi əvəzliliklə ifadə olunub.

What investigation are you talking *about*? [9, s. 24]. Still, it would be better to have some idea what he was going back *to*. [10, s. 17]

b) Obyekt feil nəzərən sintaktik dominant rolunu oynayır, yəni əsas mənanı ifadə edir. Bu, adətən, məsdərin atributiv birləşmələrdə (*nothing to laugh at*) və passivdə işlənmiş feil olan cümlələrdə baş verir (*He was laughed at*).

Bir çox dilçilər belə hesab edirlər ki, uzaqlaşdırılmış sözlü artıq sözlü deyil və bu fikri xüsusilə də, b) bəndində işlənən sözlülərə şamil edirlər. Belə ki, bu qrupun sözlüləri asılılıq əlaqəsini yaratmaq funksiyasını yerinə yetirmir. Araşdırmalar onu göstərir ki, öz qəribə mövqeyinə baxmayaraq, uzaqlaşdırılmış sözlü də obyektə qarşı olan istiqamətlənməsini itirmir. Aşağıdakı misalları nəzərdən keçirəndə, bu fərq aydın nəzərə çarpar:

He had no desire *to laugh*. There was nothing *to laugh at*.

Birinci misalda *to laugh* sözlülünün obyektini yoxdur, məsdər sözlüsüz işlənmişdir. İkinci misalda isə implisit şəkildə obyektə istiqamətlənmə vardır. Uzaqlaşdırılmış sözlülərinin işlənməsinin zərflərin işlənməsi ilə oxşar olduğunu və bir çox hallarda zərflərlə omonim olduğuna əsaslanaraq, A. Smiritski sözlülərini ayrı nitq hissəsi deyil, zərfin tərkibində bir qrup kimi nəzərdə keçirməyi mümkün hesab edir [3, s. 376].

Bu fikirlə razılaşmaq olmaz, çünki:

1) Sözlülərinin bu cür işlənməsi hallarına az təsadüf edilir. Əksər hallarda sözlülərinin işlənməsi zərflərin işlənməsindən fərqlənir;

2) Bir çox sözlüləri var ki, onlar zərflərlə omonim deyildir. Məs: *to, at, for, from, among, with, of, into* və s.

3) Əgər sözlüləri zərflə omonimdirsə, bu, konversiya nəticəsində baş verir. Bildiyimiz kimi, konversiya hadisəsi ingilis dilində digər nitq hissələri üçün də səciyyəvidir. Məhz sadaladığımız bu xüsusiyyətlərə görə, də sözlüləri əsas nitq hissələrinə daxil edilmir. Belə ki, B. Xaymoviç və B. Roqovskaya görə, əsas nitq hissələrini fərqləndirən keyfiyyətlərə səciyyəvi sözdüzəldici ünsürlər, qrammatik kateqoriyaların mövcudluğu, onların hər hansı cümlə üzvü kimi işlənməsi daxildir [4, s. 32-33]. Sözlüləri belə xüsusiyyətlərə malik deyildir. Bununla belə, sözlüsüz ki, sözlülərinin də digər nitq hissələrinə oxşar cəhətləri vardır. Onların leksik-qrammatik mənası ayrı-ayrı fərdi mənalardan təcrid olunur. Aşağıdakı misallara diqqət yetirəndə, bunu aydın şəkildə görə bilərik:

In all those years his pale, rather handsome face had never grown any older [11, s. 46].

I had just taken the children upstairs *after* tea was finished, and Linton asleep ... when a maid stepped out of the kitchen [4, s. 212].

Bu misallardan gördüyümüz kimi, həm *in*, həm də *after* sözləri ismin o biri isimlə əlaqəsini göstərir. Bütün sözlərinə xas olan bu “əlaqə” mənası leksik-qrammatik mənadır. Lakin yuxarıdakı misalların hamısı müxtəlif əlaqəni ifadə edir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, sözlərinin leksik mənasını müəyyənləşdirmək digər nitq hissələrinin, məsələn, isim, sifət və ya zərfin mənasını təyin etməkdən çətindir, çünki, onların mənalari daha ümumiləşdirilmiş və abstrakt olur. Lakin bu məna nə qədər zəif olsa belə, həmişə mövcuddur.

Rus germaşünası B. İlyiş özünün “The Structure of Modern English” kitabının “The Preposition” bölməsində sözlərindən geniş şəkildə bəhs etmişdir. Alimin söylədiyi bu fikir isə xüsusilə dəyərlidir: “Bəzən belə fikir söyləyirlər ki, sözləri cümlədə sözlər arasındakı münasibətləri ifadə edir. Əgər bu doğrudursa, onda deməli, onlar dil xaricində mövcud olan heç bir münasibəti bildirmir. Əlbəttə, bu tərifi ilə razılaşmaq olmaz. İki və ya üç sadə nümunə ilə bunu sübut etmək olar” [5 s. 149].

Dilçi alimin sözlərinin tamamilə doğru olduğunu əks etdirən misalları nəzərdən keçirək:

After behaving as badly as possible all day, she came fondling to make it up at night [12, s. 57].

Two o'clock of a morning *before* some dance or party he and Celia and the gang would come to Fatty's ... [10, s. 16].

Bu misallardan aydın şəkildə görünür ki, sözləri ekstralinqvistik aləmin hadisələri arasında əlaqə yaradır. Birinci misaldakı *after* və ikinci misaldakı *before* sözlərinin hər ikisi zaman əlaqəsini bildirir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, sözləri bəzən sırf əlaqə yaratmaq məqsədilə işlədilir. Aşağıdakı misallara nəzər salaq:

If we can identify these three powers of evil much light will clearly be thrown *on* the whole question [11, s. 84].

Belgium is a thoroughly papal state, and there can be little doubt that the presence on the Allies' side of an element so essentially hostile has done much to hamper the righteous cause and is responsible *for* our comparative ill-success [11, s. 86].

I laughed, embarrassed, but not wholly displeased with the role thrust *upon* me [9, s. 22].

Aydındır ki, *on* sözlünün işlənməsi *throw* feili, *for* – *responsible* sifəti, *upon* isə *thrust* feili ilə şərtlənmişdir. Bu sözlərdən sonra məhz adı çəkilmiş sözlərinin istifadə olunması bunu bir daha sübut edir. Belə ki, əvvəlki misallarda işlədilmiş *after* və *before* sözləri cümlənin mənasından asılıdır və kontekstdən asılı olaraq digər zaman sözləri ilə dəyişdirilə bilər.

Dilçilərin bəziləri, o cümlədən, M. Steblin-Kamenski belə hesab edirlər ki, sözlərinin mənası əlaqə yaratdığı sözlərdən kənarında mövcud

deyildir, yəni onlar, leksik mənadan məhrumdur [6, s. 92]. A. Smirnitski və B. İlyiş bu fikrə qarşı çıxıb göstərir ki, hər bir sözü sadəcə əlaqə deyil, müəyyən bir əlaqəni əks etdirir. Əlaqələrin bu cür diferensiasiyası özünün leksik mənası kimi nəzərdən keçirilir. Belə bir fikir hökm sürür ki, sözləri özünəməxsus leksik mənaya malikdir və bu məna hətta söz birləşməsi və cümlədən kənar da özünü büruzə verir. Rus dilçisi V. Burlakova bu fikri dəstəkləyərək yazır: “Sözləri heç də leksik cəhətdən mənasız sözlər deyildir, onların bağlayıcı funksiyası ilə yanaşı, müstəqil semantik məzmunu da vardır” [7, s. 93]. Bir sıra dilçilər öz əsərlərində sözlərinin nəinki leksik mənaya malik olduğunu, həmçinin, polisemiyanın da onlara xas olması fikrini irəli sürürlər. Bu cür fərziyyələr onunla bağlıdır ki, sözlərinin mənasının təhlili zamanı onlar çox vaxt birləşdikləri sözlərin mənasını əks etdirir.

Sözlərini ətraflı şəkildə araşdırmış B. Aksenenko yazır: “Sözləri təkcə cümlədə əsas məna daşıyan sözlər arasındakı məlum münasibətləri ifadə etmək üçün deyil, onlar eyni zamanda, öz mənalarının köməyi ilə bu münasibətlərin məzmununu və xüsusiyyətlərini aşkar etmək və zənginləşdirmək üçün istifadə olunur” [8, s. 37].

Beləliklə, biz sözlərinin mənasının leksik aspektini nəzərdən keçirdik. Yuxarıda qeyd olunan fikirləri araşdırıb razılaşımaq olar ki, sözləri müəyyən leksik mənaya malikdir. Bu məna onlara müstəqil söz statusunu qazandırır. Bundan əlavə, sözlərinin sintaktik funksiyaları da maraq doğurur. Bu məsələ ilə bağlı biz çoxsaylı və bir-birinə zidd olan nöqtəyi-nəzərlərlə qarşılaşırıq. Bəzi dilçilər belə hesab edirlər ki, sözü funksional cəhətdən sözə deyil, şəkilçi – morfemə bərabərdir, çünki o, hallanmanı ifadə etmək üçün istifadə olunur. Dilçi alimlərin digər qismi belə hesab edir ki, sözü morfemlə bərabərləşdirmək olmaz. Bu zaman onlar, ilk növbədə bu fikrə əsaslanırlar ki, səciyyəvi analitik formada işlənən köməkçi sözlərdən (məs: has been) fərqli olaraq, sözləri müəyyən leksik mənaya malikdir. İkincisi, hər hansı bir qrammatik kateqoriya, məsələn, hal kateqoriyası üçün onun ifadəsinin vahid qrammatik formaya malik olması səciyyəvidir. Yəni, bu baxımdan sözü hal şəkilçisi ilə eyniləşdirilə bilməz. Əks təqdirdə ingilis dilində halların sayı sözlərin sayına bərabər olardı. Sintaktik funksiyadan danışarkən biz dilin iki səviyyəsini fərqləndirməliyik: cümlə və söz birləşməsi. Söz birləşməsində işlədilən sözlərinin vəzifəsi sözləri bir-birilə bağlamaqdır. Cümlə səviyyəsinə gəldikdə isə, sözü heç vaxt öz-özlüyündə cümlə üzvü olmur. O aid olduğu isim, əvəzlik və ya cerundla birgə cümləyə daxil olur və onlarla birlikdə bir cümlə üzvü olur.

... and she talks as if she thought *of* living to see it grow a man [12, s. 77].

It was a trying situation *for* us – very trying [13, s. 63].

Lanny dumped his cases *on* the ground and stood looking *along* the sandy track [10, s. 27].

Ədəbiyyat

- 1) Musayev O. İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, Qismət nəşriyyatı, 2007, 608 s.
- 2) Жигадло В.Н., Иванова И.П., Иофик Л.Л., Современный английский язык, Теоретический курс грамматики, М., Изд-во литературы на иностранных языках, 1956, 350 с.
- 3) Смирницкий А.И. Морфология английского языка. - М., Изд-во литературы на иностранных языках, 1959, 440 с.
- 4) Khaimovich B. S., Rogovskaya V.I. A Course in English Grammar. M., Vyssaja Skola, 1967, 298 p.
- 5) Piyish B.A. The Structure of Modern English, L., Prosveshcheniye, 1971, 336 p.
- 6) Стеблин – Каменский М.И., О предлоге и предложном словосочетании. Труды Института языкознания АН СССР, М., 1959 т: IX, с. 237-256
- 7) Бурлакова В.В., К вопросу о лексическом значении предлогов. Л., ЛГУ, 1971.
- 8) Аксененко Б. Н. Предлоги английского языка. М., Изд-во литературы на иностранных языках, 1965, 320 с.
- 9) Levin I. A Kiss before Dying. Simon and Schuster, New York, 1953, 221 p.
- 10) Abrahams P. The Path of Thunder. Higher School Publishing House, 1971, 336 p.
- 11) Huxley A.L. Crone Yellow. Moscow, Progress, 1976, 278 p.
- 12) Bronte E. Wuthering Heights . London, Penguin Books, 1963, 353p.
- 13) Jerome K. Jerome. Three Men in a Boat. Moscow, Higher School, 1976, 158 p.

S.Isayeva

Prepositions as functional parts of speech in modern English

Summary

Prepositions in English has been investigated by too many linguists, but still it requires a thorough investigation. Study of prepositions becomes actual, especially in the typological aspect. As it is known, English and Azerbaijani languages belong to different language groups. So discovering similarities and distinctions demand linguistic study of the given branch of linguistics. We may say, there still occurs uncertainty in the theoretical view

points of the scholars. In this respect the article has been devoted to the place and determination of prepositions in the morphological system of the English language. In the determination of morphological functions of prepositions as to the viewpoints of the scholars also vary from one another.

In this article basing some criteria we make attempts to determine prepositions as functional parts of speech. The indicated viewpoints in the article are substained with examples. We think that the article is of both theoretical and practical importance for English learners.

С.Исаева

**Предлоги как служебная часть речи в современном
английском языке**

Резюме

Несмотря на то, что предлоги в английском языке были исследованы многими лингвистами, они всё еще нуждаются в тщательном изучении. Как известно английский и азербайджанский языки относятся к различным языковым группам. Выявление схожества и различий в этих языках требует лингвистического изучения данной отрасли языка. Мы можем сказать, что в теоретических взглядах лингвистов всё ещё существует неопределённость. В определении предлогов, их функции и места употребления мнения лингвистов разнятся. В связи с этим, мы посвятили эту статью месту предлогов в предложении а также морфологическому составу английских предложений, так же мы интерпретировали различные точки зрения и коротко обобщили.

В определении морфологической функции предлогов мнения ученых так же отличаются друг от друга. В этой статье на базе существующих теоретических данных делается попытка дать определение предлогу как функциональной части речи.

Точки зрения в статье обосновываются примерами. Мы думаем что, эта статья будет иметь практическое и теоретическое значение для изучающих английских язык.

Rəyçi:

Sevinc Zeynalova
Filologiya elmləri doktoru, dosent

LƏTİFƏ MƏMMƏDOVA

ADU

latifa@mail.ru

ALMAN DİLİNDƏ SÖZ VƏ MƏFHUMUN TƏHLİLİ

Açar sözlər: söz, məfhum, fonetik tərkib, səs tərkibi, tələffüz, qrammatik əlamət, məna, dil vahidi

Keyword: article, semanticchange, wordmeaning, lexicmeaning, word, language.

Ключевые слова: слово, единица языка, выражения эмоций, морфологическое строение, смысловое значение

İnsan öz fikrini cümlələr vasitəsilə ifadə edir. Cümlələr sözlərdən ibarətdir. Odur ki, sözsüz bir cümlə təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Bununla belə, söz də cümlə kimi dilin əsas vahididir. Ona görə də sözün mahiyyətini, onun məzmun dolğunluğunu və məna dairəsini müəyyənənləşdirmək zəruridir. Söz ünsiyyət məqsədlərinə xidmət etmək üçün işlədilər, gerçəkliyin hər hansı bir faktını, onun təbiət materiyası kimi, fonetik tərkib vasitəsilə ifadə edən dil vahididir. Ona görə də söz, lügət tərkibinin əsas vahidi kimi öz təbiətinin dolğunluğunu və həqiqinmənasını əlaqəli nitq daxilində bürüzə verir.

Bu o deməkdir ki, hər hansı bir müəyyən səs tərkibinin sözün leksik vahid olması üçün onun hər hansı bir kollektivin üzvləri tərəfindən anlaşılması, qrammatik cəhətdən formalaşması lazımdır. Odur ki, hər hansı bir sözün həm leksik, həm də qrammatik mənası vardır.

Söz dilin nominativ vasitələri sahəsinə aid olub əşyaları, hadisələri, prosesləri və s. bildirir. Bu o deməkdir ki, söz birləşməsi sintaktik mövqeyinə, cümlədəki roluna və mənasına görə sözə yaxınlaşır və o da söz kimi cümləyə əsas vasitə olaraq daxil olur. Lakin bu oxşarlıq söz birləşməsi ilə sözü eyniləşdirmir. Beləki; söz leksik kateqoriyadır, söz birləşməsi isə qrammatik kateqoriyadır. Söz birləşməsi söz kimi nominativ xarakterə malik olub əşyaları, hadisələri və s. ifadə etsə də, onları təklikdə, təcrid olunmuş şəkildə deyil, bir- biri ilə əlaqədə, münasibətdə ifadə edir. Söz müəyyən məfhumları ifadə edərkən öz-özlüyündə o məfhumun başqasına münasibətini göstərmir, lakin söz birləşmələrinin mənasında belə bir əlaqə vardır. (Əlinin kitabı) Söz birləşmələrinin ümumi mənası məhz bu əlaqələr əsasında meydana gəlir. Sözlərin leksik, söz birləşmələrinin qrammatik kateqoriya olması da bununla əlaqədardır.

Sözün materiyasını ifadə edən xarici tərəfi – fonetik tərkibi olduğu kimi, daxili forması da vardır. Sözün bu daxili forması şüurumuzun xarici

aləmə olan münasibəti və onun dərk edilməsi nəticəsində əmələ gəlir. Deməli, hər hansı bir söz bu və ya digər bir anlayışın adını, təfəkkür kateqoriyası olan məfhumlardan birini ifadə edir.

Sözlərə məhz bu baxımdan yanaşdıqda, aydın olur ki, onlar çox rəngarəng mənə variantlarını özündə əks etdirir.

Sözlərin rəngarəng mənə variantlarına malik olması onun ifadə etdiyi məfhumların əmələ gəlməsini təmin etmiş varlığın çoxcəhətli və rəngarəng olması ilə izah edilir.

Sözün fonetik tərkibi onun “təbiət materiyasını” təşkil etsə də, bu fonetik tərkibin sözün ifadə etdiyi əşyanın məzmunu ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bu o deməkdir ki, əşya ilə onun tələffüz forması arasında, həmçinin səs kompleksi ilə məfhum arasında heç bir eyniyyət yoxdur. Əgər sözün səs tərkibi ilə ifadə etdiyi əşyanın məzmunu arasında bir eyniyyət olsa idi, o zaman dünyada müxtəlif dillər yox, yalnız bir dil olardı. Bu o deməkdir ki, əşya ilə onun tələffüz forması arasında, həmçinin həmçinin səs kompleksi ilə məfhum arasında heç bir eyniyyət yoxdur. Bu barədə K. Marks belə söyləmişdir: “Hər bir şeyin adı onun təbiəti ilə əsla əəqədar deyildir. Əgər mən bir adamın adının ancaq Yakob olduğunu bilirəmsə, deməli, onun haqqında heç bir şey bilmirəm.” Əgər sözün səs tərkibi ilə ifadə etdiyi əşyanın məzmunu arasında bir eyniyyət olsaydı, o zaman dünyada müxtəlif dillər deyil, yalnız bir dil olardı.

Müəyyən bir məfhum bütün xalqlarda təqribən eyni cür dərk olunduğu halda, hər xalq bu məfhumu müxtəlif səs tərkibi ilə ifadə edir. „Söz“ sözünün arxasında ayrı-ayrı məfhumlar durur. Deməli „söz“ sözü başqa sözlər kimi çoxmənalıdır. Əgər aşağıdakı nümunəyə nəzər salsaq, sözlərin nə qədər mənə çalarlarına malik olduğunu görürük. Problemi açmaq üçün nümunələrə müraciət edək:

- (1) a. Qalanın qüllələri lap uzaqdan nəzərə çarpırdı.
 - b. Qüllələrdə əlvan bayraqlar dalğalanırdı.
 - c. Qüllənin höndürlüyü 40 metrə çatırdı.
 - d. Digər qüllə təxminən 30 metr hündürlüyündə idi.
 - e. Biz qülləyə dırmandıq.
 - f. Qüllədə məhtəşəm görüntü ilə üzləşdik.
 - g. Qüllənin divarları qalın və bir-birinə paralel altıbucaqlı formasında idi.
- Burada tamamilə fərqli cavablar mümkündür.

(2) a. 7 dəfə qüllə sözü.

b. bir dəfə qüllələr, bir dəfə qüllədə, 4 dəfə qüllə sözü.

c. Qüllə sözü iki dəfə Adlıq Nominativ, Bir dəfə Dativdə.

d. bir dəfə 6, 2 dəfə 5 hərfə. Bu cavabların heç biri səhv deyil. Çünki hər cavabın arxasında „Söz“ barədə müəyyən təsəvvür dayanır. Bu o deməkdir ki, „sözlər“lə sisteməlik çalışan zaman, dəqiq bilmək lazımdır ki,

burada nə anlaşılır. Verilən nümunələrə əsasən iki söz məfhumu əsas götürülür: sintaktik və leksik söz. (lexem).

Əgər, söz cümlədə nəzərə çarpırsa, deməli söhbət söz formasından gedir. Burada sözün təkcə xarici görünüşü, forması nəzərdə tutulmur, həm də hal- Kasus və sıra kimi qrammatik əlaməti də hesaba alınır : (→ Block D)

(3) Qüllənin divarları qalın idi.

→ forma əlamətini bildirən -s

→kişi cinsi, Genitiv, tək.

(4) Qüllənin təpəsində əlvan bayraqlar yellənirdi.

→ Formal əlamət: - en Umlaut+ sonluq

→ Qrammatik əlamətlər: Dativ-yönlük hal, cəm, söz məfhumu və 2 söz növü. Sözlə ümumi mənada maraqlananda, əsasında söz, yaxud leksem dayanır. Lüğətlərdə sözlər mənaya görə lüğət tərkibinin əsas vahidi kimi öz təbiətinin dolğunluğunu və həqiqi mənasını əlaqəli nitq daxilində biruzə verir. Bu o deməkdir ki, hər hansı bir müəyyən səs tərkibinin sözün leksik vahid olması üçün onun hər hansı bir kollektivin üzvləri tərəfindən anlaşılması, qrammatik cəhətdən formalaşması lazımdır. Odur ki, hər hansı bir sözün həm leksik, həm də qrammatik mənası vardır. Qüllə kimi sözün əsasında bir xeyli sintaktik sözlər dayanır. Ayrı -ayrı sözlər bu baxımdan müəyyən leksemi təsvir edir. Bir leksemin arxasında qüllə kimi çoxlu fleksion formalar gizlənir ki, onun da düzgün yazılış qaydası Dudendə verilir.

(5) Turm, der; -es, Türme – qalalar

Dayaq söz flexion formaya malikdir. Nominativ halda, təkdədir. Artikel ismin kişi cinsində olduğunu, morfoloji əlamət daşdığını göstərir. Sondakı -es isə yönlük halın morfoloji əlamətini, təkdə durduğunu bildirir. Die Türme sözündə isə ismin Nominativ cəmdə olduğuna işarə edir.

Normalda bir sözün 8 forması olub müxtəlif forma sırasında yer ala bilər:

gesamt acht Flexionsformen gebildet werden, die in unterschiedlichen Sätzen auftreten können.

(6) Nominativ tək (der) Turm (= Nennform des Lexems)

Təkdə Akkusativ (den) Turm

Təkdə Dativ (dem) Turm

Təkdə Genitiv (des) Turmes

Cəmdə Nominativ (die) Türme

Cəmdə Akkusativ (die) Türme

Cəmdə Dativ (den) Türmen

Cəmdə Genitiv (der) Türme

Bundan başqa, bir dilin özündə belə eyni məfhum müxtəlif münasibətlərlə əlaqədar olaraq müxtəlif səs tərkibi ilə (sözlərlə) də ifadə

oluna bilər. Məfhum və sözə aid olan bütün bu xüsusiyyətlər göstərir ki, söz məfhumun təbiət materiyası olsa da, müəyyən dərəcədə ondan fərqlənir., sözün dairəsi məfhumun dairəsinə nisbətən daha genişdir. Beləki, bir məfhum bir çox müxtəlif səs kompleksinə malik sözlə ifadə olunduğu kimi, bir söz müxtəlif məfhumların oxşar əlamət, hərəkət və xüsusiyyətlərini ifadə etmək xarakterinə də malikdir.

Sözün bütün bu leksik xüsusiyyətləri onun leksik mənasını təşkil edir.

Sözdəki məfhumlardan fərqli bir xüsusiyyət də vardır ki, onlar müxtəlif fonetik dəyişmələr nəticəsində, bilavasitə müəyyən bir məfhumu və ya onun müəyyən konkret əlamətlərindən birini fəadə etmək vəzifəsini itirir. Məsələn: Qüllədən baxanda möhtəşəm görüntü ilə üzləşdik. Mən, qüllə, möhtəşəm, üzləşmək sözləri məfhumları ifadə etdiyi halda ilə sözü bilavasitə heç bir konkret məfhumu və ya məfhumun konkret bir əlamətini ifadə etmir. İlə sözü ancaq iki konkret məfhum arasında əlaqə yaratmaq işinə xidmət edir.

Beləliklə, dildə uzun bir inkişaf prosesi ilə əlaqədar elə bir qrup sözlər əmələ gəlir ki, bu sözlər, vaxtilə nisbətən bu və ya digər konkret məna daşımışlarsa da, indi ən mücərrəd bir məfhumu belə bilavasitə ifadə etmək xüsusiyyətini itirmişdir. Belə sözlər olsa, olsa, ancaq mücərrəd məfhumların ümumi xüsusiyyətlərini ifadə etməyə xidmət edir.

Feillər və sifətlərdə fleksiativ forma daha çoxdur. Burada da söz ad bildirir və lüğətdə işlədilir. Feillərdə İnfinitiv (7 a), sifətlərdə isə sonluqsuz forma, sifət və zərf forması işlənir, ad forması (7b ; ən çox isə təyini sifətlər zəif formada -e olur. (Nennform – 8 b).

(7) a. Feil, ad forması: stell-en

Digər fleksion forma: (ich) stell-e, (du) stell -st, (er/sie) stellt ...

b. Feil, ad forması: sein

Digər dəyişən forma: (ich) bin, (du) bist, (er/sie) ist, (ich) war ...

(8) a. Sifət, ad forması: hoch (zum Beispiel in: Das Gebäude ist sehr hoch.)

Digər dəyişən forma: hohe, höher, höhere, höchste, höchster ...

b. Sifət, ad forması: vorder-e (zum Beispiel in: der vordere Eingang)

Ədəbiyyat

1. H. M. Məmmədov, A. Axundov Dilçiliyə giriş. Bakı -1956
2. Ə. Abdullayev. Y. Seyidov. A. Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı-2007
3. Duden. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Duden. Verlag, 1995
4. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif: 1982
5. В.В.Виноградов. Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии. изд. МГУ.1952

Л.Мамедова

Анализ слов и терминов на немецком языке

Резюме

Слова- это основная единица языка, служаая или знаком наших ронятий о предметах и явлениях окружающего мира или знаком наших представлений об отношениях и других со стороны говорящего, или средством выражения эмоцией и т.д. Каждое слово имеет свою звуковую оболочку, определенную морфологическое строение и выражает известное смысловое значение, знаком которого оно служит. Предложения состоит из слов. Слова является основной единицей языка. В стилистическом отношении фразеологизмы резко отличаются от слов. Основная масса слов стилистически нейтральна. Словарный состав не представляет собой хаотической, не организованной массы лексических единиц; слова группируются в нем по сферам своего употребления, по семантическим и фонетическим связям, по структурным особенностям, причем различного рода связи между словами часто перекрещиваются.

L.Mammadova

Analysis of words and terminology in German

Summary

A word is the basic unit of the language, serving either as a sign of our rhetoric about objects and phenomena of the surrounding world, or a sign of our ideas about relationships and others on the part of the speaker, or a means of expressing emotions, etc. Every word has its own sound envelope, a definite morphological structure and expresses a certain semantic meaning, the sign of which it serves. The proposal consists of words. Words are the basic unit of the language. In stylistic terms, phraseological units differ sharply from words. The bulk of words are stylistically neutral. The vocabulary does not represent a chaotic, unorganized mass of lexical units; words are grouped in it according to the spheres of their use, by semantic and phonetic connections, by structural features, and various kinds of connections between words are often crossed

Rəyçi: Yasif Mürşüdoğ
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ФИРАНГИЗ МАХМУДОВА
Институт Языкознания им. Насими НАН
mahmudovafirangiz@gmail.com

О ВЕРБАЛИЗАЦИИ ФРЕЙМА «ПАТРИОТИЗМ» В РУССКОМ ДИСКУРСЕ

Açar sözlər: diskurs, vətənpərvərlik, konseptual məzmun, türk faktoru, göç.

Ключевые слова: дискурс, патриотизм, концептуальное содержание, тюркский фактор, эмиграция.

Key words: discourse, patriotism, conceptional content, turkic factor, emigration.

Русский патриотический дискурс складывается на протяжении длительного исторического времени и является многогранным и очень сложным.

Концепт «любовь к родине» обнаруживается уже в первых литературных памятниках на русском языке. Считается, что первым произведением на русском языке было «Слово о Законе и Благодати» митрополита Илариона. Это слово является проповедью XI в. Здесь впервые говорится о русской земле и возносится благодарность Богу и князю Владимиру, что он принес христианство в Русь.(3) Безусловно, к числу патриотических произведений Древней Руси следует отнести «Слово о полку Игореве». Следует отметить, что и со «Словом о полку Игореве» дело обстоит не просто. Фактически Игорь со своей дружиной отправляется грабить половецкие земли, но попадает в плен. Патриотизм «Слова» строится вокруг этого события. Тот же Игорь в конце концов, как известно из учебников по истории, гибнет от рук своих же русских крестьян, подвластных ему деревень.(1) Таким образом, как исторический персонаж князь Игорь мало подходит для национального героя, но характерно, что национальное сознание делает из него образца патриотизма. С точки зрения патриотизма и патриотического дискурса знаменательно даже не столько само «Слово», сколько отношение к нему в русской среде. В этом смысле весьма знаменательно издание 1983 г. Издание подготовлено академиком Д.С.Лихачевым, который является также автором вступительной статьи.(1) На наш взгляд, эта вступительная статья имеет самостоятельную ценность как фрагмент патриотического дискурса. В самом «Слове» выражение *Русская земля* является ключевым. Оно не формально ключевое, а действительно является и приоритетным, и объединяющим все фрагменты текста. В статье Д. С. Лихачева данный концепт также становится ключевым, что

придает особый колорит статье, с другой стороны, делает ее как бы историческим ответом «Слову». Следует отметить еще одну особенность. В структуре «Слова о полку Игореве», разумеется, выражение *Русская земля* также наполнено концептуальным содержанием. Однако во вступительной статье Д. С. Лихачева оно в значительной степени отличается. Концептуальное отличие состоит в том, что выражение *Русская земля* у Лихачева представлено уже в системе ценностей нового времени, оно реализуется уже в русском патриотическом дискурсе XX столетия. На наш взгляд, это очень интересная особенность, проявляющаяся в органической связи концепта с дискурсом. Формальных различий между одним и тем же языковым выражением в двух разных дискурсах не существует. И в «Слове», и во вступительной статье к памятнику оно неизменно. Но существенно то, что картина мира, характеризующая сознание, в том числе и языковое, двух адресантов, совершенно разное. Несмотря на весь патриотический пафос, для автора «Слова» и его читателей *Русская земля* это просто земля, где живут русские люди. Это скорее образ собственности, чем родины. Разумеется, концепт «собственность» в этом дискурсе не лишен и других когнитивных признаков, точно так же, как и отношение к собственности не исключает интимного содержания. Как отмечалось выше, издание осуществлено в 1983г. Особое значение в эти годы имеет развитие русского патриотического дискурса, наряду с советским. Вообще советский патриотизм представлял собой совершенно уникальное явление. В те годы проповедовался советский патриотизм, а национализм подвергался критике как явление реакционное. *Национализм* встречался исключительно в конфигурации *буржуазный национализм*. Концепт «патриотизм» не увязывался с представлениями о любви к «маленькой родине», хотя само слово *патриотизм* могло встречаться в конфигурации даже со словом *деревня*. Важнейшим общественно-политическим движением, существовавшим в советские годы, было развитие русского национального самосознания как бы наперекор советскому патриотизму. Не секрет, что в советские годы как за рубежом, так и в России существовало представление о том, что Советы Россию затоптали, что России фактически не существует, она принесена в жертву Советскому Союзу. Поэтому в послевоенные годы начинает формироваться чисто русский патриотизм, мало отличавшийся от национализма. В.Гроссман в своем знаменитом романе «Жизнь и судьба» утверждает, что стимул для развития русского национализма дал И.В.Сталин, который в своих речах подменил выражение *советский народ* выражением *русский народ*. Ему принадлежат крылатые фразы военных лет типа *русский народ непобедим* и т.п.(4) Можно сказать, что дискурс русского

патриотизма начинает формироваться с эпохи Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. и развивается по нарастающей вплоть до 1991 г., когда строй и страна были уничтожены. В этот новый исторический период на арену выходит уже национализм и даже фашизм, который уже не скрывается. Характерной особенностью этого времени является и диффузность (проницаемость одного в другое) патриотической парадигмы в целом, что проявляется и в дискурсе, его приоритетах и штампах. Иными словами, дискурс не дает возможности разграничить элементы патриотизма и национализма. В результате этих процессов Россия имеет 53 националистических организаций, включая и откровенно нацистские.

Также можно отметить, что исключительную роль в усилении фрейма «патриотизм» и расширении его границ сыграл «тюркский фактор». Следует отметить, что «тюркский фактор» непосредственно связан с выходом в 1975 г. книги О.Сулейменова «Аз и Я». История как самой книги, так и вокруг нее, хорошо известна. Кроме того, в наши задачи не входит анализ ни того, ни другого вопроса. В рамках нашего исследования можно просто отметить, что выход в свет книги О. Сулейменова и постепенный рост популярности как самой книги, так и поднятых в ней идей в тюркских республиках страны сыграл огромную роль в «оппозиционном» развитии русского патриотизма. Поскольку предложенный тюркским фактором стимул был достаточно значительным, столь же серьезным оказался и рост «патриотизма».(5) В данном контексте термин *патриотизм* является условным, поскольку озлобленность, с которой была встречена книга даже в научных кругах, привела к резкому росту фактического великорусского шовинизма, только с большой натяжкой подводимого под аморфное обозначение *патриотизм*. Считается, что книга вызвала резкое неприятие в широких кругах, но даже ученые, академические круги, ее не приняли. На наш взгляд, и академические круги по отношению к «Аз и Я» проявили «националистическое неприятие», которое не мог скрыть покров научности. В данном случае именно предисловие академика Д.С.Лихачева и представляет патриотический дискурс, оказавшийся под влиянием «тюркского фактора». Издание «Слова», сопровождаемое внушительной вводной статьей Д.С.Лихачева, относится к 1983 г. Фактически оно является «патриотическим» ответом на книгу О.Сулейменова. Таким образом, фрейм «русский патриотизм» во второй половине XX в. обогащается антитюркскими настроениями.

Следует так же отметить, что в начале XX в. если одна из ведущих идеологием марксизма призывала пролетариев всех стран соединяться, то идея интернационализма становится определяющей для

социалистического сознания. Не случайно национализм в советские годы даже не употребляется без определения *буржуазный*. Таким образом, штампами советского дискурса становятся устойчивые словосочетания *пролетарский интернационализм* и *буржуазный национализм*. Огромное количество честных людей, единственным преступлением которых была любовь к своей родине, были репрессированы советской властью и расстреляны как буржуазные националисты. Советская власть дистанцировалась от всяческого национализма, патриотизм же ассоциировался уже не с русским народом, а с советским. В этих условиях чисто русский патриотизм и патриотический дискурс, служивший непосредственным полем вербализации фрейма «патриотизм», формировался в эмиграции, которую в России называли *белоэмиграцией*.

Эмигрантский патриотический дискурс также поддается дифференциации в идеологическом отношении. Здесь также можно определить такие крайние полюса, как фашизм, с одной стороны, и собственно патриотизм, – с другой. В центре внимания закономерным образом оказались знаковые фигуры русского зарубежья. В этом смысле весьма знаменателен сборник трудов таких русских мыслителей зарубежья, как Н.А.Бердяев, Г.В.Флоровский, В.В.Зеньковский, Б.П.Вышеславцев, Г.П.Федотов, П.А.Сорокин. Знаменательно и время осуществления такого издания: 1990. Буквально год спустя развалилась и страна и соответственно вся та идеологическая база, на которой строилась тоталитарная система. Сборник интересен тем, что в нем представлены основы русской национальной или патриотической идейности. Самые разные представления об исторических судьбах страны и народа, их роли в жизни человечества, о прошлом и будущем России под разным углом зрения даются в произведениях этих ученых. Сборник называется «О России и русской философской культуре. Философы русского послеоктябрьского зарубежья» (2). На наш взгляд, мыслители, труды которых вошли в этот сборник, вряд ли с полным на то основанием могут быть названы философами. Исключение составляет только Н. А. Бердяев. Во всяком случае, если ориентироваться на западную философскую мысль, а также на греко-римскую античность, то перечисленных ученых скорее можно назвать историками культуры, чем философами. Об этом свидетельствуют и сами произведения, включенные в сборник. Они не о философских проблемах, а о судьбе России: «Русская идея», «Пути русского богословия», «Национальное и вселенское», «Будет ли существовать Россия», «Основные черты русской нации в двадцатом столетии» и т.д.(2) Характерной является и вступительная статья издателей. На протяжении всей этой вступительной статьи они как будто извиняются за некоторое отступление от принципов «пролетарского интерна-

ционализма» и приглашение к внимательному прочтению и пониманию вчерашних «отщепенцев». Это настроение составляет как бы сквозной мотив сборника. Любовь к Родине составляет главную тему и вступительной статьи, и включенных в сборник работ.

Наиболее показательна с точки зрения патриотического дискурса и фрейма «патриотизм» статья Г.П.Федотова «Будет ли существовать Россия?» Для понимания существующего на протяжении 200 лет в русском сознании фрейма «патриотизм» достаточно провести анализ этой статьи. Статья очень небольшая – всего 12 страниц. На фоне книги Н.А.Бердяева «Русская идея», в которой почти 300 страниц, статья Г.П.Федотова похожа на эпизодическую заметку. Однако ее, видимо, совершенно не случайно поместили в сборник. Суть выбора в том, что в статье ставятся все основные вопросы, волновавшие русских патриотов на протяжении всего прошлого столетия. Кроме того, тональность статьи дает возможность понять, что сборник вовсе не нацелен на раскрытие содержания русской философии, ее истории, места и роли в мировой философии. Весь сборник представляет собой реакцию на больные вопросы.

В статье Г.П.Федотова знаменательно уже само название: «Будет ли существовать Россия?» (2, с.450). Вопрос сегодня может показаться надуманным, однако для автора и людей его времени и круга именно вопрос о существовании России был ключевым и первостепенно важным. В этой связи совершенно необходимо указать на одно особое обстоятельство: для патриотов существование России связано исключительно с ее существованием в границах Российской империи, всякое иное существование этой страны для них абсолютно ущебно. Следовательно, когда Г.П.Федотов задается вопросом о существовании России, он имеет в виду именно ту великую страну, которую он покинул. В этом смысле в высшей степени симптоматичны рассуждения автора об уничтожении самого имени страны. Он пишет: «Многие не видят опасности, не верят в нее. Я могу указать симптомы. Самый тревожный – мистически значительный – забвение имени России. Все знают, что прикрывающие ее четыре буквы СССР не содержат и намек на ее имя, что эта государственная формация мыслима в любой части света» (2, с.450). Знаменательность подобного рассуждения заключается в том, что Федотов здесь допускает сознательную натяжку. Дело в том, что он не мог не знать о существовании России в составе СССР. Следовательно, ни с Россией, ни с именем ровным счетом ничего не происходит. Почему же он пытается убедить и себя, и людей, не знающих о том, что Россия стала одной из союзных республик (допустим, что такие существовали), в том, что страны с таким именем уже нет. Или страна

есть, но имени такого более не существует. Суть в том, что для него Россия не может быть одной из равноправных республик, входящих в СССР. Для него Россия равна СССР. Вот почему он с уверенностью говорит об исчезновении имени этой страны. Другой вывод состоит в том, что для него просто не существует всех этих остальных союзных и равноправных республик. Таким образом, патриотический дискурс зарубежья как существенный элемент или приоритетный знак включает в себя «имя страны». Как тут не вспомнить шекспировское «что значит имя, роза пахнет розой, хоть розой назови ее, хоть нет». Не случайно указание Федотова на мистический характер забвения имени. И это при том, что имя существовало, но в другой ипостаси.

Проведенный анализ позволяет выделить фундаментальные концепты, составляющие ядро фрейма «русский патриотизм». На основе рассмотренных текстов это концепты «христианство», «покровитель всех славян», «православие», «особая миссия», «противостояние Востоку», «противостояние исламу», «союз», «великое страдание», «Россия – объект для агрессии», «все враги», «все хотят разделить Россию», «русские – учителя», «все народы неблагодарны», «Россия имеет право на все» и т.д. Разумеется, семантические множители могут быть детализированы. Точнее, каждый из отмеченных концептов может быть разделен на семантические множители. Существуют традиционные концепты, занимающие устойчивое место в структуре фрейма «русский патриотизм».

Литература

1. Слово о полку Игореве. М.: Художественная литература, 1983, 222с.
2. О России и русской философской культуре. Философы русского послеоктябрьского зарубежья. М.: Наука, 1990, 528 с.
3. Слово о законе и благодати. Митрополит Иларион, сер. XI в.
4. Жизнь и судьба человека. В.С.Гроссман, М., 1960, 247с.
5. Аз и я. О.Сулейменов. Алма-Аты; 1975, 112с.

F.Mahmudova

Rus diskursunda “vətənpərvərlik” freyminin verballaşması haqqında

Xülasə

Məqalə rus diskursunda “vətənpərvərlik” freyminin verballaşmasının tədqiqatına həsr olunub. Məqalənin təhlili diaxronik metod əsasında qurulub. Beləki, tədqiqat rus ortodoks əlyazmaların qədim nümunələrindən sayılan

materialların öyrənilməsi ilə başlamışdır. Kitabda “rus vətənpərvəliyin” spesifikası açıqlanmışdır. Eyni zamanda, tədqiqat işində XIX-ci əsrin sonu, Sovet İttifaqı illəri və post-sovet dövrü ölkənin əhəmiyyətli dövrləri kimi müəyyən əsərlərin əsasında araşdırılmışdır. Tədqiqat nəticəsi olaraq, məqalədə “rus vətənpərvərliyi” freyminin özəyini formalaşdıran fundamental konseptlər önə çəkilmişdir. Məsələn, Bundan əlavə, bu freymdə sabit yer tutan ənənəvi konseptlər vurğulanmışdır və misallar üzərində təhlil olunmuşdur. Bununla yanaşı, freymin verballaşması emigrasiyada olan rus yazıçıların əsərlərində öz əksini tapmışdır. Rus diskursunda “vətənpərvərlik” freymin müəyyən dövrlərdə tarixi inkişaf yolunu müşahidə edərkən, mühüm nəticələr əldə olunmuşdur.

F.Mahmudova

About verbalization of the frame “patriotism” in the russian discourse

Summary

The article is devoted to the study of verbalization of the frame “patriotism” in the Russian discourse. The analyses of the article is based on the diachronic principle. Therefore, the research starts with the material considered one of the ancient samples of the Russian orthodox chronicles. Historically being complicated for interpretation, the book revealed the specifics of the “russian patriotism”. At the same time, it is followed by the investigation of the later essential periods of the country, such as the end of the XIX c., the years of the Soviet Union and post-soviet period. Within it, verbalization of the frame finds it’s reflection in the works of the Russian emigration. Observing the historical way of developing of the frame, the considerable conclusions are presented. As a result of investigation, the fundamental concepts building the nuclear of the frame “russian patriotism” are highlighted in the article. Also, the traditional concepts taking stable place in this frame are stressed out and presented through specific examples.

Rəyçi: İlham Tahirov
Filologiya elmləri doktoru

XOŞQƏDƏM HÜSEYNZADƏ
ADNSU
khanim.huseynzade@mail.ru

VERBILDLICHUNG DER SPRICHWÖRTER UND IHRE AUSDRUCKSFORMEN IM DEUTSCHEN UND IM ASERBAIDSHANISCHEN

Açar sözlər: atalar sözü, bitmiş fikir, ümumi müşahidə, müxtəlif həyat sahələri, əhatə etmək

Ключевые слова: пословица, готовые идеи, общие наблюдения, разные жизненные пространства, охватывать

Key words: proverb, ready-made ideas, general observations, different living spaces, embrace

Die Sprichwörter sind erstarrte, im Volksmunde umlaufende kurze Sprüche: Sie existieren meistens nicht in Form eines Wortes, sondern in der eines Satzes und drücken bildlich nicht irgendeinen einzelnen Begriff, sondern einen abgeschlossenen Gedanken aus.

Die Bildhaftigkeit ist ein hervorstechendes Kennzeichen, des Sprichwortes. Auf ihr beruht geradezu das Wesen und auch die Wirkung die weitaus größten Teils der Sprichwörter. Friedrich Seiler (Deutsche Sprichwörterkunde. München, 1922, S.2) definiert die Sprichwörter als „im Volksmund umlaufende, in sich geschlossene Sprüche von lehrhafter Tendenz und gehobener Form“, z. B. Es ist nicht alles Gold, was glänzt. Er grenzt sie damit in zweierlei Hinsicht gegen die sprichwörtlichen Redensarten ab. Diese leben ebenfalls im Volke und es fehlt ihnen vor allem die innere Geschlossenheit. Während das Sprichwort jedes Mal eine vollständige Aussage macht und meistens auch die Form eines Satzes aufweist, geben die sprichwörtlichen Redensarten für sich noch keine geschlossene Aussage. Z. B. ohne Fleiß, kein Preis. Das allgemeine Unterscheidungsmerkmal des Sprichwortes gegenüber den verschiedenen Formen der Spruchdichtung besteht darin, daß sein Urheber unbekannt ist. Es ist für das Sprichwort kennzeichnend, daß es allgemeinen Gedanken, eine allgemeine Beobachtung oder Erfahrung an einem konkreten Einzelfall anschaulich, sinnbildlich darstellt. So wird die altbekannte, immer wieder bestätigte Beobachtung, daß die Kinder in die Art ihrer Eltern schlagen, im Sprichwort so abstrakt und sachlich formuliert, sondern durch ein Bild veranschaulicht: *Der Apfel fällt nicht weit vom Stamme. – Ot kökü üstə bitər.*

Der bildhafte Ausdruck dient dem Sprichwort also zur volkstümlichen Versinnlichung eines abstrakten Gedankens. Betrachtet man die

Sprichwörter mit bildhaftem Charakter genauer, so kann man zunächst zwei große Gruppen unterscheiden. Die erste umfasst die Sprichwörter, die als Ganzes ein Bild darstellen, die nach den Worten Seilers „vollkommen und ohne Rest in konkrete Anschauung verwandelt“ sind. Z. B. die folgenden Sprichwörter, die eine treffende Darstellung recht unerfreulicher Erscheinungen der Klassengesellschaft geben: *Dem Esel, der das Korn zur Mühle trägt, wird die Spreu. – Getdim kabab iyinə, gördüm eşşək dağlayırlar. Der Fisch fängt beim Kopf an zu stinken. – Balıq başdan iylənər. Wenn man die Treppe wäscht, muss man von oben anfangen. Bir işi görəndə başdan görərlər.*

Andere Sprichwörter dieser Gruppe aus den verschiedensten Lebensgebieten sind: *Wenn man den Hund schlagen will, so hat er Leder gefressen. Wenn dem Esel wohl ist, geht er aufs Eis tanzen und bricht ein Bein.-Dəvə oynayanda qar yağar. Es ist dafür gesorgt, daß die Bäume nicht in den Himmel wachsen; - Ağac bar verəndə başını aşağı əyər. Stille Wasser sind tief; - Suyun lal axanı, adamın yerə baxanı; Neue Besen kehren gut; -Təzə süpürgə yaxşı süpürər. Im kalten Öfen bäckt man kein Brot; Man muss das Eisen schmieden, solange es heiß ist. Dəmiri isti-isti döyərlər.* Bei der zweiten Gruppe erstreckt sich das Bild nur über einen Teil des Sprichwortes, während der Rest unbildlich bleibt. In den meisten Fällen erscheint das Bild im Prädikat, während das Subjekt direkt und unbildlich bezeichnet wird. Diese Sprichwörter geben in der Regel einen Vergleich zwischen einem abstrakten Begriff und einem konkreten Ding: Hoffnung ist ein Schiff mit einem Mast von Stroh; Faulheit ist der Schlüssel zur Armut; Freundschaft ist des Lebens Satz; Ein gutes Gewissen ist ein sanftes Ruhekissen. Auch im Sprichwort tritt die Tierklasse auf; Der Hoffart steckt den Schwanz übers Nest; Die Armut ist des Reichen Kuh; Der Geiz ist ein Ross, das Wein fährt und Wasser säuft; Eine gezähmte Zunge ist ein seltener Vogel. Man muss davon hüten, aus einer Anzahl von Sprichwörtern abzulesen zu wollen, dass ein Volk höhere moralische Qualität als das andere besitzt, denn voller Völker, darunter auch das deutsche und das aserbajdschanische Volk unterscheiden scharf zwischen Recht und Unrecht, Wahrheit und Lüge.

Eine allgemeine geschätzte gute Eigenschaft mag im Spruchschatz des einen Volkes eine liebevollere Behandlung gefunden haben als bei dem Nachbarvolk. Ebenso kann eine Untugend sprichwörtlich vom im Westen schärfer gegeißelt werden als von dem Volk im Osten, oder umgekehrt, -der Unterschied ist stets nur ein gradueller, die Einstellung im Grunde die Gleiche.

Es läßt sich aus einem Sprichwort nicht ohne weiteres auf den Volkscharakter schließen wie das heute schulmäßig immer noch geschieht. Denn eine beträchtliche Menge von Sprichwörtern ist international, zum mindesten gesamteuropäisch. Die Sprichwörter wandern bekanntlich gleich

Märchenmotiven von Volk zu Volk, und darum hat jede Sprache mehr oder weniger Entlehnungen –Lehrsprüche- aufzuweisen. Beide Völker dürfen stolz sein auf ihren Spruchreichtum. Es muss aber eingeräumt werden, dass sich des Deutschen Verhältnis zu seinem Sprichwort im Laufe der Jahrhunderte gewandelt hat. An der Schwelle der Neuzeit, aber auch noch im 16. und 17. Jahrhundert, war das gute alte deutsche Sprichwort in aller Munde. Heute findet die „Weisheit auf der Gasse“ viel seltener Anwendung als ehemals. Über die Entstehungszeit, mindestens aber über die Zeit der Verbreitung der deutschen Sprichwörter sind recht gut unterrichtet. Ein beträchtlicher Teil des deutschen Sprichwörterschatzes hat schon im Mittelalter seine feste Prägung erhalten und einzelne Sprüche lassen sich bis ins 10. Jh. hinauf verfolgen. Den Untersuchungen Fr. Seilers (1982) und besonders S. Singers (1944' - 1974) verdanken wir weitgehenden Aufschluss über die Anfänge des deutschen Sprichwortes in seinem lateinischen oder mittelhochdeutschen Kleide. In den ältesten deutschen Sprichwörtern gehören unter anderen: „Nicht alle Vögel sind Falken“, „Wer zwei Hasen zugleich jagt, fängt keinen“. Bei der Gegenüberstellung der Sprichwörter der beiden Völker taucht unter manchen anderen Fragen nach Charakter, Mäßigung, Temperament, Witz des einen oder anderen Volkes auch die Frage auf: Welche Menschen und welche menschlichen Eigenschaften sind es, die der Volkswitz und die Volkskritik am schärfsten angreifen? Die spitzen Pfeile des Sprichwortes, mag es deutsch oder aserbajdschanisch sein, richten sich auf die gleichen Ziele: sie treffen die Faulen, die Dummen, die geizigen Reichen, die herrischen Unterdrückten, die Ausbeuter, die Volksverdummer, die betrügerische Händler. Sind im Westen die mittelalterlichen Pfaffen eine beliebte Zielschreibe der Volkssatire, so sind es im Osten die Popen. (Mullas) Zu den Kennzeichen des Sprichwortes gehört seine seit altersfeststehende und von einer Generation auf andere Form, die selbst für den Zeitgeist verbindlich ist. Hat ein Spruch hier und da einen doppelten Wortlaut, so handelt es sich um ganz unwesentliche, oft landschaftlich bedingte Abweichungen formeller Art.

Das oberste Stilgesetz des Sprichwortes ist die Kürze. Sehr häufig sind die Vierwort-Sprüche, wie z.B. „Jedem Tierchen sein Pläsierchen“ oder „At minənindir, qılınç bağlayanın“, „İt hürər, karvan keçər“ usw. Dreiwortsprüche sind im Aserbajdschanischen häufiger als im Deutschen „Getroffene Hunde bellen“ oder „Qoyunu qurda tapşırıb“, „Dəvəsi ölmüş ərəbəm“, „Ayıdan xarrat olmaz“.

Beliebt ist ferner die Verbildlichung eines Gedankens durch Einführung eines Hauses oder Waldtieres. Am häufigsten treten Katze und Hund sowie Wolf und Bär auf. Von den Haustieren spielen außerdem das Pferd, der Esel, das Schaff im aserbajdschanischen Sprichwort eine größere

Rolle als im Westeuropäischen. Eine Sonderart bilden die aserbaidshischen Sprichwörter, die Frage und Antwort zugleich enthalten und so einen dramatischen Charakter gewinnen: „İtə dedilər: - Gündə neçə dəfə döyülürsən? Dedi: - Mərdimazara rast gəməknəndir!“, „Dəvəyə dedilər: „ - Boynun əyridir! Dedi: - Haram düzdür ki, boynum da düz ola!

Ədəbiyyat

1. Barsuk R.Y. Azərbaycan məktəblərində xarici dil tədrisinin bəzi problemləri.
2. Е. А. Иванникова. Об основном признаке фразеологических единиц.
3. Ə. Hüseynzadə. Atalar sözü, Bakı, 1949, 1956, 1981
4. Azərbaycan filologiya məsələləri, 3-cü buraxılış, Bakı, 1991
5. Azad Nəbiyev, Atalar sözləri və məsəllər, Bakı, Çıraq, 2009, I kitab

X.Hüseynzadə

Alman və azərbaycan dillərində atalar sözlərinin və onların ifadə formalarının əyaniliyi

Xülasə

Bu məqalədə söhbət alman və azərbaycan dilində verilmiş atalar sözlərinin frazeoogiyasından gedir. Atalar sözü nədir? Atalar sözü xalq tərəfindən yaranan və xalqın dilində canlı, qısa, ancaq bitkin formada ifadə olunan bir cümlədir, təcrübələr toplusudur. “Məhəbbət qocalmır”, (Alte Liebe rostet nicht.), “Kişinin sözü bir olar”, (Ein Mann, ein Wort). İstər mücərrəd, istərsə də atalar sözü formasında rast gəlinən atalar sözü cümlədə müstəqil fikri, mənanı saxlayır və bu xüsusiyyəti ilə tapmaca və idiomatik ifadələrdən fərqlənir. Alman dilindəki leksik vahidlər stilistik cəhətdən neytraldır. Onlar V.Vinaqradovun təsnifatındakı frazeoloji birləşmələrə uyğun gəlir, dildə mövcuddur və alman dilinin söz ehtiyatını zənginləşdirir. Bu təsnifat funksional prinsipə və müxtəlif stilistik kateqoriyalara əsaslandığına görə onları həm stilistika, həm də leksikologiya sahələrində tətbiq etmək mümkündür. Bu məqalədə frazeoloji mürəkkəb sözlərdən, frazeoloji vahidlərdən, frazeoloji birləşmələrdən, idiomatik ifadələrdən, qanadlı kəlamlardan, atalar sözlərindən bəhs olunur.

Х.Гусейнзаде

Сходность пословиц и форма их выражения на немецком и азербайджанском языках

Резюме

В этой статье речь идет о фразеологии пословиц на немецком и азербайджанском языках. Что такое пословицы? - Это созданные народом совокупность полных фраз, испытанные экспериментами и временем, кратко и ясно выражающиеся в публике. «Любовь не стареет» (Alte Liebe rostet nicht.), «Слово мужчин – закон» «Ein Mann, ein Wort». Что конкретные так и абстрактные пословицы сохраняют значение и сущность предложения в отличии от загадок и идиоматических выражений. Лексические единицы на немецком языке является нейтральными с точки зрения стилистики. Они соответствуют фразеологическим соединениям классификации В.Виноградова, являются составной частью языка и обогащают словарный запас немецкого языка. Эта классификация основана на функциональном принципе и потому их можно применять как в стилистике, также и в лексикологии. В этой статье говорится о словосочетаниях, фразеологических единицах и соединениях, идиоматических выражениях. крылатых фразах и пословицах.

Kh.Husseynzade

Similarity of proverbs and the form of their expression in German and Azerbaijani languages

Summary

In this article we are talking about the phraseology of proverbs in German and Azerbaijani. What are proverbs? - These are a set of complete phrases created by the people, tested by experiments and time, briefly and clearly expressed in the public. "Love does not get old"(Alte Liebe rostet nicht.), "The Word of Men is the Law"- «Ein Mann, ein Wort». That concrete and abstract proverbs retain the meaning and essence of the sentence as distinct from riddles and idiomatic expressions. They correspond to the phraseological compounds of V. Vinogradov's classification, are an integral part of the language and enrich the vocabulary of the German language. This classification is based on a functional principle and therefore they can be applied both in style and in lexicology. This article deals with word combinations, phraseological units and compounds, idiomatic expressions, winged phrases and proverbs.

Rəyçi:

Dürdanə Nağıyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ZOONİMLƏRİN TƏDQIQI TARİXİNDƏN

Açar sözlər: Zoonimlər, tədqiqat tarixi, atlar, itlər, inək, pişik və s.

Ключевые слова Зоонимы, история исследования, лошади, собаки, коровы, коты и др

Key words:

Zoonims, history of investigation, horses, dogs, cows, cats and so on

İnsan cəmiyyətinin inkişaf tarixinə nəzər saldıqda məlum olur ki, qədim insanlar bir çox heyvan və quş növlərini öz həyatlarına daxil etmiş, bəzilərinə təsərrüfatda istifadə etmiş, bəzilərinə totem olaraq qəbul etmiş, onların qeyri-adi qüvvəyə malik olduğuna inanmışlar. Türk xalqları arasında da belə bir xüsusiyyət özünü göstərir. Azərbaycan dilçiliyində M. Adilovun “Azərbaycan zoonimləri haqqında” adlı məqaləsi zoonimlərin tədqiqi istiqamətində atılan addımlardan biridir.

Müəllif bu məqalədə zoonim əvəzinə ləqəb terminindən istifadə etmişdir: “Zoonim termini təkmənalı bir söz kimi canlıları (insandan başqa) bildirmək üçün əlverişli sayıla bilər” (Y.Y.əd. 2). Dilin leksik sisteminin mühüm bir hissəsini təşkil edən zoonimlər daima tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Son dövrlərdə bu istiqamətdə axtarışlar daha geniş vüsət almışdır. Y.L. Lyasota, O. B. Abakumova, E. A. Kasitadze, O. V. Qalimova, İ. A. Qurbanov, K. T. Qafarova, Kınq Ton Kuanq, Cen İnkuy, İ. Ustunyer, A. Hacıyeva, A. Mikayılova, Y. A. Qutman, X. Rəhimzadə M. S. Atabayeva, L. B. Beləqlazova və başqaları müxtəlif istiqamətlərdə yanaşmalarla zoonimik leksikanın tədqiqinə çalışmışlar. İlk növbədə, qeyd etməliyik ki, hər hansı bir dil vahidinin tədqiqi zamanı bizim müraciət etdiyimiz ilk mənbə Mahmud Qaşqarlının “Divani-luğət it türk” əsəridir. Zoonimlərlə bağlı ilk məlumatlara da həmin mənbədə rast gəlirik.

Qədim folklor nümunələrində, Mahmud Qaşqarlının “Divani-luğət –it türk” əsərində, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında və ondan sonra yaranan bütün şifahi və yazılı ədəbi nümunələrdə problemlə bağlı müşahidələrimizi davam etdirə bilərik. “Divani-luğət-it türk” əsərində aşağıda sadalanan heyvan adlarına rast gəlirik:

Y a ğ ı r : at, qatır və eşşək kimi heyvanların belindəki palan və ya yəhərin döyməsindən yaranan yara; yağır. yağırılığ at = yağırı olan, yağır at».

Y a z u k: boş buraxılmış. yazuk at = boş buraxılmış, bağından açılmış at». Hər hansı bir şey bağmdan və ya bağ- landığı yerdən açılrsa, yenə belə deyilir.

Y o l ı ç: keçi qılının dibindəki incə, yumşaq tük.

Y u l a r; at cılovu , yüyəni.

Y o n a k: eşşək, öküz və sair heyvanların palanı altına qoyulan şey, çul, çuval parçası.

Y o ğ d u; dəvənin çənəsinin altındakı uzun tüklər.

Y ı l k ı; dörd ayaqlı heyvanlara verilən ümumi ad; sürü, ilxı.

Y a r p u z: ilan yeyən bir heyvan, firon siçanı, manqust. Bu məsələdə işlənmişdir: yılan yarpuzdan qaçar, kança barsa, yarpuz utru kəlür = ilan yarpuzdan qaçar, hara getsə, qabağma yarpız çıxar). Bu söz sevmədiyi şeydən çəkinən, ancaq yenə də o şeyə yaxalanan adam haqqında deyilir.

Y a n d ı k: yandık at // soysuz. at .

Y ü g r ü g: yügrüg at // qaçağan at, yüyrek at.

Y a b ı t a k: yabıtak at // çılpaq at, belində yəhəri və çulu olmayan at, ol atıg yabıtak mündi // o, çılpaq ata mindi.

Y a ğ a n l ı ğ; fili olan. y a ğ a n ğ ər//fili olan adam, filban.

Y a b a k ulak - bayquş. Yabaku və yəmək dillərində.

Məlumdur ki, Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif sistemli dillərlə, eləcə də ingilis dili ilə müqayisəli şəkildə zoonimlər, eyni zamanda zoonim tərkibli frazeoloji vahidlər sistemli şəkildə tədqiq edilməmiş, həmin dil vahidlərinin leksik-semantik istiqamətdə təhlili aparılmamışdır. Hətta, demək olar ki, heç türk dilləri ilə müqayisədə belə, Azərbaycan dilinin zoonimik leksikası geniş, sistemli tədqiqatə cəlb edilməmişdir. Dilçilərdən A.Tişkina, A.Qıma-dayeva, Y.A.İnçina, Q.T.Qafarova, N.A.Kindra, N.D.Pimenova, D.İ.Mərdanova, Y.M.Maklakova, L.R.Sakayeva və digərləri ingilis dili materialları ilə müqayisədə zoofrazeologizmlərin bəzi linqvistik xüsusiyyətlərini araşdırmışlar.

Onomastik vahidlərin içərisində nisbətən az tədqiq edilən vahidlər zoonimlər, kosmonimlər, ktematonimlərdir. Lakin onomastik vahidlərlə bağlı müxtəlif tədqiqatlarda zoonimlərin bəzi linqvistik cəhətlərinə toxunulmuşdur. Tədqiqatçıların fikrincə, isim kateqoriyasına daxil edilən zoonimlər elə isimlər kimi ümumi və xüsusi olaraq qruplaşdırılmalıdır. Onların linqvistik xüsusiyyətlərini araşdırarkən bir-biri ilə əlaqələndirmək lazımdır.

Məsələn, xüsusi zoonimləri leksik-semantik cəhətdən qruplaşdırdıqda ümumi zoonimlərə əsaslanırıq: at adları, it adları, inək adları və s. Xüsusi zoonimləri cinslər üzrə differensiallaşdırdıqda ümumi zoonimlərə əsaslanırıq: at-aygır; inək-buğa; dəvə-nər, maya və s. İstər Azərbaycan, istərsə də digər türk dillərində zoonimlərin öyrənilməsinə 80-ci illərdə başlanmış, tək-tək məqalələr yazılmışdır. Zoonimik terminlərin ümumi və ya xüsusi keyfiyyətdə olması onun işləndiyi cümlənin semantikasından, hansı tipli terminlərlə

qarşılaşdırılmasından çox asılıdır. Məsələn ümumi zoonimlər bir-biri ilə qarşılaşdırılırsa, ya da konkret bir sinfin tək nümayəndəsi kimi işlədilirsə, artıq xüsusiləşmiş olur. Bu vəziyyət isə kontekstdə müəyyənləşir. Nümunələrə baxaq:

1) At aldım, qatır aldım. Xatanı satın aldım.

2) İtin ağzıynan qurd ölsəydi, dünyada qurd qalmazdı.

3) İti görüm, qurdu görüm, onu görməyim.

4) Ər ağrın, ər yünüsün at bilir. Ayır-ayrı yollar izin dəvə bilir. Ağır yüklər zəhmin qatır bilir

[“KDQ”] və s.

Bəzən mətndə eyni sinfin bir neçə nümayəndəsindən söhbət gedirsə, xüsusiləşdirmədən istifadə edilir: Ağ qoç Məlikməmmədi Qara qoçun boy-nuna atdı. (“Məlikməmməd”nağılı).Dildə xüsusi zoonimlərin yaranmasının linqvistik və ekstralingvistik şərtləri vardır. Ekstralingvistik şərtlər eyni sinfə məxsus olan nümayəndələrin işarələnməsi, fərqləndirilməsi zərurəti ilə əlaqəlidir.

Universal terminlərə ümumelmi terminlər də aid edilir (məsələn, sistem, struktur, qanun və s.). Onomastik terminologiyaya həmçinin müəyyən müəllif konsepsiyasına məxsus olan və onun hüdudlarından kənara çıxmayan fərdi terminlər də daxildir (məsələn, koynonim, eydonim və s.). Öz daxili formasına görə onomastik terminlər motivləşmiş və motivləşməmiş terminlərə ayrılır.

Motivləşmiş terminlərdən fərqli olaraq belə terminlərə termin adlar aid edilir. Genetik əlamətinə görə Azərbaycan onomastik terminologiyasının tərkibində sırf Azərbaycan terminləri (soyad, advermə və s.), alınmalar (onomastik areal, onomastik atlas və s.) və yunan-latın termin-elementlərinin bazasında yaradılan terminlər (zoonim, ornitonim, toponim, mikrotoponim və s.)fərqləndirilir. Tərkibinə görə bir sözlü (monoleksem) terminlər (məsələn, astionim, pelaqonim, onomastikon və s.) və terminlər – söz birləşmələri (polileksem) (məsələn, antroponimik model, hibrid ad, müştərək ad və s.) var. Terminlərin yaranmasında yunan-latın elementləri xüsusi rol oynayır.

Linqvistik şərtlərə ümumilik ifadə edən sinfi, çoxluğu bildirən zoonimlər daxildir. Yəni zoonimin ümumilik və ya xüsusilik bildirməsi mətn daxilində müəyyənləşir. Ağat, Qaraat leksemləri sinfi, müəyyən qrupu bildirdikdə ümumi, konkret bir heyvanın adı olaraq işləndikdə xüsusi zoonimə çevrilir. Xüsusi zoonimlərin aşağıdakı cəhətləri vardır:

1.Onlar ümumi zoonimlərlə təsbit olunmuş müəyyən tematik sahələr üzrə qruplaşdırılır;

2. Xüsusi zoonimlər qismən cinslər üzrə diferensiallaşır;

3. Xüsusi zoonimlərin iki kateqoriyası var: a) motivlənməyən, yaxud motivi unudulmuş, ixtiyari işlənənlər, b) motivlənen təsviri işarələr.

4. Xüsusi zoonimlər motivlənen təsviri vasitələrdən ixtiyari işarələrə doğru istiqamətlənmiş inkişaf xəttinə malikdir. [İsrafilova R.D.; Məşədiyev Q.İ.; Cəfərov Q.H. “Azərbaycan dilinin onomastikası”. B.1987. 180 səh. S.154]. Zoonimik leksikada nəzərə çarpan bəzi səciyyəvi linqvistik cəhətlərə diqqət yetirmək vacibdir:

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. 1-28 c. Bakı. Nurlan.560 s.
2. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. Bakı. 2004. II c. 530 s.
3. Yusifov Y. Azərbaycan dilinin zooloji lrskikası. Bakı. 1984.
4. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı. Bakı. 2015
5. İsrafilova R.D.; Məşədiyev Q.İ.; Cəfərov Q.H. “Azərbaycan dilinin onomastikası”. B.1987. 180 s.
6. Qaşqarlı, M. Divani-Luğat it türk.
https://tr.wikipedia.org/wiki/Dîvânü_Luğatî't-Türk.

С.Асадова

Из истории зоонимов

Резюме

По сравнению с много системными языками и в том числе с Английским языком, в Азербайджанском языковедении зоонимы и фразеологические единицы не были исследованы систематически. Даже по сравнению с турецкими языками зоонимическая лексика не была подвергнута систематическому и широкому исследованию. Изучая недавние исследования выявляется что, метафоры классифицируются на основе видов лексем.

- 1)топонимы;
- 2) фитонимы;
- 3)фразеологические единицы, метафоры зоонимического происхождения и др.

В итоге, с давних времен люди исследовали зверей, сравнивали их характерные и внешние показатели с людьми и показывали их сходства.

**From investigation history of zoonims
Summary**

In comparison with multisystem languages and also with the English language, zoonims and zoonim based phraseological units of Azerbaijan linguistic have not been investigated systematically and in the lexical-semantic direction of linguistic units. Even in comparison with Turkish languages, zoonomic lexis of the Azerbaijan language was not involved in extended investigation. Studying investigations of recent years, it is achieved that metaphors are classified according to the types of lexemes:

1) toponyms;

2) phytonims;

3) phraseological units and zoonim based metaphors. It means that since ancient time people investigated animals and compared their similar peculiarities with humans and sometimes tried to transfer their characters onto humans.

Rəyçi: İbrahim Bayramov
Filologiya elmləri doktoru, professor

İRADƏ BƏYLƏROVA
ADU
bayirada@gmail.com

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ XİTAB

Açar sözlər: xitab, növ, əlaqə, müqayisə, məna

Key words: address, type, connection, comparison, meaning

Ключевые слова: обращение, тип, связь, сравнение, смысл

Sözlər ayrılıqda deyil, cümlələr daxilində birləşdikdən sonra bitmiş bir fikri ifadə edir və ünsiyyət vasitəsinə çevrilir. Cümlədə birləşərək nitqimizi təşkil edən sözlər isə eyni hüquqlu olmur. Onlardan bəziləri cümlənin əsasını təşkil edir, müəyyən suallara cavab olur. Belə sözlər arasında həm qrammatik əlaqə, həm də məna əlaqəsi olur. Digər sözlər isə cümlədə əsas fikri ifadə edə bilmir, heç bir suala cavab olmur və həmin sözlərlə cümlənin əsasını təşkil edən sözlər arasında heç bir qrammatik əlaqə də olmur. Onlar ancaq məna cəhətdən cümləyə bağlı olur. Cümlədəki birinci qrup sözlər cümlə üzvləri, ikinci qrup sözlər isə qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər adlanır. A.M. Peşkovski haqlı olaraq bunları “cümlə və onun hissələrini əmələ gətirə bilməyən söz və söz birləşmələri” adlandırır. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər dilçilikdə az tədqiq olunmuş sahələrdəndir. Buna görə də bu dil vahidi haqqında dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif fikirlər mövcuddur.

Son dilçilik əsərlərində qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər cümlə üzvü kimi qəbul olunur. Bu da tamamilə doğrudur.

Çünki, cümlə daxilində iştirak edən, müəyyən vəzifəni yerinə yetirən söz, cümlənin üzvüdür. Dilçilik ədəbiyyatında belə sözlər “xitab” və “ara sözlər” adları ilə qruplaşdırılır. Orta məktəblərin ənənəvi qrammatika kitablarında nidalar da bu sözlər sırasında verilir. Prof. Ə. Dəmirçizadə bağlayıcıları da bura əlavə etmişdir, həm də o, bunların hamısını (xitab, ara sözlər, nida və bağlayıcı) cümlə üzvləri (cümlənin əlavə üzvləri) adlandırmışdır. Prof. Y.M. Seyidovun fikrincə isə nidalar ayrılıqda deyil, nidalı cümlələrdə izah edilməlidir. Bu isə daha çox həqiqətə uyğundur. Bağlayıcılar söz və cümlələri bir-birinə bağlayır, müstəqil söz kimi çıxış etmir, ona görə də onlardan bir sintaktik kateqoriya kimi bəhs edərkən xüsusi bir bəhs açmaq doğru deyildir. Azərbaycan dilçiliyində xitabın tədqiqini Y.M. Seyidov üç dövrə bölmüşdür:

I – 1933-1937- ci illərə qədərki dövr

II – 1938-1950 ci illərə qədərki dövr

III – 1951-ci ildən sonrakı dövr

Baxmayaraq ki, birinci dövrdə xitab haqqında çox səthi məlumatlar verilir, əsas yer dürgü işarələrinə ayrılır, yenə də artıq bu dövrdə xitab cümlə üzvlərilə əlaqədar olmayan sözlərə aid edilirdi. Məsələn:

Günəş! Günəş! Mehribansan, gözəl Pəri!

(S. Vurğun “Bakının dastanı”)

Neçə ildi A.Z. Abdullayevin fikrincə ikinci dövrdə xitab əlavənin uzlaşması nöqtəyi-nəzərindən tədqiq edilmiş və cümlənin əlavə yaxud xüsusiləşmiş üzvü kimi qiymətləndirilmişdir. (Abdullayev A.Z. s. 383)

Xitab bu və ya digər şəxsə müraciət üçün işlənir, danışan dinləyənin fikrini söylənilən məsələyə cəlb etmək istəyir. Yaxud da danışan dinləyəni söyləniləcək fikri eşitmək üçün hazır vəziyyətdə saxlayır. Əlbəttə, bu ümumi, müstəsna hallardan ola bilər. Burada danışanın cansız qüvvələrə müraciət hallarla yanaşı, müəyyən müstəsna hallar da vardır. Təbiət hadisələrinə müraciət etməsi üslubi bir haldır:

Təslim ol, dəli Kür! İnadı burax!

İndi sürməyirəm yerini xışla ...

(S. Vurğun “Muğan”)

Eşit, dünya! Qoca dünya! İndi qələm

Söhbət açır bizim Bakı gecəsindən

Bakı! Bakı! Gözəl Vətən!

Bizə şöhrət yaratdın sən.

(S. Vurğun “Bakının dastanı”)

İsmin şəxs və əşya bildirən adlıq halına müraciət – xitab adlanır. Bu adlıq halın əsas mənası əmrdir.

Xitab haqqında düzgün təsəvvür yaratmaq, xitabla mübtədani fərqləndirmək üçün xitabın nəinki mübtədə olmamasını, hətta onun cümlə üzvü olmamasını sübut etmək üçün birinci növbədə xitabın iştirak etdiyi cümləni düzgün və hərtərəfli təhlil etmək, cümlədə sözlər arasındakı qrammatik əlaqələri aydınlaşdırmaq, xüsusən mübtədani tapıb onu xitabla müqayisə etmək lazım gəlir. Ancaq bundan sonra mübtədə ilə xitabın cümlədəki mövqeyini dürüst başa düşmək olar. Azərbaycan dilində xitab və mübtədanın oxşar və fərqli cəhətlərini ilk dəfə Y.M. Seyidov arayıb-axtarmışdır. Digər mənbələrdə isə bu məsələyə qismən toxunulmuşdur.

Y.M. Seyidovun təqdimatından çıxış edərək xitab və mübtədə arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri aşağıdakı kimi göstərmək olar:

1. Adından deyildiyi kimi, xitab qrammatik cəhətdən cümlə üzvü deyil, mübtədə isə cümlənin baş üzvüdür.
2. Mübtədə və xitab hər ikisi ismin adlıq halında olur. Lakin mübtədə xəbər ilə birlikdə cümlədə bitmiş fikri ifadə edir. Xitabın isə belə bir xüsusiyyəti yoxdur.

3. Mübtədə cümlədə müəyyən bir suala – ismin adlıq halının suallarından birinə cavab verdiyi halda, xitab ismin adlıq halında olmasına baxmayaraq, heç bir suala cavab vermir.

4. Mübtədə müstəqil və qeyri-müstəqil şəkildə bütün nitq hissələri ilə ifadə oluna bildiyi halda, xitab bütün nitq hissələrilə ifadə oluna bilmir. Bütün şəxs əvəzlilikləri (ikinci şəxs əvəzliliklərindən başqa) o cümlədən qeyri-müəyyən əvəzliliklər cümlədə xitab kimi işlənə bilmir. Xitab kimi işlənən ikinci şəxs əvəzliliklərinin öz xüsusiyyətləri var (bu haqda biz əvvəlki bölmədə qeyd etmişik).

5. Mübtədə başqa cümlə üzvləri ilə həm məzmun, həm də qrammatik cəhətdən əlaqədar olur, yəni mübtədə ilə başqa üzvlər arasında uzlaşma, yanaşma və idarə əlaqələri hökm sürür. Xitab, cümlə və onun üzvləri ilə qrammatik cəhətdən deyil yalnız məntiqi cəhətdən bağlı olur. Məsələn, mübtədə ilə xəbər uzlaşdığı halda, xitabla xəbər arasında uzlaşma əlaqəsindən bəhs etmək belə mümkün deyil.

6. Mübtədə cümlədə haqqında danışılanı bildirir, cümlədə ifadə edilən fikir mübtədəyə istinad olunur; xitab isə haqqında danışılanı bildirmir, o ancaq müraciət ediləni bildirir.

7. Mübtədə başqa cümlə üzvlərilə qrammatik əlaqə saxladığına görə heç bir işarə ilə onlardan ayrılmır, xitab isə cümlə üzvlərilə qrammatik cəhətdən əlaqədar olmadığından müəyyən işarələrlə onlardan ayrılır.

8. Dilimizdə mübtədə adətən xəbərdən əvvəl gəlir. Xitabın isə cümlədə müəyyən yeri yoxdur, və s.

Xitabla bağlı ən mühüm və maraqlı məsələlərdən biri də onun leksik-semantik xüsusiyyətləridir. Heç bir ədəbiyyatda qeyd olunmasa da bunu “xitabın mənaca növləri” adlandırmaq da mümkündür. Demək olar ki, bütün dillərdə - xitabı mənaca aşağıdakı növlərə bölürlər:

1. Şəxs yaxud insan adı bildirənlər
2. Başqa canlıların adlarını bildirənlər
3. Cansız əşyaların və mücərrəd anlayışların adlarını bildirənlər.

Şəxs yaxud insan adı bildirənlər: İlk əvvəl insan adı ilə bağlı bir neçə maraqlı faktı nəzərdən keçirək. Məsələn, dövrümüzün ən qədim mənbələrindən biri olan, “Dədə-qorqud dastanı”nda ad ilə əlaqədar maraqlı faktlardan biri o idi ki, kiçik yaşlı uşaqlara ümumiyyətlə ad qoyulmurdu. Müxtəlif mifik təsəvvürlərə görə bu onları qada-bələdan xilas etmək məqsədilə edilirdi. Uşaq böyüyüb, boya-başa çatdıqdan sonra hər hansı bir şücaət göstərdisə elin ağsaqqalı – Dədə Qorqud – ona ad verirdi. İngilis yazıçılarının əsərlərində də ad haqda maraqlı fikirlərə rast gəlmək olar. Məsələn, Nud Rasmussen (Knud Rasmussen) Qrenlandiyalıların adla bağlı adətlərini dəfələrlə öz əsərlərində təsvir etmişdir. Belə faktlardan bir neçəsini də Qustav Storm (Gustav Storm) öz əsərlərində işıqlandırmışdır. **Başqa canlıların adını bildirənlər:** Əvvəlki növ

xitablarla müqayisədə demək olar ki, bu növ xitablar danışıq dilində çox az təsadüf edilir. Bədii ədəbiyyatda geniş istifadə olunan bu xitablar obraza təsiri gücləndirir və bədii xitablara aid edilir. Təmsillərdə belə xitablar xüsusilə maraqlıdır:

Qaranquş, ay qaranquş

Mənə necə əzizdir

Verdiyim pay. Qaranquş! (B. Vahabzadə)

Dedi: “Əhsən sənə, a qarğa ağa!

Nə nəzakətlə qonmusan budağa! (M.Ə. Sabir)

Cansız əşyaların və mücərrəd anlayışların adlarını bildirənlər:

Bunlara əsasən ritorik xitablar deyilir. Belə xitablara poeziyada çox tez-tez rast gəlmək olar:

Ölüm! Ölüm! De qarşında

Kimin rəngi saralmamış

Qayalar! Qayalar! Verib baş-başa

Nədir daldığımız o sakit xəyal (S. Vurğun)

İngilis dilində də xitablar canlı və cansız varlıqlarla, xüsusilə də insan adları bildirən isimlərlə ifadə olunur: bunlar həm xüsusi, həm də ümumi isimlər ola bilər. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində isimlər adətən –a; an- qeyri müəyyən və - the- müəyyənlik bildirən artıqla işlənir. Lakin bir qayda olaraq xitabda işlənən sözlər heç bir artıqla qəbul etmir (zero article). Demək olar ki, bir çox hallarda xitablar xüsusi isimlərlə ifadə olunur. Əgər xitab ümumi isimlə ifadə olunmuşsa, ümumi isim xüsusi ismin funksiyasını daşıyır. Kristofersenin dediyi kimi: “Vokativ sözlər cümlənin digər üzvləri ilə eyni vəziyyətdə iştirak edir. O, ikinci şəxsə işlənir, artıqla isə əsasən üçüncü şəxs üçün xarakterikdir”.

Xitabın qarşısında müəyyən artıqla işlənməsinə ingilis dilinin bütün dövrlərində lakin çox az təsadüf edilir:

The Gods! It smites me beneath the fall I have. What ho! The Captain of our Guard! Give the offender fitting word. “Step in by, the both of ye, gentlemen” says Cluny.

Müasir ingilis dilində isə -the müəyyənlik artıqla əsasən inandırmaq, təkid mənasında işlənir:

Their Last words the battalion rallying – cry: Stick it. The Welsh! The signal for the outbreak was the cry: Come on, the Bolsheviks.

Lakin əksər hallarda hallarda xitab heç bir artıqla işlənmir:

Nurse! Mother! Oh, is anyone there? Very well, dear, very well.

“Mother” – he said – “My boy” she cried.

Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də xitab cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda işlənə bilər:

1) Boy save me from this scoundrel please my dear I am the daughter of the padshah of the Jinn country. Father, let him take the man to his place, he might lose his way. Man, you already know the language of everything. (G. Isabayli “The Jinn”).

You have risen early, mother. I have not been to bed, Thomas. You speak Spanish, young sir? Now, friend Spaniard, you have learned a lesson. I could not come before, Lily. I was kept away. But you are wounded, Thomas. Are you sure of that, Thomas? Where is the man who was tied here, Billy?

2) That is true, o king, yet I am not of their people and I came to the shore in a barrel. Say, Teule, why did your countrymen land in my country and kill my people? It may be so, prince, but I am slave whom they nearly sacrificed (R. Haqqard “Montezuma s daughter”)

3) What does all this mean, princess? They are not my countrymen, o Montezuma. Are you there, goddesses of Tezcat? I cannot curse you Guatemoc. (R. Haggard “Montezuma s daughter”).

Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də xitab cümlədən vergüllə ayrılır. Həyəcanlı nitqdə xitabdan sonra nida işarəsi qoyulur:

Ədəbiyyat

1. Abdullayev A.Z. “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis”. Bakı, 1959.
2. Гасанов М.Р. «Обращение в современном Азербайджанском языке» Автореферат, Баку, 1969.
3. Dəmirçizadə P.Ə. “(Müasir Azərbaycan dili) cümlə üzvləri”. Bakı, 1947.
4. Musayev O. “İngilis dilinin qrammatikası” Bakı, 1979.
5. O. Jespersen “Syntax” VII – part, səh. 530
6. Seyidov Y.M. «Qrammatik cəhətdən cümlə üzvlərilə əlaqədar olmayan sözlər» Bakı, 1958
7. Seyidov Y.M. “Azərbaycan dilində xitab” Bakı, 1955, səh. 97-110.
8. Пешковский А.М. «Русский синтаксис в научном освещении» Москва, 1956.

I.Bəylərova

Address in English and Azerbaijan Languages Summary

This article deals with studying address in English and in Azerbaijan languages. Some lexic-semantic peculiarities are described in the articles. It is mentioned that address unlike other parts of speech does not express the main meaning of the sentence, and answers no questions. There are no grammatical connection between address and other words of the sentence.

Examples of various types of address have been brought in the article too; address connected with the names of personality, with the names and abstract things. Above mentioned types of address have comparatively been analyzed both in Azerbaijan and English languages. It is said that, there are some differences and similarity of address in Azerbaijan and English languages. For example, as in Azerbaijan as well as in English address can stand at the beginning in the middle and at the end of the sentence, is separated with comma from the sentence. Unlike the Azerbaijan language, in the English language the noun is used with definite and indefinite articles, while address is not. Besides examples from the Azerbaijan and the English writers and poets works have been brought in the article.

И.Байларова

Обращение на английском и Азербайджанском языках

Резюме

Данная статья посвящена изучению обращения на английском и Азербайджанском языках. В данной статье описаны лексико-семантические особенности обращения. Отмечено что, обращение в отличие от других частей речи не выражает главной смысл предложений и не отвечает ни на какие вопросы. Между обращением и другими словами составляющие предложения не имеют ни какие грамматические связи. В статье приведены примеры различных видов обращения; связанные с человеческими именами личностью, именами других одушевлённых, неодушевлённых и абстрактных предметов. Вышеупомянутые виды обращения сравнительно анализированы на Азербайджанском и на английском языках. Отмечено что, имеются некоторые различия и сходства обращений на Азербайджанском и английском языках. Например, как на Азербайджанском так и на английском языке обращение может стоять в начале, в середине и в конце предложений, отделяется от предложения с запятой.

В отличие от Азербайджанского языка в английском языке существительное употребляется с определённым и неопределённым артиклем, тогда как перед обращением они не ставятся.

Также в статье приведены примеры из произведений Азербайджанских и английских писателей и поэтов.

Rəyçi: Tağıyeva Sevinc
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ЗАЛОГИ ГЛАГОЛА В РУССКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

Açar sözlər: türk dili, morfolojiya, subyekt və obyektin münasibəti, felin məna növləri

Key words: Turkish language, morphology, subject-object relations, voices of verbs

Ключевые слова: турецкий язык, морфология, субъектно-объектные отношения, залого глагола

Несмотря на то, что турецкий и русский языки относятся к разным языковым семьям, в залогах этих двух разных по содержанию языков существуют сходные и различительные свойства.

В грамматике турецкого языка кроме основного, т.е. действительного различают еще четыре залога – страдательный, возвратный, взаимно-совместный и понудительный залого.

Страдательный залог представлен во всех ныне существующих тюркских языках. Характерным его показателем является аффикс *in(in; un; ün;)*, *il (il; ul; ül)*. Например : *yazılmak, vurulmak, yıkanmak*.

Возвратный залог существует во всех современных тюркских языках.

Показателем его в турецком языке является аффикс *in(in; un; ün;)*

Например; *Yıkanmak, korunmak*. Засвидетельствован он также во всех ныне исчезнувших ныне тюркских памятниках,

Значение возвратного глагола явилось переосмыслением первоначального значения многократного действия.

Подобно страдательному и возвратному залого, взаимно-совместный залог также представлен во всех старых и современных тюркских языках.

Вне всякого сомнения, он сформировался в эпоху тюркского праязыка.

Показателем этого залога является аффикс *iş (iş; uş,üş)*. Например: *vuruşmak, sevişmek*.

Показателями понудительного залога могут быть следующие аффиксы: *ar//er//ir//ır*; *dir//dir* и т.д. Например: *durdurmak, içirmek*.

В тюркологической литературе образование от глаголов глаголов принято считать за залогообразование. Поскольку авторы, касающиеся этого вопроса в различных тюркских языках, отмечают, что их

высказывания относительно определенного тюркского языка одинаково относятся и к другим родственным тюркским языкам.

На вопрос – что такое залог? – подавляющее большинство тюркологов отвечает в основном одно и то же: например, А.Н.Кононов говорит; «Залог – это отношение действия к субъекту и объекту», а известный тюрколог Н.А. Баскаков определяет залог как отношение субъекта и объекта к действию, так и отношение самого действия к субъекту и объекту.

Большое внимание на понимание категории залога в научной и учебной литературе имела статья академика Ф.Ф.Фортунатова «О залогах русского глагола», в которой было объединено все ценное из предыдущей грамматической традиции.

Академик Ф.Ф.Фортунатов различает две формы залога: возвратный и невозвратный, от теории залога он отделяет вопрос об активных и пассивных оборотах. Формами залога, по мнению академика Ф.Ф.Фортунатова, обладают лишь соотносительные с ними формы на –ся- (типа ехать), или те глаголы на –ся, которые не имеют соотносительных форм без –ся (смеяться, гордиться).

На современную научную и учебную практику большое влияние имеет разработку вопроса о залоге академик В.В. Виноградов в книге «Русский язык». Основные положения концепции В.В. Виноградова сводятся к следующим: в основе залога лежит общее грамматическое понятие- отношение действия к субъекту и объекту, способность глагола воспроизводить оттенки этого общего понятия соотносительными формами – основной и производной- осложненной агглютинативным аффиксом –ся- и создает грамматическую категорию залога. Категория залога в современном русском прежде всего выражается в соотношении возвратных и невозвратных форм одного и того же глагола.

Академик В.В. Виноградов обращает внимание, что «происходит своеобразная лексикализация даже собственно возвратных залоговых отношений».

Залоги в турецком языке

Залог – это одна из грамматических категорий (лица, числа, наклонения, временных аспектов), характеризующих глагол.

Категория залога выражает различные отношения между субъектом и объектом, находящие свое отражение в форме глагола.

Субъект в его отношении к действию выражается личными окончаниями(аффиксами); отношение действия к объекту выражается падежным управлением.

По своей связи с падежной формой глаголы делятся на переходные и непереходные.

В турецком языке выделяют пять категорий залога: основной (действительный), взаимосовместный, возвратный, страдательный, понудительный.

Основной (действительный) залог характеризуется нулевым показателем; принадлежность того или иного глагола к этому залогу определяется лексическим путем. По отношению к объекту глаголы этого залога представлены двумя группами:

1) Переходные глаголы:

Yazmak	sevmek
Okumak	temizlemek
Almak	kabul etmek

2) Непереходные глаголы:

Korkmak	küsmek
Ürkmek	yatmak
Kızmak	telaş etmek

Среди непереходных глаголов встречаются глаголы, имеющие общезвратное и пассивное значение: *dolmak* –наполняться .

Взаимосовместный залог

Взаимосовместный залог выражает , совершаемое взаимно и совместно несколькими действующими лицами, т.е. глагол в форме взаимосовместного залога обозначает действие двух(или нескольких лиц), каждое из которых в то же время является объектом такого же действия, совершаемого другими лицами.

Глаголы данного залога образуются путем присоединения четырехвариантного аффикса *-iş* – и *-ş-*.

Взаимосовместный залог представлен следующими основными разделами:

Глаголы взаимно-возвратного значения; они образуются от переходных глаголов и выражает взаимодействие субъекта и объекта, т.е. обозначает такое действие, которое совершается совместно двумя или несколькими субъектами с переходом действия на самих; производителем действия и объектом того же действия. Переходность такого глагола сохраняется.

Если основа переходного глагола оканчивается на согласный звук, то к ней присоединяется четырехвариантный аффикс:

Sevmek – любить	sevişmek – любить друг друга
Vurmak - ударить	vuruşmak – биться

Если основа глагола оканчивается на гласный звук, то к ней присоединяется аффикс *-Ş-*.

Derhal kucaklaştık öpüştük.

Глагол в форме взаимосоветного залога, образованный от непереходного глагола, обозначает такое действие , одновременно и совместно совершаемое двумя и более действующими лицами. При этом действие может быть направлено в разные стороны или же к одному месту. Глаголы, которые образуются от непереходных глаголов. называются глаголами взаимо-невозвратного значения и выражает действие двух и более субъектов без возврата действия на них.

Возвратный залог

Возвратный залог – выражает действие, совершаемое данным субъектом для себя или направленное на самого себя.

Возвратный залог указывает на обращенность действия в самом его производителе- субъекте. Таким образом, при глаголе возвратном залоге субъект и объект совпадают в одном лице.

Возвратный залог обозначает также, что действие субъектом для самого себя, в своих интересах.

Возвратный залог образуется при помощи аффиксов, являющихся также аффиксами страдательного залога. Это четырехвариантный аффикс –ın-, а также другого четырехвариантного аффикса –ıl-

Различают следующие основные разряды глаголов возвратного залога:

- 1) Глаголы собственно-возвратного залога
- 2) Глаголы общевозвратного залога
- 3) Глаголы косвенно-возвратного залога

Страдательный залог

Страдательный залог – выражает действие, которому подвергается субъект со стороны объекта.

Страдательный залог образуется от переходных и непереходных глагольных основ с помощью аффиксов:

- 1) ıl/il/ul/ül/ -при согласных основах, за исключением основ на l:
Yazmak - писать yazılmak- быть написанным
Vurmak бить vurulmak- быть побитым
Seçmek - выбирать seçilmek-быть выбранным
- 2) -N-при гласных основах, -ın/in/un/ün/ при основах на - l
Yıkmak - мыть yıkanmak- быть вымытым
Boyamak - красить boyanmak - быть покрашенным
Almak- брать alınmak- быть взятым

Страдательный залог образуется не только от основного залога, но также и от любого другого залога, если этому не препятствует лексическое значение исходной основы: *görüşülmek, öğrenilmek*.

Понудительный залог

Понудительный залог – выражает действие, которое одно лицо, предмет, навязывает (заставляет или позволяет) совершить другому лицу или предмету.

Понудительный залог выражает действие переходное, как и основной (действительный) залог; по характеру участия субъекта в совершении действия этот залог представлен двумя типами:

1) Субъект сам является реальным производителем действия; в этом случае сам понудительный залог образуется от непереходных глаголов:

Durmak –durdurmak pişmek - pişirmek

2) Субъект - реальный производитель действия- является грамматическим дополнением в дательном падеже, причем он осуществляет действие не по своему почину, а по воле другого субъекта, который может быть и не выражен отдельным словом в предложении, но обязательно показан в глаголе аффиксом понудительного залога. В этом случае понудительный залог образуется от глаголов переходных, превращая их во вдвойне переходные, т.е. в управляющие двумя объектами – в дательном и винительном или основном падежах .

Понудительный залог – в зависимости от непереходности или переходности исходной основы- образует два разряда глаголов: понудительно-переходные глаголы и понудительно-каузативные глаголы.

Залоги глагола в русском языке.

Залогами называют разновидность глаголов в зависимости от различий в отношении обозначаемого глаголом действия к субъекту или объекта.

В русском языке в переходных глаголах имеется три основных залога: действительный, страдательный и возвратный.

Действительный залог

Действительный залог, или основной, залог характерен тем, что не имеет залогообразующих аффиксов, и от этого залога могут быть образованы все последующие залого путем присоединения к ним соответствующих окончаний. В русском языке только переходные глаголы обладают действительным залогом, так как действие направлено непосредственно на объект, например: Мирный труд в нашей стране приносит замечательные плоды

Действительный залог как простым, так и сложным глаголам, например: брать, работать, приходиться, писать, подать, возвращаться.

Страдательный залог

Глаголы страдательного залога являются производными от глаголов действительного залога. Страдательный и действительный залого соотносительны в том смысле, что отношение одних и тех же субъектом к действию может быть выражено и действительным, и страдательным оборотом, например:

Я прочитал эту книгу. Эта книга прочитана мной.

Страдательный залог в русском языке образуется посредством частицы –ся. Например: строит – строиться, управляет – управляется, украшает – украшается, разрушает – разрушается.

Для выражения страдательности в русском языке используется сочетание краткого страдательного причастия и глагола связки –быть, например: доставил – был доставлен, построил – был построен, разрушен – был разрушен т.д.

На веревочку были нанизаны белые и черные без ниток катушки.

Возвратный залог

Глаголы собственно-возвратного значения указывает на то, что действие выполняемое субъектом, направлено на само действующее лицо. Глаголы собственно-возвратного значения в русском языке образуется от глаголов действительного залога с помощью возвратной частицы – ся : одевать – одеваться, купать – купаться, показать – показаться и т.д. Более наглядно это можно следующим образом : одеваться – одевать себя, умываться – умывать себя и т.д. Действие возвращается на субъект , и частица –ся близка местоимению «себя».

Глаголы возвратного значения обозначают, что действие замыкается в самом субъекте, например: Степан качнулся и прошел мимо.

Среди возвратных форм глагола следует различать формы, образованные от переходных глаголов(мыться, стремиться, строиться), и формы , образованные от непереходных глаголов. (мне не спится, думается, живется).

В современном русском языке возвратные глаголы, образованные словообразовательным аффиксом –ся от переходных глаголов, образуют несколько семантических групп.

Понудительный залог

На русский язык переводится описательно. Понудительный залог обозначает действие, которое выполняется под непосредственным влиянием другого лица. На русский язык форма понудительного залога передается при помощи глаголов; заставить копать, заставить принести.

Понудительный залог характерен тем, что в совершении одного действия может участвовать не одно, а несколько лиц. В совершении

первого действия принимает участие одно лицо, в совершении второго действия два лица, а в совершении третьего действия – несколько лиц.

На русский язык глаголы понудительного залога передаются с помощью слов заставить, помощи.

Итак, схожесть залогов русского и турецкого языков в следующем: все залоговые глаголы турецкого языка, кроме основного (действительного), образуются путем добавления к глагольной основе различных аффиксов. В русском языке (кроме действительного) также образуются посредством частицы –ся.

Действительные залоговые глаголы в обоих языках не имеют залогообразующих аффиксов, и в русском языке от этого аффикса могут быть образованы все последующие залоговые глаголы.

Различия заключаются в следующем: большинство тюркологов сходны том мнении, что залоговых глаголов в турецком языке – пять. Число залоговых глаголов же в русском языке – три. Возвратный залог турецкого делится на 3 разряда, а в русском языке имеет восемь смысловых значений.

Список использованной литературы

1. Баскаков Н.А. “Избранные сочинения”, М.,1984
2. Виноградов В.В. “Русский язык” Москва, 1947 с.494
3. Кононов А.Н. “Грамматика турецкого языка”, Изд. Ленинград-Москва, 1941
4. Шахматов А.А. . “Очерк современного русского литературного языка”.(статья).
5. Виноградов В.В. “Русский язык ”1972 с. 531
6. Касаткина Л.Л. “Русский язык. ” 2001, с. 601
7. Камынина А.А. “Современный русский язык. Морфология ” с.162
8. Кононов А.Н. “Грамматика современного литературного турецкого языка”, Изд. Ленинград-Москва, 1956 с.364-403
9. Rüstəmov R.Ə. “Türk dilinin morfolojiyası”, Bakı-2007 s.127
10. Necati Öztürker/ Didem Tunca Onay “Türkçe .İzmir 2010. S. 213

F.Həsənova

**Rus və Azərbaycan dillərində felin
qrammatik məna növləri**

Xülasə

Felin məna növləri müəyyənləşdirilməsində hərəkətin obyekt və subyektə, yaxud hərəkətin subyekt və obyektin münasibəti əsas götürülür. Burada subyektin məlum olub-olmaması, işin subyektin öz üzərində görülməsi və ya qarşılıqlı - birgə şəkildə yerinə yetirilməsi əsas götürülür. Felin məna növləri müxtəlif dillərdə kifayət qədər öyrənilib.

Verilmiş məqalənin mövzusu da türk və rus dillərində felin məna növləridir. Mövzunun tədqiqatı sübut edir, ki felin qrammatik növlərinin rus və türk dillərində önəmli rolu var. Bu dillərdə felin məna növlərinin semantikasını və morfoloqiyasını eyni dərəcədə araşdırılmayıb məhz bu da dillərin seçiminin əsas səbəbidir.

Felin məna növlərinin müasir türk və rus dillərində araşdırılması nəticədə bu dillərin unikallığını meydana getirecek, bu da tədqiqatın əsas məqsədidir. Müxtəlif sistemli dillərin müqayisəsi, ümumi və fərqli cəhətlərin müəyyənlişdirilməsi çox maraqlı və lazımlıdır. Bu məqalənin məqsədi: müxtəlif sistemli dillərdə felin məna növlərinin müqayisəli analizidir. Bu məqalədə türk və rus dillərində felin qrammatik növlərinin oxşar və fərqli cəhətləri göstərilib.

F.Hasanova

**Voices of verbs in Russian and
Turkish Languages**

Summary

Specificity of expression of subject-object relations in the sphere of voices of verbs is well studied in different languages. Among the many problems in the study of the Turkish language, attention is drawn to the category of voices, which is the object of the study of this article. The study of the material convinces that the category of voices occupies an important place in the system of Russian and Turkish languages.

The choice of languages is explained by the fact that the morphology and semantics of the voices in them are unevenly studied. There are differences in the coverage of collateral issues in different languages. Consideration of the history and current state of the theory of voices on the

material of different languages will eventually allow to reveal its originality in the Turkish language, which is the main goal of the conducted research.

It is interesting not only the method of comparing facts in different languages, but also the generality and difference of scientific approaches to the problem of collateral in question. The difficulty in identifying collateral oppositions objectively lies in the fact that the category of voices can not be considered only as a grammatical inherent in the verb.

The deposit is in the boundary space between the grammar, vocabulary and syntax. The purpose of this article is to perform a comparative analysis of the differential features of collateral structures in the above mentioned diverse languages and to study the history and current state of the issue of voices in the Turkish and Russian languages.

Rəyçi:

Nərminə Məmmədova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ŞƏLALƏ ƏLİYEVƏ
BDU
shelaleeliyeva@mail.ru

SOVET DÖVRÜNDƏ ƏLİFBA MƏSƏLƏSİ

Açar sözlər: Sovet Azərbaycanı, əlifba məsələləri, ərəb qrafikası, Azərbaycan dili, latın qrafikası, türk xalqları.

Ключевые слова: Советском Азербайджане, вопросы алфавита, арабская графика, Азербайджанский язык, латинская графика, тюркские народы.

Keywords: Soviet Azerbaijan, alphabet questions, the Arabian way of writing, The Azerbaijani language, the Latin way of writing, the Turkic peoples.

19-cu əsrdə çar Rusiyası Qafqaz və Azərbaycan türklərinin əlifbasını dəyişdirmək niyyətində olmuşlar. Hətta 19-cu əsrin ortalarında Azərbaycan türklərini çıxmaq şərti ilə digər türksoylu və qafqazdilli xalqlar bu prosesə cəlb edilmiş, onların məktəblərində latın əlifbası tətbiq edilmişdir. Məhz bundan ilhamlanaraq Azərbaycan türk mütəfəkkiri Mirzə Fətəli Axundzadə də 1860-1870-ci illərdə əvvəlcə ərəb əlifbasında islahatlar aparılması tərəfdarı olmuş, daha sonra isə latın əlifbasına keçmək ideyası ilə çıxış etmişdir. Sonralar bu cür layihələri Məhəmməd Ağa Şahtaxtı və başqaları da hazırlamışlar. Ancaq çar Rusiyası dövründə bu ideyaların heç biri gerçəkləşməmişdir. Milli ideoloq Əli bəy Hüseynzadə 1909-cu ildə nəşr olunan «Yazımız, dilimiz və «ikinci il»imiz» məqaləsində yazırdı ki, əlifba və dil ilə bağlı islahatçı ideyaların, ancaq Qafqazda, xüsusilə Tiflisdə M.F.Axundzadə, M.A.Şahtaxtı və b. tərəfindən irəli sürülməsi düşündürücüdür. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev də Sovet dövründə etiraf edərək yazmışdır ki, Azərbaycan türk ədəbi dilinin və əlifbasının formalaşmasında rus dilinin mühüm təsiri olmuşdur: «1890-cı illərdə ortalığa atılıb ədəbiyyatla məşğul olmaq istəyən ziyalılarımız, özümü də o cümlədən hesab edirəm, iki tərəfdən də avara olub məcburən rus ədəbiyyatı təsiri altına düşüb, türk dilində rus cümlələri işlətməyə üz qoydular».(1. s.12) Fikrimizcə, bu baxımdan Ə.Hüseynzadə xeyli dərəcədə haqlı idi ki, ortaq türkcədən ayrı Azərbaycan türkcəsinin inkişafında, eləcə də əlifba islahatı məsələsində əvvəlcə çar Rusiyası, sonralar Sovet Rusiyası ideoloqlarının maraqlı, hətta icraçı olmaları təsadüfi olmamışdır. Hər iki halda məqsədi Azərbaycanı türk dünyasından, xüsusilə cənubi Azərbaycan və Türkiyə türklərindən ayırmaq idi. Hər halda, milli ideoloqların bütün səylərinə baxmayaraq SSRİ dövründə sovet ideoloqları müstəmləkə etdiyi müsəlman-türk xalqları üzərində əlifba

məsələsində məkrli niyyətlərini həyata keçirməyə bacardılar. Sovet ədəbiyyatında qeyd olunur ki, yeni əlifbanın birinci mərhələsində (1920-1929) bununla bağlı iki cərəyan: 1) latınçılar və 2) islahatçılar (ərəb əlifbası tərəfdarları) mövcud olmuşdur. Əslində əlifba məsələsi ilə bağlı «latınçılar» və «islahatçılar» məsələsi, məsələnin əsil mahiyyətini gizlətmək üçün uydurulmuşdur. Burada, əsas məsələ ideoloji savaşı idi. Çünki bu məsələnin dərininə vardığında görürük ki, burada problem yalnız köhnə və yeni əlifba məsələsi olmamışdır. Bu baxımdan məsələni tam dərk etmək üçün, ilk növbədə «latınçılar» və «islahatçılar»ın əlifba məsələsi ilə bağlı irəli sürdüyü mülahizələrə, ən əsası onların hansı siyasi-ideoloji dünyagörüşə və nəzəri-fəlsəfi ideyalara əsaslanmalarına diqqət yetirmək kifayətdir. Qeyd edək ki, milli-demokratlar hələ Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçməyi təklif edirdilər. Bu məqsədlə Azərbaycan parlamentində bir komissiya təşkil olunmuş və bu komissiya latınlaşmış türk əlifbasının layihəsini parlamentə belə təqdim etmişlər. Ancaq bir tərəfdən «islam birliyi» ideyası ilə çıxış edən «ittihadçı»ların, digər tərəfdən isə bolşevizmin günü-gündən Azərbaycan Cümhuriyyətinə qarşı yönəlmiş təzyiqlərinin və s. nəticəsində latın əlifbasına keçid məsələsi həmin dövrdə öz həllini tapmamışdı. Əslində millətçiləri narahat edən latın qrafikasına keçmək deyil, latın əlifbasına keçmək adı altında ifratçılığa varılması, millətlər arasında ayrı-seçkilik edilməsi, gələcəkdə kiril əlifbasına keçmək üçün bir vasitəyə çevrilməsi və s. idi. Başqa bir milli ideoloq Mirzə Bala Məmmədzadə də milli qüvvələrin əvvəlcə ərəb əlifbasından latına keçilməsinə etiraz etmələrinə səbəb olaraq, bolşeviklərin məkrli niyyətlərini və bunun Azərbaycan ilə türk dünyası arasında əlaqələrə zərbə olmasını göstərmişdi. Bu baxımdan ərəb əlifbasında islahatların aparılmasını məqsədəuyğun hesab edən «islahatçılar», latın qrafikasına keçilməsi ilə Azərbaycan xalqının islam mədəniyyətindən uzaq düşməsi, din və milli birliyin aradan qalxması məsələsini daha çox qabartmışlar. Bizə elə gəlir ki, bu cür mülahizələrin səslənməsi də təsadüfi olmamışdır. Bütün hallarda, yeni əlifbaya keçidlə bağlı imperiyanın maraqları olduğu kimi, bunun əleyhinə çıxan «islahatçılar»ın da öz mövqeyi olmuşdur. «İslahatçılar» ədəbi dilin yazısında ərəb əlifbasını saxlamaqla yalnız islah edilməsini, yəni bəzi dəyişikliklərin aparılmasını məqsədəuyğun hesab edirdilər. Onlar deyirdilər ki, yeni əlifba qəbul edilərsə, bununla da əski ədəbiyyat məhv olacaq, islam birliyi pozulacaq və türk dilini öyrənmək çətin olacaq. Milli qüvvələrin əlifba məsələsində fikir dəyişdirməsinin əsil mahiyyətinə varmayan bolşeviklər, bunu tamamilə başqa yerə yozurdular. Məsələn, Sovet Azərbaycanının rəhbərlərindən Sultan Məcid Əfəndiyev hesab edirdi ki, yeni türk əlifbasının əleyhdarları millətçilər və islamçılardır. Millətçilər qısqançlıqdan bu məsələyə müsbət yanaşmırlar. Belə ki, əvvəllər ərəb

əlifbasından latın əlifbasına keçmək istəyən millətçilər indi bunu həyata keçirənin bolşeviklər olduğu üçün yeni əlifba məsələsini tənqid edirlər. Əfəndiyevin fikrincə, millətçilərdən fərqli olaraq, islamçılar-ruhanilər isə ərəb əlifbasından daha çox onun təsiri məqsədilə möhkəm yapışırlar: «Latın əlifbasının qəbul edilməsi bizi ruhanilərin ağalığından xilas edir və beləliklə, mədəni dirçəlişimizə səbəb olan amilləri gücləndirir».(2.s.28) Fikrimizcə, ərəb əlifbasının əleyhinə çıxış edən «latınçılar» özlərini də bu məsələyə münasibətdə iki qrupa ayırmaq olar: 1) mədəni «latınçılar» - yeni əlifbaya keçməni daha çox mədəni inqilab kimi qiymətləndirənlər və məsələyə səmimi şəkildə yanaşanlar (F.Ağazadə, B.Çobanzadə, C.Məmmədquluzadə, M.Şahtaxlı və b.); 2) siyasi «latınçılar» - yeni əlifbaya keçməni tamamilə siyasiləşdirərək, bunu, marksizm-leninizmin qələbəsi kimi qələmə verənlər (S.Ağamalıoğlu, R.Axundov, S.M.Əfəndiyev və b.). Ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz edilməsi ideyası bir variant olaraq M.F. Axundovdan gəlsə də bu məsələ uğrunda heç kim ciddi və planlı iş görməmişdi. Düşünmək olar ki, M.F. Axundovdan sonra ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz edilməsi yolunda mübarizə yeni vüsət almalı idi. Çünki, ortada M.F. Axundov tərəfindən irəli atılan latın əlifbası ideyası və konkret layihə artıq mövcud idi. 1920-ci illərdə (erməni və gürcüləri istisna etməklə) SSRİ-də əksər xalqların əlifbası Latın qrafikasına keçirilib. Halbuki həmin vaxt bütün xalqlara ən inkişaf etmiş respublikanın – Rusiyanın əlifbası, Kiril əlifbası da verilə bilərdi. Elə isə niyə Latın qrafikasına üstünlük verilib? Bütün bu suallara cavab axtararkən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, məqsəd SSRİ-dəki müsəlman və türkdilli xalqların Türkiyə və İranla mədəni əlaqələrinin kəsilməsi olub. Amma bu məqsəd üçün təkə Azərbaycanca deyil, Sibirdəki Yakutiya dan tutmuş Karakalpak elinə qədər hər yerdə Kiril yox, Latın əlifbası seçilmişdi. Bu yanaşmanın arxasında 1920-ci illərdə bolşeviklərin yürütdüyü milli siyasət dayanırdı. Bu siyasəti bütünlüklə bir yazıda şərh etmək çətindir, amma mövzumuzla əlaqədar bir məsələ barəsində fikrimi sizlərlə paylaşmaq istərdim. Məsələ burasındadır ki, 1920-ci illərdə aparılan milli siyasət ruslardan başqa SSRİ-dəki bütün xalqların milli kimliyi məsələsini əsas faktor kimi götürmüşdü. Məsələn, Azərbaycanda təkə azərbaycanlıların deyil, tatların, talışların, udinlərin, farsların, almanların, kürdlərin və başqalarının da milli kimlikləri inkişaf etdirilirdi. Bu proses bütün ittifaq respublikalarında yürüdülmən dövlət siyasəti olmuşdu. Bu siyasətə görə, böyük-kiçikliyədən, iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq bütün xalqlar öz milli kimlikləri içində öz ziyalıları, həkimlərini, mühəndis və müəllimlərini yetişdirməli idilər. Beləliklə, tatlar tat, kürdlər kürd, yakutlar yakut dilində mütəxəssislər yetişdirməli və öz milli kimlikləri ilə inkişaf etməli idilər. Qərb ekspertləri bu dövrü etnofiliya dövrü adlandırırdılar. Lakin bu məsələdə bolşeviklərin qarşısında ciddi bir

problem dayanırdı. Bütün xalqların mədəni inkişaf səviyyəsi eyni deyildi. O vaxtadək tatlar, kürdlər və yakutlar kimi öz əlifbası olmayan çox sayda etnik qrupları vardı. Bəzi yerlərdə, məsələn Azərbaycanda birdən artıq əlifba və ya əlifba layihəsi vardı. Bəziləri Ərəb qrafikasına üstünlük verirdilərsə, bir başqaları Latın qrafikasının tətbiqini istəyirdilər. Ortalıqda böyük bir xaos hökm sürürdü. Bütün milli və etnik dillərin sistemləşdirilməsi, orfoqrafiya və qrammatikasının işlənməsi kimi ağır bir proses vardı. Bir çox ziyalılar, o cümlədən Azərbaycanda Latın əlifbasına keçid məsələsini uzun illərdir ki, müzakirə edirdilər. Bu şəraitdə orta bir yolun tapılması vacib idi. O zaman bolşeviklər bu yolu Latın qrafikasına keçiddə görmüşdülər. 1920-ci illərdə kürdlərdən moldovnlara, yakutlardan tatlara qədər hamı Latın qrafikasına keçirilmişdi. Sovet dövrünün ilk illərində Azərbaycan türk mütəfəkkiri Cəlil Məmmədquluzadə də hesab edirdi ki, latın əlifbasının üstünlüyü dilimizdəki qarışıqlıqlara son vermək, başqa millətlərdən aldıkları kəlmələri türkləşdirə bilmək və həmin sözləri bir qaydaya salmaq, öz dilimizin qanun və qaydalarını yaratmaq və s. baxımından önəmlidir. Belə ki, ərəb əlifbasından istifadə edən biz Azərbaycan türkləri bu dilin, eləcə də farscanın təsiri altında türk dilinin qanun və qaydalarını onların tərkiblərinə tabe edib dilimizi öldürmüşük. C.Məmmədquluzadə yazırdı ki, «latınçılar» yeni türk əlifbasına keçmək yolundan dönməyəcək və məqsədinə yetişincə daha böyük əzmlə irəliləyəcəklər. O, latın əlifbasına keçməklə Azərbaycan türklərinin başqa türk tayfalarından və müsəlman millətlərindən ayrılması məsələsinə gəlincə hesab edirdi ki, bunu istər Azərbaycanda, istərsə də başqa ölkələrdə, xüsusilə İranda problemə çevirmək istəyənlərin də öz maraqları var. Məsələn, onun fikrincə, bolşeviklərin bu məsələdə əsil məqsədinin nə olduğunu bilmək çətin olsa da, ancaq İranda türklərin fars dilində danışmağa məcbur edilməsi faktıdır: «Əgər bolşeviklərin batında fikirləri bizi bir-birimizdən ayırmaqdır, bunu ancaq yeri-göyü yox yerdən yaradan bir Allah bilir, bəs sən Tehran hökumətinin qıp-qırmızı siyasətinə niyə bir söz demirsən ki, hazır qırmızıca bizim Araz otayının Zünuz və mərəndli qardaşlarımızı fars eləmək istəyirlər».(3.s.55) Üstəlik, İranda farslarla türklər eyni əlifbanı və dini paylaşmalarına baxmayaraq, Azərbaycanda əyləşən məmurların hamısı farsdırlar və fars dilindən başqa dildə danışmırlar.

Beləliklə, mədəni «latınçılar» yeni əlifbaya keçidi yalnız elm və təlim baxımından dəyərləndirir, ərəb əlifbasında islahatlar aparılmasının mümkünsüzlüyünü irəli sürərək latın əlifbasının qəbul edilməsini zəruri hesab edirdilər. Bu mövqedən çıxış edən dilçi alim Fərhad Ağazadə yazırdı: «Əlifbanı yarımçıq islah etmək olmaz; ya gərək hamısı islah edilsin, birdəfəlik bu qüsurlardan yaxamız qurtarsın, ya da ki, heç əl vurulmasın, yoxsa qüsurların bəziləri rəf edilib bəziləri saxlanılarsa bizdən sonra yenə ikinci bir islahata ehtiyac görülməkdir». (4.s.32)

Ədəbiyyat

1. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı 2000.
2. Qurbanov. A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı 1967.
3. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı 2002.
4. Tanrıverdiyev Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı 2010.

Ш.Алиева

Проблема алфавита в советский период Резюме

Еще в период существования Азербайджанской Демократической Республики национал-демократы предлагали перейти с арабского на латинский алфавит. В связи с переходом на латинский алфавит Азербайджанская Республика, стремилась идти по единому пути с Турецкой Республикой.

Не случайно и то, что азербайджанские националисты, желавшие в свое время заменить арабский алфавит латинскими буквами, в советское время отказались от своей идеи. В действительности националистов волновал не столько сам переход на латинскую графику, сколько впадение в крайности под прикрытием перехода на латинский алфавит, разобщение наций, а в дальнейшем – превращение в инструмент для перехода на кириллицу.

SH.Aliyeva

Question on alphabet during the Soviet time Summary

National democrats even in existence of the Azerbaijan Democratic Republic suggested passing from the Arabian to the Latin alphabet. In connection with transition to the Latin alphabet, the Azerbaijan Republic, aspired to go on a uniform way with Turkish Republic. And not casually that the Azerbaijani nationalists wishing in due time to replace the Arabian alphabet by Latin letters, during Soviet time have refused the itself idea.

In actually the nationalists were excited with not so much transition to the Latin graphic, how many a confluence of extreme measures under cover of transition to the Latin alphabet, dissociation of the nations, and further – transformation into the tool for transition to Cyrillics.

Rəyçi:

Sultan Seyidova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

GÜNAY İSMAYILOVA
Azərbaycan Universiteti
gunay_arifqizi@mail.ru

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ METAFORİK BİTKİ ADLARI VƏ ONLARIN İŞLƏNMƏ DAİRƏSİ

Açar sözləri: bitki adları , metafora, məna köçürülməsi, çoxmənalılıq, leksik məna, onomastika

Ключевые слова: названия растений, метафора, смысл перевода, многоязычие, лексическое значение и ономастика

Key words: plant names, metaphor, meaning transfer, multilingualism, lexical meaning, onomastics

Biz sözlərdən təkcə bir mənanı ifadə edən vahid kimi yox bir çox mənanı ifadə edən vahid kimi istifadə edirik; buna görə də sözlərdə çoxmənalılıq baş verir və dilin lüğət tərkibində olan sözlərin çoxu müxtəlif mənalı ifadə edən leksik vahidlərə çevrilirlər. Başlanğıcda bir əşyanın adı kimi yaradılmış bu və ya digər söz zərurət nəticəsində başqa bir əşyanı adlandırmaq üçün işlənir, bəzən adını bildirdiyi əşyanın müəyyən hissəsini və ya həmin əşya ilə əlaqədar olan bir hadisəni, əlaməti, keyfiyyəti, kəmiyyəti bildirmək üçün də işlənir. (4, səh.152)

Müasir ingilis dilinin lüğət tərkibinin uzun bir inkişaf tarixi vardır. İngilis dilinin lüğət tərkibinin belə inkişaf prosesi dilin daxili inkişaf qanunlarına uyğun bir şəkildə davam etmişdir. Dilin və onun lüğətinin inkişafı prosesi nəticəsində söz yaradıcılığına aid özünəməxsus məhkəm qayda və qanunları əmələ gəlmişdir. İngilis dilinin söz yaradıcılığında işlənən bütün bu qayda qanunlar tamamilə o dilin qrammatik quruluşu əsasında yaranmış və inkişaf etmişdir.

Leksikologiya sahəsinin bir qolu olan botosemiya (botanika- bitki adlarını öyrənən elm)+ sema isə məna məfhumlarından törəmişdir və bitki adları ilə bağlı məna çalarları ifadə edir. Ayrı-ayrı dillərdə mövcud olan bir çox botanika terminlərində bitkilərə verilən adların semantik xüsusiyyətləri bu və ya digər dərəcədə onların müəyyən əlamətləri ilə ifadə olunur. Bitkilərə və onların ayrı-ayrı növlərinə adların verilməsi hər bir xalqın tarixi, yaşayış tərzini, dünyagörüşü, etnopsixoloji amillərlə bağlı olduğundan bu tipli dil vahidlərinin linqvistik baxımdan araşdırılması elmi və praktik cəhətdən əhəmiyyətlidir. Çünki, bitki adlarının əksər hissəsi xalqın təbiəti müşahidəsi və bitkilərin bu və ya digər fərqləndirici əlamətləri əsasında verilir. Məsələn azərbaycan dilində mövcud olan “quzuqulağı”, “turşəng” eyni bitki adı olmaqla yanaşı həmin bitkiyə xas olan əlamətləri özündə əks etdirir. Birinci

halda onun forması, xarici görünüşü, ikinci halda isə onun keyfiyyəti dadı əsas götürülmüşdür. (1)

Bir şeyi, bir hadisəni, işi, hərəkəti öz adı ilə deyil, ya rənginə, ya quruluşuna, ya da başqa bir cəhətinə görə ona oxşar olan digər bir şeyi, bir hadisəni, bir işi , bir hərəkəti bildirən ayrı bir sözlə ifadə etmək yolu ilə bir sözü bir məfhumdan onunla oxşarlığı olan başqa bir məfhum üzərinə köçürmək metafora adlanır.

Bitki adlarında ən çox özünü biruzə verən xarici bənzərlik əsasında yaranan metaforadır. Məs. *Calabash (boranı, balqabaq)* – bitki adı olmaqla yanaşı, həm də insana onun səfehliyini və ağılsızlığını yumoristik tərzdə ifadə etmək üçün zarafatla deyilir. Burada boranın içinin boş olması ilə insanın aqlının kəmliyi arasında metaforik səciyyələndirmə və xarakterin xüsusiyyətlərin köçürülməsi öz əksini tapır.

Ginger (zəncəfil) – həm xalq təbabətində müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində, həm də ədviyyat kimi istifadə olunur. Həmçinin bu bitkinin rəngi əsas götürülərək ingilis dilində açıq qəhvəyi, narıncı rəngi ifadə etmək üçün işlədilir. (ginger hair, ginger cat). Bu söz fel formasında məcazi mənə ifadə edərək canlandırmaq, əhval ruhiyyəni qaldırmaq mənalarında da istifadə oluna bilər.

Willow (söyüd)- nazik, uzun yarpaqları olan ağacdır. İngilis dilində hündür boylu, incə belli cazibədar qadınlara müraciətdə *willowy* sözündən istifadə edilir. Burada xarici görünüşə əsasən metaforik köçürmə baş vermişdir. (6)

Bəzən də cansızlara məxsus xüsusiyyətlər canlılar üzərinə köçürülərək metorikləşmə baş verir. Məsələn: *Lily-livered* bitki adı olaraq zanbağı bildirir. Lakin, zanbağa məxsus olan zəriflik, kövrəklik, onun tez əyilib sınması kimi xüsusiyyətlər əsas götürülərək qorxaq insanlara *lily-livered* (qorxaq, ağürək adam) deyilir. Məsələn: *Margaret thinks we're being far too lily-livered about the whole affair.*(Margaret düşünür ki, biz bütün məsələlərdə çox qorxaq davranırıq.)

Pepper (istiot) həm bitki növü kimi, həm də acı dil adamlara da şamil olunaraq “pepper” deyilir. Çünki bu cür insanlarda da acılayıcı , zəhərləyici xüsusiyyətlər olur. Fel kimi işləndikdə isə hər hansı bir yeri atəşə tutmaq və ya doldurmaq, zənginləşdirmək, çoxaltmaq mənalarında da işlədilir. Məsələn: *He peppered his speech with jokes.*(O nitqini zarafatlarla zənginləşdirdi.)

Rose (qızılgül) bitki adı insanlarda xüsusilə də qızların gözəlliyini səciyyələndirmək məqsədilə deyilən sözdür. *Rosy* sözü isə sifət kimi işlənərək həm çəhrayı, həm də uğurlu, müvəffəqiyyətli mənasını kəsb edə bilər. Məsələn: *The future is looking very rosy for our company.* (Gələcək bizim şirkətimiz üçün çox uğurlu görünür.)

Diqqətlə yoxladıqda aydın olur ki, bu əlavə mənaların əslində sözün ilkin mənası ilə yaxından uzaqdan əlaqəsi vardır. İnsan şüuru dəyişdikcə yeni məhfular doğduqca, bunlara məxsus yeni ifadə vasitələri də yaranır. Hər yeni məfhum üçün yeni şəklin yaranması isə xeyli vaxt tələb edir. Buna görə də əvvəlki ifadə vasitələrindən yeni məzmun üçün də istifadə olunur. İngilis və Azərbaycan dillərində kök (root) sözü həm bitkinin əmələ gəldiyi yer, həm də hər hansı bir məsələnin, problemin kökü yəni meydana gəlmə səbəbi kimi işlədilir. (root of the problem, root of the success). Bitkinin digər bir hissəsi olan branch (budaq) sözü ingilis dilində həm filial (branch of the bank), həm də elmin sahələri (different branches of science) mənasında işlədilir. Seed (toxum) sözü həmçinin məcazi mənə kəsb edərək *seeds of happiness, the seed of revolution* kimi birləşmələrdə istifadə oluna bilər. (2) Elə bitki adları var ki, o müxtəlif xalqlarda müxtəlif əlamətə görə adlandırılmış, hər xalq bu çiçəyin bir xüsusiyyətinə əsaslanmışdır. Məsələn qar çiçəyi Azərbaycan dillində bu çiçəyin bitdiyi şəraitlə əlaqədar olaraq ad almışdır. Ruslar bu çiçəyin bitdiyi yeri əsas götürərək onu (подснежник-*qar altından çıxan*) adlandırmışlar. Almanlar onun formasını (Schneiglocken- hərəfən *qar zınqırovu* deməkdir), fransızlar onun hərəkət tərzini (perce-neige- hərəfən *qarı deşən*, *qar altından çıxan* deməkdir), ingilislər isə daha başqa bir xüsusiyyətini (snowdrop- hərəfən *qar damcısı* deməkdir) əsas götürmüşlər. (4)

Bundan başqa bitki adlarının yaranmasında onomastik vahidlərin də rolu az deyildir. Onomastika dildə mövcud olan xüsusi adların məcmusudur. Xüsusi adlar keçmişin izlərini özündə mühafizə edib müasir zamana kimi gətirən real faktlardır, tarixin canlı şahidləridir. Dilçiliyin üfqlərini genişləndirmək, onun inkişafını hərtərəfli təmin etmək üçün onomastikanın əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Onomastik vahidlər ingilis dilinin də inkişaf mərhələsində bitki adlarına da təsir edərək, insan adları və yer adları ilə müəyyən olmuşlər. (5) Bir qrup bitkilərə verilən adlar (antroponimlər) həmin bitkini tapan şəxsin adı ilə adlandırılmışdır. Məsələn: *Johnson grass* (Aralıq dənizində yetişən, bəzən yem üçün becərilən, bir toxum kimi yayılmış, uzun boylu çoxillik ot), *Jacob's ladder* (pilləkənvəri görünüşə malik mavi rəngli çiçək, *Joseph's coat* (Cənub-şərqi Asiyanın çoxillik aromatik, mavi-bənövşəyi çiçəklərdən ibarət bitki), *Adam's needle* (Şimali Amerikada yetişən uzun köklü, sərt sivri yarpaqlardan və ağ çiçəklərdən ibarət dekorativ bitki). (7) Bütün dillərdə olduğu kimi ingilis dilində də bitki adlarının insanlara verilməsi səciyyəvi bir haldır. Məsələn: *Lily*, *Rose*, *Angelica*, *Jasmine*, *Violet* və s. kimi qadın adları ingilis dilində geniş yayılmışdır. Həmçinin *Sequoia* adı həm Şimali Amerikanın dağlıq rayonlarında yetişən həmişəyaşıl bitki, həm də kişi adıdır. Bu ad tarixdə Hind əlifbasının yaradıcısı olan Amerikan hindilisi "*Sequoyah*"ın adı ilə bağlıdır.

İngilis dilində toponimik bitki adlarına daha çox təsadüf olunur. Onomastik vahidlərin bir qrupu müxtəlif səbəblərdən dəyişikliyə məruz qalır ki, bu proses daha çox toponimlərdə özünü biruzə verir. Yer adları ilə bağlı bitki adlarına aşağıdakıları misal göstərə bilərik: Arabian millet (dənəli sarqo- Saxarada becərilən dənli bitki), Amur vine (Amur üzümü- Asiya qitəsində Amur dərəsində yetişən xüsusi üzüm növü), China grass (Çin ramisi – Tropik Asiyada yetişən tünd yaşıl yarpaqları olan uzunömürlü bitki), Brussel sprouts (Brussel kələmi – xırda tumurcuq şəklində yarpaqları sıx birləşən balaca kələmi xatırladan bitki) və s. (8)

İngilis dilinin lüğət tərkibində olan bitki adları arasında sinonimlik münasibətin yaranması onların leksik mənaları ilə bağlıdır. Bitki adlarının mənası dəyişdikcə onlar arasındakı sinonimlik münasibəti də dəyişir. Sinonim bitki adlarına ancaq sinxron məfhum kimi baxmaq olmaz. Onlar həm sinxronik, həm də diaxronik aspektdə meydana çıxır. Lakin onu qeyd etmək lazımdır ki, bitki adları özünü daha çox sinxron hadisə kimi göstərir. Bu da onların mətnə və ya nitqdə başqa bitki adları ilə potensial birləşməsindən irəli gəlir. Bitki adlarının bir qismi ya nominativ, ya da məcazi mənada sinonimlik münasibətində olur. Məsələn: *daffodil/narcissus/verbena-nərgiz, violet/pansy-bənövşə, luarel/bay-dəfnə, maise/corn-qarğıdalı, bluebell/campanula- zəngçiçəyi, camomila/ox-eye daisy -çobanyastığı* və s. (7) Metaforikləşmə nəticəsində ingilis dilində çoxlu mürəkkəb sözlər yaranmışdır. Məsələn, *cow-berry (mərsin), bird's foot (qazayağı), horsetail (qatırquyruğu), dogviolet (yabanı bənövşə), flowbell- (zəncirotu), weeping willow (salxım söyüdü)* və s. Hər bir dilin lüğət tərkibinin fəal hissəni təşkil edən bitki adlarının müxtəlif dilçilik aspektindən araşdırılması dilin bütövlükdə leksik tərkibinin tədqiqi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti , 2006
2. Arnold L.V. “ The English Word” 1986
3. Afanasyeva “ Twelve flowers of the year” 1997
4. Ə.Dəmirçizadə “Azərbaycan dilinin üslubiyyəti” 1962
5. Oxford Advanced Learner's Dictionary 7th edition, 2005
6. Qurbanov A.M. “ Azərbaycan dilinin onomasiologiyası “ 1988
7. <http://www.thefreedictionary.com/>
8. <https://www.thespruce.com>

G.Ismailova

Metaphorical plant names and their range of usage in azerbaijani and english languages

Summary

The names of plants occupy a unique place in the vocabulary of any language and in-depth scientific research: and analytical review of these onomastic units play a specific role in the disclosure of complex and significant problems of a given language. In the article, plant names are analyzed according to lexical semantic features. The best way to learn the language's lexical history is to explore its thematic groups. Plant names are an active part of language. In the English lexicon, multilanguage words dominate, some of which are plant names. Many plant names are metaphorically expressing additional meanings. The article also analyzes plant names from an onomastics perspective. The names given to plants are sometimes referred to in the name of the creator of this plant, or sometimes the names of the cultivated areas.

Г.Исмаилова

Метафорические названия растений в английском и Азербайджанском языках и сфера их употребления

Резюме

Названия растений занимает своеобразное место в словарном составе любого языка и глубокому научному исследованию: и аналитическому обзору так –как эти ономастические единиц играют специфическую роль при раскрытии сложных и значимых проблем данного языка. В статье названия растений анализируются в соответствии с лексическими семантическими особенностями. Лучший способ изучить язык - изучить его тематические группы. Названия растений являются активной частью языка. В английской лексике преобладают многоязычные слова, некоторые из которых являются названиями растений. Многие названия растений метафорически выражают дополнительные значения. В статье также анализируются названия растений с точки зрения ономастики. Имена, данные растениям, иногда упоминаются во имя создателя этого растения, а иногда и названия культурных районов.

Rəyçi:

Samirə Məmmədova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ELNARƏ ŞƏFİYEVƏ
ADU
eshafiyeva@mail.ru

MÜASİR İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ QARŞIYA QOYULAN TƏLƏBLƏR VƏ DƏRSİN MODELİ

Açar sözlər: integrasiya, beynəlxalq münasibətlər, müasir yanaşmalar, kommunikativ məqsəd, qeyri-ənənəvi dərslər

Key words: integration, international relations, modern approaches, communicative goals, non-traditional lessons

Ключевые слова: интеграция, международные отношения, современные подходы, коммуникативные цели, нетрадиционные уроки

Azərbaycan Respublikasının müstəqil, zəngin iqtisadi potensiala malik bir dövlət kimi dünyaya integrasiyası, beynəlxalq münasibətlərin genişlənilib möhkəmlənməsi, informasiya axını xarici dillərə olan tələbatı həyatı zərurətə çevirmişdir. Bu gün Azərbaycan dünya birliyi ölkələri ilə ictimai həyatın bütün sahələrində səmərəli əməkdaşlıq edən bir ölkədir. Buna görə də başqa fəaliyyətlərlə yanaşı, bir və ya iki xarici dildə ünsiyyət qurmağı, əlaqə saxlamağı bacaran şəxsiyyətin formalaşdırılması müasir təhsilin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrindən biridir. Elə buna görə də xarici dillərin, xüsusən də beynəlxalq dil hesab olunan ingilis dilinin statusu daha da artır. Hazırkı dövrdə qloballaşma prosesinin və integrasiya meyillərinin getdikcə sürətləndiyi ictimai-siyasi, sosial, mədəni sahələrdə baş verən mühüm keyfiyyət dəyişiklikləri kommunikasiya vasitələrindən istifadə etməklə, tələbələrin kommunikativ bacarıqlarının yüksək səviyyədə inkişafını tələb edir. “XXI əsr informasiya əsridir. Informasiyaların ötürülməsi, kommunikativ bacarıqların ötürülməsi deməkdir. Kommunikativ bacarıqlar dedikdə, qoyulmuş problem ətrafında müzakirələrdə iştirak etmək, mü sahibinin, danışanın fikrinə münasibət bildirmək, dinləyənin marağını təmin etmək məqsədi ilə fikrini inandırıcı ifadə etmək üçün müdrikləri aforistik deyimlərdən, məcazın növlərindən, nitqin təsirli və aydın olması üçün jest, mimika kimi yardımçı vasitələrdən və səsə müxtəlif çalarlarından istifadə nəzərdə tutulur”. [1, 76] Müasir dövrdə təhsil müəssisələrində avtoritar metodikanın yerini əməkdaşlıq, dialoji təlim metodikası tutur. Müasir yanaşmalara görə, dərslə müəllimin rolu dəyişir, onun bilikləri hazır şəkildə vermək funksiyası özünü doğrultmur. O, fasilitator-bələdçi, yol göstərən, öyrənməyi öyrədən mövqeyində çıxış edir, şagird-tələbə ilə əməkdaşlıq edir, tədqiqat aparır, fikirlərini əsaslandırır.

Dərsin mərhələlərinin köklü formada dəyişməsi metodikanın təkmilləşdirilməsi problemlərini pedaqoji fikrin müasir yeniliklərinə uyğun aparmağı, qabaqcıl təcrübənin nəticələri ilə əlaqələndirməyi tələb edir. “Qeyri-ənənəvi dərslər pedaqoji ədəbiyyatda, əsasən, qeyri standart dərslər kimi təqdim olunur. Bu dərslər təşkilati formasında dəyişiklik edilən dərslərdir. Qeyri-ənənəvi dərs formaları hər bir şagirdə özünü reallaşdırmağa, şəxsi özünüqimətləndirməsini yüksəltməyə, fənlərlə dərinlən maraqlanmağa imkan verir”. [2, 98] Müasir dövrdə həm də təhsildə aparılan köklü islahatlar, metodik fikirdə yaranan yeniliklər, pedaqoji texnologiyalar, innovasiyalar müəllimi fərqli metod və üsullarla işləməyə yönəlir. Buna görə də təhsilimizin milli-mənəvi və ümumbəşəri ənənələr üzərində qurulması və yeni yanaşma mövqeləri ilə əlaqələndirilərək ədəbiyyatın öyrədilməsi, dərslərin təşkili, metod, üsul və vasitələrin tətbiqi, ümumiyyətlə, təhsil prosesləri ilə bağlı bütün fəaliyyətlərin səmərəli icrası əsas məqsəd kimi seçilməli və həllini tapmalıdır. Ümummillə lider Heydər Əliyev milli təhsilin bu məzmununda yeniləşdirilməsini diqqət mərkəzində saxlamış və dəyərli tövsiyələrini vermişdir: “Təhsilin özündə aparılan islahatlar çox vacibdir... Mənim sizə tövsiyəm ondan ibarət olar ki, islahatları düşünülmüş qaydada aparasınız, formalizmə, konyunkturaya yol verməyəsınız, Azərbaycanın milli ənənələrinin üzərindən keçməyəsınız. Bunlar, həqiqətən, həm Azərbaycan təhsilini dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təhsili səviyyəsinə ardıcıl surətdə çatdırın, həm də burada səhvlər buraxılmasın, mövcud yaxşı işlər pozulmasın”. Xarici dilə yiyələnmə humanitar təhsil səviyyəsini yüksəldir, şəxsiyyətin formalaşmasına geniş imkanlar yaradır. V. R. Muxtarovanın dediyi kimi: “İnsanların hansı dildə danışmasından asılı olmayaraq *dil* həmin dildə danışanların tarix və mədəniyyətini özündə əks etdirir. Ana dilindən başqa əlavə bir dil öyrənmək isə həmin dil öyrənmə, həm də cəmiyyətə öz faydasını vermiş olur” [3, 140]. Bu səbəbdən də tədris fənni kimi xarici dilin statusu artır, ixtisas müəllimlərindən böyük məsuliyyət tələb olunur. Müasir dövrdə təhsilin qarşısında təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək kimi məsul və şərəfli bir vəzifə durur. Bu vəzifəni müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmək üçün tələbələrə dərin bilik vermək, onların fəallıq və müstəqilliyini təmin, ölkədə baş verən yeniliklərlə şagirdləri tanış etməklə onlarda geniş elmi dünyagörüşü yaratmaq tələb olunur. XXI əsrin əvvəllərində həyatın bütün sahələrində olduğu kimi Azərbaycan təhsilin də əsaslı müsbət dəyişikliklər baş vermişdir. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun qəbul edilməsi, təhsil islahatlarının keçirilməsi, milli dəyərləri saxlamaqla dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təhsil sistemində inteqrasiya, Boloniya Konvensiyasına qoşulma, ilk dəfə olaraq təhsildə kredit sisteminin tətbiqi, ümumiyyətlə respublikamızda həyata keçirilən təhsil islahatları təhsil

müəssisələrinin fəaliyyətində, bütövlükdə təhsil sisteminin strukturu, idarəsi və iqtisadiyyatında köklü dəyişikliklərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində “İslahat Proqramı”nın, bu sahədə apardığı tədqiqatların nəticəsi göstərir ki, hal -hazırda inkişaf etmiş Avropa ölkələrinə inteqrasiya olunmaq, Avropada yaşayan xalqlar ilə ünsiyyəti genişləndirmək üçün milli təhsil sisteminə, o cümlədən xarici dillərin müasir səviyyədə tədrisində əsaslı dəyişikliklər nəzərdə tutulmuşdur. Avropa Şurası nəzdində təşkil edilmiş “Mədəni Əməkdaşlıq Şurası Umumavropa evi” yaratmaq məqsədilə inkişaf etməkdə olan Avropa ölkələri arasında təhsil və mədəniyyət sahəsində inkişafa nail olmaq, qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlığı yüksək səviyyəyə çatdırmaq sahəsində xeyli iş görülmüşdür. Şuranın təhsil sahəsində həyata keçirdiyi tədbirlərin əsas mahiyyəti canlı dilin kommunikativ məqsədlə tədrisinə nail olmaq, dil öyrənənlərin dünyagörüşünü inkişaf etdirərək formalaşdırmaq və onların mədəni səviyyəsini yüksəltməkdən ibarətdir. Söz yox ki, bu yolda şəxsiyyətin inkişafı müasir təlimin əsasını, özülünü təşkil edir. Ölkəmizin və eləcə də qloballaşan dünyanın sosial-iqtisadi istiqamətlərində davamlı və dinamik inkişafa uyğun yeni təhsil sisteminin qurulması, təhsilin müasir tələblər səviyyəsində təkmilləşdirilməsi prioritet məsələlərdən biridir. Tədqiqatçıların fikrincə, “Təhsil əsri”, “İntellekt əsri” adlanan XXI yüzillikdə proqramlaşdırmanın və kompüterləşdirmənin nəzəri və praktik cəhətdən təlim prosesinə tətbiqi imkanlarını müəyyənləşdirmək, dərslər hər mərhələsində irəliləyişləri diaqnostlaşdırmaq, bu vasitələrin mövzunun dərinədən və maraqla öyrənilməsinə göstərdiyi təsiri aşkara çıxarmaq da təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayan dəyişikliklərdəndir. “Bu dəyişikliklərə informasiya texnologiyalarının sütərlə inkişafını, “informasiya partlayışı”na səbəb olan böyük həcmli informasiyaların toplanması, informasiya cəmiyyətinə keçid, təhsilin bütün pillələrində onun səmərəsini təmin edən keyfiyyətinə yüksək dərəcədə müsbət təsir edən İKT-dən istifadə kimi prosesləri də əlavə etmək olar”[4, 31]. Buna görə də müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları öyrənənin fəallığı və tədqiqatçı qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsində imkan və bacarıqların aşkara çıxarılmasına, kreativ keyfiyyətləri aşkara çıxarmaqla neft kapitalını intellekt kapitalına çevirməyə yönəldilib. Müasir dövrün əsas xüsusiyyəti olan dinamizm təhsil, təlim-tərbiyə işini təkmilləşdirməyə və modernləşdirməyə daha çox diqqət yetirməyi tələb edir. Bu sahədə dönüş yaratmaq, tələbələrə təlim prosesinin bərabərhüquqlu iştirakçısına, müstəqil tədqiqatçısına çevirmək, mühazirə və seminar məşğələlərini diskussiya və qarşılıqlı əməkdaşlığa əsaslanan dialoq üzərində qurmaq müəllimin bilik səviyyəsi, pedaqoji ustalığı, yeni texnologiyalarla işləməyi bacarması, yaradıcı fəaliyyəti ilə ölçülür. Ali məktəblərdə dərslər deyən professor-müəllim heyəti

daim çalışmalıdır ki, onlarda bu keyfiyyətlər və müasir yanaşma metod, üsul və vasitələrindən istifadə etmək bacarığı yüksək səviyyədə olsun, müəllimlər cəhd göstərməlidirlər ki, onların məşğələləri daha çox müəllimin hazır bilik verməsi, informasiya ötürücüsü mövqeyində çıxış etməsi üzərində deyil, tələbələrin fəallığı üzərində qurulsun. N. Rzaquliyevanın vurğuladığı kimi: “Təhsil sahəsində həyata keçirilməkdə olan bütün islahatın əsas məqsədi vətəndaşların keyfiyyətli təhsil almasını təmin etməkdir”[5, 22].

Yuxarıda deyilənlərdən əlavə, dərstdə əlverişli psixoloji iqlim, müsbət emosional vəziyyət yaradılmalıdır. Dərsin səmərəsi onun emosional mühiti ilə sıx bağlıdır: mənfi emosiyalar (qorxu, inamsızlıq, kədər və s.) şəraitində keçən dərs cansıxıcı, yorucu və səmərəsiz olur. Dərstdə müəllim və tələbələr arasında qarşılıqlı hörmət, inam, pedaqoji əməkdaşlıq, xoş əhval-ruhiyyə, müsbət zehni hisslər (şadlıq, təlim sevinci, inam, öyrətmə həvəsi, öyrəncinin zehni potensialına güvənmə, təəccüb və s.) hakim olmalıdır. Dərsin təşkili, müəllimin dərsin bütün etaplarına yaradıcı münasibəti, tələbələrdə motivasiya yaratması, müxtəlif fəaliyyət növlərindən istifadə, müəllim-tələbəl münasibətinin düzgün qurulması dərsin təşkilində vacib amillərdir. Bu gün təhsildə həm forma, həm də məzmunca ciddi dəyişikliklər gedir: milli təhsil sistemi yaradılır, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan yeni təhsil formalaşır, müəllim-tələbə münasibətləri yenidən qurulur. Bütün bu deyilənlər müəllimlərin məsuliyyətini daha da artırır. Dərs sinif şəraitində sabit tərkibdə müəyyən rejimlə cərəyan edən, müəllim və tələbələrin bilavasitə qarşılıqlı fəaliyyətinə əsaslanan təlimin məqsədyönlü kollektiv təşkili formasıdır. “Yaxşı təşkil olunmuş sinifdən kənar məşğələlər mühüm təlim-tərbiyə əhəmiyyəti daşıyır”[6, 70]. Müasir tələbə öz dünyagörüşü və bilikləri həcmində ana dilində olduğu kimi xarici dildə də ünsiyyət yaratmağı bacarmalıdır. Bu məqsədlə də tələbələrin dil vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva M. *Ünsiyyət bacarıqlarının formalaşmasında fəaltəlimin rolu*. Kurrikulum. 2011, №3
2. Xudiyeva S. *Qeyri-ənənəvi dərslər təlimin təşkilinə yaradıcı yanaşmanın nəticəsidir*. Kurrikulum (Elmi-Metodik Jurnal). 2011, №4
3. Muxtarova V. R. *İngilis dilinin xarici dil kimi öyrənilməsinin əhəmiyyəti*. Azərbaycan Dillər Universiteti. Orta və Ali Məktəblərdə Xarici Dillərin Tədrisinin Aktual Problemləri Respublika Elmi Konfransının Materialları. Bakı, 30-31 oktyabr, 2008
4. Məmmədov T. *Müasir informasiya texnologiyaları və vasitələri təhsildə*. Azərbaycan Məktəbi. 2014, №3

5. Rzaquliyeva N. *Pedaqoji Proseslər və Təhsilin İdarə Olunması*. Kurrikulum (Elmi-Metodik Jurnal). 2011, №4
6. Mirzəyeva A. *Sınıfənkənar məşğələlərdə Fəal Təlim Metodlarının Tətbiqi*. Azərbaycan Məktəbi. 2014, №3

E.Shafiyeva

Requirements put forward at modern English language lessons and the model of the lesson

Summary

The article focuses on the problems about the requirements put forward at modern English language lessons and the model of the lesson which became urgent issues after the Republic of Azerbaijan had gained its independence. Therefore, teaching of foreign languages, in particular the English language which is considered an international language, should be followed by the students' ability to communicate in foreign languages.

At the end of the article, we came to the conclusion that any foreign language which is taught should be a means of communication during the lesson and should be used for communicative purposes.

E.Шафиева

Требования, выдвигаемые на современных уроках английского языка и модель урока

Резюме

В статье рассматриваются проблемы, связанные с требованиями, выдвигаемыми на современных уроках английского языка, и моделью урока, который стал актуальным после того, как Азербайджанская Республика обрела независимость.

Поэтому преподавание иностранных языков, особенно английского языка, которое считается международным языком, должно сопровождаться способностью учащихся общаться на иностранных языках. В конце статьи мы пришли к выводу, что любой изучаемый иностранный язык должен быть средством коммуникации во время урока и должен использоваться в коммуникативных целях.

Rəyçi:

Günay Müslüмова
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ÜNSİYYƏTİN SOSİOLİNGVİSTİK ƏSASI

Açar sözlər: differensiasiya, integrasiya, divergensiya, konvergensiya, koqnitiv biliklər

Keywords: differentiation, integration, divergence, convergence, cognitive knowledge

Ключевые слова: дифференциация, интеграция, дивергенция, конвергенция, когнитивная знания

Dil cəmiyyətdə müxtəlif funksiyaları icra edir. O həm təhsil vasitəsi, həm də fikirlərimizi, hiss və arzularımızın ifadə üsuludur. Dilin lingvistik və ekstralingvistik vasitələri (fonetik, leksik, qrammatik vasitələri) danışmaq fəaliyyətinin növündən və şərtlərindən asılı olaraq, fərqli tərzdə istifadə olunur. Danışmaq özü məqsədyönlü bir fəaliyyətdir. Faktiki olaraq, insan qarşısına qoyduğu məqsədinə çatmaq üçün danışır. Ünsiyyət sözü etimoloji olaraq, yunan dilindəki “communicare” felindən yaranmış “communicatio” olub, birgə əməkdaşlıq etmək, nədəsə iştirak etmək, əlaqələndirmək, danışığa girmək kimi mənalara malikdir. Bu proses eyni sosial mühitdə yaşayanların arasında baş verərək, fikir və hisslərin daimi, qarşılıqlı mübadiləsi deməkdir. Ünsiyyət iki və daha çox fərqli sosial mühit arasında baş verdiyindən, burada kommunikativ uğurla yanaşı uğursuzluq halları da gözləniləndir. Ünsiyyət əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi deyil, fəal qarşılıqlı bir fəaliyyət formasında nəzərdən keçirilməyə başlayırdı. Bu baxımdan ünsiyyətin pragmatik təhlilinə daha geniş yer ayrılırdı. Pragmatik aspektdən isə burada əvvəlcədən hazırlanmış şablon mətnlər kənarlaşdırılır, əsas diqqət “spontan” formada yaranmış ünsiyyətin aktiv fəaliyyətinə yönəlir. Bu səbəbdən də, danışmaq fəaliyyətinin tərəfləri artıq psixoloji və sosial xarakterə malik subyektlər kimi qəbul olunurlar. Sosial varlıq kimi çıxış edən insan isə artıq öz ünsiyyətini sosial qruplar, birliklər, sosial əhatədə həyata keçirmiş olur. Bu səbəbdən, insanın bir solum kimi müşahidə edilməsi, onun ünsiyyətinin aktiv danışmaq fəaliyyəti kimi qəbul edilməsi dilçilik ilə sosiologiya elmlərinin birgə fəaliyyətinə ehtiyac yaradır. Dünya arenasında baş verən qloballaşma, milli mədəniyyətlərə maraq, miqrasiya hadisələrinin aktivləşməsi kimi səbəblərdən sosiophilik sahəsinə olan inkişaf daha da yüksək həddə çatırdı. Bu sahə daha çox dilin daxili tərəfi ilə əlaqədardır. Burada dil ayrılıqda və ya struktur şəkildə deyil, eyni dil biliklərinə malik olan əlaqə formasında nəzərdən keçirilir. Burada əsasən sosial qruplar arasında olan əlaqələr, xalqlara aid tarixi inkişaf, xalqın

mədəniyyəti və s. xüsusilə böyük diqqət cəlb edir. Sosioliqviştika termini ilk dəfə 1952-ci ildə Amerika sosioloqları tərəfindən elmə gətirilmişdir. Məlum üzrə, müəyyən ərazilərin bir-birinə qaynayıb-qarışması və ya müstəqilliyini əldə etməsi halları özünü sosial mühitdə müxtəlif cürə göstərir. Bu baxımdan dilin inkişafında zahiri və daxili qanunlar mövcud olur. Dil yaranandan bütün mövcudluğu dövrünə qədər daim müxtəlif təsirlər altında olur. Dilə təsir edən zahiri qanunlar sosial faktorlarla şərtləndirilir. Bunu divergensiya və konvergensiya vəziyyətlərində də müşahidə etmək mümkündür. Bunlar bir-birinə zidd proseslərdir. Divergensiya və ya differensiasiya hadisəsi dil daşıyıcılarının ərazi və sosial cəhətdən yayılması deməkdir. Bunun sayəsində qohum dillər və dialektlər yaranır. Konvergensiya və ya inteqrasiya isə dil daşıyıcılarının ərazi və sosial cəhətdən birləşməsi deməkdir. Bu kimi hadisələr isə daha çox iqtisadi, hərbi, siyasi və digər ictimai amillərlə əlaqəli yaranır. Bu kimi hadisələr hesabına meydana çıxan dəyişikliklər təbii ki, öz əksini dilin lüğət tərkibində də tapır. Səs tərkibi və qrammatik sistemdə də dil inkişafının müxtəlif istiqamətlərini görmək olur. Məsələn, rus dilində /ф/ əvvəllər alınma sözlərdə görünürdü. (февраль, философ, филолог və s.) Zaman keçdikcə, bu /в/ foneminin tələffüzündə də əvəzləyici kimi çıxış etməyə başlayır. (любовь /ф/, /ф/вторник). Dilin daxili qanunlarını isə bütövlükdə deyil, ayrı-ayrı strukturlarda daha dəqiq müşahidə etmək mümkündür (fonetika, qrammatika). Məsələn, dilin səsli tərəfi tarix boyu müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalır. Sözlərin və morfemlərin səs qəlibi dəyişir. Belə dəyişiklikləri hecalar sistemində (açıq, qapalı) vurğunun yerinin fərqlənməsində görmək mümkündür. Məsələn, slavyan dillərində hecanın açıqığı məsələsi tədricən dəyişilib qapalı hecalar vəziyyətinə keçir. Əvvəllər çex dilində söz vurğusu sərbəst idisə, tədricən bu funksiya sözbəvəli vurğunun üzərinə düşür. Polşa dilində vurğu sonuncu hecadan əvvəlki heca üzərində möhkəmləndi. Məsələn, ingilis dilində, Good be with you- tədricən /Good bye/,/Hallo/- /Hey/ çevrildi. Son dövrlərdə dövlətlərarası qarşılıqlı geniş əlaqələr səbəbindən bu kimi təsirlər turizm sahəsinin müxtəlif istiqamətlərindən dilə edilmiş təsirlər daha aktual məsələlərdəndir. Beynəlxalq turizm sahəsində mövcud mədəniyyətlərarası ünsiyyət şəxslərin qarşılıqlı aktiv fəaliyyəti kimi nəzərə çarpır. Ölkəyə daxil olan qonaqların səyahətinin məqsədindən və ya səbəbindən asılı olmayaraq, bu, ikitərəfli münasibət kimi özünü formalaşdırır. Burada müəyyən situasiyalar daxilində yaranmış əlaqələrdə subyektlərin sosiomədəni fəaliyyəti vasitəsilə vacib kommunikativ mübadilə prosesi baş verir. Bu kimi qarşılıqlı aktiv ünsiyyət prosesində informasiya mübadiləsi hər bir tərəfin iştirakçıları tərəfindən liqviştik və ekstraliqviştik vasitələr vasitəsilə gerçəkləşir. Bu kimi proseslər dilin bütün səviyyələrində baş verir və bu daha çox sosial strukturla əlaqədar olur. Turizm mədəni aspektlər baxımından xüsusi təşkil olunmuş sosiomədəni fenomendir. Turizm

sahəsindəki informasiya mübadiləsi prosesində insanın dünya ilə bağlı yaradılmış təəssüatları genişlənir və fon bilikləri zənginləşmiş olur. Beynəlxalq turizm sahəsinin mədəniyyətlərarası ünsiyyəti müxtəlif situasiyalarla əlaqədar olaraq, fərqli praqmatik konseptlərdə çıxış edir. Beynəlxalq turizm sistemi ümumi kommunikativ əhatədə qarşılıqlı akt iştirakçılarından (turist, təşkilat, sosial mühit) ibarət strukturu xatırladır. Turizm sahəsində baş verən aktiv fəaliyyət nəticəsində bir sıra linqvistik məqamlar meydana çıxır. Burada əsas maraq kəsb edən tərəf, müxtəlif koqnitiv bazaya malik olan, lakin eyni dil mühitini paylaşan iştirakçı arasındakı məqamlardır. Ünsiyyət prosesinin iki tərəfini təşkil edən adresantla, adresat burada fərli nüanslarda özünü büruzə verir. Son dövrlərin aktual mövzularından biri olan praqmatik tədqiqatlara əsasən qarşılıqlı şəkildə baş vermiş ünsiyyət prosesi aktivlik baxımından nəzərdən keçirilir. Danışığa hərəkətlilik baxımından olan bu cür yanaşma ünsiyyətin baş tutması üçün sadəcə sözlərin və cümlələrin yetərsiz olduğuna dəlalət edir. Tam ünsiyyət müəyyən danışığ hərəkətlərinin həyata keçməsilə baş tutur. Praqmatika da ilk növbədə kontekst daxilində ünsiyyətin vasitəsilə dilin işlədilməsi və dilin hərəkiliyi ilə məşğul olur. Tədricən praqmatikanın formalaşmasından öncə mövcud olan abstrakt, ideal danışan öz yerini kommunikativ-praqmatik əhatədə, təbii situasiyalar daxilində iştirak edən konkret danışana verməli olmuşdur. Bütün bunlar nəzərə alınaraq, müxtəlif mədəniyyətlərə malik olan ünsiyyət iştirakçıları arasındakı münasibətlərdə həm istifadə olunan ifadələrin praqmativliyi, həm də tərəflərin koqnitiv bilikləri əsas götürülür. Ünsiyyət prosesinin müxtəlif aspektlərdən araşdırılması onu həm sosiologiya, həm də praqmatika ilə birləşdirmiş olur. Bu baxımdan yaradılmış sosioldilçilik və praqmadilçilik sahələri müxtəlif mədəniyyətlərə malik ünsiyyət iştirakçıları arasında yaranmış informasiya mübadiləsinin hansı formada baş tutmasını ətraflı şəkildə şərh etməyə icazə verir. Qarşılıqlı aktiv danışığ fəaliyyəti zamanı informasiyanı göndərən tərəf əvvəlcədən xüsusi niyyət məqsədilə kodlaşdırdığı informasiyanı dinləyicisinə ötürür. Bu prosesdə o, ifadələrin kodlaşdıraraq, qarşı tərəfə ötürür. Bunun davamı olaraq isə dinləyən ötürülmüş informasiyanı qəbul edərək, dekodlaşdırmağa çalışır. Hər bir informasiya isə dinləyicidə müəyyən effektlər yaradır. Təbii ki, eyni mədəniyyətə malik olan insanlar arasında əksər zamanlar bu cür mübadilə proseslərində ötürülmüş informasiya qəbul olunan informasiya ilə eyni dekodlaşmaya malik olur. Lakin söhbət ölkəyə gəlmiş qonaq ilə yerli insan arasındakı danışığ fəaliyyətindən gedirsə, artıq burada kodlaşma-dekodlaşma prosesində bir sıra kommunikativ anlaşılmazlıq prosesləri də baş verəcəkdir.

Adi danışığ zamanı prosesin iştirakçıları qarşılıqlı ünsiyyət qurarkən heç bir çətinlik çəkmədən leksikonda olan sözlərdən, ifadələrdən şəxsi koqnitiv biliklərinə əsasən yararlanaraq, müxtəlif şəkili danışığ aktları yaratmış olurlar.

İlk baxışdan heç kəsə mürəkkəb gəlməyən bu gedişat əslində çox böyük ustalıq tələb edir. İstənilən ünsiyyətin müşahidəsi zamanı aktların siyahısını artırmaq mümkündür. Hər bir təbii dilin rənagarənglyi onun malik olduğu çoxmənalılıqdır. Bu kimi hallar dilə gözəllik qatdığı kimi, onun dil öyrənənlər tərəfindən anlaşılması çətin olan məqamlara gətirib çıxara bilər. Təsəvvür edək ki, ölkəyə gəmiş qonaqla hər hansı bir yerli vətəndaş arasında qısa bir dialoq baş verir. Öz ölkəsində qonağın adət etmədiyi hansısa bir situasiyanı ona izah etmək, əlbəttə, çox çətinliklə başa gələn bir prosesdir. Çünki bu multikultural fərqlilik özünü burada da aydın şəkildə göstərir. Buurada əsasən ünsiyyətin aparıldığı mədəni səviyyə diqqətdən kənar qalmamalıdır. Əksər hallarda deyilmiş eyni ifadə situasiyadan, dinləyənin koqnitiv biliklərindən və bir sıra digər şərtlərdən asılı olaraq, müxtəlif dinləyənlər tərəfindən fərqli tərzdə qəbul oluna bilər. Eyni milli parametrlərə xas olan ünsiyyət iştirakçıları verilmiş situasiyada milli dəyərlərindən çıxış edərək, rast gəlinən ifadələrdəki çoxmənalılığı asanlıqla aradan qaldıra bilər. Bunun əksinə, xarici vətəndaşla olan ünsiyyət prosesində bu kimi nüanslar vəziyyəti daha da çətinləşdirə bilər. Ünsiyyətdə anlaşılmaqlığı yaradan səbəblərdən biri də metaforik danışıqlardır ki, ironiki danışıq aktlarında müəyyən vaxtlarda onlardan istifadə olunur. Metaforik söz isə başa düşülməyən ifadədir. Bu zaman eyni və ya oxşar mənə əlamətlərinə əsasən təsvirin köçürülməsi baş verir. İnsan cəmiyyətində həyatın əsasını təşkil edən ünsiyyətin bu tip problemlərlə rastlaşması bir sıra vacib məsələlərin həllinə öz mənfi təsirini göstərir. Ona görə də bu problemin həllinə istiqamətlənmiş bir çox tədqiqat işləri mövcuddur. Bu işlər yanaşma bucaqlarına görə fərqləndiklərindən, onların tədqiqat obyektləri də fərqli şəkildə araşdırılır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. F.Veysəlli. Dilçilik ensiklopediyası. ADU 2006
2. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / Пер. с англ. М.: Весь Мир, 2004. 188 с.
3. Бюлер, К. Теория языка. Репрезентативная функция языка. М., 1993.-501 с.
4. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. / Пер. с англ. А. Д. Шмелева. М.: Языки славянской культуры, 2001. -288 с
5. Везжбицкая А. Язык. Культура. Познание. Пер. с англ. М.: Русские словари, 1996. 416 с.
6. Гнатюк О. Л. Основы теории коммуникации. М.: Кнорус, 2010. -256 с.
7. Гудков Д. Б. Теория и практика межкультурной коммуникации. М.: Гнозис, 2003.-288 с.

8.Ерасов Б. С. Социальная культурология. М.: Аспект Пресс, 2000. -596с.

Б.Гаджиев

**Социолингвистическая основа межкультурной коммуникации
Резюме**

Межкультурную коммуникацию применительно к сфере туризма мы рассматриваем как коммуникационную парадигму взаимодействия в системе международного туризма. Мировое туристское пространство мыслится нами как пространственно-временной континуум, наполненный разнородными туристскими реалиями (объектами, предметами, явлениями, процессами, идеями, субъектами). В этом контексте путешественник реализует свои разнообразные когнитивно-коммуникативные намерения. Глобальное туристское пространство одновременно концептуализируется как информационно-эмотивное и когнитивно-коммуникативное поле реального и виртуального межкультурного взаимодействия участников туристского движения и акторов туристской деятельности. Участники общения в этой области имеют разные культуры и познавательные навыки. Разумеется, это различие также проявляется в обмене информацией. Эффекты, созданные этими знаниями, отличаются от обычных коммуникации.

В.Нажиев

**Sociolinguistic basis of intercultural communication
Summary**

Intercultural communication in the field of tourism we consider as a communication paradigm of interaction in the system of international tourism. The world tourist space is conceived by us as a space-time continuum filled with diverse tourist realities (objects, objects, phenomena, processes, ideas, subjects). In this context, the traveler realizes his various cognitive-communicative intentions. The global tourist space is simultaneously conceptualized as an information-emotional and cognitive-communicative field of real and virtual intercultural interaction of the participants of the tourist movement and the actors of tourist activity. Participants of communication in this area have different cultures and cognitive skills. Of course, this difference also manifests itself in the exchange of information. The effects created by this knowledge are different from ordinary communication.

Rəyçi:

**М.Нажиева
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**

SAMİRƏ HƏSƏNOVA,
SEVİNC MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
samira@mail.ru

İNGİLİS DİLİNİN XÜSUSİ MƏQSƏDLƏRLƏ ÖYRƏDİLMƏSİNİN ƏSAS PRİNSİPLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: ESP, şifahi nitq, kontekst, Artikel

Key words: ESP, oral speech, context, article

Ключевые слова: ESP, устный речь, контекст. статья

Müasir təhsilin əsas məqsədi gələcəkdə vətənimizi inkişaf etdirə bilən, öz düşüncəsi, ağılı, potensial enerjisi, güclü məntiqi ilə fənləri dərindən mənimsəyən və onu tətbiq etməyi bacaran yüksək intellektli gənclər yetişdirməkdir. Azərbaycanda keçirilən təhsil islahatları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dəyişikliklər təhsil üsulları, onun məzmunu və strukturu, qiymətləndirmə və digər sahələrdə baş verir. Bu gün tədris olunan xarici dillərdən, ilk növbədə ingilis dilindən kommunikativ məqsədlərlə istifadə etmək qabiliyyətinə malik olan gənclərin hazırlanması həm orta, həm də ali məktəb qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir. Azərbaycanın dünya dövlətləri ilə hərtərəfli əlaqələrinin genişlənməsi dünyanın aparıcı dilləri və ilk növbədə müasir dövrdə əsas ünsiyyət vasitəsi olan ingilis dilinin tamamilə yeni tərzdə tədris edilməsini və xarici dilləri öyrənən tələbələrin yeni keyfiyyətlərə yiyələnməsini tələb edir. Bu gün orta və ali təhsil müəssisələri qarşısında duran əsas tələblərdən biri gənclərin qlobal ünsiyyət dili olan ingilis dilinə və bu dildə yaradıcı təfəkkür qabiliyyətinə yiyələnməsidir. Hazırda xarici dillərin kommunikasiya vasitəsi kimi mənimsənilməli olduğu danılmazdır. Ali ixtisas məktəblərinin qarşısında duran əsas vəzifə də kommunikativ baxımdan səriştəli, geniş dünyagörüşünə, yüksək intellektə malik olan mütəxəssislərin hazırlanmasıdır.

Tələbəyönümlü tədrisin əsasını təşkil edən prinsiplərdən biri təlim prosesinin tələbələrin maraqları, tələbat və ehtiyacları üzərində qurulmasıdır. Qeyri-ixtisas fakültələrində ingilis dilini tədris edərkən burada təhsil alan tələbələrin tələbat və ehtiyaclarının, onların maraqlarının nəzərə alınması olduqca vacibdir. İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisindən danışarkən, bu hərəkətin meydana çıxmasına səbəb olan üç amili göstərmək lazımdır. Bunlardan birincisi bilavasitə 1945-ci ildə ikinci dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra dünya miqyasında elmi, texniki və iqtisadi tərəqqi ilə əlaqədardır. Texnologiya və ticarətin üstünlük təşkil etdiyi yeni dünyada qlobal miqyasda müxtəlif sahələrdə çalışan insanlar arasında əlaqələri

qurmaq, onların arasında ünsiyyəti mümkün etmək üçün vahid dilin olmasına ehtiyac var idi. Dillərin ixtisas-yönümlü təlimi məsələsi gündəlikdə olan ən vacib problemlərdən birinə çevrilmişdir. Linqvistik xüsusiyyətlərin təhlili ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisinin ayrı-ayrı sahələri üçün proqramların yazılması və proqramlar əsasında təlim prosesinin səmərəliləşdirilməsinə yönəldilmiş müvafiq təlim materiallarının işlənilib-hazırlanması üçün şərait yaradır. Buna misal olaraq, Ewer və Latorce tərəfindən yazılmış “A Course in Basic Scientific English” proqramını qeyd etmək olar. 1969-cu ildə nəşr edilmiş bu proqram onu deməyə əsas verir ki, linqvistik və üslubi təhlilin alınmasında əsas məqsəd ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi kursunu tələbələrin tələbatlarına mümkün qədər uyğunlaşdırmaq idi. Əsas məqsədlərdən biri elmi sahədə istifadə edilən ingilis dilinə xas olan dil və nitq strukturlarının müəyyənləşdirilməsi və təlim materiallarında, tapşırıq və çalışmalarda məhz bu dil vahidlərinə üstünlüyün verilməsidir. ESP sahəsində çoxsaylı elmi əsərlərin müəllifləri olan Ewer və Hughes-Davies elmi araşdırmalar aparan və bu məqsədlə elmi ədəbiyyatlarla işləyən tələbələr və eyni zamanda geniş tələbə kütləsi üçün yazılmış dərslik və dərs vəsaitlərindən istifadə edirlər.[4,.s.98]. Diskurs təhlilinin əsasını təşkil edən fərziyyə ilk dəfə olaraq, 1974-cü ildə J.Allen və H.Widdowson tərəfindən irəli sürülmüşdür [1,s.57]. Adları çəkilən alimlərin fikrincə, ingilis dilini xarici dil kimi öyrənən tələbələrin rast gəldikləri problem və çətinliklər onlarda dilin qrammatik, leksik və fonetik aspektləri sahəsində olan biliklərin lazımi səviyyədə olmadığı səbəbindən deyil, öyrənənlər tədris edilən dilin real həyatda istifadə edilməsi normaları haqqında məlumatın olmamasıdır. J.Allen və H.Widdowson belə hesab edirdilər ki, məqsədi xarici dildə düzgün cümlələr qurmağı öyrətməkdən ibarət olan dil kurslarında tələbələrə ingilis dilində dil daşıyıcılarının riayət etdikləri normaların aşılınması qeyri-mümkündür. Bu məqsədə nail olmaq üçün ingilis dilini öyrənən tələbələr cümlələrin kommunikasiya prosesində istifadə edilməsi normalarını mənimsəməlidir. Sözü gedən məsələnin ciddi şəkildə tədqiq edilmədiyini qeyd etməklə bərabər, onu da qeyd etmək lazımdır ki, hətta xüsusi, ixtisas-yönümlü akademik mətnlərin təhlilini apararkən ümumiyyətlə, diskurs haqqında nəticələr çıxarılır.[4,s.90]. Qloballaşan dünyada müxtəlif ölkələr arasında çoxsahəli əlaqələrin inkişaf etdirildiyi dövrdə ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi sahəsinin genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi müşahidə edilir. İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisinə artmaqda olan ehtiyac və tələbatları nəzərə alaraq, bu sahənin daha ciddi elmi əsaslar üzərində qurulması məsələsi meydana çıxır. Bu da tədris edilən xarici dilin müxtəlif aspektlərinin təhlilini, dili öyrənən tələbələrin ehtiyac və tələbatlarına daha çox uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Aparılmış linqvistik təhlil nəticəsində müəyyənləşdirilmiş ayrı-ayrı situasiyalara xas

olan linqvistik xüsusiyyətlərin aşkar edilməsi ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi üçün tərtib edilən proqram və sillabusların əsasını təşkil etməlidir. Müasir metodikada bu proses «ehtiyac və tələbatların təhlili» (needs analysis) adını almışdır. Sözü gedən proses həm də «ehtimal edilən situasiyaların təhlili» (target situation analysis) kimi tanınır (Chambers, 1980). Ehtimal edilən situasiyaların təhlili ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi sahəsinin artıq tanınmış və həm dil mütəxəssisləri, həm də müxtəlif sahələrin mütəxəssisləri tərəfindən qəbul edilmiş mərhələsində baş verir. «Ehtimal edilən situasiyaların təhlili» prosesi haqqında ən ətraflı və səlis məlumat John Mundy tərəfindən yazılmış «Syllabus Design» kitabında verilir [3,s.30]. Əvvəllər pərakəndə şəkildə baş verən, əksər hallarda təsadüfi xarakter daşıyan təhlil, artıq sistemləşdirilmiş şəkildə müntəzəm olaraq aparılır. Tədris proqramları tələbələrin ehtiyac və tələbatları nəzərə almaqla tərtib edilir. İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi sahəsinin inkişafının birinci və ikinci mərhələlərində dilin üzdə olan (səthi) formaları təhlil edilir. Ehtimal olan situasiyaların təhlili mövcud vəziyyət dəyişmədi. Bu da təhsilalanların tələbat və ehtiyatlarının təhlilini apararkən əsasən ehtimal edilən situasiyaların linqvistik xüsusiyyətləri nəzərə alınır. ESP-nin dördüncü mərhələsində tədris edilən xarici dilin deyil, dildən istifadə edərkən baş verən əqli proseslərin təhlilini həyata keçirmək cəhdi edilirdi. İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi sahəsinin meydana gəlməsi səbəblərini araşdırarkən bu sahəyə olan ehtiyac və tələbat, dil ilə olan yeni fikir və ideyalar və eləcə də dilin tədrisi haqqında yeni ideya və fərziyyələri qeyd etmək lazımdır. Lakin, onu da qeyd etmək lazımdır ki, bilavasitə dilin tədrisi ilə bağlı olan sahəyə kifayət qədər diqqət yetirilmirdi. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, dilin istifadə edilməsi prosesinin təsviri ESP adlandırılan sahənin əsasını təşkil edir.. Əslində, bu sahənin daxilində iki, bir-biri ilə əlaqəli olan sahəni səciyyələndirmək olar. Onlardan birincisi EAP (English for Academic Purposes), yəni ingilis dilinin akademik məqsədlərlə tədrisi, ikincisi isə EOP (English for Occupational Purposes), yəni ingilis dilinin ixtisas-yönlü tədrisi sahəsidir. Lakin, əslində, bu iki sahəni bir-birindən fərqləndirmək o qədər də asan deyil. İnsanlar eyni zamanda həm işləyə, həm də təhsil ala bilər. Eyni zamanda, onu da qeyd etmək lazımdır ki, çox vaxt ali təhsil müəssisəsində tələbələr tərəfindən mənimsənilmiş bilik, onların yiyələndiyi bacarıqlar, məzunlar ali məktəbi bitirdikdən və professional fəaliyyətə başlamadıqdan sonra tətbiq edilir. Növbəti mərhələdə ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi sahəsinə bilavasitə dilöyrənənlərin ixtisasları ilə əlaqələndirərək aşağıdakı kateqoriyalar səciyyələndirilir: EST (English for Science and Technology) - İngilis dilinin elm və texnologiya sahəsi; EBE (English for Business and Economics) - İngilis dilinin biznes və iqtisadiyyat üçün tədrisi sahəsi; ESS (English for the Social Sciences) - İngilis dilinin

sosial elmlər üçün tədrisi sahəsi. Onu da demək lazımdır ki, ingilis dilinin sosial elmlər üçün tədrisi sahəsini humanitar-yönümlü ingilis dilinin tədrisi sahəsi ilə bilavasitə əlaqəlidir. Əslində, ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi sahəsi ingilis dilinin xarici və yaxud ikinci dil kimi tədrisi sahəsinin tərkib hissəsidir. EFL/ESL sahələri isə, öz növbəsində, daha ümumi olan ELT – ingilis dilinin tədrisi sahəsinin tərkib hissələridir. Bu, bir-birindən fərqli və eyni zamanda, bir-biri ilə əlaqəli olan sahələrin əsasını təşkil edən prinsip-kommunikativlik prinsipidir. Kommunikativlik prinsipi dilin ünsiyyət vasitəsi kimi mənimsənilməsinə və tədris prosesinin bu istiqamətdə təşkil edilməsini nəzərdə tutur. Beləliklə, ingilis dilinin tədrisinin əsasında duran məfhumlar kommunikasiya və dilin mənimsənilməsidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dilin kommunikasiya vasitəsi kimi mənimsənilməsinə təsir göstərən amillərdən danışarkən ilk növbədə eşitdiyimiz və oxuduğumuz o mətnlərin üst səthində olan xüsusiyyətləri deyil, insanların real həyatda dildən necə istifadə etdikləri (performance) və onlarda olan və dildən istifadə etməyə imkan verən qabiliyyətlərdən (competence) danışmaq lazımdır. Göstərilən terminlər məşhur alim N.Xomski tərəfindən daxil edilmişdir [2,s.43].İngilis dili tədrisinin başqa sahələrində olduğu kimi, ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi sahəsində irəli sürülən əsas məqsədlər dilin mənimsənilməsi sahəsində uğurlu nəticələrin əldə edilməsidir. Daha dəqiq desək, ESP, yəni ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi sahəsi məhz tələbələrin ehtiyac və tələbətləri, onların maraqları üzərində təşkil edilməsini üstün tutan yanaşmadır.

Ədəbiyyat

- 1.Allen, J.P.B. and Widdowson, H.G. “Teaching the Communicative Use of English” in “International Review of Applied Linguistics” XII, 1974
- 2.Hutchinson, T., Waters, A. and Breen, M. “An English Language Curriculum for Technical Students” in “Practical Papers” in “English Language Education”, vol. 2. Institute for Language Education, University of Lancaster, 1979.
- 3.Mundy, J. Communicative Syddabus Design Cambridge University Press, 1978.
- 4.Ewer, J.R. Hughes-Davies, E. (1971), “Further notes on Developing an English Programme for Students of Science and Technology” in Swalls (ed., 1985)
- 5.Widdowson, J.G. Teaching Language as Communication, Oxford University Press, 1978

**Samira Hasanova,
Sevinc Mammadova**

**On the main principals of ESP
Summary**

The article deals with the main principals of ESP. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented and systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. Speaking comprehension is one of the most basic and important of the four skills in language teaching&learning. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively.

**С.Гасанова
С.Мамедова**

**К вопросу о принципах ESP
Резюме**

В данной статье рассматриваются к вопросу **о принципах ESP** . Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Процесс английскому языку в целом и процесс обучения должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучением устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. В условиях глобализации основная цель обучения иностранным языкам и их изучения состоит в формировании у обучаемых способности использовать язык в целях коммуникации. Умение адекватно воспринимать информацию в процессе “speaking” является одним из самых важных и необходимых умений которыми должен обладать человек, изучающий язык в тех или иных целях. Одной из основных целей изучения языка является обладание умением эффективно общаться на изучаемом языке.

**Rəyçi: Nuriyyə Əliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**

**TƏLƏBƏYÖNÜMLÜ TƏDRİSDƏ İNTERAKTİV TƏLİM
METODLARI VƏ İNFORMASIYA-KOMMUNİKASIYA
TEKNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏYƏ DAİR**

Açar sözlər: interaktiv, şifahi nitq, İKT.

Key words: interactive, oral speech, İCT.

Ключевые слова: интерактив, устный речь, ИКТ.

Xarici dilin effektiv tədrisinin əsas elementlərindən biri dərstdə interaktivliyin yaradılmasıdır. İnteraktivlik dili öyrənməklə yanaşı onu mənimsəməyə xidmət edir. İnteraktiv mühitdə tələbələrin dili kommunikasiya məqsədilə istifadəsi maksimum həddə çatır ki, bu da onlarda kommunikativ səriştənin formalaşmasına təkan verir. Pedaqoji üsul kimi isə interaktivlik-müəllimin iştirakı ilə tələbələrin müxtəlif informasiya mənbələri və ya bir-biri ilə ünsiyyət prosesində yeni biliklər əldə etməsinə imkan verən bütün təlim üsullarının məcmusundan ibarətdir. Qarşılıqlı fəaliyyəti özündə əks etdirən bu təlim metodları praktik məşğələləri (dərsləri) intensivləşdirərək tələbələrin təfəkkür fəallığının artmasına bilavasitə təsir göstərir. Belə təlim müəllim və tələbələrin birgə əməkdaşlığı şəraitində ardıcılıqla həyata keçirilən hərəkət və üsulların müəyyən didaktik sistemdə reallaşdırılmasıdır. Yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqi şəraitində təlimin başlıca ideyası nəyisə birlikdə icra etmək deyil, birlikdə öyrənməkdir. Bu mənada da, yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqində əsas məqsəd planlı şəkildə düşünülmüş təlimdə başlıca şərt kimi tələbə fəaliyyətinin intensivliyini ön plana çəkməkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, S.Kraşen dilin mənimsənilməsi və öyrənilməsini bir-birindən fərqləndirmişdir. Kraşenin fikrincə öyrənmə şüurlu proses olub formal təlimatlar vasitəsilə həyata keçirilir. Mənimsəmə isə şüuraltı bir proses olaraq təbii halda baş verir. Əgər uşaq ana dili ilə yanaşı, düşdüyü mühitdə ikinci bir dili eşidərsə, həmin dili də mənimsəyəcəkdir. [4,s.10-11] Mənimsəməni öyrənmədən daha üstün hesab edən Kraşenin dilin mənimsənilməsində input fərziyyəsi interaktivliyin təmin olunmasının vacibliyini bir daha vurğulayır. Kraşen qeyd edirdi ki, biz dili mənimsəmək istəyiriksə təqdim olunan input tələbələrin hazırkı səviyyəsindən bir pillə yüksək səviyyədə olmalıdır. [4, s.47] İnteraksiyaçıları qəbul edirlər ki, Kraşenin anlaşılıq inputu dilin mənimsənilməsi prosesində vacib bir elementdir, lakin, onlar anlaşılıq inputun necə yaradılması yolunu daha çox vurğulayırlar. [4,s.29] İkinci dilin mənimsənilməsində interaksiyaçıları və nativistlərin yanaşmaları arasında əsas

fərq budur ki, Kraşen kimi alimlər dildə anlaşıqlı inputun –buna bir birxətli input da deyirlər – rolunu xüsusi vurgulayır, lakin əksinə, interaksiyaçıları dildə qarşılıqlı kommunikasiyanın əhəmiyyətini qəbul edirlər. İkinci dilin inputuna Long tərəfindən təklif edilmiş interaktiv yanaşmada inputa belə tərif verilir: “yerli olmayan dil daşıyıcısına yönəlmiş–linqvistik formalar (morfemlər, sözlər, ifadələr) –havada söz axınları”, lakin, “interaksiyanın analizi bu formaların (danışıda) diskursda funksiyalarının təsviri deməkdir” [5, s.127] .Long ikinci dilin inputunun linqvistik formalarda (məs, zaman bildirən morfemlərin silinməsi), interaksiyada (məs, özü təkrarlamaq və nəzarətin təsdiq olunması), bəzən bunların hər ikisində, bəzən isə heç birində modifikasiyalar tapa bilməyəcəyi fikrini əsaslandırır. Input və interaksiya nəzəriyyəsi ikinci dilin mənimsənilməsində anlaşıqlı inputun vacibliyini (Kraşenin input fərziyyəsi) və öyrənmənin anlaması üçün diskursun strukturundakı modifikasiyaların dəyərini (Longun interaksiya nəzəriyyəsi) özündə birləşdirir. “İnteraktivlik” termini dialoqu, ünsiyyət prosesində qarşılıqlı təsiri bildirir. Bu təlim metodunu ifadə etmək üçün həmçinin “problem-dialoji, evristik, fəal təlim” anlayışlarından da istifadə olunur. Xarici dillərin tədrisində “interaktiv metod” Avropada 1990-cı illərdən bəri bir metodiki iş üsulu kimi tətbiq edilməyə başlamışdır. Təsadüfi deyildir ki, tədrisin keyfiyyətini yüksəltmək məqsədilə 2000-2004-cü illər ərzində Azərbaycan hökuməti ilə UNİCEF arasında əməkdaşlıq proqramının bir hissəsi kimi fəal və interaktiv təlim metodlarının genişləndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. “Fəal təlim və məktəb birliyi” adlı proqramda göstərilir ki, fəal təlimin məqsədi təhsil sahəsində tətbiq edilən yeniliklərlə bağlı bütün səviyyələrdə çalışan təhsil işçilərinin bilik, bacarıq və vərdişlərinin təkmilləşdirilməsindən, fəal və səmərəli fəaliyyət göstərən təhsil müəssisələrinin yaradılmasından ibarətdir [2, s.55] Bu da deməyə əsas verir ki, xarici dillərin öyrədilməsində interaktiv təlim metodları tələbələrin yalnız elmi biliklərlə zənginləşməsinə yox, təfəkkürün, yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafına, tələbələrdə biliklərin müstəqil əldə edilməsi və mənimsənilməsinə, vərdişlərin formalaşmasına, möhkəmlənməsinə əsaslanır. İnteraktiv təlim dedikdə, təlim prosesində meydana çıxan tələbələrarası öyrənmə ünsiyyəti və əməkdaşlığı, müəllim və tələbə birliyi anlaşılır. Yaxşı olar ki, interaktiv təlim metodu məqsəddən, imkan və şəraitdən asılı olaraq seçilsin. Dərsdə fəal təlim metodlarından istifadə etmək nəticəsində tələbələrin hər biri öz fərdi qabiliyyətini göstərə bilir; tələbə pedaqoji prosesin subyekti kimi tanınır və qiymətləndirilir; tələbə öz elmi axtarışında, qismən tədqiqatçılıq fəaliyyətində müstəqil olur; tələbə müstəqil düşünməyi və sərbəst rəy söyləməyi öyrənir; onun idrak fəallığı yüksəlir; əməkdaşlıq etməyə alışır, qruplarda fəaliyyət göstərməklə yoldaşlıq, dostluq, qarşılıqlı kömək münasibətlərinə yiyələnir; başqalarını dinləməyi; başqa fikirlərə dözümlü olmağı, öz fikirlərini sübutlara əsasən aydınlaşdırmağı bacarır;

onun tənqidi təfəkkürü inkişaf edir; şəxsiyyəti qiymətləndirməyi bacarır, təhlil etmək bacarığına yiyələnir; irəli sürülən problemin həlli zamanı yoldaşları ilə birbaşa ünsiyyətdə olur, bir-birinin mövqeyini, rəyini öyrənib, ölçüb-biçdikdən sonra ümumi qərara gəlmək imkanı qazanırlar. Pedaqoji üsul kimi isə interaktivlik-müəllimin iştirakı ilə tələbələrin müxtəlif informasiya mənbələri və ya bir-biri ilə ünsiyyət prosesində yeni biliklər əldə etməsinə imkan verən bütün təlim üsullarının məcmusundan ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, xarici dillərin tədrisi prosesində həyata keçirilən təlim formaları tələbə-müəllim münasibətlərindən asılı olaraq öz həllini tapır. Tədqiqatlar göstərir ki, interaktiv təlim metodlarından istifadə zamanı məşğələlərin gedişində motivasiya, problemin qoyulması, tədqiqatın təşkili, materialın təqdimatı, nəticənin çıxarılması və qiymətləndirmə kimi mərhələlər nəzərə alınmalıdır. Qeyd edilənlər fərdi, cütlər və qruplarla iş formasında müxtəlif üsullarla aparıla bilər. İnteraktiv təlim metodlarının əsas xüsusiyyətləri tələbələrdə öyrədici, məlumatlandırıcı, yaradıcı olaraq problemlərin həlli, düşünməyə yönəltmə, dərk etmə, təhlil etmə qabiliyyətlərini formalaşdırmaq və inkişaf etdirməkdir. Belə təlim canlı ünsiyyət prosesində interaktivliyi təmin edə bilər. Təcrübə təsdiq edir ki, az vaxt və enerji sərf etməklə xarici dilə sərbəst yiyələnmək üçün tələbəyə dili öyrənməyə maraq, müstəqil işləməyə həvəs və düzgün təhlil apara bilmək vərdisləri aşılmalıdır. Tələbə xarici dili müasir təlim texnologiyalarının vasitəsilə öyrənməli, sərbəst öyrənməli, sərbəst ünsiyyətin modellərini düzgün mənimsəməli, autentik materialların üzərində məqsədyönlü iş aparmalı, biliklərin müstəqil əldə edilməsinə və özünün şəxsi kommunikativ bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə səy göstərməlidir. O. Hansman, P. Hayman, Q. Otto, V. Çulc, J. Harmer və digər tədqiqatçıların araşdırmaları göstərir ki, müasir təlim metodu olaraq interaktiv təlim xarici dilin tədrisi prosesini xeyli intensivləşdirir, tələbə fəallığının artmasına zəmin yaradır və təlimin inkişaf prosesini gücləndirir. Bu əsasda həmin metodistlər göstərir ki, təhsil sahəsində fəal təlim modelinə əsaslanaraq xarici dillərin tədrisində tətbiq olunan təlim texnologiyaları ilə yanaşı, tələbə-müəllim münasibətləri də diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Müəllim-tələbə, tələbə-tələbə münasibətləri arasında qarşılıqlı anlaşmanın və demokratik meyllərin gücləndirilməsinin vacibliyini vurğulayan tədqiqatçılar da ilk növbədə qeyd edirlər ki, xarici dilin kommunikativ xarakter daşması, məlumat alıb-verə bilmək bacarığının yaradılması məqsədini izləməsi nəzərdə tutulan proqram tələblərinin həyata keçirilməsinə əsaslı təsir edir. Düşünürük ki, buraya yalnız tələbələrin məşğələdə bir-biri ilə qarşılıqlı nitq fəaliyyətinin şifahi danışığıla təşkili deyil, həm də bacarıq və vərdislərin inkişafına hərtərəfli yanaşma prosesi daxildir. İndi tədris prosesində dərsin infrastrukturunu onun məqsədləri ilə səsleşir və təlimin forma və məzmununa (funksiyalarına)

müvafiq olaraq, dərsin məqsədlərinin miqyası da konseptual ölçülərlə genişlənir. Təhsildə yaradıcı düşünən, müstəqil mühakimə yürüdə bilən, demokratik dünyagörüşünə malik şəxsiyyət formalaşdırmaqda geniş imkanları olan yeni təlim metodlarından-blok testlər, əqli hücum, qrup məşğələlər, söz assosiyasiyası və başqa metod və üsullardan istifadə edilməsi müsbət nəticələr əldə etməyə imkan verir. Bütün bu metodiki iş üsulları interaktiv təlim metodlarının sayəsində həyata keçirilir. Təcrübə göstərir ki, tələbələrin ünsiyyət prosesinə artan ehtiyaclarının ödənilməsi məqsədilə dil və nitq matreiallarının məqsədyönlü şəkildə birləşdirilərək əlaqələndirilməsi interaktiv fəaliyyətin əsasını təşkil edir. İnteraktiv təlim metodlarının tətbiqi tələbələrdə müstəqil düşünmək, sərbəst rəy söyləmək, hər hansı problem barədə başqasının fikrinə münasibət bildirmək, digər fərdi nöqtəyi-nəzəri təsdiq etmək, yaxud öz qərarının üstündə durmaq və başqa xüsusiyyətlərin formalaşmasına bilavasitə kömək göstərməklə təfəkkürün inkişafına zəmin yaradır. İnteraktiv təlim metodları üsullarının tətbiqi şifahi nitqi intensivləşdirir, tələbələrin qoyulmuş mövzuya dair fəallığını artırır. Dərslər biliklərə yiyələnməyə, həmçinin demokratik cəmiyyətin vətəndaşları üçün zəruri sosial və intellektual vərdiş və bacarıqların inkişafına kömək edən yeni demokratik üsullara istiqamətlənir [3,s.30].

Ədəbiyyat

1. Артемов В. А. Вербальное поведение и речевой поступок. Речевая ситуативность в преподавании иностранных языков в специальном языковом вузе. М., 1973, с. 28-46.
2. Barsuk R. Y. Seyidov F. Səkkizlik məktəbdə xarici dildən şifahi nitqin inkişafına dair bəzi qeydlər. Azərbaycan k1, 1961, n2, S. 54-60.
3. Тез Н. И. Система упражнений и последовательность развития речевых умений и навыков. // Иностранные языки в школе. – 1969-Н6. – с.29-40.
4. Stephen D. Krashen. Principles and Practice in Second Language Acquisition. Pergamon Press Inc. 1982, 202 p.
5. Long M. H. Native speaker / non-native speaker conversation and the negotiation of comprehensible input. Applied Linguistics, Vol. 4, 1983, pp.126-141.

V.Malikova

**On using innovative methods and ICT in FLT
Summary**

The article deals with the problem of working out, effective ways of using innovative methods in FLT. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The main aim of State program is to form a unique national education by means of ICT and provide qualitative educative opportunity in order to integrate into worldwide education system. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching speech should be goal-oriented systematic. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively.

В.Маликова

**К вопросу об использовании инновативные методы и ИКТ на
преподавании иностранного языка
Резюме**

В данной статье рассматриваются пути использования инновативные методы на преподавании иностранного языка. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Основной целью Государственной программы является формирование единой общенациональной среды образования путём внедрения и использования современных информационно-коммуникативных технологий и обеспечением возможностью качественного образования, а также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образования. Процесс английскому языку в целом и процесс обучения речи должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучением устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. Одной из основных целей изучения языка является обладание умением эффективно общаться на изучаемом языке.

Rəyçi:

**Nuriyyə Əliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

СЕВИНДЖ МАМАЕДОВА
Бакинский Государственный Университет
доктор философии по филологии, доцент
sevinc@mail.ru

К ВОСТОЧНОЙ ТЕМЕ И МОТИВАМ В НЕМЕЦКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Açar sözlər: Şərq, Azərbaycan, Almaniya, alman, Hete, Nizami

Key words: East, Azerbaijan, Germany, German, Goethe, Nizami

Ключевые слова: Восток, Азербайджан, Германия, немецкий, Гёте, Низами

Как известно, восточная тема в западной литературе и литературные заимствования с Востока в западную литературу, перенесение восточных идей, мотивов, образов на западную почву имеют многовековую давность.

В раннюю пору колониальной экспансии, XV-XVI вв., в литературу Запада начинают проникать идеи филоориентализма (Любви к Востоку).

Литературы Запада пользовались образами Востока или заокеанских стран для выражения своих философско-этических и политических идей.

Расин во введении к своей трагедии «Баязет» писал о турецких персонажах:

« На эти персонажи искони смотрят как на древних». Эти образы неизменно служили идеям гуманности, которую Гердер считал « основой характера рода человеческого», но характера, который сам по себе, стихийно, не раскроется, ибо он « заложен в человек только в виде способности и должен, собственно, быть воспитан» (1,41).

С XVIIIв. – поры открытия в Европе литературного мира Востока и широко распространившегося фил ориентализма – постоянно меняется само понятие классики. В 1843 г. один из основателей востоковедческой школы в Нанси – Дюда – опубликовал брошюру, озаглавленную « Orientalismerenduclassique».В ней автор доказывает, что знание греческого и латинского, открывавшее некогда сокровища

античной классики, уже не может считаться достаточным, вследствие чего необходимо раздвинуть горизонт гуманистических наук. Он призывал вывести изучение Востока «за грань посольств, консульств, администраций, ведавших делом проникновения Запада на Восток, разнообразных миссий и миссионерских очагов и превратить его в один из составных элементов всеобщего просвещения» (1, 36- 37).

Широкий общественный интерес к Востоку возник в Европе не в результате ученых исследований; скорее наоборот –ученые были стимулированы в своей работе самой жизнью. Наполеоновские войны, как некогда крестовые походы, привлекли внимание Европы к живым и современным восточным народам. Русские войска ,победившие Наполеона и подолгу стоявшие в европейских городах и столицах, имели в своих рядах солдат многочисленных азиатских национальностей, входивших в состав России. Живой их язык, национальные обычаи, песни – все это не могло не заинтересовать, не могло не захватить воображение западного человека таинственным и далеким Востоком.

Восточные темы и мотивы были выражены также в немецкой художественной литературе Просвещения.

В немецкой художественной литературе Просвещения складывается несколько позднее, чем в философии и науке. Еще в самом начале XVIII в. здесь царит упадок и разброд. Однако к середине столетия (19), точнее к 60-м годам, именно литература становится основной трибуной просветителей, приобретает большой авторитет и воспитательную силу. Общественная роль литературы светской (внецерковной) вообще чрезвычайно возрастает в XVIII в. вследствие очень значительного расширения круга читателей (главным образом бюргеров).В условиях Германии, с ее хилой публичную жизнью и крайне ограниченными возможностями развития публицистики, художественная литература получила особенно большое значение (5, 19- 20).

В 70 – х годах просветительские идеалы находят своеобразное выражение в устремлениях молодых писателей «Бури и натиска». При всей своей противоречивости «бурные гении» отразили в своих произведениях рост наступательной идеологии передового бюргерства. Они создают особый вариант ориентированного на активную борьбу против абсолютистского строя «волевого» сентиментализма с сильной реалистической тенденцией. Лессинг кажется « бурным гениям» слишком рационалистичным, однако, по существу, пусть односторонне, пусть в какой-то мере подготавливая и романтизм, они продолжают демократически и реалистические искания Лессинга. Идейный рост наблюдается в литературе гранью «Бури и натиска»- у Виланда в «Золотом зеркале» (1772) , в « Абдеритах» (1774), у Лессинга в названной

уже « Эмили Галотти », в « Натане Мудром» (1779), у Лихтенберга и других (5, 23).

Еще Лессинг выбрал героем своей драмы еврея, создав возвышенный образ Натана- мудреца («Натан Мудрый»). Шиллер тоже заразился всеобщей тягой к Востоку и в одной из своих повестей («Духовидец») описал таинственного старика восточного человека.

Самым выдающимся писателем «Бури и натиска» был Иоганн Вольфганг Гёте (1749- 1832).

Он вырос в семье богатого бюргера, носившего титул «имперского советника», и дочери патриция в старинном городе Франкфурте-на Майне. Шестнадцатилетним юношей он уехал учиться в Лейпциг, довольно современный и оживлённый в ту пору город с развитой духовной жизнью. Здесь он овладевал разносторонними знаниями и писал стихи, свидетельствующие о хорошем владении приемами галантной поэзии, анакреонтики и чувствительной лирики, воспевающей дружбу.

И все же время учебы в Лейпциге не было по-настоящему счастливым периодом его жизни. Как показывает его первый драматический опыт – комедия « Совиновники » (1768), Гёте слишком отчетливо осознавал нравственную неустойчивость жизни лейпцигских бюргеров. Напрасно он пытался определить свое дарование, придать более глубокий смысл своей жизни, подчинить деятельность объединяющей цели. Почувствовав себя физически нездоровым и не находя твердой духовной опоры, девятнадцатилетний Гёте возвратился во Франкфурт; здесь он сблизился с пиетистами, общение с которыми принесло ему временное успокоение, и погрузился в занятия алхимией (3, 283).

В апреле 1770 года он приезжает в Страсбург, чтобы завершить юридическое образование. Общение с теми благочестивыми людьми он скоро прерывает и стремится жить отныне по принципу: «мы родились и живем в этом мире, чтобы быть ему полезными, и мы должны суметь сделать себя способными к этому». В дальних прогулках верхом по живописным окрестностям определилось новое отношение к жизни: «свободное сердце» и «мужество». Для Гердера, проживавшего с сентября 1770 года по апрель 1771 года в Страсбурге, Гёте собирал народные песни, которые « подхватывал на лету из уст древней старушки» во время своих «набегов» на Эльзас (3, 284).

Гёте не мог удовлетвориться тем направлением в развитии литературы «Бури и натиска», которое было представлено бытовой драмой Ленца и Вагнера. И в лирике, и в драматургии он стремится к постановке больших вопросов общечеловеческого значения. С этим связаны его замыслы «Фауста», «Магомета», пантеистическая тема в

его лирике. В этом направлении осмысляются и античные мифологические образы («Прометей», «Ганимед», «Ямщику Кроносу» и др.) (5, 239).

Идея слияния с природой находит отражение во многих стихотворениях этих лет «Утренняя песня странника», «Ганимед», в набросках драм «Магомет» и «Прометей».

Монолог Прометея и песнь Магомета связаны с замыслами драматических произведений. Однако Гёте не довел до конца начатую им работу над этими сюжетами.

Рассмотрим некоторые строфы из стихотворения «Песнь о Магомете»:

Видишь горный ключ?
Солнца луч
Ярко блещет в нем.
Духи неба
Мощь его вспоили
Меж утесов
И кустистых чащ.

Свеж, блестящ,
В пляске из-за тучи
Выбежав на скалы,
Счастлив, шалый,
Синью неба.

Мчится вниз по узким тропкам,
Прыгает по гальке пестрой
И, как юный вождь пред войском,
Кличет братские потоки
За собой (4, 87).

Последние строфы:
На плечах огромных Атлас
К небу взнес дома из кедра,
Над его главой со свистом
Треплет ветер сотни флагов-
Признаки его величья.

Так своих несет он братьев,
И детей и тьмы сокровищ,

Бурно брызжащий восторгом,
В даль, где ждет, Зиждитель нас.
1772-1773 (4,88).

Раньше название ошибочно переводилось как « Песнь Магомета». Но это не песня самого пророка, а гимн Али в честь своего учителя Магомета, первоначально предназначавшаяся для незавершенной драмы «Магомет».

Тема песни не религиозное учение Магомета, а мощь его как гения, который уподоблен потоку, стремительно протекающему по земле. Если в «Песни странника в бурю» бурный гений раскрывается изнутри , в « Путешественнике и поселянке» - в сопоставлении беспокойного странника и всем довольный поселянки, то здесь гений (Магомет) показан вовне, в своем действии на других. Уподобление потоку выражает не только его стремительность, но и слитность с природой. Магомет – завоеватель воплощает мечту о все покоряющем могуществе гения. Слитность с природой сочетается в нем с чувством всечеловеческого братства,-мотив, проходящий через всю поэму. Титанизм Магомета сравнивается с силой великана Атласа (Атланта), несущего на своих плечах весь мир (4,477).

Среди других больших гимнов этот выделяется своим оптимистическим звучанием.Однако, насколько мы знаем от самого Гёте о замысле драмы «Магомета», эта песня должна была исполняться в момент высшего успеха героя, но вскоре пророк становится жертвой коварства и умирает от яда.Ввиду незавершенности замысла песнь в ее отдельном виде сохраняет триумфальное звучание.

Восток, или «утреннюю страну» (Morgenland) , Гёте любил с детства.

Еще ребенком он восхищался Библией, в юности засел за изучение древнееврейского языка, чтобы читать ее в оригинале, а стариком, на седьмом десятке лет, написал даже маленькое критико-географическое исследование об исходе евреев из Египта. Библейская «Книга Руфи» была одним из любимейших его чтений.

Не меньшую роль в знакомстве его с Востоком сыграл Коран. Гёте знал Коран превосходно и очень часто пользовался в своем творчестве стихами и образами Корана. Целое стихотворение он посвятил суре «Пещера»; попадаетея у него в стихах мифический конь «Бюрак», на котором, как говорит легенда , в ночь Мираджа Мухаммед поднялся на седьмое небо; есть и упоминание об этой ночи.

По примеру мусульман, ведущих свое летоисчисление с так называемой «хеджры», т.е. с бегства Мухаммеда из Мекки в Медину,

Гёте любил отмечать словом «хеджр» поворотные периоды своей жизни, с которых как бы начиналась для него новая страница. Он сделал такую пометку дважды: первый раз, когда бежал от веймарского двора в Италию, а второй раз, когда, после смерти Шиллера, в Европе, опустошенной и разоренной наполеоновскими войнами, на шестьдесят пятом году своей жизни, в поисках утешения и забвения, ушел в восточную поэзию и впервые соприкоснулся с семью прославленными «царями поэтов» - Фирдоуси, Энвери, Руми, Хафизом, Джамии, Низами, Саади (2, 57).

Надо сказать, что для знакомства Гёте с восточной поэзией удивительно удачно сложились обстоятельства, и личные и общие. К обстоятельствам общим надо отнести расцвет ученого востоковедения и обилие переводов с арабского и фарси. В начале XIX в. появляется целая школа классиков-востоковедов; среди них немец Хаммер, ученый и дипломат, большой человек своего времени. Гёте был знаком с Хаммером и читал некоторые главы его книги «История изящных словесных искусств Персии» (вышла в Вене 1818 г.) еще до выхода ее из печати. Но Хаммер, кроме специальных трудов, издавал и особые альманахи для широкой публики, где печатались отдельные популярные статьи и переводы из восточных поэтов. Гёте хорошо знал эти альманахи, усердно читавшиеся в его время не только специалистами, но и образованными женщинами, молодежью, бюргерством.

Жажда как можно больше узнать и понять все то, что идет с Востока, питаемая жизнью, развиваемая первыми переводами, - вот в какой атмосфере жил и дышал Гете. Насколько жизненным был этот интерес к Востоку, доказывает огромное внимание поэта к проекту создания «Азиатской Академии», возникшему в России в 1810 г. Азиатская Академия должна была заняться изучением старых и новых языков народов Азии. В письме к Кнебелю Гёте сообщает, что получил этот проект 27 февраля 1811 г., а в дневник свой под рубрикой «1811 г.» заносит: «... проект Азиатской академии увлек меня в те области, где я уже склонен был странствовать немало времени» (2, 58).

В статье о «Пьеро делля Вале» (одном из самых ранних путешественников в Персию), он пишет про персидского шаха Аббаса, что тот «совершенно в архаическом стиле сосредоточил все свое войско в низинах Азербайджана (indieFlachenvonAzerbijan)» (2, 64).

Гёте отнюдь не считал «классические» народы основными творцами литературы и по существу соглашался с Гердером, упрекавшим Винкельмана в том, что он в греческом искусстве видел абсолютный критерий красоты, применимый ко всем временам и народам. Он разделял и отрицательное отношение Гердера к авторам, которые называли

Гомера верхом сил и мерой врожденных способностей человеческих. И в то время когда Гёте писал строфу, позднее, в 1840 г., озаглавленную издателями «Мировой литературой», он соглашался с Гердером, утверждавшим, что лишь тот может понять «голоса народов», кто «сделался евреем, говоря о евреях, арабом, говоря об арабах, скальдом, говоря о скальдах, бардом – о бардах», и поэтому сделался способным понимать и – Моисея, и Иова, и Оссиана с точки зрения их времени и положения (1, 37).

Нравственно-гуманистические качества стремился найти и раскрыть Гёте в восточной классике, прежде всего у поэтов- гуманистов, вдохновивших его на создание « Западно- восточного дивана». Он пытался отобразить в нем общность идеалов и политических судеб, а отсюда и общность художественного метода восточных и западных гуманистов.

Он хотел связать Восток и Запад, он, певец гармонии, который всегда стремился объединить, обобщить. Единое, исконное, всеобщее, всечеловеческое должно было раскрыться на Западе, как и на Востоке. Восстановить исторически реальные отношения Востока и Запада, «связь времен», показать, что одним путем неустанной борьбы с властью тьмы движутся народы и Запада и Востока, - таков наиболее существенный мотив гетевского «Дивана» (1, 42).

Восточному миру посвящены и другие стихотворения позднего Гёте, отражающие его неослабевающий интерес к восточной культуре. Это цикл стихотворений «Пария» (1821), задуманный ещё в конце XVIII в. и только теперь законченный, и « Немецко – китайские времена года и суток».

Восточные циклы поздней лирики Гёте замечательны гуманистическим проникновением в мир индийской и китайской старины, стремлением открыть, приблизить ее к пониманию европейского читателя.

Своими стихами о Востоке Гёте вслед за Гердером, открыл новый мир для многих поэтов XIX в. Воздействие ориентальной поэзии Гёте чувствуется у Шамиссо, Рюккерта, Платена – вплоть до Боденштедта (5, 427).

Литература

- 1.Кессель Л.М. Гёте и «Западно – Восточный Диван». Москва, «Наука», 1973, 120 с.
- 2.Шагинян Мариэтта. Гёте. Москва - Ленинград, Изд – во Академии Наук СССР, 1950, 192 с.

3. История немецкой культуры. В трёх томах. Перевод с немецкого , т. 1. От истоков до 1789. Москва, «Радуга» , 1985, 350 с.
4. Гёте, Иогани Вольфганг. Собрание сочинений в десяти томах. Том первый. Стихотворения. Перевод с немецкого. Составители: Н. Вильмонт и Б. Сучков. Вступительная статья («Гёте и его время», с. 5- 48) Н. Вильмонта. Комментарии А. Аникста (с. 469 – 512). Москва, «Художественная литература», 1975, 528 с.
5. История немецкой литературы. В пяти томах, т. 2. XVIII В. Москва, Изд –во Академии Наук СССР, 1963, 464 с.

S. Mammadova

On the Eastern theme and motives in the German literature

Sammary

The paper is dedicated to the Eastern influence on the German literature. The author notes that the Western writers, love for the East is expressed by the Eastern subjects, motives and images where they advanced their philosophical – ethic and political ideas.

The author touches the question of the special attitude towards the Eastern theme by the German enlighteners including Lessing (“Wise Nathan”), Shiller (“Spirit-bearer”) and Goethe specially.

Iohann Wolfgang Goethe streamed to put enormous questions of the common human significance in both of his liryecs and drama. To the author’s mind it is connected with the ideas of “Faust”, “Mahammad”, pantheist theme in his lyrics. The ancient mythological images are analysed in this direction too.

Considering “Mahammad's song” the author determines exactly that it is not the prophet's song but Ali's one in the honour of his teacher Mahammad. The theme of the song is not Mahammad's religious teaching, but it is the power of his genius which is like a stream flowing along the ground. Goethe expresses his unity with nature by this likeness.

The author of the paper emphasizes that the motive of the common-human fraternity passes through the entire poem. Goethe compares Mahammad with Atlas (Atlant), the gigant carrying the whole world on his shoulders.

The paper tells that Goethe knew the Bible and the Koran very well. His poem dedicated to the chapter “The cave” recalls the mythological horse “Burag” that took Mahammad to the seventh heaven on itself at Meraj

night. It is noted that namely the works by the Eastern humanist poets inspired Goethe for creation of the “Western-Eastern Divan” where the unity of the ideals and political destinies is described. Goethe who pursued struggle as well as of the Eastern and Western peoples with evil wished to restore their historical real relations.

The paper also deals with the other poems by Goethe which are wonderful with their humanist penetration into Indian and Chinese antiquity.

S.Məmmədova

Alman ədəbiyyatında Şərq mövzusu və motivlərinə dair

Xülasə

Məqalə alman ədəbiyyatında Şərq təsiri mövzusunda həsr olunmuşdur. Müəllif qeyd etdiyi kimi, Qərb yazıçılarında Şərqə olan sevgi onların əsərlərində Şərq süjetləri, motivləri və obrazlarında öz əksini tapmışdır ki, bu da həmin yazıçıların fəlsəfi-etik və siyasi ideyalarının ifadə vasitəsi qismində çıxış etmişdir.

Məqalədə alman maarifçilərinin Şərq mövzusunda olan xüsusi münasibətləri məsələsinə də toxunulur. Öz əsərləri üçün Şərq obrazlarını seçən alman yazıçıları arasında müəllif Lessinq (“Müdrük Natan”), Şiller (“Ruhgörən”) və Hetenin adlarını çəkir.

İohan Volfqanq Hete həm lirika, həm dramaturgiyada iri miqyaslı ümumçəşəri məsələlərin qoyuluşuna can atırdı. Müəllifin fikrincə, onun “Faust”, “Məhəmməd peyğəmbər” əsərlərinin ideyası, lirikasına məxsus panteist mövzu məhz bununla bağlıdır. Antik mifoloji obrazlar da həmin istiqamətdə dərk edilir.

“Məhəmməd peyğəmbərin nəğməsi” əsərində dayanarkən, müəllif onu dəqiqləşdirir ki, bu nəğmə peyğəmbərin özünə məxsus deyilvə həzrət Əlinin öz müəllimi – Məhəmməd peyğəmbərə bir himn, mədhiyyədir. Nəğmənin mövzusu da Məhəmməd peyğəmbərin dini təlimi ilə heş bir əlaqəsi yoxdur; burada peyğəmbər dühasının əzəməti yer üzərində sürətlə cərəyan edən selə bənzədilir. Həmin bənzətmə ilə Hete Məhəmməd peyğəmbərin təbiətlə olan vəhdətini ifadə edir.

Məqalənin müəllifi vurğulayır ki, ümumbəşəri qardaşlıq motivi bütün poemanın ana xətinə təşkil edir. Burada Hete Məhəmməd peyğəmbəri öz çiyinlərində Yer kürəsini daşıyan nəhəng Atlas/Atlantla müqayisə edir.

Məqalədə Hetenin Bibliya (İncil) və Quran sahərində gözəl, mükəmməl biliklərə sahib olması, onu “Mağara” surəsinə həsr etdiyi şeiri,

Məhəmməd peyğəmbəri Mirac gecəsi göyün yüddinci qatına aparən Bürak adlı mifik at haqqında məsələlər də öz əksini tapmışdır.

Qeyd olunur ki, Heteni “Qərb-Şərq divanı”nın yaratmasına sövq edən məhz Şərq humanist şairlərin əsərləri olmuşdur. Hete Qərb və Şərq xalqlarının şər qüvvələrə qarşı mübarizəsini duyaraq, onların tarixən real münasibətlərini bərpa etməyə çalışırdı. Məqalədə habelə Hetenin digər şeirləri (“Pariya”, “Alman-Çin ilin fəsilləri və sutkaları”) haqqında bəhs olunur ki, bunlar da qədim hind və Çin dünyasına daxil olan gözəl humanistliyi ilə seçilir.

Rəyçi:

Cəlil Nağıyev
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ŞAHBAZ MUSAYEV

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
shindi61@mail.ru

**AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT NƏSRİ:
TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAF MEYİLLƏRİ
(hekayə janrı əsasında)**

Açar sözlər: mühacirət, nəsr, hekayə, Vətən, milli istiqlal, mübarizə, inam

Key words: emigration, prose, story, homeland, national independence, struggle, belief

Ключевые слова: эмиграция, проза, рассказ, родина, национальная независимость, борьба, вера

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (1918-1920) süqutundan sonra totalitar üsul-idarəyə əsaslanan yeni siyasi rejimin bərqərar olması ilə ədəbi proses öz tarixi ərzində çox ciddi zədələnməyə məruz qalmışdır. Həyatın bütün sahələri kimi, ədəbiyyat da siyasi rejimin diktəsini dinləməli, siyasi piramidanın “əhəmiyyətli fiqur”larının tapşırıqlarını yerinə yetirməli olmuşdur. Yenicə formalaşmağa başlayan proletariat diktaturası, ədəbiyyatı və mətbuatı özünün rüporuna çevirmək üçün çeşidli tədbirlər həyata keçirməyə başlamışdır. Təsis olunan yaradıcılıq birlikləri az bir zaman içərisində “yuxarılar”ın diktəsi və himayəsi altında süni “proletar yazıçıları” zümrəsi meydana gətirmiş, milliliyə bağlı ədəbi düşüncənin ağzına daş basaraq, proletkultçuluğa meydan vermişlər.

Ədəbiyyat bütövlükdə varlığını siyasi direktivlərin həyata keçirilməsi ilə bürüzə verə bilirdi. Proletariat rəhbərinin ədəbi prosesi siyasi fəaliyyətə münəcər etməsi, özünün məşhur “partiya təşkilatı və partiya ədəbiyyatı” prizmasından çıxış edərək ədəbiyyatı tamamilə siyasətin rüporuna çevirməsi, şübhəsiz ki, milli ədəbiyyatda artıq möhkəmlənməkdə olan tənqidi realizmi buxovlayır, qondarma sosialist realizmi üçün münbit zəmin hazırlayırdı. İşğalın ilk on ilində artıq siyasi rejimin tələblərini yerinə yetirən yaradıcılıq təşkilatları, mətbuat orqanları formalaşdırılmış, gənc sovet yazıçılarının ilk nəslə yetişdirilmişdi. Bu, sovetləşmiş Azərbaycanda ədəbiyyatın siması idi və ədəbiyyat müəyyən dövrlərdə müəyyən istisnalarla yetmiş il məhz bu sima ilə yaşamağa məhkum olmuşdur. H.Cavid, S.Vurğun, Ə.Cavad, M.Müşfiq, M.İbrahimov, Mir Cəlal, İ.Əfəndiyev, R.Rza, İ.Hüseynov, İ.Şıxlı, B.Vahabzadə, Anar, Elçin, M.Süleymanlı... və b. yazıçı və şairlərin milli-tarixi yaddaşa səsləşən əsərlərini çıxmaq şərti ilə həmin dövrdə yaranan nümunələrin böyük əksəriyyəti tarixə ədəbi anomaliyə epoxasının məhsulları kimi keçmişdir.

Sovet siyasi rejiminin xalqın iradəsindən kənarında bərqərar olması milləti və onunla bir yerdə milli düşüncəni də iki yerə parçaladı: bir tərəfdə Vətəndə qalan, siyasi sistemə zorla adaptasiya etdirilən milyonlar və bu sistemin içərisində ədəbiyyat yarananlar, o biri tərəfdə siyasi rejim, milli hökumətin devrilməsi və xalqın siyasi iradəsinin zorlanması ilə bərişməyib, mühacirətə üz tutanlar, qürbətdə ədəbiyyat yarananlar...

Beləliklə, XX yüzilliyin iyirminci illərindən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatı məfkurə baxımından bir-birindən ayrı, başdan-başa təzadlı estetik prinsiplər üzərində fərqli qollar şəklində inkişaf etmişdir. Ədəbiyyat milli-ədəbi düşüncənin və siyasi düşüncənin nəticəsi kimi ortaya çıxdığından əks qütblərdə dayanan ədəbi proseslər təzahür etmişdir. Bütün ədəbi növlər kimi, bədii nəsr də Vətən ədəbiyyatı və mühacirət ədəbiyyatı qollarının içərisində yetişmişdir.

Daha bir problem isə XX əsrdə yaranmış ədəbiyyatın tədqiqi məsələsinin siyasiləşdirilməsi ilə bağlıdır. Belə ki, sovet ədəbiyyatşünaslığında “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı” adı altında yalnız Vətəndə yaranmış ədəbi nümunələr nəzərdə tutulmuş, bütün tədqiqatların obyektini də məhz bu siyasi-coğrafi məkana aid əsərlər təşkil etmişdir. Hətta iş o yerə çatmışdır ki, ümumiyyətlə, mühacir yazıçılarımızın adlarını tutmaq qadağan edilmiş, bir qədər sonrakı nəsillər mühacirət ədəbiyyatı və onun görkəmli nümayəndələri barədə hətta ən ibtidai təsəvvürə belə malik olmamışlar. Bütün bunlar isə yetmiş il ərzində ədəbiyyatşünaslığımızın birtərəfli inkişaf etdiyini söyləməyə əsas verir.

Azərbaycanın siyasi müstəqilliyini bərpa etməsi ilə yaranan yeni siyasi-tarixi şərait həm mühacirətdə yaranan bədii nəsr əsərlərinin Azərbaycanda çap edilməsinə, həm də ədəbi tənqid süzgəcindən keçirilməsinə imkan yaratmış, üstəlik mühacirət ədəbiyyatşünaslığında mühacirət nəsr məsələsinə nəzər yetirməyə əlverişli, münbit əsaslar formalaşdırmışdır. Ədəbiyyatşünaslığımızda Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının, o cümlədən mühacirət nəsrinin araşdırılması işinə müstəqilliyimizin ilk illərindən etibarən başlanılmışdır. Bəkir Nəbiyev, Əziz Mirəhmədov, Şamil Qurbanov, Vaqif Sultanlı, Abid Tahirli kimi görkəmli tədqiqatçıların problemə dair diqqətəlayiq əsərləri vardır. Tanınmış mühacirətşünas alim Nikpur Cabbarlının “Azərbaycan mühacirət nəsrini” əsəri isə bu sahədə ilk monoqrafik tədqiqat kimi diqqəti cəlb edir (1). N.Cabbarlı adıçəkilən monoqrafiyasında mühacirət nəsrinin inkişaf dinamikası və mövzu müxtəlifliyi məsələsinə xüsusi diqqət ayırmışdır. Tədqiqatçı mühacirət nəsrinin ilk örnəklərinin 1920-ci ilin ortalarına aid olduğunu və siyasi mühacirlərin yaratdığı ilk mətbuat orqanı olan “Yeni Kafkasya” məcmuəsində işıq üzü gördüyünü yazmışdır. Tədqiqatçı 1930-cu illərin birinci yarısına doğru mühacirət nəsrimizin mövzu və janr baxımından müəyyən qədər irəlilədiyini qeyd etmişdir (1, s. 7). Deməli, mühacirət nəsrimizin təşəkkülünün ilk dövrünü uğurlu hesab etmək olar. Təəssüf ki, növbəti mərhələ haqqında nikbinliklə danışmaq mümkün deyildir. N.Cabbarlı monoqrafiyasında diqqəti bu

məsələyə cəlb edərək 1930-cu ilin ortalarından 1940-cı illərin sonlarına qədər mühacirət nəsrimizin mətbu örnəklərinə rast gəlinmədiyini yazmışdır. Onun gümanına görə, “1931-ci ilin sonlarına doğru SSRİ-nin təzyiqi ilə Türkiyə hökumətinin mühacirət mətbuatını qapatmağa məcbur olması, Avropa ölkələrində isə nəşriyyat işinin daha da mürəkkəbləşməsi, 1939-cu ildə II Dünya müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar milli mühacirət mətbuatının nəşrində uzunmüddətli fasilənin yaranması və s. amillər buna öz təsirini göstərmişdir” (1, s. 7). N.Cabbarlı mühacirət nəsrində canlanmanın 1940-cı illərin sonu, 1950-ci illərin əvvəllərindən etibarən başladığını, təxminən 15 il davam etdiyini, 1960-cı illərin ortalarında başa çatdığını, həmin dövrdə Mirzə Abay Dağlının “Onlar türklərdi” (1947-ci ildə Münhendə tamamlamış, 1951-ci ildə Ankarada çap etdirmişdir), M.Ə.Rəsulzadənin “Bir türk milliyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri” (1954-cü ildə dərc edilmişdir), T.Atəşlinin “Stalinqrad cəbhəsində 95 gün döyüşən türk” (1956), N.Şeyxzamanlının “Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri” (1964), Ə.Yurdsevərin “Azərbaycan istiqlal savaşından səhnələr” (“Azərbaycan Türk Kültür Dərgisi”, 1954-1967) əsərlərinin işıq üzü gördüyünü yazmışdır (1, s. 8). Qeyd edək ki, mühacirət nəsrinin inkişaf yolunu tam dəqiqliyi ilə izləməyə nail olan N.Cabbarlı sonrakı mərhələni durğunluq dövrü kimi qiymətləndirmişdir: “Fəqət mühacirət nəsrimizin, təqribən, 15 il sürən nisbi yüksəliş dövrü 1960-cı illərin ortalarında başa çatır. 1980-ci illərin sonlarına qədər, təqribən 25 illik bir zaman ərzində Azərbaycan mühacirətinin poeziya, dramaturgiya, ədəbi tənqid və ədəbiyyat tarixçiliyi sahəsində nisbətən məhsuldar fəaliyyətinin şahidi olsaq da, eyni dövrdə nəsr sahəsində durğunluq müşahidə edilir” (1, s. 8).

Mühacirət nəsrimiz dil baxımından yekcins deyildir. Türkiyədə sığınacaq tapmış mühacir yazıçılarımıza məxsus ədəbi örnəklər türk dilində olduğu halda, Avropa ölkələrində məskunlaşmış mühacir yazıçılarımızın əsərləri müvafiq dillərdə işıq üzü görmüşdür. Məsələn, Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində müstəsna yeri olan Ceyhun bəy Hacıbəylinin bədii və elmi yaradıcılığının bir hissəsini onun fransız dilində olan çox qiymətli irsi təşkil etməkdədir. Yaxud müəllifliyi məsələsi hələ də mübahisəli olaraq qalmaqda davam edən “Əli və Nino” romanı ilk dəfə alman dilində işıq üzü görmüşdür...

Azərbaycan mühacirət nəsrinə janr baxımından rəngarəngdir. Bu irsin bir qismini hekayələr, bədii-publisistik materiallar, bədii-elmi-fəlsəfi esselər, böyük hissəsini isə memuarlar təşkil edir.

Mühacirət nəsrinin nümunələri əsasən mühacirlərin yaratdıqları müxtəlif mətbuat orqanlarında, ədəbi-elmi məcmuə və dərgilərdə çap edilmişdir. Bu, daha çox hekayələrə aiddir. İrihəcmli nəsr əsərləri, xüsusən də memuarlar Ankara və İstanbulda müxtəlif nəşriyyatlarda kitablar şəklində çap edilərək yayılmışdır.

Mühacirət nəsrinin, demək olar ki, bütün nümunələri mövzu və ideya baxımından bir-biri ilə əsləşir. Bu əsərlərin leytmotivini bolşeviklərə qarşı Azərbaycanda milli müqavimət hərəkatının formalaşması, qəsbkarlarla silahlı toqquşmalar, yenilməz oğul və qızlarımızın istiqlal yolunda canlarından keçmələri təşkil edir. Əsərlərdə totalitar sovet rejimi ifşa edilir, onun içüzü, mahiyyəti zəngin bədii lövhələrlə canlandırılır. Oxucu bütün əsərlərdə siyasi müstəqilliyin yenidən bərpasına dərin inam hissəsinin şahidi olur. Şübhəsiz ki, bədii nəsrin bütün nümunələrində Vətən həsrəti, Vətən nisgili xüsusi xətt kimi keçir və istər-istəməz oxucuda belə təsəvvür formalaşır ki, hər bir konkret əsərdə onun müəllifinə məxsus ştrixlər də vardır.

Mühacirət nəsrinin bütün nümunələri yalnız müqəddəs Azərbaycan davası ilə məhdudlaşmır. Məsələn, Əhməd bəy Ağaoğlunun mühacirət dövrü nəsr əsərlərində çox hallarda problemlər ümumtürk konteksti müstəvisində qoyulmaqdadır. Onun bədii nəsrində Azərbaycanla məhdudlaşma yoxdur, məhəllilik bu nəsrə yaddır, bu nəsr ümumilikdə türk tarixini, türk mifologiyasını, türk adət-ənənələrini öz içərisinə alır. Ayrıca götürülmüş hər hansı bir türk qövminin həyatının (istər müasirlik, istərsə də tarixilik baxımından) bədii təsvirində, sözsüz ki, bütöv türklərə xas cizgilər tapmaq çətin olmur. Çünki Ə.Ağaoğluda türklük bütövdür.

Mühacirət nəsrinin ayrı-ayrı janrları yaranma tarixi baxımından bir-birindən fərqlənməkdədir. Təhlillər göstərir ki, mühacirətin ilk illərində əsasən hekayələr yaranmağa başlamışdır ki, bu da təsadüfi deyildir. Hekayə janrı həcmcə kiçik olduğundan belə nümunələrin mətbuat orqanlarında işıq üzü görməsi elə də çətinlik törətmirdi. Digər tərəfdən, hər bir janr zaman kontekstində aktualıq tələb edir. Mühacirətin ilk illərində mühacirət mətbuatının sayı çox deyildi və həcmcə böyük əsərlərin çapı üçün şərait yox idi. Ən başlıcası isə mühacirlərin yaradıcılığında povest və romanların meydana gəlməsi üçün müəyyən zaman tələb olunurdu.

Azərbaycan mühacirət nəsrinin bir hissəsini hekayə janrı təşkil edir və onların sayı o qədər də çox deyildir. Hekayələr, əsasən, yenicə yaranan “Yeni Kafkasya” (1923-1927) dərgisində işıq üzü görmüşdür. M.Ə.Rəsulzadə (2; 3) (Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Qəzetəçi Seyyid” hekayəsinin təhlilini Bakıdakı sonuncu nəşri əsasında aparırıq. Bax: ədəbiyyat siyahısı, M.B.Məhəmmədzadə (4; 5; 6)), F.Əmircan (7) və b. hekayələri ilk dəfə həmin dərgidə çap olunmuşdur (Mirzə Bala Məhəmmədzadənin mühacirət dövrü hekayə yaradıcılığından başqa bir məqaləmizdə bəhs etdiyimizdən burada onun əsərlərinin təhlilini verməyə lüzum görmürük – müəllif.).

M.Ə.Rəsulzadənin ilk dəfə İstanbulda “Yeni Kafkasya” dərgisinin 27 nisan (aprel) 1926-cı il tarixli 12-ci nömrəsində “Mim.Elif” imzası ilə çap etdirdiyi “Qəzetəçi Seyyid” hekayəsində (2, s. 11-12) xalqın milli istiqlalına yenidən qovuşacağına inam böyükdür. Çünki istiqlalı əlindən alınsa da, bu

xalqın Qəzetəçi Seyyid kimi ölümün gözlərinə dik baxan övladları var. Kimdir Qəzetəçi Seyyid? Zahirən elə görünür ki, hekayənin elə ilk cümlələrindəcə Qəzetəçi Seyyidin kimliyinə bir aydınlıq gətirilir: “O, qəzetə sahibi bir “burjua” deyildi. Qəzetə mühərriri bir “mürtəci” də deyildi” (3, s. 61). Bəs onda Qəzetəçi Seyyid kim idi? “Qapı-qapı dolaşaraq, aboneləri tevzi edən fakir bir qəzetəçi idi” cümləsi də, zənnimizcə, hekayə qəhrəmanının əsl kimliyi barədə hələ tam təsəvvür formalaşdırmır, daha doğrusu, müəllif onun şəxsiyyətini bir qədər sonra səciyyələndirir. Bu, müəllifin bədii manerası kimi diqqəti çəkir. Oxucu onun şəxsiyyətini və xarakterini Azərbaycan bayrağını başı üstündə dalğalandıranda müəyyənləşdirir. Qəzetəçi Seyyidin həyatının ən nəşəli anı da elə budur. “...o heç bir mükafat və ücrət bəkləməyən həqiqi xalq vətənpərvərliyinin səmimi bir müməssili idi” (3, s. 61). Qəzetəçi Seyyid üçün hər şey Vətəndən, Bayraqdan başlanır, onun üçün bu müqəddəs varlıqlardan üstün heç nə yoxdur. Təsadüfi deyil ki, həyatını məhz əqidəsinə görə itirir. Qəzetəçi Seyyid Bakı limanında silahla yüklü “Belaya” gəmisinin Denikinçilərə məxsus olduğunu müəyyənləşdirib. Artıq 27 aprel faciəsi baş verib, Qızıl Ordu Bakını işğal edib. Bolşevik qəzetləri “Belaya” gəmisinin bolşeviklərə aid olduğunu yazırlar və “bu gəmini kəşf edən “ihtilal düşmənlərini” məhkəmə ilə qorxudurlar. Lakin Seyyid heç nədən çəkinmir. O, Vətəninin mənfəətini qorumuş, hökumətindən gizli saxlanan bir silah anbarının yerini öyrənmişdi. O, bu gəminin bolşeviklərə məxsus olduğunu belə bilmir. Seyyid bu məlumatla əslində özünü işə salıb. Ona nə qədər xəbərdarlıq etsələr də, Seyyid bildiklərini gizlətmək fikrində deyil. Onu inadından döndərmək mümkün olmur. Nəhayət, tutulub, “Çeka”ya aparılır... Müəllif Seyyidin timsalında təmiz, saf, vicdanlı bir vətənpərvər obrazı yaratmışdır. O, Vətənə xidməti hər cür mükafatdan üstün tutur, susmağı bacarmır... “Çeka”ya aparılan Seyyiddən bir xəbər yoxdur. Lakin danışirlər ki, güllələnərkən Qəzetəçi Seyyid mətanətini heç pozmamış, düşmən gülləsinə sinə gərmiş, son sözü ilə arzusunu dilə gətirmişdir: “Yaşasın istiqlal!”

Mühacir yazıçı Fuad Əmircanın “Yeni Kafkasya”da çap olunmuş “İntiqam alan kölgə” hekayəsinin (7, s.12-15) mövzusu bolşevik istilasına qarşı xalq üsyanı təşkil edir. Hadisələr Zaqatalada cərəyan edir. Hekayənin qəhrəmanı Murad anası və nişanlısı Leylanı üsyandan əvvəl sakit bir yerə aparmaq üçün gəlmişdir. Lakin Leyla Muraddan ayrılmağı, üsyana qalxmış xalqdan uzaqda olmağı qəti şəkildə yaxına buraxmır. O, nişanlısına düşmənlə mübarizəni kənardan izləyə bilməyəcəyini söyləyir: “Xeyr, Murad, mən də sizin kimi istiqlal üçün mücadilə aparacağam, qəhrəman mücahidlərimizin yaralarını sarıyacaq bir tibb bacısı kimi çalışacağam, mənim də qürurum vardır. Eşqinə layiq olmaq istəyirəm” (7, s.13).

Müəllif hekayədə Leylanın timsalında milli hökuməti devirənlərə qarşı kişilərlə bərabər mücadiləyə atılan minlərlə Azərbaycan xanımının obrazını yaratmışdır. Ağır döyüslərdə düşmən ciddi itkilər verir. Lakin əlavə

hərbi texnika və canlı qüvvə hesabına düşmən Zaqatala üsyanını yatıra bilir. Qiyamçılar mübarizəni davam etdirmək məqsədilə dağlara çəkirlər. Fəqət Leyla onların arasında yoxdur. O, döyüş meydanında yaralı mücahidlərə tibbi yardım göstərdiyi zaman mərmə partlayışından həyatını itirmişdir. Nişanlısının öldüyünü, döyüş meydanında yüzlərlə mücahidin qanına boyandığını gören Murad qəti qərar verir: intiqam!

Şəhər yenidən istila olunmuş, əhalinin qanı axıdılmışdı. Qızıl ordu komandanlığı və “Çeka”-nı indi bir məsələ düşündürürdü: necə olursa-olsun Muradı tapmaq lazımdır! Elə bu zaman “Çeka” rəisi İvanov bir raport alır. Raportdan məlum olur ki, hərbi meydanında öldürülənlər arasında Murad yoxdur. Lakin onu da deyirlər ki, savaş bitməkdə ikən 14-cü dəstənin onbaşısı Butsov at üstündə qaçan Muradı öldürmüş və uçuruma yuvarlamışdır. İvanova göndərilən raportdan aydın olur ki, Muradın köhnə bağ evində yaşlı bir qadının nəşi tapılıb...Beləliklə, hekayədə bir xalqın qəhrəmanlıq tarixi və bir ailənin faciəsi öz əksini tapmışdır. Lakin oxucu Muradın ölümünə inana bilmir. Onun intiqam vəd etdiyini hamı bilir və hamı düşməndən intiqam alınacağı anları gözləyir. Müəllif oxucunu intizarda qoymur. Nəhayət, intiqam saatının təsviri verilir. Muradın ölümündən iki gün sonra gecə vaxtı qızıl ordunun əsgəri yanından ildırım sürəti ilə keçən əsgəri saxlayıb parolu soruşmaq istərkən ondan ağır bir zərbə alıb, dərəyə yuvarlanır. İki dəqiqə sonra isə qızillərin saxlanıldığı yer partladılır. Səhərə yaxın pis vəziyyətdə tapılıb, rəisin yanına sorğuya çağırılan əsgər söyləyir: “Üzünü görmədim, çünki qara libası ilə o, adamdan çox bir kölgəyə bənzəyirdi” (7, s.14). Rəis əmr verir, məchul atlı tutmaq üçün ciddi tədbirlər görülür. Lakin ertəsi gün qəzetlərdə gedən xəbərdən aydın olur ki, əsrarəngiz kölgə dünən yenə ortaya çıxmış, əsgərlərin yeməyinə zəhər qatmış, 11-ci dəstənin komandirini qətlə yetirmiş və aradan çıxma bilməmişdir...

Məchul kölgə ertəsi gün yenidən peyda olur. Zəfəri bayram edən generalın,

komandirlərin toplaşdığı zalın işıqları birdən sönür. Salondakılar bir an içərisində onu görür və bir ağızdan bağırırlar: Kölgə! Müdhiş bir səs salondakıların hamısını təslim olmağa səsləyir. Rəisin topuq vuran dilindən ancaq bu sözlər çıxır: “Murad, kölgə!..”. Doğrudan da, bu, Muraddır. Bu dəfə də intiqamını almağa gəlmişdir. “Qəhrəman Murad əlindəki iki bombanı salonun ortasına atmış, düşmənləri qanına qəltan etmiş, binanı havaya sovurmuşdu. Kölgə intiqamını almış, qəhrəman Murad da şəhid olmuşdu...” (7, s.15).

“İntiqam alan kölgə” əsərinin böyük didaktik əhəmiyyəti vardır. Bütöv bir ailə Azərbaycanın istiqlal yolunda şəhid olur. İstər Murad, istərsə də Leyla məhz şəhidliyi göz önünə alaraq bolşevik rejiminə, onun quldur dəstəsinə qarşı vuruşmalara atılırlar. Əsərdə belə bir ideya aşılır ki,

Azərbaycanın nə qədər Murad kimi oğulları varsa, onun azadlıq eşqini boğmaq mümkün deyildir. Oxucu bunu bütün həyatlarını qürbətdə keçirən mühacir yazıçılarımızın şəxsində, habelə onların əsərlərində yaratdıqları obrazlarda görür. Azərbaycanın siyasi müstəqilliyini yenidən bərpa edəcəyinə, milli hökumətin qurulacağına inam hissi mühacirət ədəbiyyatının bütün nümunələrinin leytmotivini təşkil edir. Sovetləşmiş Azərbaycanda şura yazıçıları totalitar rejimin basqısı altında ideoloji bir ədəbiyyat yaratdıqları zaman mühacirət ədəbiyyatı milli istiqlal düşüncəsindən çıxış edərək azadlığın gələcəyi günün bədii mənzərəsini əks etdirirdilər. Milli ədəbiyyat paradoksallıq dövrünü yaşayırdı: burada, məmləkətdə, əsir yurdda sovet rejiminin humanizmini əks etdirən əsərlər yaranır, minlərlə, on minlərlə haqqını tələb edən insanın Sibirə sürgünü sinfi düşmən üzərində qələbə kimi bədiiləşdirilirdi. Uzaqlarda, Vətəndən kənarında, mühacirətdə yaranan bədii əsərlərdə isə “xalqlar həbsxanası”nın üçüzü açılır, milli azadlıq ideyası tələq olunur, tarixi ədalətin bərpa olunacağına ümid hissləri aşılırdı. Belə əsərlərdən biri 31 temmuz 1927-ci ildə “Yeni Kafkasya” dərgisinin 21-ci sayında dərc edilmiş “Ana, gördüm” hekayəsidir (8, s. 15-17). Hekayənin sonunda “Paris, Mayıs 1927” sözləri verilmiş və müəllif yerinə “Mim” imzası qoyulmuşdur. Qeyd edək ki, mühacirət ədəbiyyatında “Mim” imzasına tez-tez rast gəlmirik. M.Ə.Rəsulzadə 1926-cı ildə “Yeni Kafkasya”da dərc etdirdiyi “Qəzetçi Seyyid” hekayəsini (1) “Mim. Elif” imzası ilə dərc etdirmişdir. M.B.Məhəmmədzadə isə haqqında bəhs etdiyimiz “On dəfə öldürülən” hekayəsinin altına “Mim. Mirzə Bala” imzasını qoymuşdur (5). Odur ki, hekayənin onun qələminə məxsus olmasını ehtimal etmək olar. Digər tərəfdən, M.B.Məhəmmədzadə adətən hekayələrinin sonunda onun yazıldığı məkanı da göstərir. Məsələn, “On dəfə öldürülən” hekayəsini Rəştdə yazdığını qeyd etmişdir. “Ana, gördüm” hekayəsində isə əsərin yazılma yeri kimi Paris göstərilmişdir. Lakin bu gün əlimizdə M.B.Məhəmmədzadənin həmin dövrdə Parisdə olmasını təsdiqləyən heç bir fakt yoxdur. Hər halda bu bizim bir ehtimalımızdır, araşdırmaların hekayənin müəllifinin kimliyini nə vaxtsa üzə çıxaracağına inanırıq. “Yeni Kafkasya”da M.B.Məhəmmədzadədən başqa bir müəllifin də eyni “Mim” imzasından istifadə etməsi isə o qədər də inandırıcı görünmür. Çünki dərginin ətrafına toplanmış mühacir yazıçıların hamısı birbirini yaxşı tanıyır və kimin hansı imza ilə çıxış etdiyini əsasən bilirdilər.

“Ana, gördüm” hekayəsində Sovet hakimiyyəti illərində az qala adi hala çevrilmiş repressiya qurbanının ailəsinin keçirdiyi iztirab və ailənin milli müstəqilliyin yenidən bərpa olunacağına dərin inam hissi bədii lövhələrlə təsvir olunmuşdur. Gecədən xeyli keçmişdir. Bu saatlarda hamı yatmalı olsa da, heç kəs gözünü yummamışdır. Şəhərin sakitliyini o tərəfə, bu tərəfə şütüyən “Ceka” avtomobillərinin gurultusu pozur. Sakinlərin hər birisi indicə onun qapısının döyüləcəyini, tutulub gedər-gəlməzə göndəriləcəyini düşünür və bu əndişə içərisində gözlərinə yuxu getmir. Çünki

hər gecə bu müdhiş hadisə baş verir, kiminsə ailəsi başsız qalır. Leyla xanım da gecələri dirigözlü açır. Onun ürəyi səksəkəlidir. Yaxşı bilir ki, günün birində gələcəklər və... Doğrudan da, gəlirlər. “Çeka”nın əsgərləri evi alt-üst edirlər. Leyla xanım “yaralanmış maral kimi gözlərini qorxulu-qorxulu saldatların üzündə gəzdirir”. Balaca Əhmədin fəryadı ürəkləri dağlayır. Lakin çağırılmamış gecə qonaqları heç nəyə fikir vermədən “xalq düşməni”nin evini axtarırlar. Balaca Əhməd nələrin baş verdiyini bildiyindən hönkürtüsünü boğa bilmir: “Ana, atamı aparacaqlar, ana! Dünən məktəbdə Əli bizə söyləyirdi. Onun da atasını əsgərlər gecə gəlib aparıblar” (8, s. 16).

Həmin müdhiş gecədən bir neçə ay keçmişdir. Leyla xanım əlində yemək xeyli vaxtdır “Ceka”nın qapısında gözləyir. Hər soruşanda ona növbəsinin çatmadığını deyirlər. Nəhayət, ağılından keçənlər başına gəlir. Ona “nəyi gözləyirsən, sənə yeməyini yeyəcək adam artıq yoxdur” deyirlər. Hekayədə Leyla xanımın keçirdiyi hisslər sanki rəssam fırçası ilə çəkilib. Bir yandan əri Süleyman bəyin öldürülməsi, o biri yandan hər gün gözüyaşlı atasının yolunu gözləyən günahsız uşağın məsum baxışları onu yandırır-yaxır, bu acı həqiqəti açıb oğluna deyə bilmədiyindən iç dünyası alışıb-yanır. Lakin bu məchulluq uzun sürmür. Əhməd sinif yoldaşlarından hər şeyi öyrənir. Atasının “məzar”ını ziyarət edir. Əhməd gördüklərini ürəkparçalayan bir dillə anasına danışır: “Neçə gündür səndən gizlədirdim, sənə qıymırdım, ana. Əli atalarımızın harada gömüldüklərini, məzarlarının yerini bilirmiş. Dünən vədələşdik, bu gün bərabər getdik. Bayılda, dəniz kənarında böyük bir məzardır, təpə kimi. Çox adamlar burada gömülmüşlər” (8, s. 16).

Hekayədə sovet siyasi rejiminin eybəcər siması bir daha ifşa olunmuşdur; günahsız yerə qətlə yetirilən insanları kütləvi şəkildə gömürlər, üstəlik bu barədə onların ailə üzvlərinə belə məlumat vermirlər. Hekayə rəmzi bir sonluqla tamamlanır. Balaca Əhməd göz yaşları içərisində anasından soruşur:

“- Ana, babam “Yenə öz hökumətimiz, Azərbaycanımız olacaq” deyirdi. Olacaqmı, ana?

- Olacaq, balam, olacaq!” (8, s. 17).

Bu, istiqlalın bir gün gələcəyinə yazıçının dərin inam hissidir. Müəllif inanır və inandırır ki, Leyla xanım kimi mətin analar, Əhməd kimi azadlığın gələcəyinə inanan uşaqlar nə qədər ki var, Azərbaycanın milli istiqlalına yenidən qovuşacağı vaxt uzaqda deyildir. Tarix bu inamın əsassız olmadığını təsdiqlədi.

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, sayca kifayət qədər az olsa da, mühacirətdə yazılmış hekayələr Azərbaycan bədii nəsrinin ən gözəl inciləri kimi milli ədəbiyyatımızın qızıl fonduna daxil ola biləcək əsərlər sırasındadır.

Ədəbiyyat

1. **Cabbarlı Nikpur.** Azərbaycan mühacirət nəsrı. Bakı: “Elm və Təhsil” 2011, 140 s.
2. **Mim. Elif (Resulzadə Mehmet Emin).** Gazeteci Seyyid. // “Yeni Kafkasya”, İstanbul, 27 nisan 1926, sayı 12, s.11-12;
3. **Rəsulzadə Məhəmməd Əmin.** Qəzetçi Seyyid. // Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Mühacirət dövrü ədəbi-elmi irsindən seçmələr. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı kitabxanası, kitablar seriyası, I kitab, Bakı: “Elm”, 2016, s.61-62.
4. **Mehmetzadə Mirza Bala.** Yıldırım. // “Yeni Kafkasya”, İstanbul, Yıı: 2, sayı: 17, s.20, 28 Mayıs 1341/ 3 Zilkade 1343.
5. **Mehmetzadə Mirza Bala.** On defa öldürülen. // “Yeni Kafkasya”, İstanbul, 15 kanuni-evvel 1341 – 29 cemaziyül-evvel 1341 (15 dekabr 1925), sayı 6, s.15-16.
6. **Mirza Bala.** Vatan kaldı!.. // “Azerbaycan Türk Kültür Dergisi”, Ankara, 1952, sayı 5, s. 12-15.
7. **Emircan Fuat.** İntikam alan kölgə. // “Yeni Kafkasya”, İstanbul, 27 nisan 1926; “Azerbaycan Türk Kültür Dergisi”, Ankara, 1952, sayı 7, s.12-15.
8. **Mim.** Anne, gördüm. // “Yeni Kafkasya”, İstanbul, Yıl: 4(1926), sayı 21, s. 15-17.

Shahbaz Shamioglu (Musayev)

**Azerbaijani immigration prose: formation and development trends
(based on story genre)**

Summary

The article outlines the socio-political factors stipulating the formation of the immigration prose, the second branch of the Azerbaijani fictional prose beginning from the 20s of the 20-th century and indicates the different features of literary samples in terms of ideas and content created in the homeland and abroad. The author reviewed the genre diversity of the emigration prose, and tried to give explanation for the reasons why the prose writers have given priority to write stories, which were few in number. The article also highlighted the diversity of the emigration prose from the point of view of the topic and its content; taking into account all these factors, the author analyzed the stories of M. Rasulzadeh, F. Amirjan and the prose-writer “Mim” whose personality was not identified up to present.

Шахбаз Шамиоглу (Мусаев)

Азербайджанская иммиграционная проза: тенденции эволюция и развития (на основе жанра рассказа)

Резюме

В статье изложены социально-политические факторы, обуславливающие формирование иммиграционной прозы, второй ветви азербайджанской художественной прозы, начиная с 20-х годов 20-го века и указывающей на разные особенности литературных образцов с точки зрения идей и содержания, созданных в Родине и за рубежом. Автор рассмотрел жанровое разнообразие эмиграционной прозы и попытался обосновать причины, по которым прозаики уделяли первоочередное внимание написанию рассказов, которых было немного. В статье также подчеркивалось разнообразие образцов эмиграционной прозы с точки зрения темы и ее содержания; с учетом всех этих факторов автор проанализировал рассказы М. Расулзаде, Ф. Амиржана и прозаика «Мим», чья личность не была идентифицирована до настоящего времени.

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir. Qrant № EIF-KETPL-2-2015-1(25)-56/48/5

Rəyçi: Abid Tahirli
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ƏZİZ ƏLƏKBƏRLİ
AMEA Folklor İnstitutu
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
eiz_elekberli@rambler.ru

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN VEDİBASAR MAHALINDA UŞAQ OYUNLARI

Açar sözlər: Vedibasər, uşaq oyunları, dirədöymə, ənzəli, qəcəmədaş, çiling-ağac, ağac-ağac

Key Words: Vedibasər, children's games, Diredoyme, Anzali, Qacemadas, Chilingagaj, Agaj-Agaj.

Ключевые слова: Ведибасар, детские игры, дирадойма, энзели, гаджамадаш, чилинг-агадж, агадж-агадж

Azərbaycan folklorunun böyük bir hissəsini uşaq folkloru, onun da bir qolunu uşaq oyunları təşkil edir. Uşaq oyunlarının, ümumiyyətlə uşaq folklorunun mənşəyi və funksiyası haqqında elmi ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər mövcuddur. Geniş yayılmış fikirlərdən biri belədir ki, ““uşaq folkloru”, əslində nisbi anlayışdır, çünki burada böyüklərin uşaqlar üçün yaratdığı nümunələr əksəriyyət təşkil edir” (1, 51).

Professor Azad Nəbiyevin dediyi kimi: “Oyunların... müəyyən mərhələdə böyüklərin özü tərəfindən yaranıb icra edildiyi, zaman keçdikcə insanın fizioloji, ictimai-siyasi təkamülü nəticəsində təcridən uşaq mühitinə daxil olması ehtimalı güclüdür” (2, 619). Lakin professorun fikri belədir ki, “uşaqların özlərinin yaratdığı oyunlar da az deyildir. Onlar uşaqların gündəlik müşahidələri, görüb-əşitdikləri, mütəəssirləndiyi hadisələr, bir sıra hallarda isə ayrı-ayrı ibrətamiz fakt və hadisələrin təqlidi ilə bağlı yaranmışdır (2, 619).

Folklorşünas Elçin Qaliboğlu uşaqların oyun yaradıcılığını daha çox onların uşaq psixologiyası ilə bağlayır. Onun fikrincə “dünyaya gözünü açan... uşaq gördüyü, dərk etdiyi hər şeydə məna axtarır. Uşaq psixologiyasında oyunçuluq – mənalı xəyalçılıqla sıx bağlıdır” (3, 88).

Dünyanın bir çox xalqlarında uşaq oyunlarının bir-biri ilə oxşarlıq təşkil etdiyinə diqqət çəkən folklorşünas X.Kərimova isə bunu dünya xalqlarının hamısında uşaqların maraqlarının, psixologiyalarının, arzu və istəklərinin eyniyyət təşkil etməsi ilə əlaqələndirir (4, 133).

Ümumazərbaycan folklorunun tərkib hissəsi olan Qərbi Azərbaycan folklorunda da uşaq oyunları geniş yayılmışdır. Lakin bu bölgənin uşaq oyunları son illərə qədər nə lazımi səviyyədə toplanmış, nə də lazımi səviyyədə tədqiq edilmişdir. Halbuki son araşdırmalarımız sübut edir ki,

Azərbaycanın bu tarixi ərazilərində başqa bölgələrimizlə oxşar və ya eyniyyət təşkil edən uşaq oyunları ilə yanaşı, qismən və tamamilə fərqli uşaq oyunları da vardır. Yeri gəldikcə biz bu məqamlar üzərində ətraflı dayanacağıq.

Lakin əvvəlcə qeyd etmək istəyirik ki, bütün uşaq oyunları başlanmamışdan öncə bir hazırlıq mərhələsindən keçməli idi. Bunu oynanılacaq oyunun gələcək iştirakçıları arasında seçim turu, komandaların formalaşması prosesi də adlandırmaq olar. “Oyunların hazırlıq mərhələsi əsasən iki tərzdə təzahür edir. Bunlardan biri sanama, düzgü, bəzən cıratma və s. mətnlərindən ibarət olur. Digəri isə müəyyən jestlərlə, hərəkətlərlə icra edilir. Bu zaman mətn o qədər də əsas olmur. Daş atma (yaş-quru), aşıq atma, şillə-yumruq, barmağa işarə vurma püşkləri müxtəlif hərəkətlərlə həyata keçirilən seçim turudur” (4, 134).

Qərbi Azərbaycanın Vedibasara mahalında bu seçmə turunda ən geniş istifadə olunan üsullardan biri ovucda gizlədilən əşyanı tapmaq üsulu idi. Bu üsulda uşaqlardan biri, uşaqlara göstərdiyi kiçik əşyalardan birini arxasında əllərindən birinin içində gizlədər, sonra əllərini yumruq şəklində üçüaşağı irəli uzadaraq “hansında?” deyər soruşardı. Yumruqdakı əşyanı tapmalı olan uşaq əlini bu yumruqlara növbə ilə vuraraq deyərdi:

Ya bundadı,

Ya bunda.

Dükənçinin

Qa-bın-da.

Söz hansı yumruqda qurtarardısı, o əlin açılmasını istəyər, ya tapar – udar, ya da tapmaz – uduzardı.

Digər ən çox püşkatma üsullarından biri “yaş-quru” üsulu idi. Azərbaycanın bəzi bölgələrində buna “daş atma” da deyilirdi. Bu zaman hər iki üzü hamar, yastı daş seçilir və daşın bir üzünü yaş, digər üzünü quru olurdur, daşın atan “yaş, yoxsa quru?” deyər rəqibindən soruşur, cavab aldıqdan sonra onu göyə atırdı.

İndi isə Qərbi Azərbaycanın Vedibasara mahalında geniş yayılmış uşaq oyunlarını nəzərdən keçirək. Yeri gəlmişkən, bu oyunların əksəriyyəti Qərbi Azərbaycanın bütün İrəvan çuxuru (5, 431-435) və başqa mahalları üçün də səciyyəvidir.

Belə oyunlardan biri **dirədöymə** oyunudur. Bu oyun və Azərbaycanın o vaxtkı Vartaşen kəndindən toplanmış və Vedibasara mahalında da geniş yayılmış Çiling-ağac, Cızz, Beşdaş, Bənövşə, Yaylıq atdı, Gizlən-paç, Evcik-evcik, Haxışda və s. kimi 18 uşaq oyunu haqqında ilk geniş məlumat məşhur SMOMPK məcmuəsində rast gəlirik (6, 493).

Dirədöymə oyununa qoşulmağa hamı cəsarət etməzdi. Burada həm cəsarət, həm ağıryadözmə, həm də cəldlik lazım idi. Oynayanlar iki dəstəyə

ayrılırdılar – bir dəstə cızığın içində, digər dəstə cızığın çölündə. Geniş cızılmış dairənin içərisində dayanmış oğlanların hər birinin ayağının altında bir qayış olar və onlar bu qayışı qorumağa çalışırdılar. Cızıqdan kənardakıların da əlində qayış olardı və onlar bu toqqalı qayışla içəridəkiləri vurub, ayaqları altındakı qayışı ələ keçirməyə cəhd edərdilər. Ağrıya dözlər ayağı altındakı qayışı buraxmaz, üstəlik cızığın bayırındakının vurduğu qayışdan tutub onu içəri çəkməyə çalışırdılar.

Ancaq oğlanlar tərəfindən oynanılan digər oyunlardan biri də **ortayagirmə** oyunu idi. Bu oyun dirə döymə oyununa yaxın idi. Lakin burada qayış olmazdı. Cızığın içərisindəkilər qol-qola çatıb üz-üzə dairəvi dayanar, arxaları cızığın bayırındakılara düşərdi. Bir nəfər cızığın içərisindəkiləri qoruyar, bayırdakılar isə cızığı ayaqlamadan tullanıb içəridəkilərdən birinin belinə minməyə çalışırdı. İçəridəki qoruyucu cızıqdan çıxmaq şərti ilə ayağı ilə bayırdakılardan birinin ayağına toxunsa və ya cızığın içindəkilərdən birinin belinə minən sürüşüb, ayağı yerə bir pəncə boyu yaxınlaşsa, cızığın bayırındakı dəstə uduzmuş sayılar, dəstələr cızığın içində və çölündə yerlərini dəyişərdilər.

Vedibasar mahalında **aşiq-aşiq oyunu** uşaqların sevimli məşğuliyyəti idi. Xüsusilə payızda qovurmalıq mövsümündə aşiq bolluğu yaranar, qoyunların dizindəki oynaq sümüyü (aşiq) ilə müxtəlif oyunlar oynanardı. Yaxşı aşiq oynayanlar hətta bir metrlik məsafədən çırtma ilə öz aşığını başqa aşığa tuşlayıb vurur, aşığı aşırıb udardı. Aşıqlar ağır olsun deyə, bəzən içini oyar, qurğuşun əridib tökərdilər. Bəzən aşıqların alçı durması üçün onları cilalayardılar. Cilalamanın ən geniş yayılan forması aşığı ayaqqabının altına böyrü üstə qoyub, asfalt yolun üstündə sürtmək idi. Aşıqlar bəzən o qədər cilalanardı ki, onları necə atsan, mütləq alçı durardı, aşığın başqa duruşu olmazdı. Belə aşıqlara telan deyilər və onların aşıqlar arasında xüsusi nüfuzu olardı. Aşıqları hətta müxtəlif rənglərə boyayar, qatar qoyardılar. Hər uşağın cibində bir-iki ovuc aşiq olardı. Görünür, "uşaq aşiq yığan kimi..." məsəli də buradan yaranmışdır.

Ağac-ağac oyunu zamanı 15-20 metrlik məsafəyə ağac sancar, uşaqlar əllərindəki ağacla onu nişan alıb atardılar. Kim nişana qoyulmuş ağacı vurub yıxardısı, o da udardı. Bu oyun uşaqların fiziki cəhətdən inkişafına böyük təkan verərdi.

Eşşəkbelisındırdı uşaq oyununa **ənzəli** də deyirlər. Bu oyunda bir nəfər belini əyib, əllərini dizinə dayaq verib, eninə dayanardı. Birinci uşaq "Ənzəli başdan gələr..." deyib əyilənin belindən atlanardı. Sonra o biri uşaqlar birincinin hərəkətini təkrar edər, yəni əllərini əyilənin belinə vurub üstündən tullanırdılar. Azərbaycanın başqa bölgələrində də geniş yayılmış bu uşaq oyunu tədqiqatçılarımız tərəfindən də ətraflı təhlil olunmuşdur. Folklorşünas Ş.Albalyev F.Şükürbəylinin Füzuli rayonundan topladığı və

“Qarabulaq (Füzuli) folkloru antologiyası, I kitab” kitabına daxil etdiyi (7, 327-328) Ənzəli oyununu geniş təhlil etmişdir (8, 429-431).

Folklorşünas Tahir Orucov isə Ənzəli oyununun Tərtər rayonundan topladığı variantını ətraflı təhlil etmişdir (9, 474-475).

Vedibasar mahalında **qəcəmədəş** oyununa **beşdaş** da deyirdilər. Oyunda hər iştirakçı bir əlilə yuxarı daş atıb, ovcundakı beş kiçik daşı yerə töküdü. Sonra həmin daşı yenə yuxarı atıb, o, aşağı enincə yerdəki daşları bir-bir yığmalıydı. Başqa sözlə, şərt təkə yerdəki daşları yığmaq yox, həm də göydəki daşı hər dəfə göydəcə tutmaq, yerə düşməyə qoymamaq idi. Hərəkətləri qüsursuz icra edən qalib sayılırdı. Bu oyunu əsasən qızlar oynayırdılar.

Qaçdı-qovdu oyunu olan **əlimqaldı** oyununu, **gizlənpaçı** və s. əsasən qız uşaqları oynayırdılar. Əlimqaldıda bir dəstə uşaq püşk atar, püşk kimə düşsə o, uşaqların dalınca qaçardı, əlini kimə toxundursa, oyun ona keçər və bu dəfə həmin ikinci uşaq qayıdıb uşaqları qovardı. Beləcə oyun uşaqlar yorulana qədər davam edərdi.

Bənövşə-bənövşə oyunu zamanı bir-birindən 10-15 metr aralıda ol-ələ verib, bir xətt boyu düzülən iki dəstə sözlə deyişər, sonra “bənövşə“, “bəndədüşə“, “bizdən sizə kim düşə“ deyişməsindən sonra əks tərəfdən bir oyunçunun adı çəkildərdi. Həmin oyunçu əks tərəf dəstəni yarıb keçsəydi, bu dəstədən bir nəfəri özü ilə aparardı. Yarıb keçə bilməsə, özü həmin dəstədə qalardı. Axırda adamları tükənən dəstə uduzmuş sayılırdı.

Mələk-dümbələk oyununa **çiling-ağac** da deyirdilər. Oyun bir qarış enində ucları yonulmuş çilingdən və ondan 5-6 dəfə böyük ağacdan ibarət olardı. Ağacı çilingin küncündən vurub qaldırar və yeddi dəfə çiləyərdir. Kim çiləyə bilərdisə, oyunu o başlayardı. Oyunu başlayan dairə çəkib onun içindən ağacla çilingi gücü çatan qədər uzağa vurardı. İkinci oyunçu həmin uzaqlıqdan çilingi birinci oyunçunun əlindəki ağacla qoruduğu dairəyə atmağa çalışardı. Ata bilsə, uduzmuş sayılır, oyun digər oyunçuya keçirdi.

Biz oyunu da oğlanlar arasında geniş yayılmışdı. Ucu yonulmuş yarım metrlik ağaclar biz adlanardı. Oyun üçün ağacların sancıla biləcəyi yumşaq yer, çox vaxt çəmənlik seçilərdi. Birinci adam var gücü ilə bizi yerə çırpar, mümkün qədər dərinə batırdı. O birilər öz biz ağacları ilə yerdə olan bizi və ya bizləri vurub yıxmağa çalışırdılar. Yıxılmış bizi yıxan adam uduzmuş sayılırdı və yıxdığı bizi götürərdi. Bu şərtlə ki, öz bizi yerə sancılmış olsun.

Qidiyol, dəsmalaldıqaç, gözbağlıca, roza-proza, haxışta, evcik-evcik **qızların sevimli oyunları idi.**

Qidiyol oyununda uşaqlar tabaşirlə yerdə kvadratlar çəkər, yastı daşı tək ayaqla bu kvadratlarda gəzdirərdilər.

Dəsmalaldıqaç və ya **dəsmalatdı** oyunu zamanı uşaqlar dövrə vurub çömbələr, bir oyunçu da əlində dəsmal onların arxasından dövrələmə qaçardı. O, hiss olunmadan əlindəki dəsmalı oturanlardan birinin arxasına atar, dövrəni başa vurub, arxasına dəsmal atdığı uşağa gəlib çatardısı, həmin uşaq sıradan çıxıb, dövrənin ortasında oturardı. Yox, arxasına dəsmal atılan uşaq diribaş olub, arxasına dəsmal atıldığından tez xəbər tutardısı, dəsmalı götürüb, ona atanın dalına düşərdi. Dəsmal atan qaçıb, onu qovanın boş yerində oturardısı, canı qurtarar, oyun davam edərdi. Yox, əgər çatdırıb otura bilməzdisə, yəni tutulardısı, oyundan çıxar, gedib dövrənin ortasında oturardı.

Gözbağlıca oyununda iştirakçılardan birinin gözləri yaylıqla bağlanar, o isə bu vəziyyətdə oyundaşlarından birini tutmağa çalışardı. Oyundaşları müxtəlif səslər çıxarmaqla guya ona kömək etməyə çalışdılar. Tutulan iştirakçı gözü bağlı olanı əvəz edərdi.

Roza-proza oyunu zamanı iki uşaq uzun ipin uclarından tutub fırladar, bir, bəzən də iki-üç nəfər bu ipin ortasına girib, atılıb- düşər, çalışardı ki, ipə ilişməsin.

Haxışta əsasən bayramlarda və toy şənliklərində icra olunan qız-gəlin oyunu idi. Oyunda 8-12 ifaçı iki dəstəyə bölünərək sırayla qabaq-qabağa dayanıb, əl-əl tutardılar. Sonra növbə ilə “haxışta” sözü ilə bitən bir bayatı oxuyar, o birilər isə hər misradan sonra “haxışta” sözünü təkrar edər, əl çala-çala bir ayaq üstə atılıb-düşər, rəqs edərdilər. Əsasən Naxçıvanda və İrəvan çuxurunda yayılmış bu oyun daha çox halay oyununu xatırladırdı.

Bütün bu oyun və məşğuliyyət növləri uşaqların sağlam, iradəli böyüməsində, fzmkm və mənəvi tərbiyəsində mühüm rol oynayırdı.

Ədəbiyyat

1. A.Nəbiyeva. Qarabağda uşaq oyunları. “Ümumtürk kontekstində Qarabağ xalq oyunları və meydan tamaşaları” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, Bakı, Elm və təhsil, 2014.
2. A.Nəbiyev. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, 1-ci cild, Bakı, “Turan” nəşrlər evi, 2002.
3. E.Qaliboğlu. Şirvan bölgəsində uşaq oyunları. “İslam coğrafiyasında və Azərbaycanda xalq oyunları və meydan tamaşaları” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, səh.87-92.
4. X.Kərimova. Uşaq oyunlarının hazırlıq mərhələsi. “İslam coğrafiyasında və Azərbaycanda xalq oyunları və meydan tamaşaları” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, səh.133-137.

5. Azərbaycan folkloru antologiyası, X kitab, İrəvan çuxuru folkloru, Bakı, "Səda", 2004.
6. S.Orucova. Azərbaycan folklorunun toplanma, tərcümə və nəşr problemləri, Bakı, "Elm və təhsil", 2012.
7. "Qarabulaq (Füzuli) folkloru antologiyası, I kitab", Bakı, "Zərdabi LTD" MMC, 2010.
8. Ş.Albalyev. Uşaq oyunlarının tərbiyəvi əhəmiyyəti. "Ümumtürk kontekstində Qarabağ xalq oyunları və meydan tamaşaları" mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, Bakı, Elm və təhsil, 2014, səh. 427-437.
9. T.Orucov. Tərtər bölgəsindən toplanan uşaq oyunları. "Ümumtürk kontekstində Qarabağ xalq oyunları və meydan tamaşaları" mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, Bakı, Elm və təhsil, 2014, səh. 465-482.

A.Alakberli

Children's Games in Vedibasar region of the Western Azerbaijan

Summary

Children's games are one of the most widespread branches of Azerbaijani folklore. Children's games are widely used in the Western Azerbaijan folklore, which is an integral part of the Azerbaijani folklore. However, children's games in this region have not been properly collected and studied until recent years. Whereas, the latest researches prove that there are also partial and completely different children's games in these historical territories of Azerbaijan, along with those that are similar or identical to our other regions. This article has also focused on these points in detail.

This article has comprehensively analyzed some specific features of these games, such as, casting lots and so on, and touched upon some form or forms in this process in detailed manner.

The article deals with the analysis of the children's games, specific to the Vedibasar region of the Western Azerbaijan, such as, "Diradoyme", "Ortayagirma", "Anzalı", Çiling-Ağac (peg with shaved ends (for children's games), "Qacemadas" (Beşdaş), "Biz", "Ağaj-Ağaj" and others based on comprehensive information thereof and pays special attention on different points of these games for Azerbaijani folklore.

А.Алекберли

Детские игры в махале Ведибасар Западного Азербайджана

Резюме

Детские игры один из широко распространенных ветвей Азербайджанского фольклора. В фольклоре Западного Азербайджана, являющегося составной частью общеазербайджанского фольклора широко распространены детские игры. Но, детские игры данного региона до сегодняшнего дня не только не были собраны, а также не были исследованы в надлежащем порядке. В то время как наши последние исследования доказывают, что на этих исторических территориях Азербайджана наряду с детскими играми, идентичными с детскими играми других регионов имеются различные детские игры. В статье подробно описаны настоящие нюансы.

В статье особое внимание уделено подготовительному этапу – сбрасывание жребий, что является специфичным для каждой игры и в статье подробно рассказывается о формах и формулах настоящего процесса.

В статье столь подробная информация представлена таких детских играх, специфичных для Ведибасарского региона Западного Азербайджана, как Диредойме, Ортайагирме, Ензели, Чилинг-агадж, Гаджамадаш (Бешдаш), Биз (мы), Агадж-агадж и проведен анализ отличительных нюансов этих игр для азербайджанского фольклора.

Рәүсi: **Ramazan Qafarlı**
Filologiya elmləri doktoru

KƏMALƏ İSLAMZADƏ
Bakı Dövlət Universiteti
kemale_67@mail.ru

TƏPƏGÖZ SÜJETİNİN ƏSAS MOTOVI — QƏHRƏMAN – AZMAN QARŞIDURMASI

Açar sözlər: Təpəgöz, Basat, Çuvaş alp hekayələri, Polifem, “Odisseya”, “Nart” eposu, qisas, ictimai məzmun

Keywords: Tepegoz, Basat, Chuvash heroic stories, Polyphemus, "Odyssey", the Nart epos, revenge, social content

Ключевые слова: Тепегёз, Басат, чувашские героические рассказы, Полифем, "Одиссея", нартский эпос, месть, общественное содержание

“Kitabi-Dədə Qorqud”un “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boyunda nə qədər antoqonist mövqedə dursalar da, bir yerdə böyüyən bu iki qardaşlığın arasında xeyli paralellər aparmaq mümkündür. Məsələn, hər ikisi üçün adqoyma mərasiminin icrası başqalarınınkindən fərqlidir. Hər ikisi təkbaşına gəzib dolanır. Hər ikisində mənşəyi təbiət qüvvələrinə bağlanan güc-qüvvət var.

Dədə Qorqud Basata və Təpəgözə ad qoyarkən onlara başqa kriterilərlə yanaşır. Əgər digər boylarda gənclər qəhrəmanlıq göstərüb ad qazanırdılarsa, burada Basat öz davranışlarına (aslansayağı at basıb qanını sümürdüyünə görə), Təpəgöz isə xarici görünüşünə görə ad alır. Dədə Qorqud ad verdiyi igidlər üçün atalarından var-dövlət, at, gözəl geyim, taxt istədiyi halda, burada Aruza belə bir müraciət etmir.

Süjetin folklorşünaslıqda mübahisə doğuran, maraqlı motivlərindən biri də üzük motividir. Bu boyda üzüklə bağlı iki epizod vardır. Birinci epizodda pəri Təpəgözün barmağına tilsimli üzük taxır ki, ona ox batmasın, onu qılınc kəsməsin. İkinci epizodda kor edilmiş Təpəgöz üzüyünü Basata verir. Lakin üzük onun əlindən kənara düşür.

C.S.Mandi 1956-cı ildə yazmış olduğu “Polifem və Təpəgöz” məqaləsində VIII boyun mətnində bəzi uyğunsuzluqların olduğunu, o cümlədən üzüyün Basata nə məqsədlə verildiyinin də əsaslandırılmadığını qeyd etmişdir. O öz fikrini belə ifadə etmişdir: “Bu boyu təhlil edərkən şərhə mövcud olan əlaqəsizlik və ardıcılığın pozulması halları, ayrı-ayrı epizodlar arasındakı uyğunsuzluq və məndəki çatlar diqqət mərkəzində olmuşdur” (12, 13).

Öz tərəfimizdən bildirək ki, hər hansı nümunənin itmiş, unudulmuş təfərrüatlarını başqa variantlar əsasında bərpa etmək mümkündür. Üzük epizodu Homerin Polifemlə bağlı hekayəsində olmasa da, “Delopasolar” adlı

orta əsr abidəsinin latın versiyalarında vardır. Burada təsvir olunur ki, quldur olan qəhrəman xilas olduqdan sonra nəhəngi ələ salmağa başlayır. Nəhəng ona qızıl üzük hədiyyə edir. Üzüyü barmağına taxan quldur onun sehrinin təsiri altında “bu mənəm” deyərək qışqırmağa başlayır və öz yerini nəhəngə bəlli edir. Quldur üzüyü barmağından çıxarmaq istəyir. Buna nail olmadıqda isə barmağını dişi ilə qoparmağa məcbur olur. Bəzi variantlarda qışqıran üzüyün özü olur (12, 21).

Güman etmək olar ki, Oğuz variantında da üzük düşmənin yerini kor olmuş Təpəgözə bildirmək funksiyasını daşıyır. Burada üzük, yaxud Basat “bu mənəm” deməsə də, ola bilər ki, təyinatı əvvəldən Təpəgözü qorumaq olan üzüklə onun sahibi arasında müəyyən bir əlaqə vardır və bu bağlılıq əşya ilə birbaşa kontakt olmadan da özünü göstərə bilir.

Yenə də həmin yolla gedib başqa variantların köməyi ilə Basat obrazıyla bağlı müəyyən təfərrüatları rekonstruksiya etmək mümkündür. Təpəgöz haqqında mifin başqırd variantında deyilir ki, “əfsanəvi Qaf dağında yaşayan on səkkiz tayfadan biri adamyeyən nəhəng Təpəgözlərdir. Məskəni dağ mağaraları olan Təpəgözlər meşələrdə qoyun otarırlar. Bir gün ovunu təqib edən Pusat onların yurduna gəlib çıxır, Təpəgözlərin balasını oğurlayıb aparır. Onu insan kimi tərbiyə etmək istəyir. Lakin bundan yaxşı bir şey alınmır” (35, 106-107).

Göründüyü kimi, bu variantda Təpəgöz bəlasını tayfanın başına ələ Basat özü açmışdı. Onu aradan qaldırmaq da Basatın vəzifəsidir. Necə ki, Oğuz variantında Basat atası Aruzun tayfaya gətirdiyi bəlanı dəf etməyi və qardaşının qanını almağı özünə borc bilir.

XIV əsrdə Misirdə yaşamış oğuz türkü Əbu-bəkr ibn Abdulla ibn-Aybək əd-Dəvadarinin ərəb dilində yazmış olduğu “Dürər it-tican və qürər təvərix əz-zəman” (“Tacların dürləri və zəmanə tarixinin ən seçmə əhvalatları”) əsərindən öyrənirik ki, “bir qız var imiş. Onu yenən adama gedəcəyini söyləmişmiş. Taliblərindən kimsə onu basmamışdı. Ərs oğlu Busat qızı yendi və qızla bərabər atası Ərsin (Aruzun) yanına gəldi və atasına qızı yendiyini xəbər verdi. Atası da cavab olaraq: - Mən də öylə sandım ki, Təpəgözü öldürmüşsün – dedi. Busat bu sözün üzərinə haman getdi və Təpəgözü aqlın qəbul etməyəcəyi xürafi bir şəkildə öldürdü” (19, 126).

Bu variantda Basatın hərəkətindəki ictimai məzmun bir qədər zəifləmişdir. Burada atasının sözü Basatın qüruruna toxunmuş və o, bundan təsirlənərək növbəti qəhrəmanlığa imza atmışdır. “Dədə Qorqud” boylarının başqa bir variantından qopub qalmış tərif-titullardan ibarət “Topqarı mətni”ndə Basatla bağlı gözlənilməz bir informasiya verilmişdir. Bu mətndən bəlli olur ki, Qayan Busat Təpəgöz tərəfindən öldürülür, qardaşı Urulmuş xan isə Təpəgözü öldürüb onun qanını alır (19, 129).

Buradan aydın olur ki, Qıyan Səlcuqla (Oğuz variantında Basatın öldürülən qardaşı) Basatın adı birləşdirilərək Qayan Busat şəklində verilmişdir. Təpəgözü öldürən isə Aruzun Urulmuş adlı digər bir oğludur.

Oğuz variantında Basatın həyat tərzinə əsasən deyə bilərik ki, o, heyvan deyil, insan olduğunu anlasa da, artıq aslan yatağına qaçmasa da, Oğuz cəmiyyətinə bir o qədər də qaynayıb qarışmır. Yalnız aslan ova tək çıxdığı kimi, o da kafir üzərinə təkbaşına axına gedir. Oğuzun Təpəgözün əlində əsir-yesir olmasından xəbərsizliyi belə səfərlərinin uzun müddət davam etdiyini göstərir. Belə ki, Basatı eldəki faciəli vəziyyətdən, qardaşının ölümündən və qardaşlığının nankorluğundan bir oğlunu Təpəgözə qurban verib digər oğlunun sırası gələn qadın agah edir. O, Təpəgöz haqqında danışarkən belə bir cümlə işlədir: “Yalançı dünya yüzində bir ər qopdı” (9, 100).

S.Rzasoy hesab edir ki, Təpəgözün mənsub olduğu xaos dünyası Basat ilə qarının dialoqunda “Yalançı dünya” adlandırılır (17, 143). Yeri gəlmişkən, bu epizodik obraz haqqında C.S.Mandinin orijinal bir fikri vardır. O hesab edir ki, “əslində bu qadın başqa bir şəxs deyil, Basatın öz anası olmuşdur... Bu,... nəhənglərin öldürülməsindən bəhs edən nağıllardakı ənənələrlə səsleşir... sonrakı epizodda da Basatı tələsik addımlar atmaqdan çəkəndirmək üçün Basatın atasına kömək edən şəxs vəzir Qazan xan deyil, Basatın öz anası olmuşdur... Basatın anası... boyun orijinalında daha fəal olmuş və onun fəaliyyəti əsir istəyən qadınla vəzir (Qazan xan – K.İ.) arasında bölüşdürülmüşdür” (12, 33).

Süjetdəki əsas motiv Basatla Təpəgözün qarşılaşmasıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”un elm aləminə bəlli olduğu vaxtdan keçən 200 ildən artıq bir dövr ərzində məhz bu hissə müxtəlif ölkələrin folklorşünasları tərəfindən bir çox xalqlardakı analoqları ilə detallı müqayisəyə cəlb edilmişdir. Çünki başqa nümunələrlə oxşarlıq təşkil edən məhz həmin epizoddur. Təpəgözün, Basatın bioqrafiyası ilə bağlı təfərrüatlar isə sırf Oğuz variantına aiddir və onun orijinallığını təmin edir. Sözü gedən qarşılaşmanın özü belə analoqları ilə müqayisədə öz dramatikliyi, söyləyici fantaziyasının genişliyi ilə seçilir və digər variantlar onun yanında sönük qalır. Biz də buna əminlik hasil etmək üçün bir neçə müqayisə aparmaq istərdik. Məsələn, çuvaş alp hekayələrindən birində deyilir: “Alama ölkəsində tək gözlü, qıllı vücudlu, məkrli, acgöz Altırquş yaşarmış. Yalnız bir gözü olmasına baxmayaraq o, uzaqları, hər şeyi görürmüş. Onun mədəsinə bir oturma yetmiş öküz, otuz çəllək şərbət girərmış. Alama ölkəsindəki bütün xalq bu Altırquş üçün çalışıb yaşarmış. Altırquşu doyururmuş.

Altırquşa Alama ölkəsində sadəcə hökmdar olaraq yaşamaq yetməmiş. Onun ağılna alp igidin ölkəsini işğal etmək gəlmiş.

“-Gələcəkdə alp igid də mənim çobanımsun, mənim sürümü güdsün! Mənə güclü çoban gərək”, - deyə bağıрмаğa başlamış.

Alp bu sözləri eşidincə heç qorxmamış.

“-Açgözün çobanı olmaram, adımsı yaman etmərəm... Qarşılaşmaq istəyirsənsə, haydı çıx meydana”, - deyə söyləmiş.

Alp igid... İdil kənarında quru çöl ortasına çıxıb durmuş. Digər yaman da gəlib yetişər-yetişməz tutaşmışlar... Alp son gücünü toplayıb düşməni qamarlayıb havaya qaldırmış. Düşmənin qoxuyan nəfəsi “pof” edərək çıxmış.

Altırquşun gücü bu qoxuyan nəfəsdəymiş. Alp da açgözü yeddi dənizin o biri tərəfinə atmış” (23, 23).

Mətdən bəlli olur ki, bütün xalqa əziyyət verən Altırquş yalnız alpin mənafeyinə toxunduqda o, açgözlə mübarizəyə qalxır. Alp Altırquşun çobanı olmaq, yaxşı adını bədnam etməmək üçün onu döyüşə çağırır. Alp xalqın xilaskarı missiyasını daşımır. Basatın igidliyi isə ictimai məzmunludur.

Nart eposunda da Urızmaq adlı yaşlı qəhrəmanın təkgözlü azmanla qarşılaşdığı səhnə vardır. M.H.Təhmasib həmin hissənin məzmununu təqdim etmişdir: “Bir yemə-içmə zamanı Nart gəncləri arasında çox ciddi mübahisə düşür. Nart kişiləri içərisində ən böyük qəhrəman, Nart qadınları içərisində isə ən ağıllı və ən gözəl qadın kimdir?”

Mübahisə elə qızıdır ki, gənclər savaşımaq dərəcəsinə gəlirlər. Nəhayət, bir nəfər kənddə ən yaşlı qadın hesab edilən Karmaqona müraciət etməyi, bu sualları ona verməyi məsləhət görür. Karmaqon (Cənubi Osetiya variantına görə bu qarının adı Gülbadaqdır) Nart kişiləri içərisində ən böyük qəhrəmanın Urızmaq, Nart qadınları içərisində isə ən ağıllı və ən gözəl qadının Satana-Şatana olduğunu deyir. Gənclər daha da əsəbləşirlər, hətta, deyəsən, qarını döyürlər də. Onlar ona görə belə edirlər ki, artıq qocalmış Urızmağı ən böyük qəhrəman kimi tanımaq istəmirlər. Səfərdən qayıdan Urızmaq bu əhvalatı eşidir, car çəkdirib həmin gəncləri yeni bir səfərə getməyə dəvət edir. Gənclər toplaşır, yola düşürlər. Karmaqon qarını isə göylərə yalvarır ki, qar yağsın, tufan qopsun, yollar bağlansın, igid kimdir, boşboğaz kimdir, seçilsin. Dəhşətli bir tufan qopur. Nartlar bir həftə mağarada gizlənməyə məcbur olurlar. Bütün cavanlar peşman olub yola çıxdıqları günə lənət yağdırırlar. Soyuğa, borana dəyanətlə dözən yalnız Urızmaq olur. Nəhayət, hava açılır, günəş çıxır. Qara dağın sahibi olan təkgözlü azman da öz qoyun sürüsünü ota buraxır. Azmanın davarları da özü boydadır. Onun quzuları öküzə, qoyunları isə dəvəyə oxşayırlar. Gənclər birər-birər öz güclərini sınaırlar. Lakin heç birisi bir dənə quzu belə tuta bilmir, acıq eləyib əliboş kəndə qayıdırlar. Bir həftə içərisində donub buz heykəl görkəmi almış Urızmaq tək Qaradağa qalxır. Azmanın sürüsünə başçılıq edən keçinin iki dal ayaqlarından tutur. Onun əlləri donub keçinin

ayaqlarına yapışır. Urızmaq nə qədər çalışırsa əllərini qopara bilmir. Keçi onu sürüyüb azmanın mağarasına gətirir. Təkgöz, keçinin gətirdiyi bu şikara çox sevinir. Tez qalxıb ocaq qalayır. Urızmağı öz-özünə çevrilən şişə taxıb ocağa qoyur, özü isə uzanıb yatır. Şimal variantına görə şişə ancaq Urızmağın dərisinə, cənub variantına görə isə ancaq paltarına sancılıbmış. Çox çəkmədən paltar, yaxud dəri yanır, Urızmaq yerə düşür. O, vaxt itirmədən elə həmin qızmış şişlə azmanın yeganə gözünü kor eləyir.

Azmanla Urızmaq arasında mübarizə çox uzun çəkir. Nəhayət, Urızmaq bizim dastanda Basatın elədiyi kimi keçini boğazlayıb dərisini soyur, həmin dəriyə bürünərək azmanın qıçları arasından çıxıb qaçır.

Bundan sonrakı “Batraz və Çalsaqqal Uayq” adlı qolda isə Urızmağın qardaşı oğlu gənc Batrazın təkgözlü azmanı öldürməsindən danışılır” (19, 121-122).

Göründüyü kimi, öz qəhrəmanlığını sübut etmək üçün dağlarda sərgüzəşt axtaran Urızmaq təkgözlü azmanla təsadüfən qarşılaşır və canını qurtarmaq üçün onunla mübarizə aparır. J.Dümezil Nartın azman üzərində qələbəsi mövzusunun rəvayətlərdə tez-tez təkrar olunduğundan yazırdı: “Gah Nart azmanın inamsızlığını öz natiqliyi ilə yatırır, yaxud onun qəzəbini başqa əşyaya yönəldir, gah onu elə vəziyyətə salır ki, azman gücsüz qalır, gah bir an belə itirmədən onu yeməyə hazırlaşan bədheybət adamyeyən qadının döşlərindən ikiəlli yapışaraq bu jesti ilə ona oğlu kimi baxmasına nail olur” (41, 29). Qoyun dərisində, yaxud yunan variantlarında olduğu kimi qoyunun altından sallanmış şəkildə mağaradan çıxıb qurtulmaq motivi əksər variantlarda özünü göstərir. Təsadüfi deyildir ki, X.Koroğlu VIII boyu ovçuluqdan heyvandarlığa keçid dövrünün məhsulu hesab edir (10, 144).

Oğuz variantında qurtuluş motivi bir çox variantlarda təkrarlanan qoyunun dərisinə bürünməklə bitmir. Burada qurtuluş beş mərhələdə həyata keçirilir: 1)Təpəgözün ayaqqabısının içindən çıxmaq; 2) qoyun dərisi; 3) üzük epizodu; 4)günbəzdən qurtuluş; 5) qılıncdan qurtuluş.

Bu hissədə retardasiya (süjetin ləngidilməsi) priyomunun tətbiqi bir tərəfdən hadisələri maraqlı etmək, həyəcanı uzun müddət qoruyub saxlamaq, digər tərəfdən isə Təpəgözün başqa variantlardakı kimi sadəcə güclü, yekəpər və axmaq varlıq deyil, hiyləgər, tədbirli, yalançı və s. xüsusiyyətlərə malik mürəkkəb bir obraz olduğunu göstərmək məqsədi daşıyır. Təpəgözün kor olan zaman etdiyi etiraflar, ölümqabağı monoloqu onda fəvqəltəbii varlığa xas şər xislətdən başqa, həm də insani başlanğıcın olduğunu sərgiləməkdədir: “Ağ saqqallı qocaları çox ağlatmışam. Ağ saqqallı qarğısı tutdu ola, gözüm səni. Ağ birçəkli qarıcıqları çox ağlatmışam. Gözü yaşı tutdu ola, gözüm səni...” Yaxud: “Qalxıbanı yerimdən duram derdim. Qalın Oğuz bəylərindən əhdim pozam derdim. Yenidən doğanın qıram derdim. Bir gəz adam ətinə doyam derdim. Qalın Oğuz bəyləri üzərimə yığılıb gələ

derdim. Qaçubəni Salaxana qayasına girəm derdim. Ağır mancılaq daşın atam, derdim. Enüb taş başına düşübən öləm, derdim” (9, 103).

K.Abdulla bunu özünəməxsus şəkildə mənalandırır: “Təpəgözün intihar arzusu – əslində bu personajın bədii-məntiqi sonudur”. (1, 257).

Düşünürük ki, son mənzilin astanasında Təpəgözün daxilində xeyirlə şər çarpışır. Bir tərəfdən o, Oğuzdan intiqamını sonadək almadığına təəssüflənir, digər tərəfdən isə bugünədək törətdiyi əməllərinə, nankorluğuna görə ölümü tamamilə haqq etdiyini anlayır.

200 ildən artıq bir müddətdir ki, tədqiqatçılar yunan siklopunun, yoxsa Oğuz Təpəgözünün ilkin olduğu ilə bağlı fərqli mülahizələr irəli sürürlər. Məsələn, H.f.Dits, Ə.Sultanlı, M.H.Təhmasib və b. Şərq variantından Qərb variantının doğduğuna inanırlar. V.Qrimm, O.Həkmən Polifemi Təpəgözün sələfi hesab edirlər.

“Dədə Qorqud Kitabı”nı dünya şöhrətli “Roland haqqında nəğmələr” (XI əsr frank eposu), “Nibelunq haqqında nəğmə” (XIII əsr alman eposu), “Beovulf” (VII-VIII əsr ingilis eposu) və “Sid” (XII əsr ispan eposu) kimi müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif ölkələrdə yaranmış Avropa mənşəli orta əsr qəhrəmanlıq dastanları ilə müqayisə edən P.Mirabil belə bir nəticəyə gəlir ki, bu dastanlar arasında forma və məzmun oxşarlığı var” (6, 195). P.Mirabilə görə, “müxtəlif coğrafi məkanda yaşadıklarına baxmayaraq, malik olduqları eyni həyat təzi, oğuzlarda və alman tayfalarında oxşar adət-ənənə, oxşar fikir və düşüncə təzi yaradır və nəticədə bütün bunlar öz əksini onların yaratdığı epik qəhrəmanlıq dastanlarında tapır” (6, 195). R.Qeybullayeva “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Nibelunqlar haqqında nəğmə” eposlarındakı paralel motivlərdən bəhs edərəkən Basatın Təpəgözü öldürməsi ilə Ziqfridin əjdahanı öldürməsi arasında bənzərliyin olduğunu vurğulamışdır (11, 173).

Təpəgözü ilkin hesab edənlər Polifem əhvalatının və ona bənzər digər variantların sanki VII boydan bir fraqment kimi göründüyünü əsas götürürdülər. Çünki doğrudan da Oğuz variantı ətraflı, təfərrüatlı hadisələrlə daha zəngindir.

Polifemi ilkin mənbə sayanlar həmin süjetin Oğuz şəraitində yenidən işlənilib, spesifik adət-ənənə, inanc, dünyagörüşü elementləri qazandığını düşünürlər.

Ə.Sultanlı yazır ki, “Odisseya” müəllifini daha çox maraqlandıran tanıma məsələsidir. “Dədə Qorqud” müəllifini daha çox maraqlandıran... Təpəgözün öldürülməsidir” (18, 71).

Doğrudan da, VIII boyda Təpəgözün öldürülməsi ali məqsəddir. Təpəgöz görkdür, ibrət dərvidir, xəbərdaredici obrazdır. Basat Təpəgözün mağarasına təsadüfən deyil, məqsədli şəkildə gəlir. Bu məqsəd başqa variantlarda olduğu kimi onun sürülərinə sahiblənmək, onu kor edib qaçmaq deyil, öldürməkdir. Basat Təpəgözün məhv etdiyi onlarla Oğuz igidinin, o

cümlədən qardaşının qanını almaq və eli bu eybəcərin zülmündən həmişəlik qurtarmaq üçün gəlmişdir.

Ü.Nəbiyeva Təpəgöz obrazını oğuzların daxili düşmənləri içərisində təhlil edərək yazır: “Təpəgöz oğuz elinin soykökü etibarlı ilə izləri qədimlərə gedən, bir sıra məkrli məqsədləri özündə ehtiva edən həm real, həm də mifoloji obrazdır“ (15, 74).

Təpəgöz Oğuzları hər tərəfdən əhatə edən, ara-sıra onların üzərinə gələn kafir yağılardan metaforası da ola bilərdi: Drezden əyazmasının hasilə gəldiyi XV əsr, quldur dəstələrinin inkişaf tapdığı bir dövr olduğundan Təpəgözün hərəkətlərində quldurluq əlamətlərinin təzahürü təsadüfi sayılmamalıdır. Başqa sözlə, Təpəgöz metaforik anlamda hiperbolik dəyişikliklərə uğramış, bütün xüsusiyyətləri mənfi istiqamətdə şişirdilmiş, ümumiləşdirilmiş düşmən obrazıdır.

VIII boy və Təpəgöz süjeti xarici və yerli araşdırıcıların daim diqqət mərkəzindədir (bax: 20, 24, 25, 29, 30, 31 və s.)

Belə tədqiqatçılardan biri Nuriye Bastemdir. O, VIII boyda Aksel Olrikin 15 epik qanunundan 14-ünü tapmış, sadəcə üçlər qanununun mətnində gözlənilmədiyini yazmışdır (21, 389). Lakin düşünürük ki, Təpəgözün dayəsinin canını 3 həmlədə alması, eləcə də Basatı 3 dəfə aldatmağa cəhd etməsi boyda epik qanunların hamısına riayət olunduğunu göstərir. “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy” epik strukturuna görə qüsursuz, bədii, mənəvi, əxalqi, ictimai parametrlər üzrə mükəmməl bir folklor nümunəsidir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. Abdulla K. Sırr içində dastan və yaxud gizli Dədə Qorqud – 2. Bakı: Elm, 1999, 288 s.
2. Əliyev S. P.Mirabil: “Dədə Qorqud Kitabı” və orta əsr Avropa eposlarında işlənmiş ümumi motivlər və oxşar ifadə vasitələri // Dədə Qorqud dünyası (Məqalələr). Bakı: Öndər, 2004, s.190-211.
3. Kitabı-Dədə Qorqud (tərtib edənlər: F.Zeynalov, S.Əlizadə). Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
4. Koroğlu X. Oğuz qəhrəmanlıq eposu. Bakı: Yurd, 1999, 243s.
5. Qeybullayeva R. Epos ədəbi abidə kimi və əbədi abidənin kateqoriya prinsipləri (“Kitabı-Dədə Qorqud” və “Nibelunqlar haqqında nəğmə” əsasında) // “Azərbaycan” jurnalı, 2012, №9, s.170-181.
6. Mandi C.S. Polifem və Təpəgöz (tərcümə edən Seyran Əliyev) // “Dədə Qorqud” (elmi-əbədi toplusu), Bakı: 2008, IV (29), s.9-36.

7. Nəbiyeva Ü. Türk epik ənənəsində “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı: Elm və Təhsil, 2014, 188 s.
8. Rzasoy S. Oğuz mifi və Oğuznamə eposu. Bakı: Nurlan, 2007, 182 s.
9. Sultanlı Ə.Məqalələr. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1971, 328s.
10. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı: Elm, 1972, 400s.
11. Bars M.E. Vladimir Proppun biçimbilimsel yaklaşımı çerçevesinde “Basat Depegözü öldürdüğü boy” üzerine bir inceleme // Turkish Studies, 2014, 9(3), s. 257-269.

Türk dilində:

12. Bastem N. Basatın Tepegözü öldürdüğü destanı ve Axel Olrik'in epik yasaları // Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED], Erzurum, 2017, 59, s. 389-400.
13. Bayram B. Oğuz epik anlatmaları ve çuvaş alp hikâyeleri'nde kutsal kurt ve Tepegöz // Türk dünyası incelemeleri dergisi. İzmir, 2006, VI(1), s. 19-27.
14. Can A. Hameras Destanları ile Dede Korkut hikâyeleri arasındaki kurgu, yapı, tip ve tema benzerlikleri // Turkish Studies, 2011, 6(2), s. 263-286.
15. Feyzioğlu N. Dede Korkut hikâyeleri'nden Duha Koca oğlu Deli Dumrul hikayesi ile Basat'ın Tepegöz'ü öldürdüğü hikâyeye Simge ve imgeler bakımından bir yaklaşım // Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2004, 4(2), s. 51-60.
16. Korkmaz R. Fenomenolojik Açından Tepegöz yorumu // Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 259-270
17. Uçkun R. Gagauzlar'da üç Tepegöz versiyonu // Türk dünyası incelemeleri dergisi, İzmir, 1996, 1, s. 59-72.

Rus dilində:

18. Башкирский мифологический словарь. Уфа: Vagant, 2010, 417 с.
19. Дюмезиль Ж. Осетинский эпос и мифология. Москва: Изд. Наука, 1976, 279 с.
20. Остроумов Н.В. Новые варианты о Полифеме. Киргизские рассказы // Этнографическое обозрение. Москва: 1891, 2, с. 202-207.

The main motive of the plot Tepegoz - opposition "Hero- Giant"

Summary

It is noted in the article that there are about 200 analogs of the main motive of the other peoples' plot Tepegoz (Google - eye) . It is also emphasized that in the Oghuz version this collision is remarkable for its dramatic tension, the story- teller's wide fantasy.

The dramatic tension is Basat and Tepegoz's brotherhood who grew up together and Tepegoz's relationship with the Oghuz people. Drawing parallels with the Chuvash, Nart, Greek variants of the plot the author shows that the events in the Oghuz text are more interesting, meaningful and edifying . In comparison with with Basat whose highest purpose is to save the Oghuz people from the ogre Tepegoz and revenge for the ruined heroes including his brother the heroes' purpose in the other variants seems very insignificant. So in the other variants the hero's purpose during the chance meeting with One-eye is to save his own life and take possession of One-eye's herd. Besides the Oghuz Tepegoz is not only an enormous, foolish div like the one-eyes in the other variants, he is a cruel, soberminded, treacherous character, there is a struggle between good and evil in his heart .It is reflected very brightly in his death monologue.

The author thinks that this story is impeccable according to its epic structure and perfect according to its artistic, moral, social parameters. In the author's opinion the Danish scientist Axel Olrik's 15 epic laws are in force in this story.

Кямалы Исламзаде

Основной мотив сюжета Тепегёз — противостояние " Герой- Великан"

Резюме

В статье отмечается наличие около 200 аналогов основного мотива сюжета Тепегёз (Темеглазый) у других народов. Подчеркивается также, что в огузской версии это столкновение отличается драматичностью, широтой фантазии сказителя. Драматичность заключается в братстве Басата и Тепегёза, выросших вместе, и в родстве Тепегёза с огузами. Автор, проводя параллели с чувашским, нартским,

греческим вариантами сюжета, показывает, что события в огузском тексте более интересные, насыщенные и поучительные. По сравнению с Басатом, поставившим высшей целью спасение огузского народа от людоеда Тепегёза, месть за погибших героев, в том числе и за своего брата, цель героев в других вариантах кажется незначительной. Так, в других вариантах при случайной встрече с Одноглазым цель героя - спасение собственной шкуры и завладение стадом Одноглазого. Кроме того, огузский Тепегёз не только огромный, глупый див, как одноглазые в других вариантах, это жестокий, рассудительный, коварный персонаж, внутри которого происходит борьба добра и зла. Это наиболее ярко отражено в его предсмертном монологе. Автор считает, что по эпической структуре это сказание безукоризненно, и по художественным, нравственным, общественным параметрам совершенно. По мнению автора, в этом сказании действуют все 15 эпических законов датского ученого Аксея Ольрика.

Rəyçi: Səhər Orucova
Filologiya üre elmlər doktoru, professor

AYNUR HÜSEYNOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə dosktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutu

aynur-huseynova-1977@mail.ru

SMOMPK-UN BİR BURAXILIŞINDAKI AZƏRBAYCAN FOLKLOR ÖRNƏKLƏRİ HAQQINDA

Açar sözlər: Qafqaz əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu, laylalar, tapmacalar, ağılar, atalar sözü və məsəllər.

Key words: The collection of materials dealing with description of the Caucasus territories and people, lullabies, riddles, elegies, proverbs and sayings

Ключевые слова: Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, колыбельные, загадки, оды, пословицы, поговорки

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan folklor örnəkləri XIX əsrin sonlarında Tiflisdə yaradılan «Тифлисское ведомости», «Кафказ», «Кафказский вестник», «Новое обозрение» və s. bu kimi rusdilli qəzet və jurnallarda nəşr edilməyə başlamışdır. 1881-ci ildən etibarən Çar Rusiyasının Qafqaz Tədris İdarəsi tərəfindən Tiflisdə nəşr edilməyə başlayan “Qafqaz Əraziləri və Xalqlarının təsvirinə dair Materillar Topplusu” (QƏXTMT–SMOMPK) burada dərc olunan müxtəlif folklor janrlarından olan örnəklərin çoxcildliliyinə, sayına, həcminə və s. kimi göstəricilərə görə bu məcmuələr arasında xüsusi yer tutmaqdadır. Bu toplu öz səhifələrində Azərbaycan folkloruna geniş yer verib, bu yolla onu təbliğ etməklə yanaşı, Azərbaycanda folklor toplayıcılığının geniş vüsət almasında, peşəkarlıq səviyyəsinə qalxmasında müəyyən rol da oynamışdır. Ölkəşünaslıq və kulturoloji səciyyə daşıyan SMOMPK toplusunun müxtəlif buraxılışlarında Azərbaycan folklorunun, demək olar ki, istisnasız bütün janrları – dastanlar (“Aşiq Qərib”, “Molla Qasım” (“Xəstə Qasım”), nağıllar, əfsanələr, rəvayətlər, bayatılar, atalar sözləri və məsəllər, tapmaca və lətifələr və s. dərc edilmişdir. Folklorumuzun topluda belə geniş təmsil edilməsində onunla yaxından əməkdaşlıq edən Mahmudbəy Mahmudbəyov, Həsənbəy Bağirov, Rəşidbəy Əfəndiyev, Səfərəli bəy Vəlibəyov, Teymurbəy Bayraməlibəyov və bu kimi ziyalı və kənd müəllimlərimizin müstəsna zəhməti olmuşdur. Zaqafqaziyada (Qori) Müəllimlər Seminariyasının məzunları olan bu ziyalı və müəllimlər folklorumuzun toplanılıb yazıya alınmasında və daha sonra topluda işıq üzü görmək üçün rus dilinə tərcüməsində yaxında iştirak etməyi özləri üçün vətəndaşlıq vəzifəsi bilmişlər. S.P.Zelinski, A.Kalaşev, B.Veniaminov, A.İoakimov,

K.Nikitin, P.Vostrikov və digər rus maarif işçiləri də folklorumuzun toplanılması və nəşrində əvəzsiz rol oynamışlar.

Toplunun 1894-cü il tarixli 18-ci buraxılışında A.Kalaşevin və A.İoakimovun müəllifləri olduğu “Tatar mətnləri” adlı bir yazı dərc edilmişdir. Adətən topluda nəşr edilən materiallar “Tatar əfsanə və rəvayətləri”, “Tatar lətifələri”, “Tatar nəğmələri” və s. bu kimi dəqiq başlıqlar altında dərc edildiyindən “Tatar mətnləri” bir qədər alışılmamış və qəribə göründü. Lakin yazı ilə tanış olduqda buradakı örnəklərin çoxluğu və müxtəlifliyi səbəbindən yazının bu tərzdə adlandırılmasının səbəbi aydın oldu. Sözügedən yazıda Azərbaycan folklorunun laylalar, tapmacalar, məsəllər, düzgülər, ağılar, şikəstələr, və. s kiçik janrlarından örnəklər yer almaqdadır. 1894-cü il 18-ci buraxılışında dərc edilən bir çox materialların – bayatıların, ağıların, tapmacaların, laylaların, sanamaların, şikəstə xalq mahnılarının toplanmasında Azərbaycan folkloruna dərindən bələd olan toplayıcı-tərcüməçi ziyalı A.Kalaşevin böyük əməyi olub. Qeyd etmək lazımdır ki, bayatıların ilk toplanması və rus dilinə tərcüməsi məhz A.Kalaşevin adı ilə bağlıdır. O, bayatıları qruplaşdıraraq laylalar, ağılar, şikəstələr üzrə təsnif etmiş və onların hər birini nəğmə adlandırmışdır. Toplunun 18-ci buraxılışında Nuxa şəhər sakini Abdulla Əfəndiyevin dilindən toplanıb yazıya alınmış mətnlərdən 7-ni laylalar təşkil edir ki, bu laylalar ilk dəfə olaraq A.Kalaşev tərəfindən toplanıb, rus dilinə tərcümə edilmişdir. O, topladığı laylaları rusçaya tərcümə edərək, onları «Колыбельные песни» adlandırmışdır. A.Kalaşev Nuxa şəhər sakini Abdulla Əfəndiyev və Cəbrayılın Xatunbulaq kəndinin sakini İrza Mirzəyevin dilindən toplamış olduğu ağı nümunələrini də rus dilinə tərcümə edərək orijinalı ilə birlikdə toplunun 18-ci buraxılışında çap etdirib. «Песни по покойникъ» adlandırılmış folklor nümunələrinə belə bir şərh də yazıb: “Demək olar ki, bütün Zaqafqaziya tatarlarının adətinə görə, ailə üzvlərinin birinin ölümündən sonra mərhumun evində 10-15 gün ərzində hər gün onun bütün qohumları, qonşuları və ya tanışları yığılır və ölənlərin üçün ağlayırlar. Burada göstərilən nəğmələr adətən məclisdə iştirak edən qadınlardan biri tərəfindən ifa olunur, digərləri isə uca səslə hönkürtü ilə onu müşayiət edirlər” (7. 39). (qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda əzizini, doğmasını itirmiş insanlar yas mərasimlərini 10-15 gün deyil, 3, 7, 40 gün müddətində hər cümə axşamı keçirirlər – A.H.)

Ağrı, dərd, kədər ehtiva edən bu folklor nümunələrinə nəzər saldıqca zaman kəsiyində müxtəlif dəyişikliklərə məruz qaldığının şahidi oluruq.

Qızılgül həşəm oldu,
Dərmədim həşəm oldu.
Sənnən ayrılannan bəri
Ağlamaq peşəm oldu (7.53).

Doğmasından, əzizindən ayrılan bir kəsin dərini təcəssüm etdirən bu folklor nümunəsinə Əhliman Axundovun topladığı ağı nümunələrində cüzi dəyişikliklə rast gəldik:

Qızılgül həşəm oldu,
Dərmədim həşəm oldu,
Mən səndən ayrılalı
Ağlamaq peşəm oldu (1.91).

SMOMPK məcmuəsində yer almış digər nümunəyə nəzər salaq:

Anası yanar ağlar,
Hərifi kənar ağlar,
Ana diipti “göyərçin”,
Tapta qonar, ağlar (7.40).

Bu bayatının da dəyişikliyə uğramış variantına Əhliman Axundovun toplamış olduğu folklor nümunələrində rastlaşdıq:

Analar yanar ağlar,
Günlərin sanar ağlar,
Dönər göy göyərçinə,
Yollara qonar, ağlar (1.100).

Ümumiyyətlə, bu nümunələrə nəzər saldıqda bir daha şahidi oluruq ki, bayatı janrı xalqın ruhuna ən yaxın janr olduğundan daima xalqın sevincini, kədərini özündə əks etdirir. Elə bu səbəbdəndir ki, Azərbaycan xalqı daima öz hissini, həyəcanını hazır bayatı qəliblərinə salıb, ruhən bir-birinə yaxın olan folklor nümunələri yaratmışlar. Məsələn, SMOMPK toplusunda yer almış bir ağı nümunəsinə diqqət yetirək:

Mixəng əkdim dəsinən,
Dərmədim həvəsinən,
Məni balamnan eliyənin,
Günü keçsin yasınan (7.54).

Müxtəlif illər ərzində toplanmış ağı nümunələrini araşdırdıqda eyni qəlib əsasında yaranıb, dəyişikliyə uğramış digər nümunələrə də rast gəldik:

Mixək əkdim tas ilə,
Biçirdim həvəs ilə,

Səni məndən edənin
Günü keçsin yas ilə (2.86).

Və yaxud:

Mixək əkdim tasiynan,
Yar sevdim həvəsiynən.
Bizi ayrı salanın,
Dolsun öyü yasıynan (3.40).

SMOMPК toplusunun 1894-cü il XVIII buraxılışında dərc olunmuş folklor örnəklərindən biri də tapmacalardır. Azərbaycanın müxtəlif şəhər və kəndlərindən toplamış tapmacaları rusçaya tərcümə edən A.Kalaşev tapmacaları da «Татарские тексты» ümumi başlığı altında nəşr etdirmişdir. Bu tapmacalardan 35-i Nuxa şəhərindən, 8-i Cəbrayıl qəzasından, 6-ı isə Gəncə şəhər sakini Həsən Kərimovdan toplanmışdır. Müxtəlif mövzulara aid olan bu tapmacalar heç bir prinsiplə qruplaşdırılmamış, yalnız nömrə ilə sıralanmış şəkildə nəşr olunmuşdur. Bildiyimiz kimi, tapmaca janrı ən az tədqiq edilən bir janr olub. O illərdə dərc olunan dərsliklərdə, jurnallarda tapmacalara ara-sıra rast gəlinə də, bu janrla bağlı hətta sonrakı illərdə də bir boşluq varıydı ki, onu tərtib prinsiplərinə görə cüzi fərqlənən V. Xulufunun “Tapmacalar” (1928) və ondan az müddət sonra H.Zeynallının nəşr olunan “Azərbaycan tapmacaları” kitabları doldurub. Müxtəlif bölgələrdən müxtəlif illərdə toplanmış bu tapmacalara nəzər saldıqda eyni tapmacanın müxtəlif cavab variantlarına rast gəlirik. Məsələn, Nuxa şəhərindən A.Kalaşevin qələmə aldığı “Yol içində bir cam qatıq” (7.50) tapmacasının cavabı “ay” olduğu halda, V.Xulufunun Qazax bölgəsindən yazıya aldığı “Yol içində bir cəm qatıq”(9.61) tapmacanın cavabı “mal peyini”dir. Və yaxud SMOMPК məcmuəsində dərc olunmuş “Yol içində yoğun qarı”(7.50) tapmacasının cavabı – Təndir, V.Xulufunun Basqal kəndindən topladığı “Yol üsdə yoğun arvad” (9.61) tapmacasının cavabı isə – Qarışqadır. Azərbaycan atalar sözləri və məsələlərinin də sistemli şəkildə toplanmasında SMOMPК məcmuəsinin rolu böyükdür. İlk dəfə olaraq S.P.Zelinski bu addımı atmış, 150 atalar sözü və məsələləri toplayıb rus dilinə tərcümə edərək, SMOMPК toplusunun 1881-ci il 1-ci buraxılışında dərc etdirmişdir. P.Zelinskidən sonra A.Kalaşev atalar sözləri və məsələlərin toplanmasında xeyli iş görmüşdür. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, P.Zelinski, A.Kalaşev, N.D.Kalaşev, M.Mahmudbəyov, V.Devitski tərəfindən toplanıb rus dilinə tərcümə edilmiş 2869 Azərbaycan atalar sözü və məsələlər Azərbaycan folklorşünaslığında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

A.Kalaşev SMOMPK məcmuəsinin 1894-cü il 18-ci buraxılışında Nuxadan toplamış olduğu 69 atalar sözü və məsəlləri rus dilinə tərcümə edərək dərc etdirmişdir. Bu atalar sözü və məsəllər də tapmacalarda olduğu kimi heç bir təsnifata görə qruplaşdırılmayıb, sıra nömrəsi ilə nömrələnmişdir. Topluda dərc olunan atalar sözləri mövzu etibarlı ilə ailə-məişət, ictimai-sosial mövzuları əhatə edir. Buraxılışda yer almış atalar sözləri də heç bir dəyişikliyə uğramadan toplandığı kimi də yazıya alınmışdır. Məsələn, “Qızıldan çarıq giisən, gənə adı çarıqdı”(7.51), “Xənçəl yarası sağalar, dil yarası sağalmaz”(7.52), “Qurttan olan qurt olı, əgər adamınan da böyüsə”(7.62) və s. Folklorşünas alim Səhər Orucova bu barədə qeyd edir ki, “O, (yəni Kalaşev – A.H) «Татарские тексты. Песни, загадки, пословицы записаны А.Калашевым и А.Июкимовым» adlı məqaləsində Azərbaycan mətnlərinin Nuxa dialektinə uyğun tərz, ləfzi transkripsiyayı imkanları dərəcəsinə qorumağa cəhd etmişdir. “Xənçəl” (xəncər), “türməy” (dürmək), “eşşəq” (eşşək), “kargə” qəbildən olan sözlərdəki fonetik əvəzlənmələr, səs dəyişmələri, dialekt mətnlərdə Nuxa camaatının deyim-danışıq tərzini nisbətən qoruya bilmişdir”(8.36).

Topluda “Uşaq nəğmələri” başlığı ilə verilən folklor nümunələri də önəmli yer tutur. Folklorşünaslıqda “uşaq folkloru” termini XX əsrin 20-ci illərinin sonlarından işlənməsinə baxmayaraq, SMOMPK məcmuəsində mütəmadi olaraq “Uşaq mahnıları”, “Uşaq nağılları”, “Uşaq oyunları” başlığı altında müxtəlif folklor mətnləri dərc olunub. Məcmuənin 1894-cü il 18-ci buraxılışında da A.Kalaşevin Cəbrayıl qəzasından topladığı “Üşüdüüm ha, üşüdüüm”, A qza, qza Nərgizə”, “A teşti, teşti”, A.İoakimovun topladığı “Əlim, əlim, kəpənək”, “Qodu-qodu” və s. folklor nümunələri yer alır. Bəzi nəğmələr haqqında məlumat verilərkən onların necə oxunmasının təsviri də verilib. Məsələn, “A teşti, teşti” nəğməsindən öncə oyunun qaydası haqqında məlumat verilib: “Hər iki cinsdən olan uşaqlar daşlardan çəpər düzəldirlər, özləri isə onun işində dairə şəklində oturur və bu nəğməni oxuyurlar”(7.59). “İgnə, ignə”, “Üşüdüüm ha, üşüdüüm”, “Əlim, əlim, kəpənək” nəğmələri də bu prinsiplə təsvir edilib. Yuxarıda adları çəkilmiş uşaq nəğmələrini sonrakı illərdə müxtəlif bölgələrdən toplanmış mətnlərlə müqayisə etdikdə bir çox fərqli variantlara rast gəldik. Toplunun XVIII buraxılışında dərc edilmiş “Uşaq və buz” şeiri 1894-cü il XIX buraxılışında yenidən dərc edilmiş, lakin bu dəfə uşaq nağılı kimi təsvir edilmişdir. Məcmuədə yer almış folklor nümunələrindən biri də Ərəş qəzasının Ağcayazı kənd sakini Əhməd Məlikovdan, digəri isə Gəncə qəzası Yuxarı Xifli kənd sakini İsgəndər Şərifovdan toplanmış nəğmələrdir. A.Kalaşev Əhməd Məlikovdan topladığı nəğmə haqqında belə məlumat verir: “Bu nəğmə təqribən bütün Zaqafqaziya diyarının hər yerində müxtəlif variantlarında ifa edilir. Deyilənə görə, 1884-

cü ildə Şuşa qəzasının Xoruzlu düzündə qaçaqlar tərəfindən öldürülən Urustanın bacısı tərəfindən qoşulmuşdur.

Gəlin gedək Xorızdının düzünə,
Ay! Güllə dəyif Urustanın dizinə.
Xəbər getsin Cavad xanın qızına, qızına!
Ay! Necə qıydın, Urustanı öldürdün?
Zalım oğlu, bedin oğlu, şam çırağı söndürdün!
Namuradı öldürdün!”(7.68-69)
Mahnı üç bənddən, hər bəndi 6 misradan ibarətdir.

Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlirik ki, SMOMPK məcmuəsinin 1894-cü il 18-ci buraxılışında “Tatar mətnləri” başlığı altında dərc olunan folklor nümunələri demək olar ki, bütün kiçik janrları özündə əhatə edib.

Sonda bir daha qeyd etmək istərdik ki, SMOMPK məcmuəsi Azərbaycan və Azərbaycan folklorşünaslığının inkişafında daima böyük rol oynayıb. Azərbaycan folklorunu öyrənmək baxımından bizə zəngin material verən SMOMPK məcmuəsi daima araşdırılmağa ehtiyac duyulan qiymətli bir mənbədir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. Toplayanı və tərtib edəni: Əhliman Axundov, “Çıraq” nəşriyyatı, 2015
2. Bayatılar və manilər. Bakı, “Səda”, 2005
3. Xalqımızın deyimləri və duyumları, Bakı, “Maarif”, 1988
4. İmanova Sevda Qulu qızı. Azərbaycan xalq inancları və kiçik janrlar. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2007
5. Lətafət Firuddin qızı Ələkbərova. SMOMPK məcmuəsində Azərbaycan folkloru (1881-1894-cü illər). Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2013
6. Paşa Əfəndiyev. Azərbaycan folklorşünaslığı (1920-ci ilə qədər), Bakı, 1994
7. SMOMPK , XVIII buraxılış, 1894
8. Səhər Hidayət qızı Orucova. Azərbaycan folklor materiallarının XIX əsrdə toplanılması, rus dilində tərcüməsi və nəşri problemləri (SMOMPK-un materialları əsasında) Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2013
9. V.Xulufli. Tapmacalar. Bakı, “Nurlan”, 2013

A.Huseynova

**About Azerbaijan folklore samples in one issue of SMOMPK
Summary**

“The collection of materials dealing with the description of the Caucasus territories and people” had been published by the Caucasus Education Institution of Tsar Russia in Tbilisi since 1881 has a special place among the journals with its indicators such as: numbers, size of the samples dealing with various folklore genres published here. This collection gave a special place to Azerbaijani folklore in its pages, in this way together with propagation it played an important role in the spreading of Azerbaijan folklore collecting, rising to the professional level. In the 18th number of the collection of the 1894 year in the text headed by “Tatar texts” there were samples dealing with the small genres of Azerbaijani folklore- lullabies, riddles, proverbs and sayings, duzgun (a genre of child folklore), elegies, cripples.

A.Гусейнова

**Об Азербайджанских фольклорных образцах в одном выпуске
СМОМПК
Резюме**

С 1881 года, в Царской России, со стороны Кавказского Учебного Центра (Управления), расположенного в Тифлисе, начал печататься «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», (СМОМПК). В связи с многопрофильностью, многотомностью, количеством, объемом и другими показателями этот сборник занимает особое место. Этот сборник, на своих страницах, уделил большое внимание азербайджанскому фольклору, наряду с этим сыграв большую роль в представлении азербайджанского фольклора, его многопрофильности, разноплановости и поднятием профессионального уровня. В 18 сборнике, за 1894 год, в статье под заглавием «Татарские тексты» представлены колыбельные, загадки, пословицы, поговорки, оды, элегии, примеры народного творчества из азербайджанского фольклора.

Rəyçi:

Rza Xəlilov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

CAVİDƏ MƏMMƏDOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu,
e-mail: cavi_e@yahoo.com

DEVİD HERBERT LOURENSİN ƏDƏBİ-FƏLSƏFİ GÖRÜŞLƏRİ

Açar sözlər: Lourens, Nitsşe, Freyd, payızgülü, hekayə

Key words: Lawrence, Nietzsche, Freud, chrysanthemum, story

Ключевые слова: Лоуренс, Ницше, Фрейд, хризантема, рассказ

XX əsrin əvvəllərində insan və həyat probleminə yeni istiqamətdən nəzər salan Qərb fəlsəfəsinin bədii ədəbiyyata ideya baxımından güclü təsiri ədəbi yaradıcılıqda yeni təfəkkür sistemi müəyyən etmiş oldu. Belə ki, özünəməxsus fərqli düşüncə, yaradıcılıq metodu ilə səciyyələnən modernizm ədəbi cərəyanının da ideya mənbəyi kimi XX əsr Qərb fəlsəfi fikri çıxış etməkdə idi. İnsan problemini yenidən, fərqli aspektdə tədqiq etmək istəyən filosof və ədiblər bəşəriyyətin mənəvi və iqtisadi böhrandan xilasında həmin məsələnin çözülməsini həlledici amil hesab edirdilər.

İdeoloji əsasını Z.Freydin, F.Nitsşenin, A.Berqsonun fəlsəfi fikirləri təşkil edən ingilis modernist ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri C.Coys, T.S.Eliot, V.Vulf, D.H.Lourens, O.Hakisli şəxsiyyət və həyat probleminə bəzən anlaşılan, bəzən isə dərk edilməyən hiss və duyğulara sahib insanın gerçək aləmlə qarşılıqlı münasibətləri müstəvisində nəzər salmışlar. Filosof yazarlar əsərlərində özünü bəzən reallıq prinsiplərinə tabe etməyə çalışan, bəzən isə gerçəklikdən uzaqlaşan, dumanlı arzular, anlaşılmaz hisslər burulğanında tənhaləşən, özgələşən, mənən məhv olan insanların faciəsini təsvir etməklə insan və həyat, fərd və cəmiyyət, şəxsiyyət və mühit problemlərini həll etməyə çalışmışlar.

İngilis modernist ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi D.H.Lourens Qərb fəlsəfəsindən əxz etdiyi bir sıra müddəaları öz müşahidələri, bir çox həyatı problemlərlə bağlı şəxsi mülahizələri ilə zənginləşdirərək orijinal bir təfəkkür sistemi ilə çıxış etmiş oldu. Onun həyat, insanın daxili aləmi, bir varlıq olaraq mahiyyəti, qadın, müasir dünya və s. barədə orijinal düşüncələri yazarın fərqli yaradıcılıq konsepsiyasını, filosof, psixoloq olaraq dünyagörüşünü geniş şəkildə əks etdirməkdədir.

Məlum olduğu kimi, böyük alman filosofu F.Nitsşenin həyat fəlsəfəsi bədii ədəbiyyatın ideya sferasında hərəkətverici düşüncə axını yaratdı. Bütünlükdə, ideya əsasında “əbədi qayıtma”, “fövqəlinsan”, “amirlik iradəsi” konsepsiyaları dayanan nitsşeçilik bədii ədəbiyyatın fəlsəfi əsasında aparıcı düşüncə qatlarından birinə çevrilə bildi. “Sənin vicdanın nə deyir?”

Sən necə varsansa, elə də olmalısən” [1, səh.234], - deyər yazan F.Nitsşe, hər şeydən əvvəl, hər bir fərdin özünü anlamasını, dərkətməsini insan və həyat probleminin həlli üçün əsas vasitə hesab edir.

D.H.Lourens F.Nitsşenin “əbədi qayıtma” konsepsiyasından çıxış edərək öz orijinal düşüncələri ilə həmin fəlsəfi ideyaları genişləndirməyə nail oldu. Belə ki, D.H.Lourens mənsub olduğu zaman çevrəsində insanların faciəli taleyini doğuran müharibə və qırğınların, iqtisadi tənəzzülün əsas səbəbi olaraq, digər yazar və filosoflar kimi humanizm böhranını əsas amil hesab edirdi. Lakin bir çox müasirlərindən fərqli olaraq D.H.Lourens həmin humanizm böhranını törədən amil kimi insanın daxilindəki irsi, genetik, bioloji amillərlə yanaşı müasir sivilizasiyanı da diqqət mərkəzinə çəkir. D.H.Lourensə görə, texniki tərəqqi cəmiyyəti nə qədər irəli aparırsa, insanın mənəviyyatına o qədər zərbə vurur, onu təbii xoşbəxtlikdən məhrum edir. Müasir insanın faciəsini doğuran əsas səbəblərdən biri kimi texniki tərəqqini, sənaye sivilizasiyasını görəndən D.H.Lourens cəmiyyətdə hər şeyin mexanikləşdirilməsinə, sənayenin bir çox sahələrində maşınların insanları əvəz etməsinə qarşı çıxır, insanı ikinci plana keçirən tərəqqiyə etiraz edirdi. D.H.Lourensə görə, müasir sivilizasiya insanın ruhi həyatında məhvedici rol oynayır, çünki həmin mədəniyyət və inkişaf insanın təbii instinkt və emosiyalarının qarşısını alır, sıxışdırır ki, bu da insanın varlığını dəyişir, onu azadlıqdan məhrum edərək mexanikləşdirilmiş həyatın quluna çevirir. Beləliklə, D.H.Lourens müasir texniki inkişafa, sənayenin, iqtisadiyyatın maşınlaşdırılmasına insana cəmiyyətdə olan tələbatın arxa plana keçməsi və insanın dəyərsizləşdirilməsi kimi nəzər salırdı.

İnsanlar arasındakı anormal münasibətlərin də mövcudluğunu D.H.Lourens insanın təbii hissələrinin boğulmasından irəli gələn hal hesab edir. Yazıçı bu məsələdə Z.Freydin “sıxışdırma və müqavimət” [2,səh.421] adlandırdığı hallar barədə nəzəriyyəsinə təsdiq etmiş olur.

Beləliklə, D.H.Lourensın görüşlərində mühüm yer alan əsas məsələlərdən biri müasir sivilizasiyanın insan varlığına, onun mənəviyyatına vurduğu ağır zərbənin şərhindən ibarət mülahizələrdir. Müəllifin fikrincə, cəmiyyət texniki cəhətdən nə qədər inkişaf edib irəliləyirsə bir o qədər insan keçmişdən uzaq düşür. Təbii ki, D.H.Lourensın konsepsiyasında keçmiş daha mürəkkəb mənə daşıyır. Belə ki, müəllif “keçmiş” məfhumunda insanlığın təbii hissələrə bağlı olduğu zamanları nəzərdə tutur. D.H.Lourens yazır: “Müasir dövrdə iztirab da, zövq də, and da, ehtiras da saxtadır, biz yalnız və yalnız pul vasitəsilə yaşayırıq”, hər şey yalnız “pul qazanmaqdan ötrü bir vasitə”yə [3, s.91] çevrilmişdir, hətta insan özü də cəmiyyətdə bir vasitə, texnikləşdirilmiş mühitin alətidir.

D.H.Lourens insanın təbii istək və arzularına xidmət edən hər şeyin müdafiə olunmasının tərəfdarı idi. Ədibə görə, bəşəriyyətin xilasını insanın öz

hisslər aləminə bələd olmasında, instinkt və intuisiyasına etibar edə biləcəklər qədər özünü anlamasında, bir sözlə, özünüdərkdədir.

D.H.Lourensi yalnız insanın daxili dünyasının doğurduğu tələbatlar, hissələrindəki səmimiyyət, ilkin yarımdan insana xas olan təbii duyğular maraqlandırır. D.H.Lourens doğulub böyüdüüyü İstved torpağı haqqında yazır: “Uşaqlıq və gəncliyimdə mən bu yerlərin vasitəsilə köhnə İngiltərə ilə, onun meşələri və gölləri ilə əlaqədə oldum. Burada avtomobillər yox idi, şaxtalar, demək olar ki, landşaftı pozmamışdı və Robin Hud öz şən dəstəsi ilə haradasa, tamamilə yaxınlıqda idi”. Özü ilə əsrlər əvvəl baş verən hadisələr, qədim insanlar arasında ruhi əlaqə duyan D.H.Lourens əsərlərində insanın ilkin başlanğıcına bağlı olduğunu, ağılın çox vaxt həyatı məsələlərin həllində aciz, instinkt və intuisiyanın isə daha həlledici rola malik olduğu fikrini irəli sürür.

D.H.Lourensin intuisiya ilə bağlı görüşlərinə F.Nitsşe, Z.Freyd fəlsəfəsilə bahəm həyat və zaman, həyat və idrak kimi problemlər çəvrəsində şəxsiyyətin mahiyyətini işıqlandırmaya çalışan filosof A.Berqsonun da yaradıcılığının güclü təsiri olmuşdur.

Həyatın, insanın elm sahələrinin köməyiylə sona qədər dərkini mümkünsüzlüyünü irəli sürən A.Berqsonun fikrincə, idrakın əsası instinktlərdən ibarətdir. Filosof düşünürdü ki, zəka və intuisiya eyni problemin həllinin iki müxtəlif cəhətlərini təşkil edir [4, səh.1408]. Başqa sözlə desək, A.Berqson dərkətmədə zəka və intuisiyanın bərabər rolunu inkar etmir və filosof intuisiyanın ən ali, ən məhsuldar idrak forması olmasına inanırdı.

D.H.Lourensin yaradıcılığında da məhz A.Berqson fəlsəfəsinin bu əsasları bədii şəkildə əksini taparaq təsdiq olunur. Belə ki, D.H.Lourens varlığın, həyatın yalnız intuisiya ilə dərk edilə biləcəklər məqamlarını obrazlarının taleyi zəminində məharətlə canlandırır. Yazar, demək olar ki, bütün hekayə yaradıcılığında müxtəlif mövzulara toxunaraq həmin məsələnin – intuisiyanın ən mühüm dərkətmə vasitəsi kimi qavranılmasına çalışmışdır.

Qeyd olunduğu kimi, D.H.Lourensin yaradıcılığına böyük filosof, psixoanalizin banisi Z.Freydin fəlsəfi təliminin, insan varlığı ilə bağlı elmi-fəlsəfi düşüncələrinin böyük təsiri olmuşdur. Z.Freydin izah etməyə çalışdığı psixoanaliz özünüdərək, özünüanlama üçün filosofun irəli sürdüyü metoddur. Bu dərkətmənin əldə olunması üçün Z.Freyd, hər şeydən əvvəl, insan təbiətində fərdin özü tərəfindən dərk olunmayan psixi hadisələr haqqında bəşəriyyətdə təsəvvürlər yaratmağa çalışdı. Bunun üçün filosof insan psixikasının onun rəftarında hərəkətverici amil kimi çıxış edən mühüm bir qatını təşkil edən qeyri-şüuri haqqında təlimini irəli sürdü. Z.Freyd qeyri-şüurinin təsirləri altında qalmış insanın ətraf aləmlə, daha geniş anlamda isə dünya, hətta özü ilə münasibət və əlaqələrinin normal məcraya salınması üçün birinci növbədə qeyri-şüuri arzuların aradan qaldırılmasını vacib problemlərdən biri hesab edirdi.

D.H.Lourens yaradıcılığında Z.Freydin daha çox “qeyri-şüuri ilə bağlı” həmin mülahizələrindən faydalanaraq insanın daxili dünyasının təfərrüatına qədər bədii əksinə nail ola bilmişdir. Onun “Payızgülülərin ətri”, “Prusiyalı zabit” və b. hekayələrində, eləcə də romanlarında Z.Freydin, - “qeyri-şüuridə sıxışdırılmış arzu mövcud olmaqda davam edir”, - elmi mülahizəsi bədii şəkildə ifadəsini tapmışdır.

D.H.Lourensin yaradıcılığına nəzər saldıqda aydın olur ki, yazara görə, insanlar arasındakı münasibətlər hər bir fərdin həyatının təmin edilməsində, arzu və istəklərinin təşəkkül tapmasında, eləcə də cəmiyyətdəki həyatın nizama salınmasında mühüm rol oynayır. Məlum olduğu kimi, Z.Freyd də “insanların xoşbəxtliyi üçün insanlar arsındakı münasibətlərin nizama salınması” fikrini irəli sürmüşdü. Bu məsələ ədəbiyyatın da, fəlsəfənin də ən ciddi, düşündürücü problemlərindən biridir ki, modernist yazarların, daha çox isə D.H.Lourensin yaradıcılığında xüsusi yer almaqdadır.

Z.Freydin insanlar arasındakı münasibətlərin hələ uşaq yaşlarından onların təbiətində mövcudluğunu və mühafizə olunduğunu qeyd edirsə, “Edip kompleksi” nəzəriyyəsini irəli sürürsə, D.H.Lourens “Oğullar və sevgililər” (Sons and Lovers), «Aşiq qadınlar» (Women in Love) romanlarında bilavasitə həmin məsələlərə bədii əksətdirmə istiqamətindən aydınlıq gətirir. Belə ki, D.H.Lourens “Edip kompleksi”nin bəzi hallarda insan həyatında nə zaman və hansı zərurətlərdən, nəhayət, necə və hansı formada təzahür etdiyini real həyat hadisələri zəminində təsvir etməyə çalışır. D.H.Lourensin insan varlığına məhz bu baxımdan – freydizm nöqtəyi-nəzərindən yanaşması onun yaradıcılığını Z.Freydin fəlsəfi təliminin obrazlı şəkildə davamı kimi də dəyərləndirməyə əsas verir.

D.H.Lourensin insan konsepsiyasında “bədən və qan” anlayışları daha mühüm məna daşıyır. 1913-cü ildə yazdığı məktublarının birində: - “Mənim böyük dinim qana və bədənə inam üzərində bərqərarlıdır. Çünki onlar intellektdən daha müdrikdirlər. Bizim aqlımız yanıla bilər, amma bizim qanımız nə hiss edirsə, nəyə inanırsa, nə söyləyirsə hər zaman həqiqətdir. Ağıl yalnız yüyəndən başqa bir şey deyil” [5], - deyər qeyd edən D.H.Lourens insan varlığındakı intellekt və qanı bir-birinə qarşı qoyan fəlsəfi baxışla çıxış edir. Yazar instinkti ağıla və şüura qarşı qoymaqla insan təbiətində məlum olmayan obyektə ruhi bağlılıq məsələsini şərh etməyə çalışır. Maraqlıdır ki, D.H.Lourens insanın qeyri-şüuri olaraq ruhən bağlı olduğu obyekt kimi qeyri-müəyyən keçmiş nəzərdə tutur. Bu məsələ Nitşenin irəli sürdüyü “keçmişə qayıdış” ideyasına bənzəyir. Lakin D.H.Lourens həmin düşüncə istiqamətindən çıxış edərək tamamilə orijinal fikirlər irəli sürür. Belə ki, D.H.Lourens insanın öz keçmişinə, yəni onun yaranmasından çox əvvəlki dövrlərə və həmin zamanlarda yaşamış insanlara ruhən bağlı olduğunu və həmin əsrlərarası əlaqə kimi də qanı vacib amil olaraq irəli sürür. Müəllifə görə, qan yaddaşın,

irsiyyətin, xatirələrin, bir sözlə, bütün bağlılıqların daşıyıcısıdır. Hansı zamanda yaşamasından asılı olmayaraq qanda insanı çox-çox əvvəlki zamanlara, əslinə bağlayan gizli bir əlaqə mövcuddur. D.H.Lourensə görə, insanı idarə edən instinktlər də bu bağlılığın doğurduğu gerçəklikdir. Müəllifin “İngiltərə, mənim İngiltərəm” (England, my England) hekayəsində də əsərin qəhrəmanı yaşadığı torpağı, təbiəti qeyri-adi bir məhəbbətlə sevir, bu torpaqda çox əslər əvvəl yaşamış insanların ruhunu, həmin şəxslərlə ruhi bağlılığını duyur: “Bu yerin ruhu uzun illər əvvəl, saksonların gəldiyi ibtidai zamanları andırırdı. Ah, o, bu torpağı necə də sevir... Nə qədər qədim, nə qədər qədim bir məkan” [6, səh.107]. Qəhrəman burada özünü ulu əcdadlarının ruhuna, qədim tarixə yaxın, müasir dünyadan isə təcrid olunmuş hiss edir.

Maraqlıdır ki, Z.Freydin izah etdiyi “qeyri-şüuri” də D.H.Lourensın şərhində qanın insan psixikasına ötürdüyü anlaşılmaz duyğular, arzu və istəklər yığımı kimi təqdim edilir.

D.H.Lourens ər və arvad arasında bir zamanlar izah olunmaz şəkildə baş qaldıran sevginin anlaşılmaz tərzdə nifrətə çevrildiyini əks etdirməklə, məhz Z.Freydin “qeyri-şüuri” adlandırdığı psixoloji yaşantının bədii obrazını canlandırmağa nail olmuşdur. “Oğullar və sevgililər” (Sons and Lovers) romanında müəllif ər və arvadın hissləri, düşüncələri zəminində onlar arasındakı gizli və qeyri-şüuri mübarizəni, qarşıdurmanı əks etdirir. “Ər və arvad arasınada döyüş başladı – hökmən birinin ölümü ilə nəticlənəcək dəhşətli, qanlı döyüş” [7, səh. 23], – deyə yazıçı bunun ardınca izah olunmaz və qaçılmaz duyğuların, instinktlərin insanın taleyində həlledici rolunu böyük məharətlə təsvir edir.

D.H.Lourensın insan konsepsiyasında marağa və mübahisəyə səbəb olan problemlərdən biri də qadına münasibət məsələsidir.

Məlum olduğu kimi, XX əsrin əvvəllərində qadın hüquqları uğrunda müəyyən çalışmalarla yanaşı dünya ədəbiyyatında, eləcə də, Qərb fəlsəfi fikrində insan konsepsiyasında ayrıca olaraq qadınla bağlı müxtəlif mülahizələr meydana çıxdı. Həmin mülahizələr birmənalı xarakter daşmadı, bəzən qadına qarşı aqressiv, xoşagəlməz münasibətlər də təzahür etdi. Bəzən isə bu məsələ ümumilikdə insan haqqında düşüncənin tərkib hissəsi kimi tədqiqatə cəlb edildi, ümumi şəkildə bədii əsərlərin mövzusu oldu.

F.Nitsşe fəlsəfəsi qadına münasibətdə xüsusi bir fərqlilik nümayiş etdirdi. Filosofun qadına münasibəti gözlənilən olmadı. Belə ki, insan təbiəti haqqında orijinal fikirlərlə çıxış edən, bəşəriyyətin xilasını insanın daxili qüvvəsində, güclü iradədə görən F.Nitsşe insan təbiətindəki mənfi xüsusiyyətlərdən bəhs edərəkən qadının asılılığını, köləliyini doğuran qadın təbiətini zəifliyinə görə lənətləyir: “Çox-çox illər uzununu qadın xislətində kölə

və zalım gizlənmişdi. Ona görə də qadın hələ də dostluğa qabil deyil: o, yalnız məhəbbəti tanıyır.

Qadın məhəbbəti sevmədiyi hər şeyə qarşı ədalətsiz və kordur. Arvadların ən kamil məhəbbətində də işıq qaranlıqdan, gündüz gecədən uzaq deyil!” [8, s.264].

Maraqlıdır ki, bədii-fəlsəfi təfəkkür sisteminin formalaşmasında F.Nitsşenin fəlsəfi görüşlərindən faydalanan D.H.Lourensin qadına münasibəti müəyyən qədər filosofun görüşlərinə yaxınlaşsa da çox maraqlı və orijinaldır.

D.H.Lourens qadına incə, zərif bir məxluq kimi nəzər salsada onun “qadın konsepsiyası “Qadın hüquqları uğrunda hərəkət”in və müharibə ərzində qadınların qiymətli xidmətləri sayəsində əldə etdikləri yeni sosial mövqelərinin əleyhinə yönəlmişdi. Onun bu baxışları sənaye kapitalizminə qarşı yönəlmiş siyasi görüşlərinə uyğunlaşdı: O, qadını xoşbəxtlik üçün bir alət hesab edirdi.

D.H.Lourensin qadın haqqında düşüncələri, əslində, müəllifin sevgi konsepsiyasını da müəyyən edir. Başqa sözlə desək, həmin fikirlər yazarın sevgi haqqında düşüncəsinin əsas tərkib hissəsidir. D.H.Lourens sevgini və sevənlər arasındakı münasibətləri sadəcə şiddətli arzu, həvəs kimi qəbul etmirdi. Müəllifə görə, sevgi hissi və həmin hissənin doğurduğu münasibətlər insanı və onun həyatının mahiyyətini, sirli, gizli tərəflərini öyrənmək üçün mənbə ola bilər. Çünki məhz sevrəkən insanın hissələri daha çoxcəhətli və mürəkkəb olur. İnstinktlər, anlaşılmaz duyğular daha çox özünü məhz sevginin timsalında büruzə verə bilər.

Həyat D.H.Lourensin fikrincə, əbədi dövr edən münasibətlər axınıdır, “insanın insanla, insanın təbiətlə - torpaq və günəş, güllər və ağaclar, ay və səma ilə əlaqələridir” [9, səh.40].

D.H.Lourensin əsas məqsədi insanın mahiyyətini – hiss və duyğularını, istək və arzularını, əməl və rəftarını doğuran məqsədlər aləmini tədqiq etmək, insanın fərdi dünyasının özəlliklərini, eləcə də onu əhatə edən mühitin onun taleyinə təsirini, mənəvi aləminə nüfuzunu əks etdirməkdən, nəticədə, fərdin xoşbəxtliyini təmin edə biləcək amilləri müəyyən etməkdən ibarət idi.

İnsan varlığında daxili qarşıdurmanın gücünü təşkil edən iki qütbün olduğunu güman edən D.H.Lourens düşünürdü ki, həmin qarşıdurma aradan qaldırılsa fəlakət baş verər. D.H.Lourens, çox maraqlıdır ki, insan varlığını, həyatı ziddiyyətlərin qarşılıqlı münasibətlərində, insanın daxilindəki qarşıdurmalarla izah etməyə çalışırdı. D.H.Lourensə görə, həyatda biri digərinə zidd olan hər bir şey bir-birinin yaşaması üçün zəmin rolunu oynayır. Başqa sözlə desək, müəllifə görə, həyat və kainat, bütünlükdə

bəşəriyyət ziddiyyətlər üzərində qurulduğundan birinin aradan qalxması digərinin də mövcud olmaması anlamına gəlir.

Müəllif insan varlığında ruhun və bədənin tarazlığının tənzim edilməsi üçün yollar, vasitələr, təsəvvür və bilgilər arayır. Bunun üçün o, hər şeydən əvvəl, insanın öz daxili hissələrini, emosiya və instinktlərini, arzu və istəklərinin mənbəyini, ruhun hara və nəyə doğru can atdığına dərk etməli olduğunu vacib amil hesab edirdi. D.H.Lourensə görə, insan bir varlıq kimi özünü dərk etməyincə, anlamayınca onun xoşbəxtliyi mümkün deyil.

Ədəbiyyat

1. Ницше, Ф. Веселая наука. Злая мудрость. М. : «Эксмо», 2007.
2. Фрейд, З. Психоаналитические этюды. Минск: Попурри, 1997.
3. D.H.Lawrence. Phoenix. London, 1961.
4. Бергсон, А. Творческая эволюция. Материя и память. Минск: Харвест, 1999.
5. <http://homepages.wmich.edu/~cooneys/poems/dhl.letters.html>.
6. Lawrence D. H. Odour of chrysanthemums and other stories. М. : Progress publishers, 1977.
7. Lawrence, D. H. Sons and Lovers. Penguin Books, 1986.
8. Alman ədəbiyyatı antologiyası. 2 cildə, I c., Bakı:Şərq-Qərb,2006.
9. Михальская, Н. П., Аникин, Г. В. Английский роман 20 века. М.: «Высшая школа», 1982.

Джавида Мамедова

Литературно-философские взгляды Д. Г. Лоренса

Резюме

Английский писатель-модернист, поэт и просветитель Д. Г. Лоренс считается одним из представительных художников слова. Великий писатель, пришедший в литературу своеобразным методом, тематикой и содержанием, обогатил западную философскую мысль своим взглядом о цивилизации, людях, женщине, любви, прошлом. Любовь писателя к простым человеческим чувствам создал у него ненависть к современной цивилизации, а к природе нескончаемый восторг.

В статье приводятся ясность к философским и психологическим идеям Д. Лоренса, которые охватывают его произведения. Выясняется, что писатель моменты жизни, управляемые только лишь интуицией, прекрасно описывает в сущностях образов.

В статье также исследуются некоторые течения западной философии XX века, которые в его творчестве выступили как источник идеи. Литературно-философские взгляды писателя сравниваются с творчествами таких философов, как Ф. Ницше, З. Фрейда и других.

Javida Mammadova

The literary and philosophical views of D.H.Lawrence.

Summary

D. H. Lawrence was an English writer and poet, widely considered to be one of the most influential writers of the 20th-century. He was novelist, story writer, critic, one of the greatest figures in 20th-century English literature. His philosophical thoughts about modern civilisation, human, woman, love, blood included his name in the history of the philosophy. The love of primitive and natural human passions led D. H. Lawrence to a deep hatred of modern civilization and a consequent admiration of nature: season, natural objects, particularly flowers, symbolize the author's awareness of the negative power of industrialization and the chaotic frenzy of the city life.

The article examines philosophical and psychological outlines of the works by D. H. Lawrence. One can also find in this article a comparison of the author's works with the works of the world classics including S.Freud, F. Nietzsche.

Rəyçi: Lyudmilla Səmədova
Filologiya elmləri doktoru

AYTƏN RÜSTƏMZADƏ
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
ayten_rustamzade@mail.ru

SEYİD HÜSEYNİN HEKAYƏLƏRİNDƏ MAARİFÇİLİK

Açar sözlər: hekayə, S.Hüseyn, maarif, qadın, təhsil

Key words: story, S.Husseyin, enlightenment, woman, education

Ключевые слова: рассказ, С.Гусейн, просвещение, женщина, образование

Əsrin əvvəllərində dünyada, xüsusilə Avropada gedən proseslərin kontekstində Milli oyanışını yaşayan Azərbaycan həyatı bu vaxt dünyanın XX əsrə adladığı bir dövrə təsadüf edir, bir-birinin ardınca bir neçə inqilaba məruz qalır və bütün bunlara davam gətirməli olur. Bədii nəsr bu hadisələrin xalqın varlığında, ictimai həyatında, məişət və güzəranında, mənəviyyatında, davranışında əmələ gələn dəyişiklikləri qeydə alır, təsvir edir, bir sözlə, bədii idraka can atır.

Ədəbiyyatşünas alim T.Əlişanoğlu haqlı olaraq qeyd edir ki, 1920–30-cu illərdə milli təfəkkürdə maarifçi ağıl, milli əxlaq, tərbiyə, təhsil, savad kultu qalmaqda davam edirdi.(2;94) Həqiqətən də, o dövrün nəsrini bunu aydın göstərir. S.S.Axundov və Abdulla Şaiq kimi maarifçi yazışlarımız savadsızlığı, cəhaləti kəskin tənqid etmişlər. Süleyman Saninin “Ümid çırağı”, “Cəhalət qurbanı”, “Qatil uşaq”, A.Şaiqin “Vəzifə”, “Özü bilsin, mənə nə”, “Əsəbi adam” hekayələri bu problemlərə həsr olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, maarifçi düşüncə ümumiyyətlə 1920–30-cu illər nəsrinə xas olan cəhətdir. Hətta ayrı-ayrı əsərlərdə inqilabçı kimi təqdim edilən surətlərin bir çoxu mahiyyətcə maarifçi qəhrəmanlar kimi təzahür edir.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri də Seyid Hüseynidir.

Seyid Hüseyn iyirminci illərə qədər də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının öncüllərindən biri olmuşdur.

İyirminci illərdən etibarən ədəbiyyat tariximizdə gözəl nasir, realist hekayə ustası kimi tanınan Seyid Hüseyn əvvəllər Azərbaycan ədəbi tənqidini yaşadan kəskin qələm sahiblərindən olmuşdur. O, tənqidçilik fəaliyyətinə 1908-ci ildən başlamış, dövrü mətbuatda (“İqbal”, “Açıq söz”, “Yeni iqbal” və s.) Ən çox Kazımoğlu, Hüseyn Sadiq imzaları ilə çıxış etmişdir. Həyata və sənətə baxışı ilə ədib mollanəsrəddinçilərə çox yaxın idi. Seyid Hüseyni hər şeydən əvvəl həyatın dinamikası, ədəbiyyatın dövrlə üzvi

əlaqəsi, mövzu dairəsi, janr əlvanlığı, mübarizlik və döyüşkənliyi, xalq məişətini düzgün əks etdirmək qüdrəti düşündürürdü.

Görkəmli ədəbiyyatşünas F.Köçərli öz müasirlərinin yaradıcılığını tədqiq etməklə yanaşı, klassik irsin öyrənilməsinə daha çox meyl edirsə, S.Hüseyn ən çox müasir ədəbiyyatın vəziyyəti, inkişafı, yüksəliş yolları ilə məşğul olurdu. Hər iki ədəbiyyatşünas realist sənətin, xalq həyatı ilə çox bağlı olan, onu doğru–dürüst əks etdirən şeirin vurğunu, ardıcıl təbliğatçısı idi. Bu müasirlik, yenilik duyğusu S.Hüseynin əsərlərində güclü olmuşdur. O, həmişə hər yerdə həyatın, xalq güzəranı və məişətinin bədii ədəbiyyat, yaradıcı şəxsiyyət qarşısında qoyduğu tələbləri nəzərə alır, estetik fikirlərini bu mövqedən deyirdi. “Zülmün səmərəsi” məqaləsində S.Hüseyn bədii əsərin dərk və təlim etməkdə müstəsna təsir gücünə malik olduğunu bildirir, yazıçılardan bunu tələb edirdi. S.Hüseyn bədii əsərlərə, bu və ya digər böyük sənətkara qiymət verərkən tarixilik prinsipinə əsaslanır, cəmiyyətin, xalqın, sənət və ədəbiyyatın ümumi inkişaf səviyyəsini nəzərdə tuturdu.

S.Hüseyn bir tənqidçi–ədəbiyyatşünas kimi, Milli ədəbiyyatın tədqiqi ilə məhdudlaşmırdı, dünya xalqları ədəbiyyatının mütərəqqi ənənələrinə həmişə hörmətlə yanaşır, ondan öyrənir və istifadə edirdi. Ədib 1920-ci ildən sonra da, bədii yaradıcılıqla yanaşı, tənqidçilik fəaliyyətini də davam etdirimişdir.

Beləliklə, S.Hüseyn həm ədəbiyyat, həm də jurnalistika tariximizdə layiqli yerini tutmuş, həm obyektiv tənqidçi, iti sözlü publisist, həm də gözəl hekayə ustası kimi tanınmış, silinməz bir iz qoyub getmişdir.

Seyid Hüseynin hekayə yaradıcılığı 1920–30-cu illər ədəbi prosesinin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

İnqilabın milli mənəviyyatda aşkarladığı ən incə və təzadlı mətləblər qadın mövzusunda yazılan əsərlərdə daha qabarıqdır. Qadının cəmiyyətdə mövqeyi məsələsi Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələrini həmişə məşğul etmişdir. XIX əsrdən etibarən qabaqcıl fikirli adamlar müsəlman Şərqində qadının real olaraq məruz qaldığı ictimai təzyiq, hüquqsuzluq hallarına qarşı etirazını bildirmiş, onun nicat yolunu ilk növbədə daxili, yəni mənəvi qatda, Şərq qadınına xas olan təbii–mədəni keyfiyyətlərin cəsarətlə gerçəkləşdirilməsində görmüşlər. Bildiyimiz kimi, XX əsrdə bu proses Avropa mədəniyyətinə dərinlən yiyələnmə şəklində gedirdi. Bu gedişətdə təkamül yolunu üstün tutanlar haqlı idi. Məhz buna görə də 1920–30-cu illərin “mədəni inqilabı”nı qadının azadlığa çıxması yolunda şübhəsiz müsbət hadisə hesab etmək o qədər də düzgün deyildir. “Papağa hücum”, “çadırının atılması” kampaniyaları mədəniyyətin yalnız zahiri atributlarına toxunur və geniş miqyasda mübahisələrə səbəb olurdu. Müxtəlif yaşlı, müxtəlif zümrədən olan “köhnələr” və “yenilikçilər” arasında ictimai quruluş, din, qadınların hüquqları, mədəniyyət barədə sözsüz ki, fikir müxtəlifliyi var idi. Ədəbiyyat-

şünas alim T.Əlişanoğlu “Əsrdən doğan nəsr” əsərində haqlı olaraq qeyd edir ki, o zaman kütləvi savad kursları, fabriklər-zavod məktəbləri, klub və dər-nəklər ictimai şüuru dəyişməkdən çox sındırırdı. Məsələn, T.Ş.Simurğun “Məşədi Qədimin evində bədbəxtlik” hekayəsinin qəhrəmanlarının ictimai şüuru hələ inkişaf etməmişdir. Məşədi Qədimin arvadları Gülsabah və Gülcəhan kluba yeni fikirli adamlar olduğu üçün yox, bir-birinin acığına gedirlər. Burada istər “köhnə”, yəni ikiarvadlılıq, istərsə də “yeni”, yəni məişətdə inqilab oxucuda gülüş və istehza doğurmaya bilmir.

S.S.Axundovun “Bax, mən buna yoxam!” hekayəsindəki doktorun sözləri əslində tarixi həqiqəti ifadə edir: “Məncə küçələrə düşüb “çadra doloy” deməyin heç mənası yoxdur. Belə şeylər öz-özünə məhv olub gedəsidir. Burada inqilab yox, təkamül yolu ilə getmək lazımdır. Yetişməmiş bir meyvəni dərməkdən mənfəət əvəzinə zərər və bəlkə də xəta gələ bilər...”.

Qadın emansipasiyası problemi az qala siyasi status almışdı.

B.Talıbının “Erkək Tükəzban”, Qantəmirin “Zeynəb Tükəzbanova”, Mir Cəlalın “Təzə toyun nəzakət qaydaları” hekayələrini qəhrəmanlarına diqqət yetirərkən görürük ki, mədəni tərəqqi, yeniləşmə həvəsi xalqın adət-ənənəsi, mərasim və həyat tərzinə təsir göstərsə də, əxlaq və məişətin dərininə işləmir, ancaq üst qatda qalmış olurdu. Bu səbəbdən də daha çox satira və yumorun predmetinə çevrilirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1920–30-cu illərdə “qadın mövzusu” daha çox dramatik səpkidə işlənmişdir. Bu, xüsusilə Seyid Hüseynin hekayələrinə aiddir.

T.Ş.Simurğun “Yox” və C.Cabbarlının “Dilbər” hekayələrində eyni problemə — məktəbli qızın təhsildən ayrılıb zorla ərə verilməsi probleminə toxunulur. T.Şahbazi qəhrəmanın mühitlə savaşı “plakatvari nümunə” əsasında göstərsə, C.Cabbarlı dah çox reallığı təsvir edir. Ümumiyyətlə, C.Cabbarlının yaradıcılığında qadın emansipasiyası problemi idraki çalarda verilir. Müəllif göstərir ki, Milli həyat yalnız Dilbərlər, qızını oxutmağa can atan Həsən kişilərin varlığı ilə səciyyələnir. Bu həqiqətən də belə idi. Molla Kərimlər dönüb Mirzə Kərimlər olsa da mövqelərini dəyişməmişlər. Qadın faciəsi labüddən qalırdı. Yaradıcılığında köhnə və yeni dünya, dövrün sosial sarsıntıları məhz Azərbaycan qadınının taleyindən keçirilir.

Oxuçu müxtəlif tip, ancaq eyni taleli qadın surətlərinin həyatı ilə tanış olur, Azərbaycan qadınının həyat salnaməsi ilə yanaşı, gündən-günə dəyişən, irəliyə doğru addımlayan yeni dövrün özünü görür. Bildiyimiz kimi, 1928–30-cu illər arasında S.Hüseynin “Yeni həyat yollarında” (1928) və “İki həyat arasında” (1930) adlı hekayə kitabları işıq üzə görmüşdür. Köhnə dünya ilə birlikdə aradan qalxan mühafizəkar əxlaq normaları, yaranmaqda olan yeni dünya, sağlam hisslər və meyillər yazıcının bütün hekayələrinin əsas mövzusu- sudur. Ədəbin qəhrəmanlarını həqiqətən də “iki həyat arasında” görürük.

Yazıcının “Gilan qızı” (1927), “Həzin bir xatirə” (1927), “Sarıköynək” (1927), “Gənclik macəraları” (1936) hekayələrində Azərbaycan qadınının əvvəlki vəziyyəti əksini tapır. Qadın mübarizə edir, çarpışır, lakin azadlıq meylli insafsızcasına boğulur.

“Yatmış kəndin qış gecələrində” (1927), “Mehriban” (1927) hekayələrində Azərbaycan qadını oyanma prosesi keçirir, mübarizələrdə mətinləşir.

“Kor kişinin arvadı” (1928), “İki həyat arasında” (1928) hekayələrində Azərbaycan qadını artıq yeni həyat quranların sırasındadır, köhnəliyə qarşı bütün varlığı ilə mübarizə aparır.

“Uzundərə” (1928), “Sadə bir şey” (1934), “Çarxların hücumu” (1927) hekayələrinə isə artıq oyanmış qadın geridə qalmış kişiləri belə təkamülə dəvət edir. Azərbaycan qadınlarının 20-ci illərdəki daxili dəyişməsinin heç bir məqamı Seyid Hüseynin nəzərindən yayınmamışdır. Yazıçı ətrafında baş verən dəyişikliklərdən kənarında durmamış, müasirinin təkamülünə qoşulmuş, onu dərinləndirən öyrənmişdir. Belələklə, onun qələmi də püxtələşir, hekayələrinin həyatiliyi də artırır.

Seyid Hüseynin qadın probleminin həllində toxunduğu bir cəhətə də xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Sosial şəraitin dəyişməsi, bildiyimiz kimi, Azərbaycan qadınının istər-istəməz ictimai həyat meydanına atmış oldu. Tez bir zamanda yüzlərlə, minlərlə qadın savad kurslarına yazıldı, ictimai və mədəni tədbirlərdə yaxından iştirak etdi. Artıq yeni həyat quranların sırasını qadinsız təsəvvür etmək mümkün deyildi.

Lakin ictimai şəraitin dəyişməsi hələ təfəkkürün təkamülü demək deyildi. Şübhəsiz ki, əsrlərdən bəri mütiliyə adət etmiş qadınların psixologiyasının birdən-birə dəyişməsi üçün onları ictimai işlərə, öz hüquqları uğrunda mübarizəyə sövq edən motivlər var idi. Savadlanıb dəyişikliklərin mahiyyətinə varmaqdan əvvəl, savad əldə etməyin özünə əsaslı bir meyl olmadığı idi. T.Əlişanoğlu haqlı olaraq edir ki, həmin meyllin həyata yaxınlıq baxımından tədqiqi S.Hüseyn yaradıcılığında S.S.Axundov, T.Ş.Simurğ kimi yazıçılarımızdan fərqli olaraq daha real planda aparılır. Bildiyimiz kimi, ədəbiyyatşünaslar hər üç yazıcını tənqidi realizm cəbhəsinə aid edir. S.Hüseynin realizmi barədə “Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi”ndə deyilir ki, ən çox tənqidi realizm prinsiplərinə əsaslanan ədib getdikcə ictimai həyatın obyektiv inkişafına uyğun olaraq yeniliyi təsdiq motivlərini qüvvətləndirir. Ədib yeni meylləri lirik planda, xüsusi bir rəğbət hissi ilə təsvir edir. Ancaq bu yazıçıların hər birinin tənqidi realizmini fərqləndirmək lazımdır. Hər bir yazıcının fərdi cizgilərlə seçilən metodu vardır.

1930-cu illər Azərbaycan qadınının yeni şəraitə uyğun təkamülünü Seyid Hüseyn bir çox yazıçılarımızdan daha dəqiq qeydə almışdır. S.S.Axundov, T.Ş.Simurğ kimi maarifçi yazıçılar, həmçinin Ə.Vəliyev, M.Hüseyn, M.İbrahimov, S.Rəhimov kimi ədəbiyyata təzə qələm yazıçılar

köhnə həyat şəraitindən usanmış qadının sevinclə yeni həyata qoşulduğunu, çətinlik çəkmədən ictimai yerlərə, klublara, savad kurslarına getdiyini, qısa bir zaman ərzində mübariz qadınlara, yeni quruluş təbliğçilərinə sxematikliyini, təkanverici qüvvənin isə qeyri-inandırıcılığın nəzərə alınmadığını. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, qadınlara rəsmi şəkildə azadlıq verilməsi hələ onların əsrlərdən bəri formalaşmış şüurunun zəncilərindən azad edilməsi demək deyildi.

Bu problemin tədqiqində Seyid Hüseynin realizmi daha obyektiv mövqedə durur. Bir-iki hekayə istisna olmaq şərti ilə Seyid Hüseynin qadın emansipasiyasını əks etdirən bütün hekayələrində qadın qəhrəmanların yeni həyata gəlişi təbii sevgi, əks cinsə məhəbbət, yeni həyat təbliğlərinə mənəvi vurğunluq motivlərindən doğur. Təbii və saf qadın hissələrini araşdıran bu realizm ədibin yaradıcılığında özünün qabarıq göstərir.

S.Hüseynin Azərbaycan qadınının, ümumiyyətlə Şərqi qadının 1920-ci illərə qədərki və İran Azərbaycanındakı vəziyyətini təsvir edən hekayələrinə bir daha nəzər salaq. Məsələn, “Qılan qızı” (1927) hekayəsində Şərqi qadın gündəlik baş verən tipik bir hadisə, 13 yaşlı qızın məktəbdən ayrılıb ərə verilməsi qələmə alınmışdır. Müəllif məsum qadınlığın, ictimai buxovlar altında boğulan, mənəvi azadlığa can atan insan qəlbinin aqibətini Qonçanın taleyində əks etdirmişdir. Hekayənin sonunda müəllif təhkiyəsinin dili ilə Qonça kimi minlərlə qadınlara müraciət edir: “Səni qurtarmaq mümkün deyildi: çünki səni əzən, səni təhqir edən, sənin varlığını xırpalayıb gəmirən Nizamüddövlə deyil, nizamüddövlələrə elə səlahiyyət verən məmləkətinizin nizamı, üsulu və qanunudur. Bu üsul və qanun yaşadığıca, sən düşdüyün fəlakətdən qurtara bilməyəcəksən! Sən xilas olmaq üçün bu üsul və qanun ilə mübarizə etməlisən!”. (5;140) Qeyd etmək lazımdır ki, S.Hüseynin qadın qəhrəmanları həqiqətən də mübarizdir. Onlar düşdüyü ən çətin vəziyyətdən yaxa qurtarmağa çalışır, tədbir görür, ancaq bununla bərabərhaqsızlığın içində çapalayaraq məğlub olurlar. Qeyd edək ki, Qonça öz qadın duyumu ilə karvanın içində kimi dərini söyləməli olduğunu, kimə arxalana biləcəyini hiss edir. T.Əlişanoğlu tamamilə haqlı olaraq qeyd edir: “S.Hüseynin antropoloji realizmi də, yəni insanın öz vücudunun, təmiz varlığının təhriki ilə hərəkət etməsini əsaslandıran realizmi də məhz bu nöqtədə olub, süjetin əsasını təşkil edir, hekayənin bədii strukturunu müəyyənləşdirir”.(1;70)

“Həzin bir xatirə” (1927) hekayəsində həmin motiv daha geniş planda, yeni çalarları ilə tədqiq olunur. Xədicəni sıxan mühit, əlbəttə, İran mühiti qədər qatı görünmür, Xədicəni əhatə edənlər də yaxın qohumlar, daha desək, xalasının ailəsidir. Ancaq ictimai buxovlar, yalnız açıq fəaliyyət göstərməklə kifayətlənmir, onların kökləri insanların şüurlarına hopmuşdur. Xədicə ömrü boyu məhəbbətini ürəyində gəzdirir. Ona həmişə deyilir: “Ayıb deyilmi, xalq nə deyər?” Həmin bu mənəyə açıq zülmədən çox-çox möhkəmdir.

Xədicə yalnız ölüm ayağında, bütün ruhu ilə bu çürük fəlsəfəyə qarşı mənəvi üsyan qaldırır, onu ilk sevgisinin sahidi olan ağacın altında dəfn etməyi vəsiyyətdir, lakin onun bu vəsiyyəti də yerinə yetirilmir, ona yenə deyirlər: “Ayıb deyilmi, xalq nə deyər?”.

“Sarıköynək” (1927) hekayəsinin də mövzusu İran həyatından götürülmüşdür. Ədibin məqsədi Azərbaycan qadınının hələ bütövlükdə azad olmadığını, cənublu qadınların ictimai fəlakət ucbatından, çürük cəmiyyət tərəfindən pula alınıb-satılmasını, qadının hətta qazanc mənbəyinə çevrildiyini əks etdirməkdir. Hekayənin mərkəzində saf mənəviyyəti, incidilmiş ruhu ilə barışmayan, ona mənəvi arxa olan bir adamla çiməyə qaçmağa cəsarət edən zahirən zəif, mənəvi cəhətdən isə yenulməz bir qadın surəti durur. Oxucuda istər-istəməz belə bir insan yaranır ki, Sarıköynək kimi qadınların iradəsini heç bir cəmiyyət qıra bilməz, gec-tez onlar öz azadlığına nail olacaq.

“Gənclik macəraları” (1936) hekayəsinin üzərində də dayanmaq lazımdır. Bu hekayə qadını boğan torların sıxlığını daha əhatəli, daha dərinə əks etdirir. Bildiyimiz kimi, hekayədə iki gəncin — Mir Damad və Şirinnazın saf məhəbbətindən bəhs edilir. Müəllif konflikti daha dərin götürərək, sevgi xəttini ictimai və dini qanunlarla toqquşdurur, qəhrəmanlarını Xorasanın iyrenc mühitində ikinci dəfə görüşdürür, bu dəfə sevgi öz təbii qüdrəti ilə bütün ictimai bağları qırır, iki gəncin qısa bir müddət davam edən xoşbəxt günlərini təmin edir. Uşaqlıq dövründə şıltaq bir qız olan, sonra bir çox dərdlər yaşamış Şirinnaz öz qadınlığı, dövrünə sığmayan təmizliyi, incə qəlbi, əyilməz ruhu, mətinliyi ilə yalnız həyat meyarlarının imkan verdiyi ana qədər dözür, ölümlə gələcək həyatının arasında bir fərq olmadığını anladığı dəqiqədə isə özünü yandırmağa qərar verir. Bu, Azərbaycan qadının köhnə əxlaq normalarına qarşı son etirazı idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Gənclik macəraları” hekayəsində müəllif bir sıra başqa problemlərə də toxunmuşdur. Xorasan ruhanilərinin iyrenc əməlləri, cəmiyyətdə rast gəlinən digər eybəcər hallar da hekayədə öz əksini tapmışdır. Hekayədə Bala Seyid surətini canlandırmaqla yazıçı bir çox pozğun ruhanilərin mövcud olduğunu, xalqı aldatdığını, xalqın gözündən pərdə asdığını göstərir. Yeni gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyətdə Bala Seyid kimilərinin mövcud olduğu barədə çox vaxt susmağı üstün tutmuşlar, bu kimi mövzulara ümumiyyətlə toxunmamağa çalışmışlar. Bədii ədəbiyyata isə, ümumiyyətlə, bu tipdə surətlər gətirilmirdi. Ancaq xalqın gözünü açmaq üçün cəmiyyətin bu cür yaralarının da mövcud olduğunu gizlətmək heç də düzgün deyildi.

Gördüyümüz kimi, Seyid Hüseyn burada da xalqı maarifləşdirmək vəzifəsinə sadıq qalmışdır. Bir-iki kiçik epizod əslində oxucuya çox şey deyir, xalqı Şirinnaz və Mir Damad kimi sadələvh olmamağa, daha doğrusu,

ruhanilərin hər sözünə gözübağlı inanmamağa, kor-koranə, düşünmədən ruhanilərin ardınca getməməyə çağırır.

Məlum olduğu kimi, iyirminci yüzilliyin iyirminci illərində qarşıda duran təxirəsalınmaz vəzifələrdən biri, hətta ən başlıcası savadsızlıqla mübarizə idi.

Qadın azadlığı və maarif problemləri Seyid Hüseynin hekayələrində mühüm yer tutur. Bildiyimiz kimi, Seyid Hüseyn özü də xalq maarifi uğrunda çalışan, bu sahədə xidmətləri olan şəxslərdən biri olmuşdur.

Mədəni inqilab dövründə müəllimlər geniş xalq kütləsini savadlandıran qüvvələrin ön sırasında gedirdi. Onlar evlərdə, komalarda, ağır şəraitdə, çox vaxt da kitabsız, vəsaitsiz, üstəlik də köhnəpərəst, nadan adamların təqiblərinə məruz qalaraq və bu təqiblərə davam gətirərək zəhmətkeşləri maarifləndirir, savadsızlığı ləğv etmək uğrunda mübarizə aparırdılar.

Uzun müddət mədəni inqilabi Sovet hakimiyyətinin nailiyyəti kimi qiymətləndirmişlər. Ancaq bu yanlış fikir idi. Quruluşdan asılı olmayaraq, xalqın kütləvi şəkildə savad alması zərurəti zəmanənin, yəni iyirminci əsrin tələblərindən biri idi.

Bir çox yazıçılarımız kimi, Seyid Hüseynin də əsərlərində bir sıra yaddaqalan müəllim surətləri canlandırılmışdır.

Ədibin “Yatmış kəndin qış gecələrində” (1927) hekayəsinin qəhrəmanı müəllimdir. O, böyük bir həvəslə çalışdığı Şıxlı kəndində böyük bir nüfuza, hörmətə sahib olan, kənd camaatının məhəbbətinə layiq bir adamdır. Müəllim yalnız məktəbdə uşaqlara dərs deməklə kifayətlənmir. O, yaşlılar üçün savad kursu açır, ədalətsizliyə qarşı açıq mübarizə aparır, bir sözlə, kəndin ictimai həyatına qaynayıb qarışır.

Müəllim nadan, əzazil əri tərəfindən təhqir olunan, qulluqçuluq etməyə məcbur olan avam, kimsəsiz Tellinin halına acıyır, onu mövcud hüquqlarla tanış edir, bununla da Tellinin gözünü açmış olur. Müəllim Tellini öz mənliyini, şərəfini qorumağa çağırır, doğrudur, buna çox çətinliklə müvəffəq olur, ancaq gec-tez Tellini qəflət yuxusundan oyatmağa nail olur.

Əgər Telli əvvəllər əri İslamın ikinci arvadı almasını qanuni bir hal hesab edirdisə, “...bu bizim ölkəmizdə dəbdır. Bizdə birarvadlı ev çox azdır” deyirdisə, hətta ikinci arvada pal-paltar almaq üçün Tellinin cehizi olan xalçaları satılmasına belə mane ola bilmirdisə, müəllimin apardığı təbliğatın nəticəsində onun şüurunda böyük bir dəyişiklik əmələ gəlir. Telli deyir: “Mən məzlum olmaq istəmirəm!” O, Molla Xəlilin və müəllimin ona olan münasibətini müqayisə edərək mollaının onu hər cür əzab-əziyyətdə, zülmə və məhrumiyətdə dözməyə, müəllimin isə bu hallara qarşı üsyan etməyə çağırıldığını görür. Beləliklə, Telli müəllimin göstərdiyi yol ilə gedəcəyini qət edir.

Doğrudur, Telli buna asanlıqla nail olmur. Əri İslamdan boşanmaq, azadlıq əldə etmək, məhkəmə qarşısında durmaq o qədər də asan deyildi.

Ancaq Telli qalib gəlir, hətta çadrasını da atır. Hekayənin sonunda keçmiş ər məhkəmədə iddia edir ki, Tellinin başındakı çadra onun pulu ilə alındığı üçün Telli çadranı ona qaytarmalıdır. Telli tərəddüd etsə də, məhkəmə zalında çadranı başından götürür. “Al, bu da sənin çadran!” — deyərək, çadranı İslama tərəf tullayır. Çadra havada yellənib yerə düşür. Bu səhnə onu göstərir ki, özü üçün əsarət nişanəsi olan bu çadranı başından atmaqla özünü əsarətdən qurtarmış olur.

Bir qadın surəti kimi, S.Hüseynin əsərləri içərisində Telli müstəsnalıq təşkil etmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qadın azadlığı mövzusunda Seyid Hüseyn yaradıcılığının inqilabdan əvvəlki dövründə də xüsusi diqqət yetirmişdir. Ona görə də bu cəhəti sovet hakimiyyətinin qələbəsi ilə bağlamaq düzgün deyildir.

Ədibin bu qəbildən olan əsərlərində sağlam düşüncəli, zəngin mənəviyyatı qadınlarımızı əsarətdən xilas etməyə, onları cəmiyyətin bərabər hüquqlu vətəndaşına çevirməyə, ictimai həyatın fəal üzvü olmağa çağırış güclü olmuşdur.

S.Hüseynin “Gələcək həyat yollarında” (1927) hekayəsinin üzərində də bir qədər dayanmaq lazımdır.

1920-ci il Aprel inqilabının ilk illərində müəyyən bir vəzifə sahibi olan Eldar öz həyat yoldaşı Ceyranı bəyənmir. Onun fikrincə, Ceyran savadsız olduğu üçün artıq onun tayı deyil. O, düzgün fikirləşən adam olmadığı üçün bunun səbəbini mühtədə, o zamanın ailə tərbiyəsində deyil, Ceyranın özündə görür. Ceyranı maarifləndirmək, oxutmaq onun heç aılına gəlmir. Çıxış yolunu o, başqa bir qadınla, çirkin, ancaq təhsilli olan qadınla ailə həyatı qurmaqda görür, buna görə də Ceyranı körpəsi ilə bərabər atır.

Maddi və mənəvi sarsıntılara məruz qalan Ceyran özünü itirmir, oxuyur, təhsil alır, yeni cəmiyyətin bərabər hüquqlu vətəndaşı olur, işləyir və öz halal zəhməti ilə, heç kəsdən asılı olmayaraq yaşayır və övladını böyüdür.

Ədibin “İki həyat arasında” hekayəsində canlandırılmış Ənisə surəti də bu qəbildən olan surətlərdəndir. Ənisənin atası mühafizəkar bir adamdır, o, qızının kəndə gedib müəllimlik etməyinə razı deyil, o, qızını zorla bir qohumuna ərə vermək istəyir. Ancaq həyata açıq gözlə baxan Ənisə kəndə getmək istəyir, çünki onun məqsədi işləmək və qoca atasını öz zəhməti ilə təmin etməkdir. İki yol ayrıcında qalan Ənisə xeyli tərəddüd etsə də, kəndə getmək qərarına gəlir. Müəllif bu addımın hər hansı bir təsadüf nəticəsində atılmadığını, tamamilə qanunauyğun olduğunu göstərir, dövrün və zamanənin tələbi kimi qiymətləndirir.

Mürəkkəb və ziddiyyətli məsələlər içərisində yazıçını daha çox düşündürən Azərbaycan ziyalılarının ailə həyatı olmuşdur. Şəhər həyatını, ziyalı təbəqəsinin həyat tərzini yaxşı bilən müəllif inqilabın ilk illərindəki

gənc azərbaycanlı ailələrinin vəziyyətini real müşahidə əsasında təsvir edir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, hüquq bərabərliyi, savadsızlıqla mübarizə yazıçının bu dövrdə yazdığı hekayələrdə mühüm yer tutur.

S.Hüseynin hekayələri sənətkarlıq cəhətdən dəyərli nümunələrdir. Onun dili, təhkiyə üsulu sadə və aydındır. Hekayələrin başlanğıcı təbii, sonluğu gözlənilməz və düşündürücüdür. Seyid Hüseyn nəsrinin özünəməxsus üslub və dil və xüsusiyyətləri vardır. Ədib oxucunun şüuruna güclü bədii məntiqlə təsir göstərir. Yeni həyatın mahiyyətini oxucunun şüuruna çatdırmaq, yeni insanı keçmişdən, inkişafa mane olan köhnə adət-ənənələrdən qoparıb yeni həyat, yeni cəmiyyət qurucularının cəbhəsinə atmaq Seyid Hüseyn nəsrinin başlıca ideya xüsusiyyətidir. Buna görə də Seyid Hüseyn yaradıcılığı XX əsrin 20–30-cu illər bədii nəsrin gözəl nümunələrindən olmaqla bərabər, həm də dövrün ədəbi-bədii prosesinin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Ədəbiyyat

1. T.Əlişanoğlu. Azərbaycan nəsrli sosrealizm çevrəsində. B., Elm, 1999 — 98 s.
2. T.Əlişanoğlu. Əsrdən doğan nəsr. B., Elm, 1999 — 115 s.
3. Mir Cəlal, F.Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. B., 1982
4. Seyid Hüseyn. Hekayələr. B., Gənclik, 1977 — 183 s.
5. Seyid Hüseyn. Yatmış kəndin qış gecələrində. B., Gənclik, 1968.
6. A.Hüseynzadə. Seyid Hüseyn. B., Elm, 1978 — 41 s.

A.Rustamzadəh

The Problems of Enlightenment in the Stories by S.Hussein Summary

This article is discusses the stories by one of the famous Azerbaijani writers of 20th century S.Hussein. The ideas of enlightenment, problems of education, freedom, development of public consciousness are affected in these stories. Woman characters occupy a considerable place in the stories by S.Hussein. A problem of woman emancipation was one of important problems of that time. Woman characters, created by S.Hussein, dynamic and real, are the typical representatives of that time. In the article the special attention is spared to the stories “Winter Nights of Asleep Village”, “The Wife of the Blind Man”, “Road to the Future” . In the analysis of problem of emancipation realism of S.Hussein occupies the objective position. Cultural revolution occupies an important

place in prose of S.Hussein, as one of major events of the 20th century. The stories by S.Hussein do not lose the actuality and in our days. Literary work by S.Hussein occupies a deservig place in Azerbaijanian literature.

А.Рустамзаде

Проблемы просвещения в рассказах С.Гусейна

Резюме

В данной статье анализируются рассказы известного азербайджанского прозаика прошлого столетия С.Гусейна, в которых затронуты идеи просвещения, проблемы образования, свободы, развития общественного сознания.

В рассказах С. Гусейна занимают значительное место женские образы. Проблема женской эмансипации была одной из главных проблем того времени. Женские образы, созданные С.Гусейном, динамичные и реальные, являются типичными представительницами своего времени. В статье уделяется особое место рассказам «Зимние ночи спящей деревни», «Жена слепого», «Дорога в будущее». В анализе проблемы эмансипации реализм С.Гусейна занимает объективную позицию. Культурная революция занимает важное место в прозе С.Гусейна, как одно из важнейших проблем двадцатого столетия. Рассказы С.Гусейна не теряют своей актуальности и в наши дни. Творчество С.Гусейна занимает достойное место в азербайджанской литературе.

Rəyçi: Safura Quliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

QƏDİM RUFULLAYEV
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Lənkəran Dövlət Universiteti
qadim@mail.ru

QƏDİM DÖVR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA DASTAN JANRINDAN FAYDALANMA

Açar söz: Xalq ədəbiyyatı, dastan, yazılı ədəbiyyat, şair.

Key words: folk literature, saga, written literature, poet.

Ключевые слова: народная литература, сага, письменная литература, поэт. Bir neçə əsr ərzində dildən-dilə dolaşaraq formalaşan

Bir neçə əsr ərzində dildən-dilə dolaşaraq formalaşan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, nəhayət, XI əsrdə yazıya alınır. Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatının şifahi qoluna mənsub olan bu monumental yaradıcılıq nümunəsi bundan sonra özünün yazılı ömrünü yaşamağa başlayır. Düzdür, əsərin yazıya alınması bizə hələ məlum olmayan digər boyların dastana qoşulmasının qarşısını almış oldu. Mənbələrdən bizə məlumdur ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı heç də bütün boyları özündə əks etdirmir. Bununla belə, qeyd etməliyik ki, bu əsər özündən əvvəl yaranan bir çox oğuznamələrlə müqaisədə dövrünün ən böyük ədəbi hadisəsidir. “Kitabi-Dədə Qorqud” əsəri bir-birindən uzaq “məsafədə” və müxtəlif qəhrəmanlıq sujetləri əsasında ərsəyə gələn dastanlar toplusudur. Dastan boyunca əsərin məzmunu ilə əlaqəli qəhrəmanlarla yanaşı, bir çox digər el igidlərinin adlarına da də rast gəlirik. Əlli yeddi qalanın açarını alan Alp Ərən, Altmış min kafirə qan qusduran, ağ-boz atının yelisi üzərində qar durduran Şir Şəmsəddin, Dəmir qapı Dərbənddəki dəmir qapını təpib alan, altmış tutam ala göndərinin ucunda ər böyüdən, Qazan kimi pəhləvanı bir savaşa üç kərə atdan yıxan Dəli Dondar belə qəhrəmanlardır. Güman etmək olar ki, eposun boylarında adı çəkilən qəhrəmanların igidlikləri ilə bağlı dastanlar mövcud olmuşdur. Hər bir igidin adının qarşısındakı “arayış” gəldiyimiz qənaətin doğrululuğuna şübhə yeri qoymur. Görünür, zaman keçdikcə unudulmuş, yaddaşlardan silinmişlər.

Dastanın bir çox boylarında Qazan xan obrazı, eləcə də Dədə Qorqud surətinin olması eposun tam bir əsər olmasından xəbər verir. Bununla yanaşı əsərdə müxtəlif zamanlara aid təsəvvürlərə də rast gəlirik. Qızların oğlanlarla gülüşməsi islamdan əvvəlki dövrə aiddirsə, qəhrəmanların iki rükət namaz qılması isə sonrakı mərhələnin hadisəsidir. Dədə Qorqudun özü ilə bağlı bəzi məlumatlar bizi dastanın yaranma tarixi haqqındakı qənaətlərimizə bir də baxmağa məcbur edir. Mənbələrdən birindən oxuyuruq: “Kitabi-Dədə Qor-

qud”la müəyyən əlaqəsi olan mənbələrdən biri də Xivəli Əbülqazi xanın “Səcəreyi- tərakimə” əsəridir. O, Oğuz xanı Alica xanın oğlu Qara xanın oğlu hesab edir və ilk dəfə olaraq Dədə Qorquddan danışır, onun Qayı soyundan çıxıb peyğənbərdən sonra üç yüz il yaşadığını göstərir”.(3; 39) Bilirik ki, Peyğənbər zamanında və ondan sonrakı dövrdə insanın üç yüz il yaşaması təsəvvürü artıq çoxdan arxada qalmışdı. Bu daha erkən dövrlərə aid düşüncə tərzidir. Dədə Qorqudun üç yüz ildən artıq yaşaması məsələsi bizə Ə.Firdovsinin “Şahnamə” əsərindəki qəhrəmanları xatırladır. “Şahnamə” qəhrəmanları da bir neçə yüz il ömür sürürdülər.

Fəridun ki, şahlıq edib beş yüz il,
Yamanlıq nədir, bilmədi ölkə, el.
Bu dünya ona qalmadı, ey oğul,
Tamahdan saqın, qəm yemə, nikbin ol.(2; 87)

Üç və ya beş yüz il yaşamaq təsəvvürü, əlbəttə, qədim dövrün son rübünə aid olmayan həyat hadisəsidir. Sözsüz ki, Ə.Firdovsinin qəhrəmanları onun müasirləri olmamışlar. “Şahnamə” əsəri X-XI əsrdə qələmə alınsa da, hadisələr daha erkən dövrlərə məxsus əhvalatları əhatə edir. Şair özü də əsərində işıqlandırdığı hadisələri özündən əvvəlki mənbələrdən “aldığını” vurğulayır.

Nə vardı demişlər, nə qalmış deyim?
Ağacda nə bar qalmış, ondan yeyim.
Böyük bir ağac kölgəsində əgər,
Əliboş otursam verərmə bəhər?
Mənim sözlərimdə tapılmaz yalan,
Nə əfsun, nə əfsanə yazdım inan!
Ağılla oxu, rəmz tapsan əgər,
Düşün, rəmz mənaya yol göstərər.
Qədimdə vardı böyük bir kitab,
Dəyərliydi, dastanları bihisab,
Uzun illər o gəzdi əldən-ələ,
Onu hər kəs istədi əzbər bilə,
Mən o mətnə baxdım, alınca ələ,
Nə gördüm: məndən çox əvvəl hələ,
Var imiş ağıllı, sayıq bir cavan,
O sözdən düzübdür gözəl incilər... (2; 31)

Göründüyü kimi, Firdovsinin əlindəki mətn bir neçə nəsəl əvvəl yaşamış bir şəxsin həmin qədim kitabdan yazdıqları idi. Bir daha aydın olur ki, Firdovsinin xalq ədəbiyyatı nümunələrindən faydalandığı mətnlər uzaq keçmişin yadigarlarıdır. Xivəli Əbülqazi xanın qeydlərinə inansaq, “Kitabi-

Dədə Qorqud” dastanının əsas qəhrəmanlarından olan Dədə Qorqud da Firdovsi qəhrəmanları ilə təxminən həmyaşdır. Belə olan təqdirdə deyə bilərik ki, ozan-aşıq repertuarlarında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları zaman-zaman müasirləşdirilmiş, sonrakı nəsillərin dünyagörüşünə uyğunlaşdırılmışdır. Hər dəfə “müasirləşdirmə” mərhələsi bəzi arxaik variantların itirilməsinə, nəticə etibarilə, adını çəkdiyimiz Alp Ərən, Şir Şəmsəddin, Dəli Dondar kimi qəhrəmanların igidlikləri barədəki əhvalatların ədəbi dövriyyədən çıxmasına səbəb olmuşdur. Ancaq biz onu səhih deyə bilərik ki, XI əsrdə ““Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının yazıya alınması artıq yazılı ədəbiyyatının inkişafında mühüm mərhələnin başlanmasından xəbər verir. Bizcə, bu həm də yazılı ədəbiyyat nümunəsidir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un şifahi yox, əlyazması şəklində bizə gəlib çatması da təsdiq edir ki, bu abidə həm də yazılı ədəbiyyata aid əsərdir. Eposu yazıya alan müəllifin boylar üzərindəki yaradıcılıq işi nəzərə alınmalıdır. Təsədüfi deyil ki, bu abidə nağıl, boy və dastan yox, “Kitab” adlandırılmışdır. “Kitab”ın hər hansı bir yazılı mənbədən alınması da onun yazılı yolla yayıldığını, kitabdan-kitaba köçürüldüyünü göstərir.”(3; 39) Nəzər saldıığımız ədəbi nümunələrdən aydın olur ki, dastan yaradıcılığı dünyanın əksər xalqları, o cümlədən azərbaycanlıların yazılı ədəbiyyatının hərəkətverici qüvvələrindən biridir. Folklorun yazılı ədəbiyyata təsiri bir tərəfdən şifahi xalq yaradıcılığının ikinci ömrünə rəvac verirsə, digər tərəfdən yazılı ədəbi nümunələrin xəlqiləşməsinə kömək etmiş olur. Sözügedən bədii nümunələrin əhəmiyyəti bir də ondadır ki, xalqımızın tarixi yaddaşı bu əsərlərdə həkk olunmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına qədər Azərbaycan ədəbiyyatında irihəcmli əsərlərə demək olar ki, rast gəlinmir. Ancaq bu “ədəbiyyatımızda əsərlərin yaranmadığı” anlamını ifadə etmir. Eramızın birinci yarısına aid Midiya əfsanələri ədəbiyyatımızın daim mövcud olmasından xəbər verir. Erkən dövrlərə aid bədii nümunələrin yazıya alınmaması və İslam dövlətçiliyinin təsiri səbəbindən bir çox əsərlərin məhv olması ehtimalı böyükdür. Bizim fikrimizi başqa mənbələr də təsdiq etməkdədir: “VI əsrin sonu, VII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın şimalında-Albaniyanın ərazisində Girdman dövləti yaranır. Mousey Kalankaytuklu “Ağvan tarixi” əsəri yazır. Azərbaycanın IV-VII əsrlərinə aid qiymətli məlumat verən bu əsər həm də bədii əhəmiyyətə malikdir. Albaniyada incəsənətin memarlıq, rəssamlıq kimi sahələri yüksək inkişaf etmişdi. Alban ədəbiyyatının da olduğuna heç bir şübhə yeri yoxdur. Lakin bu ədəbiyyatın bəzi nümunələri öz orijinalında-Aran dilində deyil, əski erməni dilində tərcüməsi bizə gəlib çatmışdır. Davdağın Cavanşirin ölümünə yazdığı ağı bu qəbildəndir.”(3; 25) Davdağın Cavanşirin ölümünə yazdığı ağı kiçik parçalarla dövrümüzə gəlib çatmışdırsa da, ədəbiyyatımızın erkən dövrləri haqqında yaratdığı təsəvvürlərə görə böyük əhəmiyyət daşıyır. “Şeir Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi, onun istiqlalini qoruyan sərkərdə

Cavanşirin xəyanət nəticəsində öldürülməsi ilə əlaqədar yazılmışdır. Davdağ Cavanşirin ölümünü vətənpərvər şair kimi qarşılayır, bunu ölkə üçün böyük kədər, itki sayır, xalqa üz vermiş fəlakəti yüksək poetik boyalarla əks etdirir:

Mənim Şərq ölkəmi bürüdü kədər,
Yayılmış cahana bu qara xəbər.
Qoy ellər eşitsin səsimi mənim,
Səsimə səs verib ağı desinlər” (3; 25)

Cavanşir xalq qəhrəmanıdır. Öz xalqı, dövləti və onun istiqlaliyyəti üçün canından keçmiş sərkərdələrdən biri olmuşdur. Şərq xalqlarında Cavanşir kimi qəhrəman hökmdarlara əfsanələr qoşmuş, dastanlar söyləmişlər. Hind, İran və Şumer ədəbiyyatlarında biz bunu görməkdəyik.(7; 6-7) Azərbaycan ədəbiyyatında da adıçəkilən sərkərdənin adına əsərlərin yaranmasını inkar etmək mümkün deyil. Davdağın Cavanşirin ölümünə yazdığı ağı, bəlkə də, həmin səpkidə yazılan əsərlərin bir hissəsidir. Təəssüflə qeyd etmək olar ki, yazılı mənbələr bizə məlum olmayan nümunələri qoruya bilməmişdir. Ancaq xalq yaddaşında Cavanşirə bağlı əfsanə və rəvayətlərin dolaşması bizim ehtimallarımıza, yaxşı mənada, aydınlıq gətirməkdədir. “Qılınc və qaya” adlı bir əfsanədən oxuyuruq: “Cavanşir öz qoşunu ilə Şamaxıya gəlirdi. Birdən elə nəhəng bir dərəyə düşdülər ki, geri qayıtmaq mümkün olmadı. Pusquda dayanan Cavanşirin düşmənləri yeganə çıxış yolunu kəsmişdilər. Hər tərəf sıldırım qayalıq idi. Nəinki atlı, heç piyada da dırmana bilmirdi. Cavanşir baxıb gördü ki, vəziyyət ağırdır, tezliklə tədbir görülməsə qoşun ya təslim bayrağını qaldıracaq, ya da acından məhv olacaq. Çox fikir elədi, axırı bu qərara gəldi ki, qayanı yarıb qoşunun çıxması üçün yol açsın. Lakin qoşun əhlində külüng, tişə və qeyri alətlər yox idi. Çarə bir qılınca qalırdı. Cavanşirin qılıncı ildırım daşından düzəldilmişdi. Onu göz bəbəyi kimi qoruyurdu. Lakin başqa çarəsi yox idi. Təslim olmaq qəhrəmana ölümdən betər olardı. Gecə qoşun əhli yatan zaman Cavanşir öz vəziri ilə birlikdə qayalığın ayağına gəldi. Bir qədər ölçüb-biçdikdən sonra iş girişdi. O, hər dəfə qılıncı qayaya vuranda elə bil ildırım şaxıyırdı. Qaya parça-parça olub tökülürdü. Səhər qoşun əhli gördü ki, Cavanşir qayanı çapıb, yol açıb”. (1;5) Azərbaycanın İsmayılı və Şamaxı rayonlarında geniş yayılan bu əfsanə Cavanşirin qəhrəmanlığı və xalqımızın ona sonsuz sevgisinin bariz nümunəsidir. Bundan başqa, “Cavanşir qalası” da böyük sərkərdənin həyatı, xüsusilə onun ölümü ilə bağlı yaranan əfsanələrdəndir. Birinci əfsanədə Cavanşirin qılıncının ildırım daşından olması bizə “Koroğlu” dastanındakı Misri qılıncı xatırladır. Hər iki əsərdə xalqın təfəkkür tərzini və yaradıcılıqda genetik bağlılıq məsələləri ədəbiyyatımızın inkişafında fasilələrin olmamasından xəbər verir. İldırım daşı praktiki olaraq daim mövcud olmuş və günümüzdə də

təsadüf etdiyimiz meteorit qırıntıları deyildir. Bu xalqın ağır günlərində, zalımlarla mübarizədə qələbəyə, ölümsüzlüyə və əbədiyyətə köklənən ümid daşdır. Bu “daş”, əslində, xalqın qırılmayan iradəsidir. Məhz xalqın istəyi olanda bu məvhum qılınca çevrilir. O, qınından çıxanda zəfərlə bərabər qopuz çalınmış, qəhrəmanların adına dastanlar “biçilmişdir”.

Xalqımızın qəhrəman oğlu Cavanşir haqqındakı rəvayətlərdən aydın olur ki, erkən Azərbaycan ədəbiyyatı lazımcına inkişaf etmiş, söz sənətinin həm şifahi və həm də yazılı qollarının bir-birinə inteqrasiyası yüksək səviyyədə həyata keçmişdir. Davdağın ağısı və “Cavanşir qalası” əfsanəsi qənaətlərimizi təsdiq etməkdədir. Amma bu da sirr deyil ki, sözügedən mərhələdə nümunələrin azlığı tədqiqatçıları daha çox XI əsr Azərbaycan ədəbiyyatı üzərində dayanmağa və qədim dövrü məhz bu tarixdən başlayaraq araşdırmağa məcbur edir. Çünki klassik ədəbiyyat yalnız XI əsrdən etibarən ardıcıl şəkildə səhifə mənbələr tərəfindən bizə “təqdim” olunur. Mənbələrdən də aydın olur ki, qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatının bizə məlum olan ən böyük nümayəndəsi Qətran Təbrizidir. Onun klassik üslubda yazdığı əsərlər müasirləri tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanmışdır. Ancaq epik səpkidə, xüsusilə dastan xarakterli əsərlərinə faktiki olaraq rast gəlmirik.

Bununla belə, Qətran Təbrizinin epik yaradıcılığı barədə bir sıra araşdırmalara rast gəlməkdəyik. Salman Mümtazın bu barədəki fikirlər bu məqamda əhəmiyyət kəsb edir. S.Mümtazın araşdırmalarına söykənsək, Qətran Təbrizinin mövzusu xalq həyatından götürdüyü epik əsərləri olmuşdur. Onlardan biri “Qövsnmə” adlanırdı. Çox güman ki, həmin əsər müharibə mövzusunda olmuşdur. Bu mövzuda artıq “Şahnamə” əsərinin olduğunu bilirik. Q.Təbrizinin “Şahnamə”dən təsirlənərək bu əsəri yazması barədə dəqiq nəşə demək çətindir. Ancaq S.Mümtazın Q.Təbrizinin “Qövsnmə”si barədə fikirləri bu mənada maraqlıdır. “Qətranın yazmış olduğu “Şahnamə” isə “Qövsnmə”dir. “Qövsnmə”nin bu günə kimi nə tamamı, nə də nümunəsi görünmüşdür. Bizcə, bu əsər bu gün məfquddur. Əsl mövzusunda və nə bəhrədə yazıldığından xəbərdar olmadığımız bu əsəri, bəzi əlamətlərə istinadən “Şahnamə” ədd etməyə haqlıyıq. Yəni “Qövsnmə” də bir müharibəni, ya hərbi və yaxud alati-hərbi tərifi və fəvsiyi havi bir əsərdir.” (6; 379) Salman Mümtaz daha sonra vurğulayır ki, fars ədəbiyyatında hərbi mövzusunda bir neçə əsərlər yazılmışdır. “Fərəsnamə”, “Cəngnamə”, “Rübabnamə”, “Tiğnamə”, “Şəmşirnamə” əsərləri belələrindəndir. Bütün bu əsərlər “Şahnamə”nin yazıldığı vaxtda olmuşdur. “Qövsnmə” də bu vaxtda, özünəməxsus şəkildə qələmə alınmışdır. Salman Mümtazın qeydlərindən belə qənaət hasil olur ki, Q.Təbrizi özündən əvvəlki mənbələrə əsaslanıb “Qövsnmə”ni yazmışdır. Onu da qeyd edək ki, adıçəkilən əsərlərdən bir çoxu, o cümlədən “Tiğnamə” və “Şəmşirnamə” “Qövsnmə”dən sonra yazılmışdır. Deməli, Q.Təbrizi özündən əvvəlki qaynaqlara müraciət etdiyi kimi, sonrakı

söz sənətkarları da Q.Təbrizdən faydalanmışdır. Onların-əsərlərin eyni vəzndə olması bizi bu qənaətə gəlməyə vadar edir. Ancaq onu da qətiyyətlə demək mümkündür ki, adıçəkilən əsərlər mövzusunu xalq həyatından götürmüş və onların ərsəyə gəlməsində, zaman-zaman yaşamasında xalq yaradıcılığının rolu mühüm olmuşdur. Bu fikri, hansısa səbəbdən günümüze qədər gəlib çıxmamasına baxmayaraq, “Qövsnamə” əsərinə də şamil edə bilərik. Çünki Q.Təbrizi öz zamanında “həkim” adını almış bir sənətkar idi. O, xalq yaradıcılığına bəlli olmadan güclü əsərlər yarada və xalqın qəlbinə yol tapa bilməzdi. Sənətkar dövrün nəbzini tuta bildiyi halda sevilir, şöhrət tapır. Qədim dövr epik yaradıcılığının birbaşa dayaq nöqtəsini, oxucuların tələbatında olan bədii nümunələrin əsasını məhz dastan xarakterli əsərlər təşkil edirdi. Ona görə də Q.Təbrizi kimi böyük bir söz sənətkarının yaradıcılığında xalq həyatı ilə səsleşən epik əsərlərin mövcudluğuna heç bir şübhə yeri qalmır.

Q.Təbrizinin epik yaradıcılığı barədə Məhəmmədəli Tərbiyətin fikirləri də maraqlıdır. O, Q.Təbrizi barədə yazır: “Həkim Qətran Azərbaycanın məşhur şairlərindən və Təbrizin şirindilli, fəsahtli şəxsiyyətlərindəndir. Onun on iki min beytdən ibarət divanını mən görmüşəm... Əmin Əhməd Razi “Həft iqlim” əsərində Həkim Qətrandan dörd vəzndə olan dörd məsnəvisidən bəhs edir. Bu məsnəvilərdən ikisi rəməl vəznindədir ki, onlardan biri Caminin “Söhbətül-əsmar”, eləcə də Zülalinin “Zərrə və Xurxiş” məsnəvilərinin vəznindədir. Siracəddin Əlixan Arzunun yazdığına görə, “Qövsnamə” də bu vəzndə yazılmışdır”.(5; 66-67)Göründüyü kimi, Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Q.Təbrizi yaradıcılığında epik şeir örnəkləri mövcud olmuş və onun əsasını xalqdan gələn həyata baxışlar təşkil etmişdir. ədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatına aid bir çox nümunələr vardır ki, onlar ya birbaşa dastan janrında ərsəyə gəlmişdir, ya da epik şeirinin özünəməxsus çalarları ilə yanaşı dastan ənənəsini də özündə əks etdirmişlər. Məsələn, Məshəti Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı ərsəyə gələn “Əmir Əhməd və Məshəti” dastanı və Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə daxil olan poemalar bu qəbildəndir. Biz sonrakı araşdırmalarımızda bu kimi məsələlərə münasibət bildirməyə çalışacağıq.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan əfsanələri. Bakı: “Xəzər” nəşriyyatı, 2009, 96 səh.
2. Elibrary.bsu.az\kis\ Firdovsi.pdf
3. Əlyar Səfərli, Xəlil Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: “Ozan”, 4.2008, 696 səh.
4. Kitabı-Dədə Qorqud. Tofiq Hacıyevin tərtibi ilə. Bakı: “Öndər”, 2004, 376 səh.
5. Məhəmmədəli Tərbiyə. Danişməndani Azərbaycan. Bakı: “Azər nəşr”, 1987, 464 səh.
6. Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatı qaynaqları. Bakı:

“Yazıçı”, 1986, 445 səh. 7. Qədim Şərq ədəbiyyatı müntəxəbatı. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 672 səh.

G. Руфуллаев

**Эффективность использования саги в древней Азербайджанской литературы
Резюме**

Статья посвящена роли и месту повествовательного жанра в азербайджанской литературе древней эпохи. Здесь показано, что в достижении письменной литературы человечества большую роль сыграло народное творчество в особенности значение народных романов.

Не случайно, что повествование «Китаби-Деде Горгут» один из примеров азербайджанской литературы древней эпохи. Это произведение доказывает, что азербайджанская литература не остановила свое развитие даже в древние времена, новые личности в литературе еще сильнее обогащали ее, используя народное творчество. В творчестве Гетран Тебризи, Мехсети Генджеви и Низами Генджеви ощущается это богатство.

G. Ruffullaev

**The benefit of the epos genre in the ancient period of Azerbaijan literature
Summary**

The article was dedicated to the role and place of the epos genre in ancient time of Azerbaijan literature. There is pointed out that the folks and especially folk novels play an important role in gaining global main point of written literature.

It is not accidental that the epos of “Kitabi-Dede Qorqud” is also a sample belonging to an ancient period of Azerbaijan literature. This work proves that Azerbaijan literature didn't stop its development even in ancient times. Using it new literary persons enriched and much more flourished it. It is still being observed in Gatran Tebrizis, Mehseti Gendjevis, Nizami Gendjevis literary activities

**Rəyçi: İslam Qəribli
Filologiya elmləri doktoru, professor**

İRADƏ ŞƏMSİZADƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

irada@mail.ru

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ NƏŞRİNDƏ TİPİK KƏNDLİ OBRAZLARININ TƏHLİLİ

Açar sözlər: Oçerk, əsər, satira, obraz, dil felyeton, hekayə, realist,

Ключевые слова: Рассказ, фельетон, реалистический, очерк, произведение, сатира, образ, язык

Key words: essay, production, satire, feuilleton, story, reality, portrait, language

C. Məmmədquluzadə öz hekayələrində həqiqi gülüş hədəflərini ümumiləşdirmiş, onları bir yerə toplamışdı. Ədibin tənqid hədəfi kimliyindən asılı olmayaraq tüfeyli həyat keçirən, islam dinini əllərində bayraq edib min bir hiylə törədən «bu mürtədin (Molla Nəsrəddinin) sözlərini eşitməyin» — deyib qaçan ruhanilər, hacı, məşədilər, «açıq ana dilində, açıq türk dilində yazmaq eyibdir; çünki bü dildə yazmaq savadın azlığına dəlalət edir» — deyən mühərrirlər və bu kimi millət xadimləri idi. Usta zeynallar cəmiyyətin əsasında duran ən böyük qüvvəni tanıyıb, ona sitayiş edərəkən hər şeydən əvvəl onun dinə münasibətini yoxlayır. Hər bir yaranmışa, hər bir hadisə və inkişafa təkə dinin gözü ilə baxan usta zeynallar dünyada bir təmiz bilir, bir də murdar. Onun əqidəsinə görə: «Təmiz odur ki, bitli-sirkəli də olmuş olsa, ancaq etiqadca müsəlman olsun, Əli şiəsi olsun və murdar odur ki, çox pakizə və təmiz də olmuş olsa və bu dəqiqə təmiz bir hamamdan da çıxmış olsa, bir surətdə ki, o müsəlman deyil, o adam murdardır» - vəssalam (Xatiratım, səh.715). Avam xalqın başına min bir oyun açan «millət vəkil-lərinin, din dəllallarının» cəmiyyəti təmiz və murdar adı ilə iki yerə parçal-aması və onun acı təzahür formasını Cəlil Məmmədquluzadə bədbəxt nov-ruzəlilər, kərbəlayı qasıməlilər və yüzlərcə Məmmədhəsən əmi kimi tavan-asız kəndlilərin simasında əks etdirmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadə nəsrində və xüsusilə onun kiçik hekayələrində realizmin tam dolğunluğu ilə meydana çıxmasının səbəbi ondadır ki, o, həyatın mühüm, konkret və mənalı cəhətini qələmə alır, onu təbii və inandırıcı faktlarla zənginləşdirir. Təbiiliyinə və inandırıcılığına görə də Mirzə Cəlil hekayələri həmişə ədəbi tənqidin və ədəbiyyatşünaslığın diqqətini cəlb etmiş, «Poçt qutusu», «Usta Zeynal» və «Qurbanəli bəy» kimi hekayələri dünya mədəniyyətinin qızıl fonduna daxil olan əsərlər kimi qiymətləndirilmişdir. Məulumdur ki, hələ Cəlil Məmmədquluzadəyə qədər xalqımızın avamlığından bəhs edən əsərlər var idi. XIX əsrin birinci yarısından fəaliyyətə başlayan maarifçilik ədəbi cərəyanının görkəmli nümayəndələri Azərbaycan xalqının avamlığını göstərən əsərlər yaratmışlar. A. Bakıxanovun «Kitabi-Əsgəriyyə»si, İsmayıl bəy Qutqaşının «Rəşidbəy və

Səadət-xanım» və xüsusilə M.F. Axundovun «Aldanmış kəvəkib» hekayələri buna parlaq sübutdur. Bu əsərlərdə avam təbəqələrin nümayəndələri təbii verilmiş, ağır həyatdan xilas olmağın səbəb və yolları maarifçilik ideyalarının təbliği altında işıqlandırılmışdır. «Kimyagər» əsərində «nuxulular» avam olduqları üçün Molla İbrahimxəlilə inanırlar. Onların bu avamlığı pul qazanmaq, sərmayə toplamaq meylilə əlaqələndirildiyindən, bu avamlıq ictimai xarakter daşıyır. Bu avamlığın özündə müəyyən dərəcədə hiylə də vardır. Lakin Mirzə Cəlilin avamları, xüsusilə Noruzəli belə deyildir. O, tam mənasilə kəndli sinfinin ictimai-siyasi şüurca geridə qalmış təbəqəsinə mənsubdur ki, onun hərəkətlərində avamlıq heç də başqa məqsəd ilə əlaqədar yaradılmamışdır və yenə heç də avamlıq şəxsi varlanmaq arzusu ilə, xüsusi mülkiyyətçiliyin digər formaları ilə əlaqələndirilməmişdir. Bu avamlıq həqiqi mənada təbii avamlıqdır. Sadələvhliklə əlaqədardır. Eyni zamanda ictimai əmək, halal zəhmətlə bağlıdır. Yəni bu təbəqəyə mənsub olan kəndlilər çox çətinliklə öz ailələrini dolandırmaqlarından başqa heç bir işlə maraqlanmırlar. Məhz belə avamlıq o zaman təbii və inandırıcı görünür ki, təsvir olunan hadisələr rəngsiz və boyasız - olduğu kimi meydana çıxsın. Cəlil Məmmədquluzadə realizminin gücü də məhz bunula əlaqədardır. O, Azərbaycan xalqının avamlığını tam küll halında təsvir etmək üçün onun ictimai köklərini, yaranma səbəblərini, dövrün hadisələri ilə əlaqəsini dərin inandırıcı hadisələr fonunda izah edir. M. Cəlil yaradıcılığında Azərbaycan xalqının avamlıq məsələsi bir sistem halında ümumiləşdirilmişdir. O, avamlığın bu və ya digər təzahür formalarını qələmə alsada, avamlıqdan təsadüfi bir hadisə kimi istifadə etməmişdir. Azərbaycan xalqının avamlığı böyük ədibi ömrünün sonuna qədər düşündürən bir problem olmuşdur. Ədibin «Xatiratım» əsərində dediyi «Qadın azadlığı məsələsi və müsəlman Şərqi ayılması mənim dərdimdir» fikri onun avamlıq probleminə bir küll halında, bir sistem halında yanaşdığını açıq, aydın sübut edir. Ədibin bədii nəsrində ictimai bir bəla kimi təsvir olunan bu avamlıq və onun inkişaf mərhələləri Noruzəlidən Kərbəlayı Məhəmmədhüseynə qədər bir silsilə obrazlarla əks etdirilir. Bu obrazlar əsərin məzmun və ideyası, həyatiliyi ilə sıxı surətdə bağlıdır. «Danabaş kəndinin əhvalatları» əsərində təsvir olunan Məmmədhəsən əmi, «Qurbanəli bəy» hekayəsində Kəblə Qasım, «Poçt qutusu»nda Noruzəli, «*Quzu*»da Kəblə Məmmədhüseyn kəndli təbəqəsinin həyat tərzini əks etdirən hadisələri dərk edə-edə oyanan, ildən-ilə kamilləşən bədii surətlərdir. Ədib kəndli surətlərinin inkişaf və dəyişməsinə əsas olan konkret tarixi şəraitin qanunauyğun inkişafını əsas götürmüş və kəndli təbəqəsində yaranmağa başlayan oyanma, (yəni həyat hadisələrinə fəal münasibət, öz haqq və hüquqlarını müdafiə etmək, qorumaq və gözləmək üçün etirazlar, şikayətlər etmək) məsələlərinə müsbət münasibət bəsləmişdir. Kəndli surətləri içərisində öz avamlığı və sadələvhliyü ilə daha çox nəzər-diqqəti cəlb edən «Poçt qutusu» hekayəsinin qəhrəmanı Noruzəlidir. Noruzəli böyük çətinliklə, əldə etdiyi maddi nemətləri daşlı, dərəli yollar keçərək ağasına sovqat aparır. Vəli xanın buyruğunu bir əhkam kimi qəbul edən yazıq

noruzəlilər naçalnik divanxanasından başqa bir yeri tanımadığı üçün əziyyətlərə düşürlər. Ədib Noruzəlinin yalnız naçalnik divanxanasını tanımasına ictimai mənə verir. «Əslinə baxsan özgə tayfadan olan katda onlara zülm etməsəydi doğrusu heç onu da tanıymazdı». Cəlil Məmmədquluzadənin bütün kəndliləri Noruzəli kimi siyasi cəhətdən kütləmiş, ictimai məsələlərə münasibət bəsləməkdə aciz olan insanlardır. Bunları birləşdirən həm də o cəhətdir ki, bu kəndlilərin hamısı eyni dərəcədə istismar olunur, bəy və mülkədar zülmünə eyni dərəcədə dözürlər. Lakin Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində kəndlilərin bu istismarı, müxtəlif formalarda təsvir edilir. Buna görə də Cəlil Məmmədquluzadənin XX əsr Azərbaycan kəndlilərinin ümumiləşdirilmiş nümayəndələri olan Məmmədhəsən əmi, Noruzəli, Kərbəlayı Qasım, Kəblə Məmmədhüseyn və başqaları şəhərdə yalnız naçalnik divanxanasını tanıyırlar. Bu divanxananı Məmmədhəsən əmiyə Xudayar bəy, onun əlindəki zoğal dəyənəyi, Noruzəliyə Vəli xan, Kərbəlayı Qasıma Qurbanəli bəy, Kəblə Məmmədhüseynə isə Əziz xan və onun kəndlilərin alın təri hesabına düzəltdiyin məclislər və ziya-fətlər tanıtmışdır.iz «Poçt qutusu» hekayəsində bu cəhətin klassik təsvir və izahını görürük. Noruzəli də mühitin acizləşdirdiyi məmmədhəsənəmilər sinfinə mənsub olan bütün kəndlilərin mənəvi keyfiyyətlərini, həyata münasibətlərini, təsərrüfat və məişət həyatlarını ümumiləşdirir. Noruzəlilər sinfinə mənsub olan bu insanların çox böyük, nəcib xüsusiyyətləri vardır. Noruzəli yaşadığı həyatın sadə insanları içərisində ən sadəsidir. O, təvazökar, öz halal əməyini, zəhmətini yüksək qiymətləndirən etibarlı və sədaqətli bir insandır. Lakin cəmiyyətin bu mənəvi cəhətdən zəngin insanı quruluşun şikəst etdiyi bədbəxt insanların ən bədbəxtidir. Ədib Noruzəli simasında kəndli surətlərinin mənəvi cəhətlərini birləşdirdiyi kimi, onların bədbəxtliyini də ümumiləşdirmişdir. Noruzəli sadələvh, həddindən artıq avam, siyasi şüur etibarlı ilə küt, ağasının əmrinə boyun əyməyi qanuni bir hal, allahın buyruğu kimi qəbul edən, hər cür əzab və işkəncəyə dözən, zülmə müqavimət göstərməkdə tam aciz və fəaliyyətsiz olan bir insandır. Hekayənin əsas məziyyəti, yəni realizminin gücü ondadır ki, ədib Noruzəlidə gördüyümüz bu xüsusiyyətlərin hamısını real quruluşun, cəmiyyətin təzahür forması kimi ümumiləşdirir. Formaca sadə, bəsit görünən bir ifadə ilə ədib böyük bir həyat tərzini, ictimai şüur formasını ifadə edir. Noruzəlinin Vəli xana «Mən ölənə kimi sənə qulam» deməsi XX əsrdə şüurca geridə qalmış aciz kəndlilərin mücərrəd fəlsəfəsi, həyata baxışı idi. Əslində biz bu kimi fikirlərlə bu gün də qarşılaşırıq. Özündən rütbəcə böyük olanlara qul kimi yaltaqlanmaq fəlsəfəsi hələ də xalqın ictimai şüurunda yer almaqdadır. Noruzəli ağasının əmrinə tabe olmağı, ona sitayiş etməyi həm qanuni hal və həm də özünə şərəf sayır: «Noruzəli əlini saldı cibindən dən çıxarsın... Xan ucadan səsləndi: yox-yox hələ qalsın qaç çaparaq kağızı sal poçta. Noruzəli əl ağacını götürüb başladı uşaq kimi qaçmağa». Ədib bununla, ümumiyyətlə

kasıb insanlarda olan sədaqəti və etibarını göstərmək istəyir. Bu həm də onların nadanlığından, savadsızlığından irəli gəlir. Lakin onu da qeyd edir ki, Noruzəlinin xidmət etdiyi adamlar bu etibara layiq deyillər: «Çörəyin yeyilməyi iki saat çəkdi. Ancaq çörəkdən sonra Noruzəlinin kağızın poçta aparmağı xanın yadına düşdü». «Poçt qutusu» hekayəsində sadə *bir* təsvir üsulu, adi bir hadisə ilə ədib böyük bir həyat tərzini vermişdir. Hekayələrdə noruzəlilər sinfinə mənsub olan avamlıq öz təbii formasında əksini tapır. Ədib bu avamlığı geniş təfəsilatı ilə, uz-uzadı mühakimələr yolu ilə vermir. O iun elə mühüm, elə konkret, elə orijinal formasını seçir ki, oxucu bu forma ilə həmin avamlığı tam və küll halında təsəvvür edir. «Başına dolanım xan, məni çöyür balalarının başına, məni bağışla! Mənim heç günahım yoxdur. Bir kətdi adamam, mən nə bilirəm kağız nədi, poçt nədi? Başına dönüm xan, məni dolandır o gül üzlü balalarının başına. Heç ziyanı yoxdur, həyə ölmənəm, sağ qalaram, qulluq elərəm, əvəzi çıxar. Bir qələtdi eləmişəm, ta nə eləmək. İndi belə oldu. Bular hamısı allahdandı, gərək belə olaymış. Mən ölənə kimi nökrəm sənə». Göründüyü kimi, hekayədə ədibin kəskin gülüşü ikili xarakter daşıyır. Birində kinayə kəskin satira, ikincisində isə məhv edən, sıradan çıxaran gülüş, sarkazm vardır. Hekayədə realist təsvirin incəliyi ondadır ki, fikir və hadisələr təsvir olunan həyatın əsas mahiyyəti ilə əlaqələndirilmiş və dərin ümumiləşdirmələrlə xarakterlərin açılmasında sənətkarlıq priyomuna (üsuluna) çevrilmişdi. Böyük ədibin yuxarıda adlarını çəkdiyimiz kəndli surətlərindən fərqli olaraq «Quzu» hekayəsinin qəhrəmanı Kəblə Məmmədhüseyn surəti bu nöqtəyi-nəzərdən həm ədibin həyata, — həyati hadisələrə münasibətini və həm də kəndli surətlərinin inkişaf mərhələlərinin izahında muhum rol oynayır. Kəblə Məmmədhüseyn nə Məmmədhəsən əmi, nə də Noruzəlidir. O, hər ikisindən fərqli olaraq kor-korana həyati hadisələrə itaət etmir və allaha təvəkkül fəlsəfəsinə, həzrətəbbas ərizəsinə inanmır. Kəblə Məmmədhüseyni onlardan fərqləndirən ikinci əsas cəhət ondan ibarətdir ki, bu «avam kəndli» Noruzəlidən fərqli olaraq ağasına rüşvət aparmır, əksinə, apardığı sovqatla yararsız malını işə keçirir. Mirzə Cəlil yaradıcılığında kəndli təbəqəsinin bəsitlikdən mürəkkəbliyə, kütlükdən dərkətməyə doğru inkişafı hər şeydən əvvəl ədibin mənsub olduğu ədəbi cərəyanın tələbi ilə əlaqədar idisə, digər tərəfdən də ədibin ictimai həyatın hadisələrinə açıq münasibətinin nəticəsi idi. Bu mənada da Mirzə Cəlil realizminin gücü onun obyektiv münasibəti ilə bağlılığından meydana çıxır. Kəblə Məmmədpüseyni, Noruzəli və Məmmədhəsən əmilərdən fərqləndirən əsas cəhət ondadır ki, o, dinə kor-korana pərəstiş etmir, hakim təbəqənin ictimai şüur tərzinə bələddir, həyatda yaşamaq yollarını bilir, hazırcavabdır, cəsarətlidir, Çox sadə süjetə malik olan «Quzu» hekayəsinin mövzusu Azərbaycan kəndlilərinin birinci dünya müharibəsi ərəfəsindəki həyat tərzindən, hakim təbəqələrə münasibətindən götürülmüşdür.

Qurd Basar kəndindən sovqat göndərilmiş quzunu Əziz xana hörmət əlaməti olaraq «hədiyyə aparan» Kəblə Məmmədhüseynin fəaliyyəti böyük

Ədib tərəfindən XX əsrin birinci yarısında kəndli təbəqəsinin ağalara – olan münasibətinin nəticəsi kimi ümumiləşdirilmişdir. Kəblə Məmmədhüseyn kəsmək üçün yararsız olan quzunu öz ailəsinə rəva görmədiyi halda Əziz xanın tüfeyli və sərxoşluğundan istifadə edərək ona satır və yenidən ara qarışıqlığından istifadə edərək geri aparır. Ədib bu hadisə ilə bir neçə mühüm məsələyə işarə edir. Əvvəlcə göstərmək istəyir ki, Əziz xanlar o qədər harınlaşmış və özgə əməyinə alışımlar ki, Kəblə Məmmədhüseynin hərəkəti çox sadə təsir bağışlayır, onun gətirdiyi hədiyyə – quzu o qədər də böyük hadisəyə səbəb olmur. Çünki Əziz xanın Kəblə Məmmədhüseynə verdiyi 3 manat onun sazəndələrin alınma yapışdırdığı üçlüklərdən fərqlənsə də ona bir o qədər də təsir etmir. Doğrudur, Əziz xan Kəblə Məmmədhüseynə quzunun haqqını verərkən çox tərəddüd edir. İlk dəqiqələrdə quzunu bəxşiş və rüşvət kimi almaq istəyir. Lakin məclisin qızışması və musiqi səslərinin təsiri nəticəsində o, Məmmədhüseyni razı sala bilir. Ədib Əziz xanın quzunun haqqını vermə səhnəsi ilə onun sazəndələrin alınma üçlüklər yapışdırması səhnəsi arasındakı təzadı göstərir. Birinci üçlüyü alan təbəqənin nümayəndəsi Kəblə Məmmədhüseyn öz ağır həyaq tərzini yüngülləşdirmək üçün müxtəlif yollara əl atan zəhmətkeş kəndlirsə, əziz qonaqlar isə xanı əyləndirən, onun zövqünü oxşuyan tüfeylilərdir. Bu səhnədə də ədib iki həyat tərzini, bir tərəfdən Kəblə Məmmədhüseynlər, digər tərəfdən isə «əziz qonaqlar» qarşılaşır. Kəblə Məmmədhüseynin ən üstün cəhəti ondadır ki, o əziz qonaqlar cəmiyyətinin xüsusi mülkiyyətçilik psixologiyasını duyur. Ona görə də qeyri-mədəni insani sifətlər olan hiylə işlətməyi, yalan satmağı, süni tərifləmələri Əziz xanlara layiq görür. Ədibin məharəti də, Əziz xanların bir sinif kimi ölümə doğru getdiyini onların xüsusi mülkiyyətçilik əhval-ruhiyyəsi ilə bağlamasındadır. Əsərdə hər iki təbəqənin nümayəndələrini qarşılaşdıran böyük ədib ilk növbədə onların həyata baxışını, şüur səviyyəsini, incə detallarla ümumiləşdirir. Kəblə Məmmədhüseyn kəndlidir. Lakin yuxarıda bəhs etdiyimiz kimi onu sələflərindən fərqləndirən bir çox müsbət cəhətləri vardır. O, ağaların, bəylərin müti qulu deyil, onların hər buyuruğunu bir əhkam kimi qəbul etmir. Əksinə, o, yeri düşdükcə ağalardan bir şey qoparmaq üçün fürsəti əldən vermir. Bu nöqtəyi-nəzərdən «Quzu» hekayəsinin qəhrəmanı kəndli Kəblə Məmmədhüseyni nə Məmmədhəsən əmi ilə, nə Noruzəli ilə, nə də Kərbəlayı Qasıməli ilə müqayisə etmək olmaz. Kəblə Məmmədhüseynin həyat fəlsəfəsi aid olduğu təbəqənin tüfeyli həyat keçirən, ölümə məhkum olmuş ağalar dünyasının ifşasına xidmət edir — Kəblə Məmmədhüseyn quzunu boşlayıb girdi evinə şalını götürüb bağladı, çuxasını geydi, tütün kisəsini qoydu cibinə, çubuğunu taxdı belinə və arvadına dedi ki:

«– Quzunu aparıram. – Arvad cavab verdi ki:

– Həyə, satmağa aparırsan, o quzuya heç bir manat da verməzlər.

– Yox, satmağa aparmıram. Xanlığa aparıram. Bəlkə bir şey qopardam. Bu sözləri deyə-deyə Kəblə Məmmədhüseyn yeni həyatə, əyilib quzunu qucaqladı, vurdu qoltuğuna çıxdı küçəyə və üz qoydu Əziz xanın evinə tərəf».

Bu parçada Mirzə Cəlil Kəblə Məmmədhüseynin həyat tərzini, düşüncə və zövqünü, hakim təbəqələrə münasibətini ümumiləşdirir. Ədib göstərmək istəyir ki, əgər Əziz xanlar tavansız kəndlilərin istismarı nəticəsində firavan həyat sürürlərsə də, bu həyat təzi onlar üçün müvəqqəti olub ani hadisə kimi davam edir. Ədib bu həyatın puçluğunu, quruluşun mahiyyəti ilə bağlamışdır: - «Xanlıq qapısında bir-iki kəndli durmuşdur. Həyətdə də bir dəstə kəndli ucadan danışdırlar. Bağçada yekə tut ağaclarının dibində beş-altı quzu otlayırdı. Həyatın küncündə çardağın altında bir çıplaq ağ at bağlanmışdı. Aşbazxanadan qab-qacaq səsi gəlirdi. Xanlıq qulluqçularından bir neçəsi aşbazxanadan evə xörək və evdən aşbazxanaya boş qab-qacaq daşıyırdılar». Əziz xanların həyat tərzini təmsil edən bu parçada bəy-mülkədar ağalığının xüsusi mülkiyyətçilik əxlaq və tərbiyəsi, hakim təbəqələrə xas olan zövq məsələsinə ədibin münasibəti aydın hiss olunur. Ədib Kəblə Məmmədhüseynlərin öz həyatlarını təmin etmək üçün müxtəlif üsullara əl atmasını belə bir ictimai zəminlə bağlayır: «Əziz xan bərk kefli, çörək dəsmalı ilə dodaqlarını silə-silə çıxdı, qabaq otağa və quzunun başını Məmmədhüseynin qoltuğunda görəndə gəldi yavuğa və durdu quzunu tumarlamağa: — Quzu, quzu, nə yaxşı quzu, nə göyçək quzu, quzu, quzu!... — Və məhəbbətinin şiddətindən başladı quzunun gözlərindən öpməyə. Kəblə Məmmədhüseyn də durdu quzunu tərifləməyə: — Xan, maşallah çox nəcib quzudur. Bir kəndli aparırdı satmağa, zornan uç manat verib aldım. Bildim ki, qonağınız var. Dedim bəlkə lazım ola. Plov altına qoyasınız. Çox yeməli quzudur». Bu parça Mirzə Cəlil yaradıcılığına xas olan bir həqiqəti meydana çıxarır. Bu həqiqət ondan ibarətdir ki: «Tərəfkarlıq hər bir əsərinin mahiyyətindədir. Düşməyə kin və nifrətini quru, mənfi sözlərlə yox, əsərin daxili məzmununa hopdurulmuş verir. Ədib klassik realist ədiblər kimi həqiqəti göstərmək yolu ilə həyatın, adamların, hadisələrin canlı surətinin lövhəsini çəkmək yolu ilə, realizm yolu ilə getməyə çalışır. O, istər təsvir üsulunda, istər gülüşündə ganlı xalq dilindən, bu dilin zəngin, əlvan xüsusiyyətlərindən, el misallarından ustalıqla istifadə edir».

«Quzu» hekayəsində hadisələr geniş təfəsilat və izahatlara əsaslanmır. Burada həyat haqqında ümumi mülahizələr deyil, həmin həyatın özü göstərilir. Ona görə də «Quzu» hekayəsinin tənqid stilində, yəni yumorunda bir incəlik, şuxluq və mülayimlik səslənməkdir.

«Kəblə Məmmədhüseyn Vəliqulunun yubanmağına səbr eləməyib girdi qabaq otağa və başladı orda oynayanlara tamaşa eləməyə. Əziz xan bir üçlük də çıxartdı və taxdı kamança çalanın papağına. Vəliqulu boş nimçələri bir-birinin üstünə qalayıb istəyirdi otaqdan qaça aşbazxanaya Məmmədhüseyn getdi durdu onun qabağında və nimçələri qucaqladı:

— Mən ölüm bu saat qayıt o üçlüklərin birini al gəti mənə.

Vəliqulu bilmədi nə desin.

— Bu lotu Hüsü sənə qurban, sözümü yerə salma!

Vəliqulu nimçələri qoydu taxçaya, qayıdıb girdi qonaq otağına və ədəb ilə getdi ağzını tutdu Əziz xanın qulağına.

— Xan o Kəblə Məmmədhüseyn yazıqdır, uşağı naxoşdur, həkim gətirəcək. Quzunun puluna gəlibdir».

«Quzu» hekayəsinin təsvir və tərənnüm stilində yuxarıda göstərdiyimiz kimi bir fərəh olsa da bu hekayə də əvvəldən axıra qədər vahid bir istiqamətdə davam etmir. Hadisələrin gedişi, surətlərin təsviri ilə əlaqədar tənqid stilində gör-düyümüz fərəh hissi, gah qatı kinayə və etiraza, gah cəsarətli tənqiddə, gah da ağalığı tənqid edən güclü bir satiraya çevrilir. Kəblə Məmmədhüseyn surəti hadisələrin gedişi ilə əlaqədar məhz bu səpkidə inkişaf etdirilmişdir. Hekayənin əvvəlində o, ancaq arıq quzunu bir təhər ötürmək və xandan müəyyən şey qoparmaq istəyəndə onun danışıq və hərəkətlərində nisbi hörmət və mərhəmət, sözlərində bir mülayimlik, yəni bir yazıqlıq hiss edirik. Lakin bu hal uzun müddət davam etmir. Kəblə Məmmədhüseynin bu xüsusiyyəti hadisələrin gedişi ilə dəyişir. Belə ki, o, Əziz xanın evindəki qarışıqlığı görür, bundan istifadə edir, müəyyən yollara əl atır, Tarverдини ələ alır. Yəni quzunu satmağa gələn Kəblə Məmmədhüseyn indi xanı özü düşündüyü kimi talamaq fikrinə düşür. Burada onun danışıq və hərəkətində artıq əvvəldə gördüklərimizdən fərqli olaraq bir hiyləgərlik, cəsarət və diribaşlıq görünür. Üçüncü dəfə isə o, artıq xanın quzu məsələsində şübhə və tərəddüdlərini görür və çıxış yolu axtarır. Özünü sındırmamaq üçün danışıq və hərəkətində bir ağırlıq, qəzəb və kinayəlik yaradır:

«— Xan, o üç manatnan mən nə dövlətli olacağam nə kasıb. Qurban olsun sənə o üç manat. Ürəyini niyə sıxırsan?

Əziz xan beş-altı qədəm gedəndən sonra dayandı və cibindən üç manat çıxartdı və Kəblə Məmmədhüseyni çağırdı:

— Al quzunun pulunu.

Kəblə Məmmədhüseyn pulu aldı qoydu cibinə və bircə bunu dedi:

— Allah xana ömür versin».

Kəblə Məmmədhüseynin «allah xana ömür versin» ifadəsində bəlkə də müstəqim mənadan daha çox daxili bir kinayə duyulur. Müstəqim mənası odur ki, xan Kəblə Məmmədhüseynin haqqını verdiyi üçün ona sadəcə olaraq təşəkkürünü bildirir. Daxili mənası isə tamam başqa xüsusiyyətlərlə əlaqədardır. Kəblə Məmmədhüseynin «allah xana ömür versin» ifadəsi heç də bu xanın uzun ömür sürməsi və yaşaması mənasını daşımır. Çünki Kəblə Məmmədhüseynlər artıq əvvəlki vəziyyətlərində deyillər. Onlar şüür etibarını ilə ayılmış, hakim təbəqələrin məqsədini başa düşən vəziyyətdədirlər. Yəni

onlar bəy və mülkədar ağalığına qarşı dura biləcək qüvvə halında yetişməyə doğru gedirlər. Bu mənada Kəblə Məmmədhüseynin «allah xana ömür versin» ifadəsi yaşayışlarını təmin etmək üçün bir gəlir mənbəyinin qalmasını arzu etmək mənasını ifadə edir. Ədib bu fikri hekayədə çox doğru olaraq həyati bir hadisə ilə əlaqələndirmişdir:

— Aradan iki həftə keçmişdi ki, Kəblə Məmmədhüseyn gəzə-gəzə gəldi Əziz xanın qapısına. Xanın nökrələrindən biri həyətdə palaz çırpırdı və Məmmədhüseyni görəndə palazı qoydu yerə, gəldi qapıya. Bunlar başladılar o üzdən-bu üzdən danışmağa. Həyətdə iki quzu görsənirdi və Kəblə Məmmədhüseyn nökrə nəsihət elədi ki, küçə qapısını açıq qoymasınlar; yoxsa quzular çıxarlar küçəyə, oğul-uşaq tutub aparar. Nökrə də bunun cavabında dedi ki:

«— Arxayın ol, heç bir köpək oğlu cürət eləyib xanın quzusunu aparmaz!

Söhbət özgə yana çöndü. Məmmədhüseyn başladı xanın əhvalını soruşmağa və xəyalında tutmuşdu ki, bilsin nə vaxt xan genə qonaqlıq eliyəcək. Nökrə söhbət arasında dedi ki:

— Sabah yox, biri gün miravay pasrednik xana qonaq gələcək və urus həkiminin arvadı da gələcək və bunlardan savayı Dəmirtəpə pristavı da gələcək, Qulam xan da gələcək, Səfi xan da gələcək.

İki gündən sonra Əziz xanın evində genə qışqırıq qopmuşdur».

«Poçt qutusu», «Danabaş kəndinin əhvalatları», «Qurbanəlibəy», «Usta Zeynal» əsərlərində olduğu kimi «Quzu» hekayəsində də Cəlil Məmmədquluzadənin realizmi «dil, təsvir vasitələri məsələlərində də öz gücünü saxlayır. O, təmiz, əlvan, şirin Azərbaycan dilində, canlı danışıq dilində yazır... Cəlil Məmmədquluzadə sadə, canlı xalq dili uğrunda, Azərbaycan dilinin təmizliyi, bizə yad olan tərkib və ifadələrin rədd edilməsi uğrunda cəsarətlə mübarizə aparan yazıçı idi. «Ədibin dil uğrunda apardığı mübarizəsi, dili sadələşdirmək uğrunda apardığı mübarizəsi, onu yad təsirlərdən qorumaq təşəbbusu qələmə aldığı bütün əsərlərində öz ifadəsini tapmışdır. Bu cəhətdən onun hekayələri, xüsusilə də «Poçt qutusu», «Qurbanəlibəy», «Quzu» əsərləri ədibin Azərbaycan dilinə münasibətini çox aydın ifadə edir. Dil məsələsi Cəlil Məmmədquluzadənin hekayələrində surətlərin həm fərdi və həm də ümumi xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. O, hər bir surətin əsas xüsusiyyətlərini göstərmək, onun cəmiyyətdə tutduğu mövqeyini oxucuya çatdırmaq üçün müəllif dilindən deyil, daha çox tipin öz dilindən istifadə edir. Noruzəli, Məmmədhəsən əmi, Kəblə Məmmədhüseyn, Xudayar bəy, Vəli xan, Əziz xan surətlərinin özlərinə məxsus danışıq, ifadə tərzini ədibə imkan vermişdir ki, bunları oxuculara bir-birlərindən fərqli və zidd xüsusiyyətləri ilə çatdırıb bilsin. Demək, ədibin hekayələrində dil məsələsi surətlərin açılmasına ideya və məqsədin tam aydınlığı ilə dərk edilməsinə xidmət edir.

Mirzə Cəlil hekayələrinin dilinin əsas məziyyəti onun təbii, sadə və xəlqi olmasındadır. «Hər kəs Danabaş kəndini tanıyır o yəqin Məmmədhəsən əmini də tanıyır, çünki Məmmədhəsən əmi kəndin sayılan şəxslərindən biridir. Məmmədhəsən əminin olar əlli dörd-əlli beş yaşı. Artıq olmaz. Hərçənd saqqalı ağarıbdır, özü and içir ki, əgər məni kasıblıq sıxmasaydı, heç kəs deməzdi ki, mənim sinnim qırxdan artıq olar. («Danabaş kəndinin əhvalatları», səh. 265).«Xan nökrəri çağırıb dedi ki, getsin poçta səmt və görsün Noruzəli harada qaldı və nə bais oldu ki, bu qədər yubandı». («Poçt qutusu», səh. 373).«Xəbər çıxdı ki, naçərnik gəlir kəndə və sonra məlum oldu ki, pristavın arvadının ad qoyulan gündür. Kəndə şuriş düşdü. Kənd əhlindən bu gün çöl işinə gedən olmadı». («Qurbanəli bəy», səh. 422).

«Bir neçə gündən sonra Kəblə Məmmədhüseyn oturmuşdu bulvarda. skameykanın üstündə. Günorta vaxtı idi. Əziz xan, dalıyca bir neçə kəndli nataryus dəftərxanasının qabağından keçirdilər. Məmmədhüseyn durdu ayağa dal tərəfdən yavuğlaşdı xanın yanına və salam verdi» («Quzu», səh. 455).M. Cəlil hekayələrinin dilində olan bu üç əsas məziyyət (təbiilik, sadəlik və xəlqilik) onun həyat həqiqətlərinə dərinlən pərəstiş etməsi ilə əlaqədardır ki, bu da ümumiyyətlə, ədibin yaradıcılığındakı əsas xüsusiyyətlərdən birini təşkil edir:

И. Шамсизаде

Крестьянские образы в творчестве Дж. Мамедкулизаде

Резюме

Важное место в творчестве Дж. Мамедкулизаде занимает крестьянский вопрос и социальное расслоение в деревне. С особой остротой эти проблемы ставятся писателем в коротких рассказах. Сила реализма Дж. Мамедкулизаде в том, что он обращается к жгучим и злободневным вопросам дня. Рассказы Дж. Мамедкулизаде, отличающиеся исключительной глубиной художественного обобщения, с первых же дней появления оказались в центре внимания литературной критики, оценившие такие из них, как «Почтовый ящик», «Уста Зейнал» и «Курбаналибек» как выдающийся вклад в сокровищницу мировой литературы. Центральное место в рассказах «События в селении Данабаш», «Почтовый ящик», «Уста Зейнал», «Курбаналибек» и «Гузу» («Ягненок») занимает крестьянский вопрос.

В статье на основе большого художественного материала показано но порожденное феодально-патриархальными отношениями

вековое зло — невежество, униженность крестьян. Пробуждение от невежества, стремление к свету показано в образах Мамед Гасанали, Новрузали, Уста Зейнала и других. Кроме того, в статье подробно говорится о художественном мастерстве и языке писателя.

I. Shamsizade

Country images in J. Mamedkulizade's creativity

Summary

The important place in J. Mamedkulizade's creativity occupies a country question and social stratification in the village. With special sharpness these problems are put by the writer in short stories. Force of realism of J. Mamedkulizade is that he addresses urgent and burning issues of day. The stories J. Mamedkulizade differing in the exclusive depth of art generalization, from the very first days emergence okazalisv in the center of attention of literary criticism, which have estimated such of them as "Mailbox", "Lips Zeynal" and Kurbanalibek as an outstanding contribution to a treasury of the world literature. The central place in stories "Events in the Settlement of Danabash", "Post Box", "Lips Zeynal", "Kurbanalibek" and (Yagnenok) State Healthcare Institution occupies a country question.

In a statva on the basis of big art material it is shown but the century evil generated by the feudal and patriarchal relations — ignorance, humility of peasants. Awakening from ignorance, aspiration to light is shown in images Mamed Gasanali, Novruzali, Zeynal's Lips and others. Besides, in article it is in detail told about art skill and the writer's language.

Rəyçi: Şəlalə Abdullayeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ŞƏLALƏ ABDULLAYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
BDU
s.calalqizi@mail.ru

«ZAMANSIZ» SƏNƏTKAR

Açar sözlər: Felyeton, hekayə, realist, oçerk, əsər, satira, obraz, dil

Ключевые слова: Фельетон, рассказ, реалистический, очерк, произведение, сатира, образ, язык

Key words: Feuilleton, story, reality, essay, production, satire, portrait, language

Əsl həqiqi, dahi yazıçı o şəxsdir ki, onun yaratdığı əsərlər bütün zamanlar üçün aktualdır. Bunun üçün bu müəlliflərdə yüksək hissiyyat, güclü məntiq, iti zəka, hətta intuisiya parlaqlığı olmalıdır, - desək, yanılmazıq. Müxtəlif zaman kəsiklərində dövrünün əskikliklərini, problemlərini, haqsızlıqları qələmə almış M.Ə.SAbir, M.F.Axundov, Ə.Haqqverdiyev, N.Nərimanov və s. kimi söz sənətkarları, özlərindən sonra qoyub getdikləri zəngin irslə hər zaman xalqımızın fəxr və qürur yeri, örnək timsalı olacaqdır.

Bugünkü günümüzdə də ictimai-siyasi məsələlərə öz obyektiv münasibətini bildirən şeir və hekayələrində reallıqları olduğu kimi, bütün çılpıqlığı ilə verən insanlar vardır. Onların şansı keçmişdəkilərə nisbətən daha çoxdur, instaqram səhifələrində öz fikir və düşüncələrini çoxsaylı oxucularla bölüşə bilirlər. Gələcəkdə bu materiallar gündəmdə qalacaqmı, onları oxuyan və izləyən olacaqmı? Bu suallar hələ də böyük bir şübhə altındadır. Lakin klassik ədəbiyyatımızın nəhəng simaları hər zaman yaşayacaq, bu xalq yaşadığıca novruzəlilər, hacıqaralar, məstəli şahlar heç vaxt unudulmayacaq.

Bugünkü yazımızın qəhrəmanı bizim çox sevimli yazığımız Cəlil Məmmədquluzadədir. Ən böyük həqiqətpərəst «düzü düz, əyrini əyri» deməyi bacaran, əsrlərcə ürəklərdə yaşaya biləcək bir şəxsdir. Onun əsərlərindəki ən böyük cazibə qüvvəsi dolğun həyat məzmunu, həqiqətçilik ehtirası, daimi axtarışları və zərgər dəqiqliyi ilə seçdiyi müvafiq obrazlardır. Əsərlərini daha maraqlı və oxunaqlı edən nüanslardan biri də obrazlarının fərdi danışıq üslublarıdır. Ümumiyyətlə, obrazın xarakterinin açılmasında onun nitqi, danışığı çox böyük rol oynayır.

Olaylara obyektiv münasibət ədibə predmet və hadisənin mahiyyətini dərk etməyə, maraqlı, əyləncəli bir əhvalatın arxasında gizlənən məna və çalarları qavramağa kömək edirdi.

C.Məmmədquluzadə deyirdi: «..Biz bir yazıçı millətlik, bizə yağ və pendirdən, süd və qaymaqdan əfzəl dünyanı yaxşıca tanımaq, təcrübə görmək lazımdır. Yəni müxtəsər, bizim yazıçılıq karxanasında həmişə xammal lazımdır ki, karxanamız işləsin, bekar qalmasın». Karxanada xammal deyərkən ədib mövzunu nəzərdə tutur. Düşünən beyin üçün hər zaman mövzu vardır. Əsas məsələ həmin mövzunu estetik və bədii cəhətdən mükəmməl işləyib oxucuların diqqətinə çatdırmaqdır. Bu ümdə məsələ, yəni sənətdə obyektivlik və reallıq məramını ədəbiyyatın mühüm proqramına çevirmək yazıçının əsas prinsip və arzularından olmuşdur.

C.Məmmədquluzadə hər zaman M.F.Axundovu özünə müəllim, örnək hesab etmişdir. Onu yüksək qiymətləndirmiş, lakin yerində saymayaraq öz idealına layiq bir şəkildə gözəl sənət əsərləri yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Onun insanın içinə işləyən sadə yazıları, səmimi obrazları hər bir oxucunun qəlbinə yol yol tapa bildi. Adi məişət mövzuları dühanın sehrli qələmi ilə bir anda böyük və düşündürücü məsələlərə çevrildi.

C.Məmmədquluzadə bir prinsipi özü üçün əsas meyar hesab edirdi – yazıçının sözü, fikri onun oxucusuna tez çatmalıdır. Oxucuları tərəfindən anlaşılmayan bir yazıçı heç vaxt rahat yaşaya bilməz. Rahat həyat belə şəxslər üçün haram hesab olunur, ona görə o öz əsərlərinin məzmun sadəliyinin və maraq dairəsinin qayğısına çox qalırdı. Onun qələmindən çıxmış «Danabaş kəndinin əhvalatları», «Poçt qutusu», «Ölülər», «Usta Zeynal», «Qurbanəli bəy», «Bəlkə də qaytardılar» kimi şedevr əsərlər bu gün də öz obrazları ilə aktualdır. Bu gün də hər bir insan danışanda onun əsərlərindən sitat gətirir, obrazlarını nümunə göstərir, fikirlərini zərb-məsəllər kimi işlədir.

Hələ «Çay dəsgahı» adlı kiçik pyesində yazıçı aşağı zümrənin dözülməz və acınacaqlı vəziyyətinə nəzər salır, yoxsullara öz müsbət münasibətlərini bildirərək bir qədər zəif şəkildə olsa da, zalımlara qarşı çıxış edir.

C.Məmmədquluzadə ədəbi yaradıcılıq yollarında irəlilədikcə onun əsərlərində tənqid hədəfi açıq-aydın şəkildə meydana çıxır. «Danabaş kəndinin əhvalatları», «Danabaş kəndinin məktəbi», «Poçt qutusu» və başqa əsərlərində ədibin öz xalqının dərd və ələmlərinə necə ürəkdən bağlandığı diqqəti cəlb edir. C.Məmmədquluzadə aşağı təbəqənin nümayəndələrini bədii əsərə gətirərək, onların faciəsini göstərmişdir.

Axundov realizmini davam etdirən, realist qələmə malik olan C.Məmmədquluzadənin kənd həyatından bəhs edən ilk nəsr əsərləri içərisində «Danabaş kəndinin əhvalatları» povesti müstəsna bir yer tutur.

Ədibin bu əsərində o zamankı ictimai həyat səhnələrinin və insan surətlərinin təsviri olduqca həyati və son dərəcə canlı verilmişdir. Povestin ideyası feodal-patriarxal həyat şəraitində xalqın yoxsul təbəqələrinin, xüsusilə kəndlilərin, hüquqsuz Azərbaycan qadınlarının düçar olduqları faciələri göstərməkdir. Yazıçı bu əsərində özünəməxsus ədəbi vasitələrlə

həmin faciəni doğuran səbəblərin ictimai-tarixi köklərini aşkara çıxarmağa çalışmışdır.

Ədib müsbət planda verdiyi Məhəmməd həsən əminin qanına, iliyinə işləyən islam dini onu çıxılmaz vəziyyətə salır. Bu şəxsin əsas bəlası budur ki, başına gələn bütün faciələri «qəzavü-qədərin» işi kimi qəbul edir. Ədibin əsl məqsədi isə bu cür adamları cəhalət yuxusundan ayılmaqdır. Yazıçı bu sadəqəlb zəhmətkeş adamları eybəcər hala salan ictimai quruluşu kəskin satira atəşinə tutur.

C.Məmmədquluzadənin ideyaca dolğun, dərin məzmunlu, səlis bir dillə yazılmış, ictimai və bədii cəhətdən mükəmməl işlənmiş hekayə və povestləri klassik nəsrimizin dəyərli inciləri olduğu kimi, komediyaları da dramaturgiya sənətinin yüksək nümunələridir. C.Məmmədquluzadə «Ölülər», «Anamın kitabı», «Kamança», «Dəli yığıncığı», «Danabaş kəndinin məktəbi» və sairə kimi əsərlərlə dramaturgiyaya daxil olmuşdur.

Adlarını çəkdiyimiz əsərlərdə yazıçının tənqid hədəfi yalançı, vicdan və əxlaqını itirmiş, mənəvi cəhətdən müflisləşmiş şeyx nəsrullahlar, dinin təsiri nəticəsində şüuru və ağılı kütləşmiş hacihəsən əmilər və başqaları burjua-feodal aləminin nümayəndələridir.

Ədib ruhaniliyi və «ölülər» aləmini daha tutarlı surətdə tənqid etmək üçün kefli İsgəndəri onlara qarşı qoymuşdur. Biz dramatik konfliktin inkişafını izlərkən Şeyx Nəsrullahla İsgəndərin üz-üzə gəlməsində sadəcə olaraq iki fərdin deyil, bəlkə də bir-birinin əksi olan iki aləmin (fırılacaq ruhanilər aləmi ilə mütərəqqi fikirli ziyalılar aləminin) barışmaz kəskin mübarizəsini görürük.

Əsərin son səhnəsini ani olaraq xatirimizə gətirsək, İsgəndərin haqlı olduğunu onu əhatə edənlərin özlərinin də təsdiq etdiklərini görürük. Şeyxin, cavan yaşlı qızları aldadaraq gecə ikən qaçdığını bilən camaat yavaş-yavaş həqiqəti başa düşür.

Məlumdur ki, C.Məmmədquluzadə bütün yaradıcılığı boyu qadın azadlığı məsələsinə xüsusi diqqət yetirən sənətkarlardandır. O, hekayə, felyeton və povestlərində olduğu kimi, dramatik əsərlərində də Azərbaycan qadınlarının çəkdiyi müsibətləri açıb göstərir, Şərqi xalqlarının kiçik yaşlı qızlarla evlənmək, qadını bütün qanunlardan məhrum edən mənfur adət və ənənələrinə qarşı kəskin surətdə etiraz edir. «Ölülər» əsərində də bu məsələyə lazımınca yer verilmişdir. Nazlı və onun kimi bir çox qızların şeyxin qurbanına çevrilməsi buna yaxşı misaldır.

Cəsarətlə demək olar ki, surətlərin fərdiləşdirilməsi cəhətindən bu əsər dünya dramaturgiyasının ən nadir əsərlərindəndir. Burada hər bir kiçik personajın ancaq özünə aid olan xüsusiyyətləri vardır. Biz əsərdə bir-birinə bənzəyən iki surət tapa bilmərik. C.Məmmədquluzadə tipləri fərdiləşdirərkən bir cəhətə-obrazın mənəvi aləminə, düşüncə və idrakına, hərəkət və

davranışına, zövq və psixologiyasına xüsusi diqqət yetirir. Surətlərin kiçik bir hərəkəti belə ədibi düşündürür.

Ümumiyyətlə, həqiqəti gülüş hədəfinə çevirmək, reallığı bütün çılpəqlığı ilə göstərmək üçün komik priyomlardan istifadə etmək, komik obrazlar yaratmaq ən güclü yaradıcılıq metodudur. Reallığı kədərli notlarla təqdim etmək əsərə ağırlıq, pessimizm gətirirsə, əksinə komediya prinsiplərinə əsaslanıb, optimist bir mühitdə, gülərək, əylənərək fikir və məzmunu oxucu diqqətinə çatdırmaq daha maraqlı və cəlbedicidir.

C.Məmmədquluzadənin gülüş və satiranın bütün priyomlarından istifadə etməsi onun əsərlərində - povest, dram, felyeton və məqalələrində, publisistik fəaliyyətində özünü göstərir. O fərd böyük şəxsiyyət və möhkəm, dözümlü insandır ki, içindəki dərdi büruzə vermir, üzdə gülür, lakin qəlbində dünya boyda dərd gəzdirir. Mirzə Cəlil belə şəxsiyyətlərdən idi. Güldürür və ağladır. Dövrünün, sosial mühitin əyrilik və çatışmazlıqlarına laqeyd qala bilmir, için-için ağlasa da, komik bir şəkildə onları kağız üzərinə töküdü.

C.Məmmədquluzadə təkcə satirik deyil, həm də böyük romantik qəlbə malik lirik bir yazar idi. Onun sentimentallığa qədər yüksələn lirikası qüdrətli, nəhəng bir yaradıcılıq qoludur, xüsusilə, hekayə janrında öz sözünü demiş bir dühadır.

Mirzə Cəlildən söz açarkən onun yaratmış olduğu «Molla Nəsrəddin» jurnalından danışmaq günahdır. «Molla Nəsrəddin» deyərkən ilk yada düşən C.Məmmədquluzadə olur. Nə az, nə çox, həyatının müəyyən bir dövrünü- əsrin dördü birini məhz bu jurnala həsr etmiş ədib, Azərbaycan xalqına çox böyük töhfələr vermiş, xidmətlər göstərmişdir.

O dövrdə bundan başqa da qəzet - jurnalların dərc olunduğuna baxmayaraq, ən reytingli məcmuə hesab olunan «Molla Nəsrəddin» hamının - savadlı və savadsız bir kütlənin anlayacağı dildə yazılırdı. Təkcə felyetonları ilə deyil, bir-birindən rəngarəng və düşündürücü karikaturaları ilə də seçilən jurnal, çıxdığı müddət ərzində həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. İndinin özündə də həmin nömrələrə baxanda, istər-istəməz insanın üzündə bir təbəssüm, satirik bir gülümsəmə yaranır. Jurnalda nəşr edilən felyetonların çoxunu o özü yazırdı. Kiçik ailə və məişət problemlərindən tutmuş müharibə, siyasət kimi global məsələləri də öz əsərlərində işıqlandırır.

C.Məmmədquluzadənin təmiz Azərbaycan dili uğrunda mübarizələri də danılmazdır. «Bizim obrazovannılar», «Əlifba», «Dili tutulub», «Dil» və s. kimi felyetonları bu cəhətdən öz aktuallıqları ilə seçilir.

Onun «Molla Nəsrəddin»i M.Ə.Sabir, Ə.Haqqverdiyev, C.Cabbarlı, M.S.Orduvadi və s.kimi Azərbaycan klassik ədəbiyyatının nəhənglərinin əsərləri ilə al-əlvan gül çələnginə bənzəyir. Əsrlər, minilliklər də keçsə, daima yaşar qalacaq ədib öz oçerkləri, işgüzar məktubları, kiçik miniatürləri,

dramları, povest və hekayələri ilə hələ də neçə-neçə məqalə və əsərin başlıca mövzusunə, polemik fikir mübadilələrinə çevriləcək, oxuduqca yenidən kəşf edilmiş kimi diqqət mərkəzində olacaq, sətiraltı məntiqi zərbələri ilə insanları düşündürəcəkdir.

Ш.Абдуллаева

Мастер всех времен

Резюме

В статье рассказывается о произведении великого азербайджанского писателя Дж. Мамедкулузаде, анализируется его фельетоны и рассказы с точки зрения актуальности. Особенно, созданный им журнал «Молла Насреддин» выражается как большой подарок для народа.

К тому же, обращается внимание на издания сочинений других известных писателей и на карикатуры. Писатель предлагается как сатирический и лирический мастер.

Его борьба за языка отдельно отмечается и рассказывается о произведениях, посвященных на эту тему. В статье так же говорится о том, что Дж. Мамедкулузаде- писатель всех времен он не знает границы между временами и бессмертен.

SH.Abdullayeva

Timeless artisan

Summary

These articles discuss the creations of the famous Azerbaijani writer C.M.Qulzade. It analytically reviews the actual look of telethon and stories, especially the Molla Nasraddin journal which considered as a great gift for the people.

In the same journal, the publishing of the other writer's work along with the suitable caricatures is also came into consideration.

The writer is honored to be a satirical and lyrical creator. His struggle in the cause of the language is also separately discussed.

In this theses, C.M.Qulzada iz contemplated as a forever living writer and he will be remembered ever.

Rəyçi: İradə Şəmsizadə
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

“MOLLA NƏSRƏDDİN” JURNALINDA XALQ GÜLÜŞÜ

Açar sözlər: Molla Nəsrəddin, folklor, jurnal, gülüş, satira

Key words: Molla Nesreddin, magazine, folklore, text, laugh

Ключевые слова: Молла Насреддин, журнал, фольклор, текст, смех

Əski Molla Nəsrəddin lətifələrinin birində Molla sual-cavab formasında sınağa çəkilir. Bütün suallara çox asanlıqla, həm də hazırcavablıqla cavab verən mollaya sonuncu sual ünvanlanır: dünyanın mərkəzi haradır? (21, 58). Məlumdur ki, lətifələrdə, o cümlədən Azərbaycan komediyalarında bu tipli «absurd» suallar çoxdur. Lətifənin məzmunundan görüldüyü kimi, molla özünü itirmir, eşşəklə bərabər dayandığı yerdə bir dairə çəkir və məhz bu dairənin ortasını göstərərək, «mərkəz buradadır» deyir. “Doğrudan da, absurd sualın cavabı da absurd olar. Hamı gülüşür və çıxıb gedir. Göydəki ulduzların sayını soruşursansa, zəhmət çək eşşəyin belindəki tükləri say...” (6, 129).

Tədqiqatların birində qeyd edilir ki, gülüş insan həyatında vacib çevrilmə və keçid momentlərini əks etdirir və bu son dərəcə təbəddülatlı və mürəkkəb təbiətli hadisəni, necə deyərlər bir baxışla tutmaq mümkün deyildir. Servantesin «Don Kixot» romanının gülüş qatı haqqında yazılmış tədqiqatları tutuşdursaq, gülüşü anlamaq baxımından çox fərqli mülahizələrin şahidi olarıq. Şübhəsiz ki, arxaik gülüşə və karnaval gülüşünə münasibətdə Servantesin «şüur romanında» hadisələr şüurun daxili parçalanma prosesində gedir, bütün bu mürəkkəb proseslər bir-birinə qarşı duran janr sferalarının yaranmasına səbəb olur – süjet podtekstlərə bölünür, bir laydan digərinə keçid bir şüursuzluq halından digərinə keçidi ehtiva edir. Bəzi müəlliflərin mülahizəsinin əksinə olaraq «Don Kixot»un janr strukturunda gülüş və komizm süjetin üst qatını təşkil etmir, yəni burada, belə bir janr şüurunda komiklikdən faciəvilikə keçid vəziyyəti verilməmişdir, məsələ burasındadır ki, bu iki hal bir-birinin içinə geydirilib və birlikdə şüurun dağılması prosesini əks etdirir” (1, 12).

Vaxtilə böyük rus yazıçısı M.F.Dostoyevski yazdığı ki, əgər insanın ürəyini öyrənmək istəyirsinizsə, susduğu, danışdığı, ağladığı, hətta yüksək ideyalardan həyəcanlandığı məqamlardan daşının, yaxşı olardı ona güləndə baxın, güləndə... (6, 255). Və doğrudan da gülüş bir varlıq kimi insanın bütün mahiyyətini, bütün həyatı boyu uğraşdığı acılı-şirinli, min bir çeşidli hadisələri, zamanın sonsuz hərəkətinə paralel baş verən çevrilmələri bir andaca bir nöqtəyə cəmləyib ifadə edə bilir. Söhbət ki, metamorfozalardan,

çevrilmələrdən düşdü, demək lazımdır ki, dünyanın özü elə çevrilmələr dünyasıdır, belə demək olarsa, əşyalar, hadisələr də hardasa bizim şüurumuzun «uydurduğu» nəsnələrdir (yəni müəyyən vəziyyətlərdə bu əşyaları «görməmək» də olar) .

Tədqiqatçıların yekdilliklə qeyd etdikləri kimi, XX əsrin əvvəllərində Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda baş evrən hadisələr, onların fonunda müxtəlif ictimai-ədəbi dəyişikliklərin olması və ən əsası, “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri təsadüfi hadisə deyildi. “Molla Nəsrəddin” jurnalı Azərbaycan xalq gülüş mədəniyyətindən qidalanmaqla bərabər təqdim edilən mətnlərdə onu keyfiyyətə tamamladı, gülüşün məhz yazılı ədəbiyyat və publisistikada görünən çox maraqlı aspektlərini nümayiş etdirdi. Akademik İsa Həbibbəylinin qeyd etdiyi və elmi terminologiya dövrünə daxil etdiyi kimi, “gerçəkliyin Mollanəsrəddinçi dərk” prosesinə start verildi (2, 455) .

Molla Nəsrəddin” jurnalının ilk sayının (7 aprel 1906) üz səhifəsində verilən şəkildə yuxuya getmiş bir dəstə müsəlman təsvir olunur. Şərqi müdrik ağsaqqallarından hesab olunan Molla Nəsrəddin onları oyatmağa çalışır. Sayın ikinci səhifəsini "Sizi deyib gəlmişəm" məqaləsi bəzəyir. Sonrakı səhifələrdə satirik xəbərlər, teleqramlar, atalar sözü "Dəllək" hekayəsi, "Lisan" bəlası felyetonu və dörd karikatura çap olunmuşdur. Son nömrələrində, daha doğrusu sovet dövrünə təsadüf edən nömrələrdə yazırdı ki, "...özümüzü boş-boşuna... quru tərifi və yalançı alqışlarla yox, məhz acı həqiqəti meydana qoymaqla biz maarif evini abad edə bilərik. Qeyri bir yol yoxdur"(4, 135). Akademik İ.Həbibbəyli bu faktı nəzərə alıb yazırdı: “Millət isə Mirzə Cəlilin nəzərində hələ rəndələnməyib.... “düynü-müynü də alınmayıb... ”(4, 250). Dırnaq işarəsi daxilindəki son sözlər Mirzə Cəlilə aiddir, demək o, gülüşə rəndələnmə, kobud ağacın “düynlərinin alınması” prosesi kimi baxırdı. Mirzə Cəlil gülüşünün əsl mahiyyəti ilkin olaraq bu mülahizədə meydana çıxır. İkinci məqam nömrələrin birində Mollanın (Molla Nəsrəddinin) eşşəyin belində tərsinə oturmasının təsviridir. Bu mövqə eyni zamanda iki münasibəti, daha doğrusu iki münasibət tipini özündə birləşdirir: 1) avamlıq və 2) avamlığa ironiya. Mirzə Cəlil xalq gülüş mədəniyyətini bildiyinə görə hətta publisist yazılarında belə xalq gülüşünün bədii mətnə oynadığı funksionallığından vaz keçmirdi. Bir tərəfdən onun gülüşünün, satirasının iynəsi nə qədər dərinə getsə də, digər tərəfdən necə deyirlər, “əl yeri də” qoyulurdu. Baxın yuxarıda bəhs edilən mətləblə bağlı Mirzə Cəlil az sonra fikrini daha da qətiləşdirir, “rəndədən yox, rişədən başlamaq lazımdır” (2, 399), yazırdı. Çünki rəndə səthdəki kələ-kötürlüyü aradan qaldırsa da, bunların toxumu məhz kökdə yuvalanmışdı. Bu səbəbdən, Mirzə Cəlil – Molla Nəsrəddin gülüşündə inkarla təsdiqin vəhdəti əsas prinsip idi. Eşşəyin belində tərsinə oturan molla bir tərəfdən zəmanəni

saya salmırsa, digər tərəfdən, özünə lağ edir, özünü məsxərə obyektinə çevirirdi.

“Molla Nəsrəddin” jurnalında gülüş anlamında belə bir prinsip tətbiq edilirdi: sözün tərsini deyib düzünü düşünməyə məcbur etmək. Yuxarıda nümunə kimi Molla Nəsrəddin obrazından bəhs edəndə onun eşşəyin belinə tərsinə oturması barədə mülahizələr yürütdük. Mirzə Cəlilin üsulu, gülüş prinsipi məhz bu “mövqeyə” uyğun gəlir. Tərsinə danışib, “qarğadili” anladıb, insanların içinə şübhə toxumu səpmək. Diqqət edin: “Hə, necə gördün daduşu? Mən bu saat burada otura-otura bilirəm ki, bu saat xah Təbrizdə və xah Marağa və Ərdəbildə türk dili tərəfdarları yavaş-yavaş qımıldanırlar; bunu da bilirəm ki, türk dili tərəfdarlarına cavab olaraq Aarif adında bir dilgır şair qoltuq cibindən bir tuğra çıxarıb, fars dilinin şənində öz əşarından oxuyur və türk dili barəsində belə deyir: ar olsun izə, ey türkcə danışan azərbaycanlılar ki, vəhşi türk dilinə aldanıb, fars dilinə qədr-qiymət vermirsiniz, vaveyla, vamüsibəta!...

Doğrudan da bu nə mərəkə və məhşərdi?

Bu gün Əhməd şahı və onun bütün nəslini taxtdan saldılar, - bu hələ səhvdir. Sabah tac və taxtı da cümhuriyyət üsul-idarəsinə çöndərdilər, deyərik ki, “arifçilər” və fars dilçiləri bəlkə buna da tab gətirdilər. Amma əsil qorxu bunun dalındadır ki, birdən başlayalar fars dilinin çürük-mürük meybaz və beçəbaz kitablarını və tiryəkbaz “arif”lərini də təpikləyib bir baş şah Əbdüləzizə qovalar” (3, 561).

Jurnalın ilk sayında yuxuya getmiş müsəlmanın təsvir edilməsi heç də təsadüfi deyildi. Bu, “Molla Nəsrəddin” jurnalının amal və məqsədlərinin nədən ibarət olacağını açıqca göstərir. Jurnal öz missiyası etibarı ilə insanları yuxuya verən, onları həyatın real işləri ilə uğraşmasına mane olan vərdişləri insanların beynindən silib atmaq istəyirdi. Bunun üçün yuxuya gedən insanın ayılması, onun şüurunda keçmişlə indi və gələcək arasında normal münasibətlərin yaradılması idi. “Molla Nəsrəddin” yeni dünya və yeni fikir istiqamətləri inşa etsə də, əslində o, daha çox keçmişlə məşğul idi. Jurnal öz fəaliyyətində klassik irsə belə yaradıcı şəkildə yanaşmasaydı və onunla bağlarını itirsəydi çox şey indi bildiyimiz və gördüyümüz şəkildə olmazdı. Molla Nəsrəddin kimdir? Ən müxtəlif mənbələrin verdiyi məlumat lakonik və qısa olsa da, dolğun və düşündürücüdür. Bu xalq müdrikinin həyatının bu günə gəlib çatan mənası, əslində bu obrazla təlqin edilən anlamların gerçəkləşməsi kimi görünür. Yəni, bir növ görkdür, gülə-gülə düşündürən Molla Nəsrəddin tək deyil, “Molla Nəsrəddin” jurnalı da sanki həmişə onunla bərabər olmuş, mollaının – bu müdrik insanın susaraq dediklərini sözə çevirmişdir. Beləliklə, Molla Nəsrəddin — xalq müdriki olmuşdur. Sufi kimi tanınmışdır. İdentifikasiyasına görə avropalı və rus tədqiqatçıları onun mənşəcə türk olduğunu təsdiq etmişlər. O, necə Anadoludan Çinə qədər

uzanan bir ərazidə tanınırdısa, adı çəkilən jurnal da çox böyük bir ərazidə yayılmış, xalqın danışan dili və düşünən beyni olmuşdur.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı adı etibarı ilə folklorla bağlı olsa da, missiyası etibarı ilə klassik irsdə yuva qurmuş “yuxuların” çin olması ilə məşğul olmuşdur. Jurnalda klassik irsə münasibətin öyrənilməsi elmi aktuallıq kəsb edir. Jurnalın baş redaktorunun dediyi kimi, onun hər bir sayında “Füzulidən bir dad var”. “Molla Nəsrəddin” klassik irsə məhəbbətlə qələmə alınan bütün yazılarda, şeir, felyeton və digər mətnlərdə əslində dünyada hökm sürən yeni düzənin – düşüncə və həyat tərzinin Azərbaycanda da bərqərar olmasını istəyirdi. Bu məqsəd onun klassik irsə münasibətinin son dərəcə aydın və konkret olmasını şərtləndirirdi. “Molla Nəsrəddin” jurnalında klassik irsə münasibət iki aspektdə reallaşdı: 1. Klassik irsi təmsil edən müəlliflərə münasibət. 2. Klassik irsin “dekonstruksiyası” – orada yuva quran mənaların yeni şəraitdə dəyişməsi və yeni düşüncəyə uyğunlaşdırılması. Folklor, xalq gülüşü “Molla Nəsrəddin” jurnalının və onun ifadə etdiyi məfkurənin bədii planda ifadəsinin əsas qaynağıdır. İddia edildiyinin əksinə olaraq, bu satirik jurnalda Molla əmi, Xacə Nəsrəddin və s. sadəcə kədr arxasında qalır, yəni, ədib bu obrazdan öz hədəflərini “vurmaq” üçün istifadə edir. Burada məsələyə bir neçə aspektdən baxmaq lazımdır. a) Cəlil Məmmədquluzadə seçdiyi adla adresatı elə dəqiqliklə seçir ki, onun oxuduğu, yaxud dinlədiyi nəsnə yaşadığı həyatın ayrılmaz bir hissəsi olsun. Bu, məsələnin ideoloji-məfkurəvi tərəfidir; b) Jurnalda satira ilə xalq gülüşünün tənəsübü elə olmalıdır ki, estetik baza tükənməsin. Çünki böyük ədib jurnalın nəşrinə başlayarkən insanların öyüd və nəsihətlə pis vərdişlərdən əl çəkməyəcəklərini dəqiq bilirdi. Onu da dəqiq bilirdi ki, yalnız “məsafəsiz” satira ilə problemin öhdəsindən gəlmək və beləliklə daşdığı missiyanı yerinə yetirmək olmaz. Xalq gülüşü, lətifə “oyunbazlığı”, məzəli əhvalatların bol-bol və qayəyə uyğun şəkildə verilməsi estetik planda bir çox məsələlərin həllini asanlaşdırırdı. Jurnaldakı bir çox mətnləri sadəcə məzəli əhvalat kimi, lətifə “oyunbazlığı” kimi oxuyan şəxslər nəticə etibarı ilə özlərini, yaddaş və psixologiyalarını da yada salacaqlar. Cəlil Məmmədquluzadənin bioqrafiyasından məlumdur ki, mollaxanada təhsil aldığı illərdə o, hazırcavablığı ilə seçilib. “Xatiratım”ın müəyyən hissələrində Mirzə Cəlil yaşadı olan uşaqların avam və ifrat dindar insanlara güldüyündən bəhs edir. Səfər zamanı yolda səbir gəldiyinə görə geri qayıdan xan məhəllə uşaqlarının məsxərə hədəfi olur, onlar "səbir gəldi, xan qayıtdı!" - deyər gülüşürlər. Bu mühitdə insanlar din və şəriətin dəyişməz qanunları ilə yaşayırlar; mühit elə formalaşmış ki, onun özündən kənarla heç bir bağlantısı yoxdur. Qapalı, “öz oxu ətrafında” fırlanan cəmiyyətin normal şəkildə dəyişməsi mümkünsüz görünür. Bu mənada hələ XIX əsrdə Zərdabi ilə M.F.Axundovun məktublaşmasını yada salmaq yerinə düşər. Məlum şəraitin

naqis cəhətlərindən bəhs edən iki böyük ziyalı yazırdı: "... qoy şairciklər bizə həcv yazsınlar...". "Molla Nəsrəddin" jurnalı həm də bədii ədəbiyyatın janr bölgüsü və təsnifatının, başqa sözlə milli ədəbiyyatda janr anlayışının qəti şəkildə dəyişməsinə təkan verdi. O dövrün əsas tələbi bədii ədəbiyyatın realist əsaslar üzərində "rekonstruksiyası" idi. Ədəbi-estetik anlamda jurnal araşdırıldıqda məlum olur ki, burada əsas komponent kadr arxasının olmasıdır. Naşir və onun əməl dostları, yəni, jurnalın ərsəyə gəlib yaşamasında əməyi olan insanlar məlum olsa da, təsir daha çox gülüşün, satirik sistemin yaratdığı "kadr arxası"nın gücünə həyata keçirilirdi.

Folklor, xalq gülüşü "Molla Nəsrəddin" jurnalının və onun ifadə etdiyi məfkurənin bədii planda ifadəsinin əsas qaynağıdır. İddia edildiyinin əksinə olaraq, bu satirik jurnalda Molla əmi, Xacə Nəsrəddin və s. sadəcə kadr arxasında qalır, yəni, ədib bu obrazdan öz hədəflərini "vurmaq" üçün istifadə edir. Burada məsələyə bir neçə aspektdən baxmaq lazımdır. a) Cəlil Məmmədquluzadə seçdiyi adla adresatı elə dəqiqliklə seçir ki, onun oxuduğu, yaxud dinlədiyi nəsnə yaşadığı həyatın ayrılmaz bir hissəsi olsun. Bu, məsələnin ideoloji-məfkurəvi tərəfidir; b) Jurnalda satira ilə xalq gülüşünün tənəsübü elə olmalıdır ki, estetik baza tükənməsin. Çünki böyük ədib jurnalın nəşrinə başlayarkən insanların öyüd və nəsihətlə pis vərdislərdən əl çəkməyəcəklərini dəqiq bilirdi. Onu da dəqiq bilirdi ki, yalnız "məsafəsiz" satira ilə problemin öhdəsindən gəlmək və beləliklə daşdığı missiyanı yerinə yetirmək olmaz. Xalq gülüşü, lətifə "oyunbazlığı", məzəli əhvalatların bol-bol və qayəyəyə uyğun şəkildə verilməsi estetik planda bir çox məsələlərin həllini asanlaşdırırdı. Jurnaldakı bir çox mətnləri sadəcə məzəli əhvalat kimi, lətifə "oyunbazlığı" kimi oxuyan şəxslər nəticə etibarını ilə özlərini, yaddaş və psixologiyalarını da yada salacaqlar.

Cəlil Məmmədquluzadənin satirada hədəfi o qədər masştablı və qəliz xarakterə malik idi ki, onu insanlara göstərib anlatmaq heç də sadə məsələ deyildi. Məqsəd ideoloji-məfkurəvi anlamda çoxdan yuxuya getmiş milləti fil yuxusundan oyatmaq və bütün gizlinləri və iyrenclikləri ilə dünyanı ona göstərmək idi. Bəs nəyə görə Mirzə Cəlil başqa bir satirik, yaxud lətifə qəhrəmanını deyil, məhz Molla Nəsrəddini seçmişdi? Adın əvvəlindəki "molla" sözü də seçimin təsadüfi olmadığını bəlləyirdi. Mirzə Cəlil gülüş mədəniyyətində, hər şeydən qabaq qoca Şərfin gülüş mədəniyyətində "ikibaşlılığın" (termin olaraq, ambivalentlik) hansı rolu oynadığından xəbərdar idi. Sözü dolayısı yolla çatdırmaq, gülənlə gülüşə məruz qalan obyekt arasında məsəfəni məqsədə uyğun olaraq "oynatmaq" və sair məziyyətlər Molla Nəsrəddin lətifələrinin populyarlıq qazanmasının əsas sirridir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. A. Əmrahoğlu. “Mirzə Fətəli gülüşü”, “Ulduz” jurnalı, 1988, No: 3.
2. İsa Həbibbəyli. “Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri.”, Bakı, 1997.
3. İmanov Muxtar. “Gülüşün arxaik kökləri”. Bakı, 2005
4. “Molla Nəsrəddin” jurnalı 8 cilddə, 1-ci cild, Bakı, 2009
5. “Molla Nəsrəddin” jurnalı 8 cilddə, 3-cü cild, Bakı, 2011.
6. Yusifli Cavanşir. “Gülüş və dünyanın sonu”, Bakı, 1996.
7. Фрейденберг О. Поэтика сюжета и жанра. Л.: Звезда, 1936.
8. Хейзинга Й. Осень Средневековья. М.: Наука, 1988.
9. <http://memmedquluzade.az/az/index.php?newsid=185>

F.Huseynova

Folk laugh in the “Molla Nesreddin” journal

Summary

“Molla Nasreddin” is based on the mission of the satirical magazine “Mollah Nasraddin” that published firstly in 1906 in Tbilisi city of Georgia, the cultural center of the Turkic speaking people. The problem of reality and the literature given with satirical laughter. Literary school of Jalil Mammadguluzadeh his based on folk and classical literature. This magazine in the early twentieth century, became the mirror of the social and political surrounding at the time.

This article deals with the folk laugh, expressed in the numbers of the satiric magazine “Molla Nesreddin” published in Azerbaijan at the beginning of the twentieth century. In this article, the matter as regards the relation between the aforementioned periodical’s texts and the folk culture of Azerbaijan is studied deeply.

This matter is analyzed based on the mutual comparison made between the anecdotes of Molla Nesreddin and the laugh proceeding from the texts of the periodical. Journal “Molla Nasreddin” was unprecedented phenomenon earlier in national literature. So that journal by means of publications mixed actively in public life and supported the renewal of existed literary and aesthetic relationship, directed the engendering and development of new trends and styles.

Ф.Гусейнова

**Народный смех в журнале «Молла Насреддин»
Резюме**

Журнала «Молла Насреддин» связана с народным юмором, выраженном во многих изданиях сатирического журнала «Молла Насреддин», издаваемого в Азербайджане в начале двадцатого века. Автор обращается к многочисленным сатирическим статьям, напечатанным в различных изданиях журнала, анализируя природу сатирического юмора Джалила Мамедгулузаде, его цель, а также стратегия выбора целей народного юмора.

Эта статья связана с народным юмором, выраженном во многих изданиях сатирического журнала «Молла Насреддин», издаваемого в Азербайджане в начале двадцатого века. Данная статья посвящена народному смеху, выраженному в разных номерах сатирического журнала «Молла Насреддин», опубликованного в Азербайджане в начале XX века.

В этой статье, касательно связи между текстами вышеупомянутого периодического и народной культуры Азербайджана изучается глубоко. Этот вопрос анализируется на контексте взаимного сравнения между анекдотов Молла Насреддина и смех, отраженных в журнале.

Рəyçи: **Nizami Cəfərov**
 Akademik

XANIM ZAIROVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nizami Gəncəvi adın Ədəbiyyat İnstitutu
e-mail: kh.zairova@gmail.com

RAÏNER MARİA RİLKENİN NOVELLALARININ
İDEYA-BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Rilke, novella, tənhalıq, özgələşmə, estetik görüşlər

Key words: Rilke, short story, loneliness, alienation, aesthetic views

Ключевые слова: Рильке, новелла, одиночество, отчуждение, эстетические взгляды

Görkəmli Avstriya şairi R.M.Rilke nəsr yaradıcılığına poeziya ilə birlikdə başlamışdır. XIX əsrin sonlarında Praqada ədəbiyyata gələn R.M.Rilke müxtəlif janrlardan istifadə etmişdir. R.M.Rilkenin nəsr irsi həcm etibarilə çox böyükdür. Bunlar 1890-1900-cü illərdə nəşr olunan dörd novella toplusu, toplulara daxil edilməyən çoxlu sayda hekayə və məşhur “Malte Laurids Briqqenin qeydləri” romanıdır.

R.M.Rilkenin novellalarının bədii dəyəri müxtəlifdir. Eyni zamanda, bu novellalar R.M.Rilkenin poetik dünyasının formalaşmasına aydınlıq gətirir. Şübhəsiz R.M.Rilkenin novellaları şeirləri kimi diqqəti o qədər də çox cəlb etməmişdir. Rilke nəsrinin öyrənilməsinin xüsusi əhəmiyyəti var. Belə ki, R.M.Rilkenin nəsr yaradıcılığının tədqiqində daha çox “Malte Laurids Briqqenin qeydləri” romanına müraciət edilir, novellaları isə səthi araşdırılır. Bu məqalədə isə R.M.Rilkenin novellalarına müraciət olunur. 1898-ci ildə “Həyat üçün” adlı ilk novella toplusu işıq üzünə çıxır. Bu topluya 11 novella daxil edilmişdi. 1899-cu ildə “İki Praqa əhvalatı”, 1900-cü ildə “Cənabi-haqq barədə əhvalat”, 1901-ci ildə “Sonuncular” toplusu çap olunmuşdur. R.M.Rilkenin 90-cı illərdə yazdığı əsərlərinin demək olar ki, hamısı bir-birinə çox yaxındır, onları ümumi ruh, vahid dünyagörüşü birləşdirir. Şəxsiyyətin daxili aləminin xüsusi quruluşu onun bütün novellalarında təsadüf olunur.

R.M.Rilkenin nəsr yaradıcılığı onun gənclik illərinə təsadüf edir. O, ilk nəsr əsəri olan “Qələm və qılınc” (“*Feder und Schwert*”) nağıl - pırıçasını 17 yaşında olarkən qələmə almışdır. Əsər ilk dəfə Praqada “*Deutsches Abendblatt*”da (“Alman axşam qəzeti”) çap olunmuşdur. Tədqiqatçılar tərəfindən bu dördsəhifəlik əsər R.M.Rilkenin “məktəb inşası” da adlandırılır.

Əsərin məzmununu belədir: Parıldayan tiyəsi olan qılınc fəxr edir ki, onun əzəməti qarşısında hər kəs əyilir. Yalnız tək-cə polad pero ona yaltaqlıq etmir. Qılınc qələm arasında söhbət başlayır. Qələm qılıncı inandırmaq

istəyir ki, onlar bir-birinə yad deyillər, hər ikisi eyni poladdan düzəlirlər, qələmin gücü də qılıncın gücü ilə bərabərdir. Qılınc bu sözlərə gülür, amma buna baxmayaraq, mərc gəlməyə razılaşır. Bir gənc qılıncı götürüb davaya gedəndə, bir kübar insan peyda olub qələmlə sülh sazişi imzalayır və bu məsələdə qılınc heç bir rol oynamır.

Şairin Sankt-Platendəki ibtidai hərbi məktəbdə aldığı 5 illik hərbi təhsilə həsr olunan “İdman dərsi” (“*Turnstunde*”) hekayəsində kövrək, xəyalpərəst yeniyetmənin hərbi məktəbdə hökm sürən sərt hərbi təlim atmosferası və mənəvi etinasızlıqla barışa bilməməsi əks olunur. Kazarmada oxuduğu illər ömürlük R.M.Rilkenin yaddaşında həyatının ən ağır illəri kimi qalır. Lakin şair heç zaman bu dövrə öz şeirlərində müraciət etməmişdi. Gənc şairin xəyalpərəstlik həvəsini söndürməyə yönəlmiş maddilik, sərt tərbiyə sistemi, onu Avstriya-Macaristan monarxiyasının görkəmli zabitlərindən birinə çevirmək R.M. Rilkenin poeziyasına zidd idi.

“İdman dərsi” əsəri şairin nəsr yaradıcılığının zirvəsini təşkil edir. Leppmanna görə “İdman dərsi”ndə dahi nasirin nəfəsi hiss olunur. A.Q.Berezina isə əsəri bədii baxımdan bitkin, R.M.Rilke nəsrinin şedevri adlandırır. [1,73] Əsərin ilkin variantını R.M.Rilke 1899-cu ildə yazmışdır, son variant 1902-ci ildə “*Die Zukunft*” (“*Gələcək*”) jurnalında çap olunmuşdur. Novellanın süjeti belədir: hərbi məktəbin şagirdi Karl Qruber ən zəif kursant olur. Bu səbəbdən də həmişə müəllim tərəfindən cəzalandırılır və yoldaşlarının istehzasına məruz qalır. Dərslərin birində Qruber həddən artıq çox güc sərf edərək şüvül ilə tavana qədər dırmaşır, yuxarıdan hamının təəccüblü baxışlarını seyr edir, sonra aşağı enir. Amma o, bütün gücü bahasına bu tapşırığın öhdəsindən gəlir. Qruber birdən özünü pis hiss edir, onu idman zalının yanındakı otağa aparırlar, o burada da ölür. Sərt hərbi təlim ruhuna antipatiya, şəxsiyyətə qarşı tətbiq edilən zorakılığın qəbul edilməməsi R.M.Rilkeyə müəllimin və məktəb yoldaşlarının gözündə özünü təsdiq etmək üçün gənc qəhrəmanın intihara cəhd etməsi kimi görünür. R.M.Rilke “nəsrinin şedevri hesab edilən ‘İdman dərsi’” [1,73] novellasında bir çox düşüncələrini əks etdirmişdir.

A.Q.Berezinaya görə bu hekayədə “gənc şairin düşüncə və problemləri üz-üzə gəlir. Onlardan ən başlıcası isə qarşılıqlı anlaşılmaqlıq, qəddar, ruhsuz dünya ilə və yüksək ruhlu şəxsin uyğunsuzluğu, bənzərsizliyi və insanın tənhalığı mövzudur” [1,73].

R.M.Rilke onun üçün ağırlı olan bu mövzuda roman yazmaq istəmişdir. Amma həmin illərdə hərbi məktəbdəki təhsil illərində onun “mən”ini təhdid edən qara qüvvələri təsvir etmək iqtidarında deyildi. Bunu təsvir etmək üçün yalnız çox ürəksizlikçi iki hekayə “Pyer Dümon” və “İdman dərsi” ilə kifayətlənmişdir.

Bir neçə səhifədən ibarət olan “Pyer Dümon” novellasında gənc şairin varlığının ilk faciəvi təcrübəsi ürəkağrıdan tərzdə ifadə edilir.

Özgələşmədən əzab çəkən adamın tənhalığı əks edilən “Pyer Dümon” novellasındakı disharmoniya motivi həm də R.M.Rilkenin ilkin şerləri üçün xarakterikdir.

“Pyer Düman” novellasında, insanın tənhalığı, özgələşmə, dünyada ahəngin faciəvi pozulması motivi R.M.Rilkenin həmin illərdə yaratdığı poeziya əsərlərində də əks olunur və bu da şəxsiyyət və reallığın qarşılıqlı əlaqəsinin bir tərəfidir. Novellanın məzmunu əsərin qəhrəmanlarının əhvali ruhyəsindən və hisslərin gizlədilməsindən ibarətdir. Novellada həyatın səthiliyi sakit, sabit, hadisəsiz təsvir olunur, novellada ana ilə oğulun vidalaşmasından başqa xüsusi heç bir şey yoxdur. Novellanın stilistik xüsusiyyətlərinə toxunan A.Q.Berezina yazır: “R.M.Rilkenin fikrincə, əsərin estetik effekti yalnız daxili və xarici olanın ziddiyyətində deyil, daxili olanın üstünlüyündə, qəhrəmanların həyatı üçün dəyərli mənasındadır. Nəsr əsərlərində xüsusi poetik üslub detalların kombinasiyası, nəqletmə ritmi, onun çalarları, əsərdə yaradılan mühitin rəngi və səsi, dialoqlarda pauzaların böyük rol oynaması ilə bağlıdır. R.M.Rilkenin nəsr – bir şairin nəsridir” [1,72].

A.Q.Berezina haqlı olaraq “Pyer Dümon”u “İdman dərsi” novellasının “üverturası” adlandırır. [1,71]. Çünki “İdman dərsi”ndə artıq vaxtı gəlib çatmış fəlakət onsuz da baş verir.

R.M.Rilkenin sözlərinə görə, həm “Pyer Dümon”da, həm də “İdman dərsi”ndə tez sınıan, incə təbiəti zorakılığa məruz qalan gənc şairin hərbi məktəbdə hər gün qazandığı məhvedici həyat təcrübəsi təsvir olunur. O, bu “dəhşət əlifbası”nı sona kimi oxuyur və “hərbi gəncliyi”nin qorxunc beş ili hesab edir.

R.M.Rilkenin novellaları stuktur, tip və janrına görə müxtəlifdir. “İdman dərsi”, “Ev” hekayələrində ciddi sujet və kompozisiya var. “Evald Traqi”, “Pyer Dümon” hekayələrində isə gündəlik qeydlər və tövbə, ruhi vəziyyət, düşüncə əks etdirilir. Bir neçə səhifədən ibarət olan “Pyer Dümon” novellasında gənc şairin varlığının ilk faciəvi təcrübəsi ürəkağrıdan tərzdə ifadə edilir.

Özgələşmədən əzab çəkən adamın tənhalığı əks edilən “Pyer Dümon” novellasındakı disharmoniya motivi R.M.Rilkenin ilkin şerləri üçün də xarakterikdir. R.M.Rilke “nəsrinin şedevri hesab edilən ‘İdman dərsi’” [1,75] novellasında bir çox düşüncələrini əks etdirmişdir.

“Pyer Düman” novellasında, insanın tənhalığı, özgələşmə, dünyada ahəngin faciəvi pozulması motivi R.M.Rilkenin həmin illərdə yaratdığı poeziya əsərlərində də əks olunur və bu da şəxsiyyət və reallığın qarşılıqlı əlaqəsinin bir tərəfidir. Novellanın məzmunu əsərin qəhrəmanlarının əhvali ruhyəsindən və hisslərin gizlədilməsindən ibarətdir. Novellada həyatın

səthiliyi sakit, sabit, hadisəsiz təsvir olunur, novellada ana ilə oğulun vidalaşmasından başqa xüsusi heç bir şey yoxdur.

R.M. Rilkenin “Malte Laurids Briqqenin qeydləri” romanına müqəddimə hesab edilən “Evald Traqi” novellası [1,81], həm də tədqiqatlarda avtoportret [3,18; 4,5] və avtobiografiya [5,15] kimi də qeyd olunur.

Evald həyatın ümitsizlik doğuran ümitsiz və qaçılmaz təkrarlarından, heç bir axtarış etməyən, varlığın dəyişilməz formalarından razı olan adamlardan, hətta zaman-zaman başqaları kimi yalan söyləyən, rol ifa edən, avtomatik kuklaya çevrilmiş özündən belə qaçırdı.

“Evald Traqi”də gənc bir adamın daxili gücünün inkişafı, onun yaradıcılıq prosesində və sənət haqqında düşüncələrində, fikirlərinin inkişaf prosesində, ideyalar mübarizəsində irəliyə can atması meydana çıxır.

Evald Traqi Pyer Dümonun sələfidir, Karl Qruberin mənəvi və əxlaqi qüvvəsini özündə cəmləşdirir. “Evald Traqi” novellası o dövrün digər novellalarının motivlərini - Evaldın atası və yaxınları ilə konfliktdə göstərilən gərgin qarşıdurmada, Evaldın onların meşşan baxışlarına qarşı qəti etirazında, həyatın durğunluğunda, sənətdə bayağılığa kəskin etiraz motivini bir yerə cəm edir. Evald Traqi Pyer və Karldan yaşca böyükdür, artıq hərbi məktəbi bitirib, lakin onların hər biri kimi tənhadır və yaşadığı mühitdə özgələşdirilmişdir.

Evaldın əhvalının əsas xüsusiyyətləri intuisiyalı, şüuraltı başlanğıcdır, bu da qəhrəmanın rəftarını müəyyən edir, novellanın strukturunu formalaşdırır. R.M.Rilkeni nəsr əsərlərinin tədqiqatçısı V.Zayfert novellanın bu xüsusiyyətini qeyd edir. Belə ki, tədqiqatçı novelları freyidizm nöqtəyindən şərh edir və təsdiq edir ki, Evald novellanın əvvəlində öz atalıq dünyasından ayrılır, əsərin sonunda isə maddi dünyaya müraciət edir. Bu konsepsiya digər mühakimələrdə tənqidçini əl-qolunu bağlayır, bu da öz növbəsində təzadə zidiyyətə gətirir: bir tərəfdən deyilir ki, novellada idrakın düşüncənin təşəkkülü, inkişafı təsvir olunur, digər tərəfdən Zayfert təsdiq edir ki, bu təşəkkül meydana gəlmir, çünki Evald həmişə bilavasitə dərk etmə səviyyəsində qalır, bu da novellanın sonunda maddiyyatla mütləq olan kimi nəticələnir. Tənqidçinin bu əsərə olan şərhində sənət və yaradıcılıqla bağlı olan hər şey kənar qalır [6, 51].

Novellanın oxucusu Evaldın işləri, məşğuliyyətləri haqqında az, onun hissləri, duyğuları barədə daha çox məlumat alır. R.M.Rilke üçün qəhrəmanın xəyal və fantaziyaları, yuxuları, təxəyyül oyunları və qorxuları əhəmiyyət daşıyır. Və məhz bu, şəxsiyyətin daxili aləminin elə bir xüsusiyyətidir ki, sənətin yaranmasına xidmət edir. R.M.Rilke bütün diqqətini buna cəmləmişdir. Əsərdə yalnız səthi olaraq qəhrəmanın həyatının mühüm faktları haqqında məlumat verilir. Məsələn, Münhendə Evald şerlər yazır, hətta şeirləri çap olunur, bununla özünə maraq və diqqət cəlb edir.

Əsərin qəhrəmanı onu əhatə edən mühitdə yadlıq, özgəlik hiss etdikdə həmin mühitdən uzaqlaşır. Onun həqiqət və gözəllik axtarışları intuitivdir. Onun şəxsiyyəti bu təhlillərlə açılır. Evaldın qarşısında həmişə öz yolunu seçmək kimi bir problem durur. Novellada sənət haqqında təsəvvür ifadə olunur. Bu bir tale, qismət kimi sənəti seçən adama – rəssama yol göstərir. R.M.Rilke sənətdə durğunluğun, varlığın qüsurlarının aradan qaldırılması imkanlarını da nəzərdə tutur. R.M.Rilkeye görə sənətin xiləsi çox mühümdür. Bu novella R.M.Rilkenin sənət fəlsəfəsini, estetikasını özünəməxsus tərzdə ifadə edir.

Ədəbiyyat:

1. Berezina A. Q. Березина А.Г. Поэзия и проза молодого Рильке, 1985
2. Rilke R.M. Sämtliche Werke in 6 Bänden- Wiesbaden; Frankfurt a.M., 1955-1966.
3. Demetz P. R. M.Rilkes Prager Jahre. Düsseldorf, 1953
4. Naumann H. Studien zu Rilkes frühem Werk, 1991
5. Sieber C. R. Rilke: die Jugend R. M. Rilkes, 1932
6. Seifert W. Das epische Werk Rainer Maria Rilkes. Bonn, 1969

Х.Заирова

Идейно-художественные особенности новеллы Райнер Марии Рильке

Резюме

В статье обсуждается творчество новеллы Р.М. Рильке. Идеи, тема и стиль творчества Р.М.Рильке анализируются на основании новелл писателя «Урок физкультуры», «Пьер Дюмон», «Эвальд Траги».

В данных новеллах отображаются поиски автора правды и красоты, застой в жизни и банальность в творчестве.

Одиночество отчужденного человека в обществе, нарушение гармонии в общественной среде и в целом в мире, и отношение к подобным важным проблемам занимают важное место, как в поэтических произведениях, так и в новеллах Р.М. Рильке.

Анализ новеллы писателя также вносит ясность в философию творчества, эстетическим взглядам присущим писателю.

The Ideal-literary Peculiarities of Rainer Maria Rilke's novels

Summary

The article deals with R.M. Rilke's novel creativity. The idea, theme, quality and style qualities of R.M. Rilke's story creativity are analyzed on the basis of the writer's novels "The Gym Class", "Pierre Dumont", "Evald Tragi".

Searching of truth and beauty, the motives of the protesting of stagnation in life, and banal in art are characterizing for this stories.

Loneliness of the man suffering of alienation, destroying of the world harmony are reflected in Rilke's stories as his poetic creativity.

Analyzing the writer's novels his specific art philosophy and aesthetic views are also highlighted.

Rəyçi:

Cavidə Məmmədova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

FATMA MƏCİDOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
fatima.mecidova@mail.ru

**“ƏR-REYHANİYYAT” TOPLUSUNUN MÖVZU VƏ MOTİV
ƏSRARƏNGİZLİLİYİ**

Açar sözlər: Livanın təbiəti, ədəbi-fəlsəfi fikir, azadlıq və bərabərlik, “Uca saray”, vətən sevgisi, “Səlib və ya Beyrutda bir gün”

Ключевые слова: природа Ливана, литературно-философские мысли, свобода и равенство, “Великий град”, любовь родине, “Крест, или день в Бейруте”

Key words: Livan’s nature, literary-philosophy ideology, freedom and equality, «Magnificent palace», homeland love, «Cross or one day in Beirut »

Ərəb məhcər ədəbiyyatının korifeylərindən biri olan Əmin ibn Faris ər-Reyhani(1876-1940) muasirləri arasında originallığı və özünəməxsusluğu ilə seçilən bir yazar kimi ərəb ədəbiyyatının janr tərkibinə, mövzu seçiminə və poetikasına rəngarənglik gətirmişdir. Onun bədii yaradıcılığı geniş demokratizm, dünyanın fəlsəfi dərki, həyat reallıqları, sivilisasiyanın mənfi təzahürlərinin kəskin tənqidi kimi ideyaları özündə əks etdirir. Millətinin həyatı və ərəb gerçəkliyi ilə qırılmaz şəkildə bağlı olan Əmin ər-Reyhani yaradıcılığında həm romantizm, həm də realizm milli xarakter kəsb edir.

Əmin ər-Reyhani yaradıcılığının mövzu və motivləri çoxçalarlıdır: təbiət, din, azadlıq, şair və cəmiyyət, milli keçmişin ideallaşdırılması, gerçəkliyin fəlsəfi dərki, Ərəb Şərqi və s. Ədib öz yaradıcılıq axtarışlarında əsas diqqətini insanın mənəvi dəyəri probleminə yönəltmişdir. İnsan şəxsiyyətinin kamilləşməsi ideyası onun üçün həyatın təkmilləşdirilməsinin əsasında durur. Əsasən Amerika transendentalistlərinin ideyalarına meyilli olan ədib öz düşüncələrində eyni ilə onları təkrarlayır. Transendentalistlərin nəzəriyyəsinə görə təbiətlə insanın qarşılıqlı münasibəti vəhdət və mütləq qovuşma kimi şərh olunduğundan təbiət mövzusu Əmin ər-Reyhani yaradıcılığında mühüm yer tutur. “Mənim bədbəxtliyim mənim törədiyim, qoynunda yaşadığım və mövcudluğumun mənası olan təbiətin özündə durur”[1;1]. Məşhur rus-sovet şərqşünası, akad. İ.Y.Kraçkovski qeyd edirdi ki, Əmin ər-Reyhaniyə təbiətə münasibət digər ərəb ədiblərindən-istər klassik, istərsə də quru, zəif, lirik həyəcanlırsız yazan ədiblərdən fərqlənir. “Ər-Reyhani təbiəti heyranlıqla sevir. Mən təbiət hissini bu dərəcədə qüvvətli inkişaf etdiyi başqa bir yazıçı tanımıram. Bəzən o, panteizm səviyyəsinə qədər yüksəlir. Qərribə də olsa, təbiətə həmişə yaxın bir xalq olan

ərəblərdə təbiət hissi çox zəif inkişaf etmişdir. Onların qədim poeziyasında biz ətraf aləmin çox müfəssəl, hətta foto ilə çəkilmiş kimi şəkilləri ilə rastlaşırıq, təbiət duyumuna isə heç vaxt rast gəlmək olmur” [2;18-23].

Əmin ər-Reyhəninin “ər-Reyhəniyyat”ında toplanmış oçerk, hekayə, esse və məqalələrin bir çoxunda -azadlıq və vətən, fəlsəfi və ya dini mövzulardan bəhs edən əsərlərində- demək olar ki, həmişə təbiət lövhələrinə yer ayrılır.

Əslində bu mövzu romantiklər üçün ümumi cəhətdir. Ər-Reyhəniyə görə təbiət gözəllik və ilham mənbəyidir. Ədib təbiəti bir saflıq, sağlamlıq mənbəyi kimi qəbul edir. Bununla da, təbiət qavramında Təbiət, İnsan və Allah vəhdətinin mövcud olmasını qeyd edir. Onun fikrincə bu üçlüyün vəhdəti biri-birindən ayrılmazdır. Ər-Reyhəniyə görə bu üçlük arasında bir bağlılıq mövcuddur. Təbiəti seyr edən İnsan Allahı dərk edir. Təbiətin malik olduğu hər şey- dağlar, çaylar, dənizlər, çiçəklər, ulduzlar, heyvanlar Allahın müdrikliyinin sübutudur. “ər-Reyhəniyyat” toplusunun I cildində yer almış “əl-Fureykə vadisi və ya təbiətə qayıdış” adlı esse ədibin təbiətə həsr etdiyi ən gözəl yaradıcılıq nümunələrindən biridir. Essədə yazıçının əl-Fureykə vadisində keçirdiyi günlərdən bəhs olunur. Özünü təbiətin oğlu adlandıran Əmin ər-Reyhəni sanki əriyib qarışaraq təbiətlə bir kütlə halında olduğunu etiraf edir: “Mən hiss etdim ki, vadinin ruhu məndə təcəssüm etmiş, mənim ruhumsa təbiətə keçmişdir. Demək mən də, vadi də bir canıq; mənim də qəlbimdə belə kölgələr, kabuslar, mağaralar var; mənim də qəlbimdə belə məğrur qayalar, qorxulu enişlər, yüksəkliklərdən tökülən şalalələr və axan çaylar vardır” [3;13]. Ədibin fikrincə, təbiətin insana mənən saflaşdırıcı təsiri vardır. O, bu təsirdən həyəcanlanaraq yazır: “Təbiətin hər cür görünüşünə sevin! Əgər səndə zərrə qədər müdriklik varsa, ondan fayda götür. Ağaca və onun ətrafa geniş səpələnmiş kölgəsinə bax! Fikrini və qəlbini gördüklərinə yönəlt! Onda sən zərər çəkməyəcəksən. Təbiətdən dözümlü və səmimiyyət öyrən! Onun güc və əzəmətini mənimsə!” [3;33].

Əmin ər-Reyhəni üçün təbiət hər şeydən əvvəl mənəvi həzz mənbəyidir. O, təbiətin qoynuna əziyyət çəkmək üçün deyil, mənəvi enerji almaq, sonra da bu gümrəhlik, gözəllik və saflıq enerjisini insanlara verməyə çağırır. O, yazır: “ Mən təbiətdə olduğumda yalnız ruhi-mənəvi sevinclər yaşayıram” [3;34].

Ərəb ədibinin çeşidli həyat səhnələrini əks etdirən mövzularının toplandığı dördcədlili “Reyhəniyyat” əsəri “ər-Reyhəni realizmi”ni xarakterizə edən mükəmməl bir topludur. Onun yaradıcılığında inqilabi motivlərə rast gəlmək olur. Ər-Reyhəni təxəyyülündə “inqilab”-“ümumən məzlumların, əzilən təbəqə”nin “ümumən despotizmə” qarşı oyanışı, dirçəlişidir. Ər-Reyhəniyə görə Sezarın qətlilə fransız burjua inqilabı və ya XVII əsr İngiltərə inqilabı arasında heç bir fərq yoxdur. Bu yalnız zülmə, istibdada son

deməkdir. İnqilab onun aləmində “Qiyamət günü” insanların öz etdiklərinə görə cavab verəcəkləri məqam kimidir. Məhz bu üzdən onun nəzərində inqilab, çevriliş anlayışı dinlə, Müqəddəs Quranla bir araya gətirilir.

Əmin ər-Reyhani yaradıcılığında realizmi xarakterizə edən ictimailik, sosiallıq, vətən anlayışı ülvü hisslərlə tərənnüm edilir. Ərəb Şərqiinin istənilən ölkəsi onun vətənidir. Onun ən ümdə arzusu, istəyi ərəb vətəndaşının, ərəb dünyasının azadlığıdır. Bədbinliyə qapılaraq vətənin istiqlaliyyətinin mümkün-süzlüyünü yalnızlıq içində çəkən bir çox məhcər nümayəndələrindən fərqli düşünən ədib bütün varlığı ilə ərəb ölkələrinin birliyi uğrunda mübarizə qalxmışdır. Ər-Reyhaniyə olan nikbinlik onun, xüsusilə görkəmli məhcər yazarı Əbu Madinin “hardan gəlib haraya gedirəm?”sualına cavab tapa bilmədiyi bədbin notlarından tamamilə uzaqdır. Əmin ər-Reyhani ərəbləri və bütünlüklə Ərəb Şərqiini sevən vətən aşığıdır. Uzun illər Amerikada yaşamasına baxmayaraq o, bu ölkəni sevə bilməmişdi. Hamını doydura biləcək bu imperiyanın bütün guşələrində yaşayan millətlərə söz, mətbuat azadlığı versə də, onların qandallarını qırıb atmaqla bərabərliklərini təmin edə bilmədiyini görürdü. Ona görə də o, bu azad ölkədə uzun müddət qərar tuta bilmir, tez-tez vətəni Livana qayıdır və doğma Fureykə kəndində təbiətin qoynunda, təmiz havada dinlənirdi.

Özünün “Muluk əl-arab” əsərinin müqəddəməsində yazdığı kimi Amerikaya səfər edəndə 12 yaşlı olan Ər-Reyhani ömrünün çox hissəsini bu ölkədə keçirməsinə, vaxtaşırı Avropaya səfər edib orada da yaşamasına baxmayaraq, öz vətəni heç vaxt unutmamış, özünü bütün ərəb millətinin oğlu hesab etmişdir: “Mən livanlı ərəbəm. İstəyirəm ki, hər bir amerikalı bunu bilsin. Mən dünən də, bu gün də, sabah da yalnız bir millətin oğlu olmuş və olacağam. Bu millət ərəb xalqıdır”[7,6]. Mühacirətdə yaşadığı illərdə başı müsibətlər çəkən, zülm və istibdaddan inləyən vətəni sevən, onu daim azad, müstəqil, maariflənmiş, abadlaşmış görmək istəyir. Rus-sovet şərqşünaslığının patriarxi akad. İ.K.Kraçkovskinin dediyi kimi: “Vətəni Livan Reyhanidə bütün arzularının fəvqündə dayanır...Harada olmasından asılı olmayaraq onun arzuları hər zaman Livana can atır” [1,142].

Ər-Reyhani ədəbi irsinin tədqiqində əvəzsiz xidmətləri olan prof. A.İmanquliyeva yazır ki, Əmin ər-Reyhaninin əsərlərində vətənin dirçəlişinə dair arzular və bu dirçəlişə aparan yollarla bağlı mövzu və ideyalar çox tez-tez səslənir [5, 165]. Bu mənada ədib, azadlığın dini əqidələrlə eyniyyət təşkil etdiyini düşünən cahil və nadanlara başa salır ki, vətən məfhumu heç də onların düşündükləri kimi dinlə ölçülməməlidir. Ona görə də o, deyirdi: “Druzlara, ələvilərə, xristianlara və müsəlmanlara deyin: Din Allaha məxsusdur, vətən isə hamıya” [5, 163].

Əmin ər-Reyhaninin Livan və onun əyalətlərinin, paytaxt Beyrutun həyatından bəhs edən bir çox publisistik yazıları vardır. Bu qəbildən olan

əsərlərində yazıçı Livan əhalisinin tipik həyat əlamətlərini aydın və lakonik şəkildə oxucuya çatdırmağa müyəssər olmuşdur. Beyrut ər-Reyhani üçün bütövlükdə vətəni Livanın mücəssəməsi idi. “Beyrut”, “Səlib yaxud Beyrutda bir gün”, “Beyrutun təsvirindən”, “Livan və oğulları”, “Uca saray” və s. Beyrut oçerklərində şəhərin və onun sakinlərinin keçmişi və bu günü, gündəlik həyatı konkret real cizgilər və səhnələrlə ümumiləşdirilərək xarakterizə olunur. Müəllif Beyrutun təzadlar üzərində qurulmuş romantik metaforasını yaradır. Bir tərəfdən onu “şəhərlər anası”, “Şərqi mirvarisi”, digər tərəfdənsə “Parisin xidmətçisi”, “çirkab, natəmizlik və toz-torpaq içində bir mirvari” adlandıran yazıçı Qərb sivilizasiyasının Şərqi gətirdiyi nailiyyətlərlə yanaşı “alaq otları”na da biganə qala bilmir. Müəllif hesab edir ki, insan və cəmiyyətin mənəvi təkmilləşməsi, islahı nəticəsində gözəl gələcək qurmaq mümkündür: “Həyatınızı düzəldin-hakimiyyət də düzələcək, həyatınızı düzəldin-şəhəriniz də düzələcək” [5, 191].

Ədibin etik-fəlsəfi baxışlarının toplandığı “Ər-Reyhaniyyat” toplusunda onun insanları birliyə, qardaşlığa çağırışları, qürbətdəki ərəblərin ağır həyat və yaşam tərzinin çılpaqlığı ilə əks olunduğunu görmək olur.

Amerikada yaşadığı illərdə dərin müşahidə qabiliyyətinə və düzgün analiz etmə bacarığına malik olan ər-Reyhani kapitalizm dünyasının təzadlarını görür, milyonlarla insanın istismarının şahidi olur. Əmin ər-Reyhaniyənin Azərbycan ərəbşünaslığında ilk tədqiqatçısı sayılan görkəmli ərəbşünas alim prof. Aida İmanquliyevanın “Ərəb yazıçısının əsərlərində kapitalizm dünyasının ifşası “adlı məqaləsində belə bir fikirlə rastlaşırıq: “Amerika həyat tərzini ifşa edən “Nyu-york” adlı ilk məqaləsini Əmin ər-Reyhani 1910-cu ildə Nyu-Yorkda çap etdirmişdir. Məqalədə müəllif bu şəhəri buzürəkli əcaib bir məxluqa bənzədərək yazır: “Sənin dəmir bətnin sonsuzdur, taxta dişlərini qurdlar zədələmişdir. Mis alnında pasın yaşıl kifi var, sənin mərmər ağzın soyuq bir gözəllikdə donmuşdur. Sənin oğulların bədbəxtidirlər, sənə səcdə edənlər də bədbəxtidirlər. Sən özün də bədbəxtsən. Bağlarda, əyləncə evlərində, banklarda və kilsələrdə sənin səsinə yalnız qızılın cingiltisi eşidilir. Sənin anbarlarında torpağın bütün nemətləri, seyflərində ləl-cəvahirat, saraylarında tərəqqinin bütün möcüzələri var...Sənin daxmalarında isə dilənçilik, yoxsulluq və ehtiyac hökm sürür” [6, 87].

Darisqal, qaranlıq və soyuq zirzəmilərdə, soyuq qış aylarında topuğa qədər suyla dolan daxmalarda yaşayan insanların çəkdiyi zillət onu çox düşündürdü. Soyuqdan titrəyən, yoxsulluq və aclıqdan əziyyət çəkən bu insanlar hər gün çətinliklər və laqeyidliklə qarşılaşırlar. Reyhani oxucusunu ədalətsizliklər şəhəri adlandırdığı Nyu-Yokun damlarındakı bacalardan içəri boylanmağa dəvət edir. Bu damların altındakı bədbəxtlik və iztirab hökm sürən ailələrin taleyinə laqeyd olan burjua cəmiyyətini amansız tənqid atəşinə tutur: “Üzvlərinin yoxsulluquna əsaslanan ictimai cəmiyyət elə

yararsız, çürümüş cəmiyyətdir ki, onun islahata və yaxşılaşmağa ehtiyacı vardır” [6, 88].

Əmin ər-Reyhaninin topluda yer alan “Belə gündə kaftar da mərhəmətlidir” adlı hekayəsində kapitalist dünyasının yırtıcı, qaniçən mahiyyəti böyük ustalıqla ifşa edilir: “....Ana uşağın üstünə atıldı. Körpənin nəbzi vurmurdu. Soyuqdan donmuş dodaqları göyərmişdi. Qadın təlaşla ərini və oğlunu səslədi. Cəld hərəkətlə körpəsini yorğana büküb sinəsinə sıxdı və dayanmadan öpməyə başladı. Körpə buz kimi soyuq, yatdığı çarpayının dəmir hissələri kimi hərəkətsiz idi. Nə büründüyü yorğan, nə də anasının hərərətli öpüşləri onu həyata qaytara bilmədi. Bəli, körpə ölmüşdü. Ona görə öldü ki, bu evin ocağı yanmırdı. Ona görə öldü ki, mədən sahiblərinin və kömür alverçilərinin qəlbləri mərhəmət və insafdan məhrum olmuşdu. Bu qış çox uşaq aclıq və soyuqdan dünyaya əbədi göz yumdu. Şəhər kənarında isə tonlarla kömür qatarlara yüklənib qar-yağış altında xalqdan saxlandığı halda, şəhərdə minlərlə ailə səfalət və aclıq içərisində yaşayır, soyuqdan əziyyət çəkirdi. Ağır iş rejiminin yüngülləşdirilməsi və cüzi məvaciblərinin artırılması tələbi ilə tətillik edən şaxtaçıların mübarizə əzmini sındırmaq üçün zəhmətkeş kütləyə güzəşt etmək istəməyən möhtəkir sahibkar və kömür ticarətçiləri fəhlələrdən bu yolla intiqam alırdılar”.

Amerika həyatına dərinədən bələd olan Reyhani fəhlə və zəhmətkeşlərin acınacaqlı taleyi ətrafında qurduğu hekayələrdə oxucuya bu ölkədəki həyat tərzinin nədən ibarət olduğunu açıq-aydın göstərərək onu istehza ilə lənətləyir: “Budurmu azadlıq və bərabərliyin bərqərar olduğu azad və müstəqil respublika?! Burada nə qədər xalqdan üz çevirən, onun nümayəndələrinə ikrahla baxan, mətbuatı oyuncaq sayan, dövlətin siyasətini ələ salan, riyakarçasına xalqın rəhbərlərinə gülümsəyən insanlar var. Burada nə qədər kasıba istidir ya soyuq, ölüb ya qalıb deyə əsla maraqlanmayan varlı var. Halbu ki, onlardan hər biri sağ əli ilə daş kömürü 1 sentnerini 25 dollara qaldırıb, sol əli ilə də yoxsullara yüz min sentner paylaya bilərlər....Bəli, bu ölkədə azadlıq insanlara yox, onların düşmənlərinə kömək edir. Respublika dövlətlilərə öz sərvətləri hesabına xalqın üzərində ağılıq etmək imkanı yaradır....Elə düşünmə ki, sən bu ölkədə azadlıq və müstəqilliyin himayəsində, ədalət və bərabərlik fəzası altında yaşayırsan. Əsla yox! Bu gün bunların hamısı cəfəngiyatdır!”

Biz ədibin “Ər-Reyhaniyyat” toplusundakı bir sıra esse, hekayə və oçerklərində onun tək-cə obyektiv yazarlıq deyil, həm də publisistik istedadının şahidi oluruq. Yuxarıdan göründüyü kimi yazıçı əsərini hekayəçi kimi başlayıb publisist kimi tamamlamışdır.

Əmin ər-Reyhaninin məqalə yaradıcılığı onun digər əsərləri şeir, poema, povest, hekayə, esse və s. yaradıcılığı kimi olduqca çoxşaxəli və genişdir. Ədibin yüksək elmi və obyektivlik müstəvisində yazdığı məqalə-

lərinin bir qismi Ərəb Şərfinin ağırılı-acılı sahələrinə, digər bir qismi isə Ərəb Şərfində çox yaxşı tanınan dünya ədəbiyyatının korifeylərinə həsr olunmuşdur. Bu məqalələrin sırf Ərəb Şərqi ilə bağlı olanlarına “Şərq irsi” və “Yaxın Şərq qadını”, dünya ədəbiyyatı ilə əlaqədar olanlarına isə “Volter” və “Tolstoy” adlarını misal çəkmək olar.

Əmin ər-Reyhəninin yaşayıb yaratdığı dövrdə Yaxın Şərqdə -özünün dediyi kimi qadın azadlığı məsələsi “Türkiyədə Qərb sürəti, Misirdə davamlı uğurlar, Suriyada qətiyyətli polemikalar, Ərəbistanda, İranda və Əfqanıstanda isə ənənəvi ehtiyatlılıq fonunda davam edirdi [8, 124]. Əmin ər-Reyhəni Amerikada olanda da, ara-sıra öz vətəninə gələndə də, mövcud mətbuatı izləyəndə də Türkiyədən Ərəbistana, Misirdən Əfqanıstana qədər olan bir ərazidə, xüsusən də ərəb ölkələrini səyahətə çıxarkən ümumiyyətlə, Yaxın Şərqdə qadın azadlığı ilə bağlı bir çarpışma, bir mücadilə getdiyinin şahidi idi. Belə bir polemikaya, belə bir mücadiləyə ər-Reyhəni kimi azad ruhlu bir şəxsiyyətin biganəlik göstərməsi qeyri-mümkün idi. Bu baxımdan ədibin 1930-cu ildə Nyu-Yorkda olarkən qələmə aldığı “Yaxın Şərq qadını” məqaləsinin xüsusi bir əhəmiyyəti vardır. Məqalə 1929-cu ilin iyununda Dəməşqdə keçirilən Dünya Qadın Konqresindən alınan təəssuratlar nəticəsində yazılmışdır. Həmin konqresdə polemika əsasən monoqamiya (təkarvadlılıq), qızın öz ərinə seçmə hüququ, əsarətin ləğvi ətrafında getmişdir. Əmin ər-Reyhəni bu üç məsələyə münasibət bildirərkən söyləyirdi ki, bu polemikadan çıxarılan son nəticə ondan ibarət idi ki, artıq poliqamiya, çadra və hərəmxanalar keçmişdə qalmışdır. Ər-Reyhəni göstərirdi ki, bütün bunlar artıq Türkiyədə öz həllini tapmışdır. “Bu proses Sultan Əbdülhəmid dövrünün sonunda başlanmış, Mustafa Kamal Atatürk tərəfindən ona xitam möhrü vurulmuşdur”-deyə ər-Reyhəni türk qadınının azadlığından ürək dolusu söhbət açır, bu sahədə Mustafa Kamalın və onun rəhbərliyi altında qurulmuş hökumətin bu gün Türkiyədə qanun vasitəsilə qadın azadlığı probleminin tam həll olunduğunu bildirir. O yazır ki, dünən hərəmxana hücrəsində Pyer Lotini oxuyan qız, bu gün İstanbulun Taksin parkının skamyasında Bernard Şounu və Bertan Rasseli mütaliə edir.

Yaxın Şərqdə, eləcə də Ərəb Şərfində qadın azadlığı problemi bir mütərəqqi yazıçı kimi Əmin ər-Reyhəninə də düşündürən vacib və prinsiplial məsələlərdən biri olmuşdur.

Reyhəni üslubunun özünəxas təmtəraqlığı, gerçəkliyi, emosionallığı mövcuddur. Əmin ər-Reyhəni zəmanəsinin qabaqcıl mütəfəkkirlərindən idi. Onun toxunduğu ictimai-siyasi məsələlər bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Onun qələmindən çıxan yazılardan ədibin hərtərəfli müdrik bir şəxsiyyət olması sezilir.

Ədəbiyyat

1. Крачковский И.Ю. Предисловие к книге: Амин ар-Рейхани. Избр. Произведения (1917) Избр. соч., III т., М.-Л., 1956, (с.137-145).
2. Крачковский И.Ю. Арабская литература в Америке. (1895-1915). Известие ЛГУ, I т., 1928.
- 3 1956 ، بيروت ، الجزء 1-2، الريحاني امين. الريحانيات. وادي الفريك او العود الى الطبيعة.
4. Долинина А.А. Амин ар-Рейхани. В кн: Амин ар-Рейхани. Избранное. Л., Худож. литер., 1988, 446 с.
5. İmanquliyeva A.N. Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri, Bakı, Elm, 2003, 398 s.
6. Имангулиева А.Н. Корифеи новоарабской литературы. Баку, Элм, 1991, 320 с.
7. الريحاني امين. ملوك العرب. الجزء 1، بيروت، 1929، ص 390
8. Xəlilov S.S. Aida İmanquliyeva yaradıcılığının izi ilə. Şərq ruhunun Qərb həyatı. Bakı, 2009, 381 s.

F.Majidova

**The negligence of theme and motives
in ar-reyhaniyat collection**

Summary

Ameen ar-Rihani (1876-1940), who is one of the leaders of Arab emigre literature, stands out among contemporaries with originality and originality. He brought color and variety to the genre, poetics and themes of Arabic literature.

According to the ar-Reihani philosophy, nature is a source of beauty and inspiration. By nature writer meant the unity of nature, man and God.

In the article titled "Beirut", "Lebanon and its Criticism", "High Priest", "New York", "Cross or One Day in Beirut", "New York," representation of Rodin in her speech. In the ten editions it refers to the rise of social non-discrimination.

In addition the most common desire of the writer is the freedom of the Arab citizens, the Arab world. One of the most prominent aspects of his publicity is his love for the Arabian East, his homeland Beirut, and his love for the homeland.

**Неподрожаемость тем и мотивов в сборнике
ар-рейханиййат**

Резюме

Амин ар-Рейхани (1876-1940), являющийся одним из корифеев арабской эмигрантской литературы, выделяется среди современников своеобразием и оригинальностью. Он привнес красочность и разнообразие в жанровый состав, поэтику и тематику арабской литературы.

В статье повествуется о трудах писателя, посвященных жизненным реалиям, присущим арабам. Тематика и мотивы творчества ар-Рейхани многогранна. Данная статья посвящена очеркам и рассказам писателя, написанным в тематике национального равенства, братства, природы, религии, общества, независимости и равноправия.

Согласно философии ар-Рейхани природа является источником красоты и вдохновения. По мнению писателя, под природой подразумевается единство Природы, Человека и Бога.

Кроме того самой главной мечтой, главным желанием ар-Рейхани была свобода арабского общества, арабского гражданина. Еще одной особенностью его публицистического общества является любовь к Арабскому Востоку, к родному ему Бейруту, и вообще безграничный патриотизм.

В упомянутой статье на основе краткого содержания его очерков и статей «Бейрут», «Ливан и его сыновья», «Высокий замок», «Нью-Йорк», «Крест или один день в Бейруте» «Под сводами Нью-Йорка», дается представление о Родине его мечты. Он в этих публикациях указывает на причины возникновения социального неравенства

Рәуғи: Vilayət Cəfər
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

İRAQ-TÜRKMAN YAS ADƏTLƏRİNDƏ QADIN

Açar sözlər: tanrı-qadın, davul, şivən, ağı, tul, qadın dəfni

Key words: female deity, tambourine, crying, lamentation, female funeral

Ключевые слова: женщина-божество, бубен, плач, причитание, женское погребание

İnsanların dərin kədərinin, sarsıntısının ifadəsindən törəyən yas mərasimlərinin keçirilməsi bu günümüzdə qədər çatmış, dövrünün inanc təsirlərindən də yan ötməmiş, müxtəlif zamanlara aid inanc yanaşmasının axınından qaynaqlanaraq müxtəlif görünüşlü hərəkətləri özündə birləşdirmişdir. Şumerlərə, şamanlara məxsus rituallara daha çox istinadlanan yas mərasimləri İslam dininin qəbulundan sonra bəzi inancları İslami dəyərlər altında qorumuş, hətta İslamda qəbul edilməyən bir çox gedişlər (qışqıraraq ağlamaq, ağılar demək, qadınları şivən edərək saçlarını yolmaq, sifətlərini cırmaq) (5) bu dinin əlaməti olaraq insanlar tərəfindən qəbul olunmuşdur.

Ruhların yaşamasına, bu dünyaya ilə əlaqə saxlamasına inanan insanlar müxtəlif ayinlər, sınaqlar, yozumlar həyata keçirirlər ki, bunlar da daha çox qadın xarakterli olur. “Məhz qadın-ananın, bacı-nənənin sayəsində ölü axirət dünyasına”urvətli gedir (ağı söyləməklə), ölünün ruhu ehsan süfrəsindən “öz payını” ala bilir (cümə axşamı xörəyin duzunu tökərkən ölülərin adını çəkməklə; vaxtılı-vaxtında yad edilir (paltarlarının, əşyalarının müəyyən zaman çərçivəsində qorunması ilə); bir sözlə, mərasimin bütün “yazılmamış qanunlarına tam ciddiliyi ilə riayət olunur”. (1;127)

Qədim Şumer mənbələrini nəzərdən keçirdikdə görürük ki, qadınlar tanrılar olmuşlar. (6) Bundan qaynaqlanaraq deyə bilərik ki, ilk vaxtlar şamanların hamısının qadınlardan ibarət olmasına səbəb budur. Çünki şamanlar adi insanlardan daha çox üstünlüklərə malik idilər, onlar insanların bacara bilmədiklərini bacarırdılar: ruhlarla əlaqə yarada bilir, ruhları aid olduqları yerə göndərir, heyvanları başa düşür, göylə yeri səyahət edir və s.

Şaman paltarlarının qadın geyiminə oxşamasının səbəbi ilkin olaraq şamanların qadınlardan ibarət olmasıdır; sonralar onlara qoşulan kişilər görünüş baxımdan qadın şamanların bənzəyişini təmin etmiş olurlar. (11; 61-62)

Şamanlara görə davul ruhları ətrafına toplayır, özündə saxlayır, çalınarkən sədalari ilə pis ruhları qorxuzur(11; 76)Kərkük yas mərasimində ölüyə həsr edilən, davulun müşayiəti ilə səslənən sazlamaların olması, o cümlədən bu gedişatların kişi deyil, qadın məclisində mövcudluğu yuxarıda

qeyd olunan görüntünün bənzəri kimi yanaşmağa əsas verir, yəni bir növ, burada davul çalaraq sazlama deyən qadın şaman kökününə qaynaqlanan görüntü canlandırır.

Bəzən şivən mərasimində ritmi kədərli olan davul da çalınır ki, buna “tərs davul” deyirlər. (12; 65)

“Kərkük Türklərində bir dəliqanlı sevdiyinə qovuşmadan ölərsə, cənazəsində onun ən çox sevdiyi türkü tərsinə çalınır. Kərküklülər bu adəti, “Tez yığın, tez qaldırın, mehtərim tərsə çaldırın” mahnısı ilə ifadə edər”. (5)

Bundan başqa, bir çox xalqlarda, o cümlədən azərbaycanlıların qədimdən(arxaiqlik hələ də qorunub saxlanılmışdır) yas mərasimində toy görməyən cavanın yasında toyda atılacaq addımlar atılır, xonça düzəldilir, ana-bacıları qırmızı paltar geyərək şivən edə-edə qol qalxızıb oynayır. (1;127)

Müasir insanlar tərəfindən icra edilən yasdakı toy əlamətləri qədim dövrdən qalmışdır. Çünki tez- tez baş verən amansız müharibələr cavan-toy görməyən gənclərin həyatdan köçməsinə səbəb olurdu.

Digər tərəfdən, yasda toy əlamətlərinin olmasına həmçinin yeni vəziyyətə, yeni həyata keçid kimi də dəyərləndirilərək atılacaq addım kimi də yanaşmaq olar. (1;134)

Qadın yas mərasiminin birinci, tükürpədicə mərhələsi olan şivən insan ölənin anından başlayaraq dəfn olunana qədər davam edir. Yaxın, doğma insan itkisindən təsirlənərək ağı demək, ağlamaq, üz cırmaq, saç yolmaq şivənin xas xüsusiyyətləridir (3; 126).

“Kişilər kimi qadınlar da yeddi gün ərzində yas saxlayırlar. Azərbaycanda olduğu kimi, qadınlar avaz ilə mərhuma münasib ağı deyir və acı-acı ağlayırlar. Azərbaycanda ağı, Türkiyədə “ağıt” adlanan bu mərasimə Kərkük dolaylarında “sazlamaq” deyirlər ki, bu da “sızlamaq” sözündən yaranmışdır.” (8 ; 74) Nəzm və nəsir şəklində olan sazlamalar ölənin insanın xarakterik xüsusiyyətlərini müxtəlif yanaşmalarla özündə cəmləşdirir, sazlamalar övladlarını itirmişanaların, yoldaşlarını itirmiş cavan qadınların dərin sarsıntılarına, bir sözlə, yaxın insan itkisini yanıqlı dillə ifadəsinə sökmənin xalq ədəbi nümunəsidir:

Övlad dağı dəyən ananın dilindən:

Bala, vay,

Bal yemədim, bala, vay,

Çöp yığdım, yuva qurdum,

Uçurtmadım, bala, vay. (8; 76)

Gənc gəlinin anasının dilindən deyilən ağı:

Dəvələr düzdə qaldı

Yükü Təbrizdə qaldı.

Balam baş aldı, getdi,

Balası bizdə qaldı.
Düzülü yataqları,
Cehiz dolu boğçası,
Qiyətli əlbəsesi,
Tərk etdi, bizdə qaldı (8; 77) və.s

Bəzən ölən insanın dilindən də ağılar verilir:
Heyvayla narım qaldı.
Ey zalım, qəddar fələk,
Mən sənə nə etmişdim?
Beşikdə körpə balam,
Yataqda yarım qaldı(8; 78)

Göründüyü kimi, sazlamalar yas mərasimlərində ağrı, qəm, qüssə, kədəri ifadə etmək üçün istifadə olunan, yalnız qadınların yaradıcılığının məhsulu olan bir janrdır. (8; 78)

İraq Türkmanlarında yas mərasimini xüsusi ağıçı qadınlar idarə edir, ağıçı qadının dediyi kədərli sözlərdəntəsirlənərək digər qadınlar dizlərinə və kökslərinə vururlar. "Yasın üçüncü və yeddinci gününə qədər yas saxlayan qadına öləninin yaxınları və əqrabaları bir miqdar para (pul) verirlər. Buna "yasanaqlıq" deyirlər. (3; 68)

Gənc insanların ölüm mərasimində sazlama ilə yanaşı, şivən mərasimi də keçirilir. "Bu mərasimində qadınlar dörd halqa yaradırlar. Halqanın kənarına şivən edən qadın sandalyaya çıxır və ölünün gəncliyini, məziyyətlərini dilə gətirir. Qadınların yaratdığı halqalardan ikisi bir tərəfə, digəri isə o biri tərəfə keçər. Sazlayan qadın dedikcə digər qadınlar saçlarını yolar. Halqada sıralanmış qadınlar isə sinələrini döyərlər. Sazlayan qadın ölünün özəlliklərindən bəhs etdikcə sinə döyən qadınlar isə "hayvaşşerə" deyər qarşılıq verərlər: (ölən kişi isə)

Sazlayan;. sıtara zübun
Qadınlar: Hayvaşşerə
Sazlayan: Altun baston
Qadınlar: Hayvaşşerə
Sazlayan: Nizam taraşı
Qadınlar: Hayvaşşerə " (12; 65)

Qadınlar bu mərasimdə də üzlərini cırrar, saçlarını yolarlar. Bu mərasimə "Hayvaşşerə" mərasimi deyilir.

Orta Asiya, həmçinin Kərkük türklərinin yas mərasimlərində ölən kişinin, xüsusən də, nüfuz sahibi olan bir insanın dəfni bu günümüz üçün artıq tətbiq edilməyən bir sıra adətlərlə keçirilərdi. Yas müddətində - yeddi gün ərzində hər səhər tezdən ölən insanı təmsil edən fiqura, yəni böyük bir

kuklaya həmin şəxsin ən çox geyindiği paltar geyindirilir, onun işlətdiyi silahı taxılır və tulu ən çox sevdiyi atın üzərində otuzdurulur. Bu atın üzərinə əvvəlcədən başdan ayağadək qara örtük sərilir, qulaqlarının arasına və quyruğuna palçıq yaxılır. Heyvanın önündə kişilər davul, zurnanı tərs çala-çala, sinələrini döyə-döyə, qadınlar isə atın arxasınca şivən edərək, ağlaya-ağlaya qəbiristanlığa gedər, burada ağlayıb şivən etdikdən sonra gəldikləri yolla da geri qayıdardılar (10; 19).

Yas tutulması müddətinin davamlığı qohumluq dərəcəsinin yaxınlığından irəli gələn yanaşmadır, bu anlamda ən uzun müddətli yas tutma dul qalan qadınlara məxsus idi. ““Tul” sözü, demək olar ki, bütün müasir Türk dil və ləhçələrində rast gəlinir və tul və ya ön səsi əvəzlənmiş dul şəklində olmuşdur. Söz ayrıca Qırğız dilində tulk,... covaş dilində talahı şəkillərində də işlədilir və ümumiyyətlə, “dul” əri ölmüş qadın” mənasında istifadə olunur”. (7; 64)

Azərbaycanda və bir çox türk xalqlarında (İngiloylar, Taciklər və s.) ölü dəfn edildikdən sonra birinci gün qadın məclisində ölənin şəxsin paltarı sərilərək ətrafında ağlanılır və paltara ölünün ruhunun simvolik ifadəsi kimi, ruhun saxlanıcı kimi baxırlar. (1; 132)

Görünür, İraq-türkmanlarının yas mərasimində keçirdikləri “tul aparma” digər xalqlardakı paltar üzərində ağlama mərasimi əvəzlənməsidir.

Yas mərasimində ölünün həyatda yaşarkən keçirdiyi günlərin yaxşı və yaxud pis olmasını ifadə edən ağılarda müxtəlif fikirlər söylənilir. Qədim xalq olan Skiflər hər yaşanan günü ifadə edən daşları torbalara yığardılar; ağ daş yaxşı günü, qara daş pis günün ifadəsi kimi qəbul edilirdi. Həmin insan öldükdən sonra bu daşlar sayılar, ağ daş çox olarsa, xoşbəxt gün yaşadığı qənaətinə gəlmişlər. Yaslarda ölünün həyatda yaşantılarının sadalanmasını bu qədim mənbənin ifadəsi kimi qəbul etmək olar.(9; 198)

“Qədim türk tayfalarında, o cümlədən Hunlarda yuğ mərasimi zamanı ölənin qəhrəmanının həyatının əlamətdar hissəsini nağıl edib tamaşa kimi göstərmək adəti də vardır. Hunlar həm ziyafətdə, həm də yas mərasimlərində musiqi ilə şeir, mahnı oxuyarlarmış”(9; 198)

İraq türkmanlarında qadın yas mərasimi daha ağır keçir. ” Cənazə evdən çıxmadan öncə qadınlar geysilərini-əlbisələrini dəyişib qərə girərlər. Başlarını açıb, saçlarını yolarlar. Başlarına çamur sürərək çığıqlar (şivən) edərlər. Erkəklər məzarlıqdan döndükdən sonra qadınlar məzarlığa gedib, qəbrin başında ağlaşıb fəryad qoparırlar. Ölünün ən yaxın adamları bu araya toplanaraq baş açarlar, saç yolarlar. Ölünün eşi, bacısı, qızı, nənəsi(anası) saçlarından (qayçı) ilə kəsərək biləklərinəbağlarlar. Biləkdəki saçlar yasin yeddinci günü bir qadın tərəfindən kəsilir” (3; 67-68)

Türk yas mərasimlərində rastlaşdığımız təsiredici hərəkətləri biz digər xalqların da folklor dəyərlərində görə bilərik: qadınlara məxsus olan, İslamda qəbul edilməyən, bu dindən əvvəlki inanca istinad edən başa, dizə

vurmaları, saç yollmaları kimi gedişlər Misir, Yahudi xalqlarının da mənəvi dəyərləri sırasına daxil olmuş, həmçinin yas müddətində kişilərin tıraş olmaması Misir, Asur, romalılarda, perslerde, yunanlarda rast gəlinən adətlərdə özünü göstərmişdir (5; 395).

Təxminən e.ə VI-II minillikdə formalaşan “Bilqamis” dastanında Bilqamis dostu Enkidu ölərkən şivən qoparmış, saçlarını dağıtmışdır:

Kətan kimi dartırdı, saçlarını yolurdu.

Paltarını didib, cırıq – cındır edirdi (4; 53).

Ölümü Allahın buyruğu olaraq qəbul edən və bundan digər insanlara dərs vermək tendensiyası olaraq qəbul edən islam dəyərləri yuxarıda qeyd olunan hərəkətləri məqbul saymamış, bunun əksinə getmiş, həmçinin İraq-Türkman qadınları tərəfindən yas zamanı - yeddi gün və qırx gün müddətində hər cümə axşamında ağıların oxunması da ilahiyə zidd ediləcək bir addım kimi dəyərləndirilərək qəbul edilməmişdir (12; 63).

Onu da qeyd edək ki, türklərin yaslarda ağı demək adəti Çin qaynaqlarına əsasən e.ə119-cu ildə Hunlara məxsus olduğu bildirilmişdir (5). Lakin ağıçı qadınların olması daha qədimlərə istinad edir. “Bilqamis” dastanında Bilqamis dostu Enkidu öldüyü üçün ağıçı qadınlar kimi hay salıb ağlayacağını bildirmişdir (4; 52).

Türklər ölümü təbii gediş olaraq qəbul etsələr də, amma ad-san qazanmadan, döyüşmədən ölməyi özləri üçün aşağılıq kimi dəyərləndirmişlər. Məhz bu aspektdən də yanaşaraq, qəhrəmanlıqla ölən insanların ruhlarının göyə uçacaqlarına, lakin xəstəlikdən ölənlərin ruhlarının isə yer altında qalacaqlarına inanmışlar. Onu da qeyd edək ki, onların nəzərincə, cənnət göydə, cəhənnəm isə yerdədir. (11; 121-122)

Kərküklülərdə qadın qəbirləri Azərbaycanın başqa bölgələrində olduğu kimi, daha dərin qazılır, çünki qadınların qəbirdə daha çox işgəncə görə-cəyinə inanılır(12; 61). Bizcə, qadın qəbrinin dərin qazılması yuxarıdakı mifoloji düşüncədən yararlanan bir addımdır, belə ki qadınlar döyüşmədikləri üçün onların ruhları göyə uçmayaraq, yerdə qalmalıdır.

Ümumiyyətlə, Türklərə məxsus olan mərasimlərdəki ritualların bugünkü görünüş cildi əslində mahiyyəti baxımından daha qədimlərə istinad etmiş və dəyişikliyə uğramasına baxmayaraq, ilkinliyini bu və ya digər dərəcədə saxlamışdır. Mənsub olduğu təbəqədən asılı olmayaraq, keçirilməsi mütləq sayılan yas mərasimlərindəki ritualların icrası və bugedişatların xüsusən qadın məclisinə istinad etməsi heç də təsadüfi hal olmamış, tarixi aspektin ifadəsi olaraq özünü göstərmişdir. Şumer mənbələrindən qaynaqlanan gedişatların davamı olaraq, belə deyə bilərik ki, bir çox əlamətləri ilə dünyaya uşaq gətirən ananın təbiətlə müqayisəsi və fəsillərdəki oxşarlıqla eyniyyətin olması qadına Tanrı kimi yanaşılmasına səbəb olmuş, daha sonra Tanrı- Şaman əvəzlənməsi özünü göstərmiş və uzun zaman

müddəti keçdikdən sonra ruhları idarə edən şaman qadınlar yas mərasimlərindəki ağıçı qadınlarla əvəzlənmişdir.

Ədəbiyyat

1. Afaq Xürrəmçızı. Azərbaycan mərasim folkloru (türk və dünya xalqları folkloru ilə tarixi müqayisəli araşdırma). Bakı, 2002
2. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. VII kitab, Bakı: Elm-1987.s126 Bəhlul Abdullayev
3. Azərbaycan folkloru antologiyası, II kitab, İraq-Türkman cildi, Bakı-2009
4. “Bilqamıs” dastanı (hər şeyi bilən adamın dastanı). Tərcümə edəni İ. Öməröğlu. “Azərbaycan Ensiklopediyası” NPB, Bakı, 1999
- 5.http://www.selcuk.edu.tr/dosyalar/files/303/35_%20T%C3%BCrklerde%20Yas%20%C3%82deti%20Temelleri%20ve%20%20Sonu%C3%A7lar%C4%B1%20-%20Do%C3%A7_Dr_%20Mehmet%20Ali%20HACIG%C3%96KMEN.pdf
- 6.<https://www.youtube.com/watch?v=HBigZ-kVtKs7><http://hutad.hacettepe.edu.tr/index.php/hutad/article/viewFile/386/609Filename:386-965-1-SM.pdf>
8. Qəzənfər Paşayev. Seçilmiş əsərləri. III cild, “Təhsil”Bakı-2012
9. Məhəbbət Paşayeva, “Azərbaycanlıların ailə mərasimlərində etnik ənənələr ” Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı-2008
10. Türктаş, M. Kerkük Folklorundan Örnəkler. Yayımlanmamış Yüksək Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli. 1997.
11. Yaşar Çoruhlu“Türkmitolojisinin anahatlari”© Kabalcı Yaymevi, 2000
12. Zainab Ayad Saeed. Kerkük Türkmenlerinin geçiş törenleri. Ankara: 2014

У.Дадашева

Женщина в Ирако-Туркманских похоронных обрядах

Резюме

В этой статье говорится о похоронных традициях Ирако-Туркманского народа, который является неотъемлемой частью Азербайджанского народа и о роли женщин в этих обрядах.

Женщины, которые заменяли Шумерских богов в данный момент выступают в роли носильщиков функций первенства, и превратились в

главного управляющего этих обрядов (также духов). Автор приводит примеры из богатого фольклорного наследия туркманов.

Образцы похоронных обрядов Ирако-туркменов отличаются своеобразием и оригинальностью.

Автор водит сравнительно-сопоставительный анализ некоторых особенностей Ирако-туркманских похоронных обрядов с другими народами.

U.Dadashova

Women in Iraki-Turkomen funeral rites

Sammary

This article deals with indispensable part of Azerbaijani people Iraki-Turkomen traditions of mourning and the role of the women in this ritual.

Nowadays women who took places of Shamans of Shumer gods play the role of the carriers of the function of priority in mourning rituals and became the main gove ruers of these rituals as well as the ghosts.

The author gives examples from the rich folklore heritage of the Turkmens. Samples of the funeral rites of the Iraki-Turkomen differ in originality and originality.

The author conducts comparative of some features of the Iraq-Turkmens funeral rites with other peoples.

Rəyçi:

Afaq Ramazanova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SEVDA MƏMMƏDOVA
AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
sevda@mail.ru

**AZƏRBAYCAN BƏDİİ TƏRCÜMƏ VƏ ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏR
MƏRKƏZİNİN RUS ƏDƏBİYYATINDAN
OLAN TƏRCÜMƏLƏRİ**

Açar sözlər: bədii, tərcümə, mərkəz, əlaqələr

Ключевые слова: художественный, перевод, центр, связи

Key words: artistic, translation, centre, relations

Azərbaycanda bədii tərcümə istiqamətində fəaliyyət göstərən iki mərkəz mövcuddur. Bunlardan biri Yazıçılar Birliyinin nəzdində fəaliyyət göstərən Azərbaycan Yazıçılar Birliyi Bədii Tərcümə və Ədəbi Əlaqələr Mərkəzi Nazirlər Kabinetinin 1989-cu il 6 mart tarixli qərarı ilə yaradılmışdır (1). Mərkəzin ilk sədri tanınmış alim Aydın Məmmədov olmuşdur. Hazırda mərkəzə şair, tərcüməçi, esseist Səlim Babullaoglu rəhbərlik edir.

Mərkəz dünya ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələrinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi və yayılması, Azərbaycan ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələrinin dünya dillərinə tərcüməsi, peşəkar tərcüməçilərin yetişdirilməsinə yardım göstərilməsi və s. kimi vəzifələr üzərində işini qurmaqdadır.

Müasir dövrdə Azərbaycan-Rusiya ədəbi əlaqələrinin inkişafına xidmət edən tərcümə və ədəbi əməkdaşlıq yönündə mərkəzin xidmətləri müstəsna əhəmiyyətə malikdir. 6 aprel 2015-ci ildə Azərbaycan - Rusiya Mədəniyyət və Həmrəylik Mərkəzi ilə Azərbaycan Yazıçılar Birliyi Tərcümə və Ədəbi Əlaqələr Mərkəzi arasında Memorandum imzalanmışdır. Sənəddə qeyd olunan bölmələrə diqqət edək: -Rusiyada yaşayan azərbaycanlılara rus mədəniyyətini milli dildə tanıtmığı, çağdaş rus ədəbiyyatı nümunələrinin Azərbaycan dilinə tərcümə, nəşr və təbliğ edilməsini; - Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatını rus dilinə tərcümə, nəşr və təbliğ etməyi, Azərbaycan milli kimliyini ifadə edən mədəniyyət hadisələrini, elektron və kağız formatında olan daşıyıcılarını Rusiya mədəni məkanında layiqincə tanıtılmasını və digər məsələlər. Göründüyü kimi imzalanan memorandumun bölmələrindən də bəlli olur ki, sovetlər dövründən fərqli olaraq qurulan ədəbi əlaqələr, bədii tərcümə fəaliyyətinin əsasları milli zəmində, azərbaycanlılıq ideologiyasına əsasən müəyyənləşir. Məhz müasir Azərbaycan oxucusunun bəşəri idealları, milli kimliyinin qorunması, vətənpərvərlik hisslərinin güclənməsi, bəşəri və milli-mənəvi dəyərləri mənimsəməsi, möhkəmləndirməsi istiqamətində bədii əsərlər tərcümə edilir.

“Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 24 avqust və 30 dekabr 2007-ci il tarixli sərəncamlarına əsasən “Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin Azərbaycan dilində 150 cildliyinin nəşri” nəzərdə tutulurdu . Sonuncu sərəncamla nəşr olunacaq əsərlərin siyahısı və müəlliflər 4 bölmədə – “Klassik dünya ədəbiyyatı”, “Müasir dünya ədəbiyyatı”, “Nobel mükafatına layiq görülmüş müəlliflərin əsərləri” və “Dünya ədəbiyyatı üzrə antologiyalar” başlıqları altında sıralanırdı. Bu istiqamətdə 53 kitab işiq üzü görmüşdür ki, burada rus ədəbiyyatından da dəyərli əsərlər yer almışdır. Tərcümə əsərləri tərcümə sahəsindəki ənənələrə sadıq qalaraq bütün dövrlərdə Azərbaycanda çap olunan klassik rus ədəblərinin əsərlərini tərcümə etmişdir. Bu kitablar aşağıdakılardır:

1. A.Çexovun 27 əsərdən ibarət seçilmiş əsərləri. (tərcüməçilər qrupu);

2. Lev Tolstoyun “Seçilmiş əsərləri” 3 cilddə (tərc.: Cabbar Məcnunbəyov, Qılman İlkin, Mustafa Əfəndiyev, Məmməd Arif, Beydulla Musayev);

3. Andrey Platonovun “Seçilmiş əsərləri” (tərc.:Nəriman Əbdülrəhmanlı);

4. Fyodr Dostoyevskinin “Seçilmiş əsərləri” (3 cilddə; “Cinayət və Cəza” - tərc.: Beydulla Musayev);

Digər xalqların ədəbiyyatlarından fərqli olaraq rus ədəbiyyatından tərcümələr orijinaldan olduğu üçün tənqidçilər əsərləri orijinala sadıqlıq baxımından yüksək dəyərləndirirlər.

Bədii Tərcümə və Ədəbi Əlaqələr Mərkəzinin fəaliyyətində rus nəsrindən tərcümələr yüksək dəyərləndirilərək mükafatlara da layiq görülmüşdür. Böyük rus yazıçısı F.M.Dostoyevskinin “Karamazov qardaşları” romanı tanınmış alim və tərcüməçi Telman Vəlixanlımın tərcüməsi ilə iki cilddə “Mütərcim” nəşriyyatında çap olunmuşdur. Səlim Babullaoglu əsəri milli tərcüməçilik sənətimizin çin olmuş arzusu kimi dəyərləndirir. “Bədii tərcümə işinə dəyərli töhfə olan bu əsər həm Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin (N.Nəcəfov adına mükafat), həm Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin (“Qızıl Kəlmə” mükafatı – “Tərcümə nominasiyası”nda əsas mükafat), həm də Rusiyada, Dostoyevskinin tərcüməsinə görə verilən nüfuzlu ödülə layiq görülmüşdür”(2). Digər mükafat rus nəsrindən tərcüməyə görə tanınmış nasir və tərcüməçi Saday Budaqlıya verilmişdir. Mixail Bulqakovun XX əsr dünya ədəbiyyatının məşhur və sirlə əsərlərindən olan “Master və Marqarita” əsərinin tərcüməsi “Qızıl Kəlmə”nin “Tərcümə nominasiyası”nda əsas mükafatla qiymətləndirilmişdir.

Bədii tərcümə və ədəbi əlaqələr mərkəzinin nəzdində “Tərcümə problemləri” elmi-tədqiqat laboratoriyası fəaliyyət göstərir. Laboratoriya fəaliyyətini aşağıdakı elmi istiqamətlər üzərində qurub: “Filoloqun

kitabxanası-100”, “Türkologiya”, “Dünya nəsi”, “Azərbaycan Tərcümə Ensiklopediyası”. Həmin istiqamətlər eyni adlı kitab seriyalarını da formalaşdırıb. “Filoloqun kitabxanası-100” seriyası üzərində iş 2004-cü ildən başlanıb; Rus ədəbiyyatının öyrənilməsi istiqamətində həmin seriyadan M.Baxtinin “Dostoyevski poetikasının problemləri” əsəri prof. M.Qocayev tərəfindən Azərbaycan dilinə çevrilmişdir.

Mərkəzin fəaliyyəti daxilində “Qanun” Nəşrlər Evi tərəfindən təsis edilmiş “Ən yeni tərcümələr” kitab seriyasından klassik rus nəsrindən tərcümələrdən Fyodor Dostoyevskinin “Cinayət və cəza” (tərc.: Beydulla Musayev), “Yeniyyətə” (tərc.: Məmməd Qocayev), Qumarbaz” (tərc.: Nəriman Əbdülrəhmanlı) əsərləri qeyd edə bilərik.

2014-cü il rus ədəbiyyatından tərcümələr baxımından müsbət il hesab oluna bilər. İstər yeni, Azərbaycan oxucuna tanış olmayan əsərlər, istər tərcümə olunanların yeni nəşri, istərsə də rus dilindən ikinci dil kimi istifadə olunması ilə bağlı nəticələr tərcümə sahəsində xeyli işlərin görüldüyünü təsdiq edir. Lakin dili bilmək, tərcümə etmək yetərli deyil. Çünki orijinaldan və yaxud ikinci dildən tərcümə zamanı əsərin əsas mahiyyətini anlamaq, əsərin ideyasına görə üslub və formasını düzgün təyin etmək, beləliklə əsərin əsas məqsədini anlamaqla orijinalı qorumaq lazımdır. Son 10 ildə rus dilindən tərcümə olunan əsərlərin sayı çoxalsa da keyfiyyət bir qədər tam yüksək səviyyədə deyil. Məhz Bədii tərcümə və ədəbi əlaqələr mərkəzinin fəaliyyəti bu qüsurları aradan qaldırmaq üçün müxtəlif, önəmli strukturlarda fəaliyyət göstərir. Xüsusilə rus dilindən ikinci dil kimi istifadəni nəzərə alaraq bu dilə və dildən tərcümələrə xüsusi diqqətə yanaşılır.

2015-ci ildə “Bədii tərcümə və ədəbi əlaqələr mərkəzi”nin “Dünya ədəbiyyatı dərgisi”nin “Rusiya ədəbiyyatı” başlığında xüsusi sayı nəşr edildi. Geniş yer nəsrə verilsə də poeziya nümunələri də tərcümə edilmişdir. Xatirə, məktub, çıxış, məruzə, söhbət, proza, poeziya nümunələrindən ibarət dərginin xüsusi sayında Sovetlər dövrünün yasaqlarından əziyyət çəkən ədəbiyyat insanlarının qəlb çırpıntıları əks olunmuşdur. Bu dərc olunan yazıların ümumi ruhundan asanlıqla hiss olunur. Xatirələrdə əsasən 37-ci ilin repressiyalarının qurbanlarının fikir və düşüncələri, xatirələri yer almışdır. Yuri Trifonovun “Tonqal işıltısı adlı” xatirəsinə diqqət edəndə Sovet xalqlarının birgə yaşadıkları acılı tarixlər, bu tarixlərin insanların, xüsusilə, ədəbiyyat insanlarının taleyində buraxdığı amansız izlərin şahidi oluruq. “Hər bir insanın üzərinə tarixin şöləsi düşür.

Bəzilərini o qaynar və qorxunc istisi ilə yandırır. Başqalarına o cüzi təsir edir. Tarix nəhəng tonqal kimidir, alovlanır və bizim hər birimiz ona öz çırpımızı atırıq...”(3) 37-ci illərin insan qatili maşınının qurbanına çevrilən Yuri Trifonovun atası 1937-ci ilin iyunun 12-də həbs edilir. Bu acının

yazıcının taleyində buraxdığı izlər onun həyat və yaradıcılığında əhatə etmişdir.

Xüsusi sayda çap olunan xatirə-əsərlərin ümumi məzmunu Azərbaycan xalqının yaşadığı acılarla, yasaq və təqiblərlə üst-üstə düşdüyü üçün hər bir yazı milli yazımız kimi qəbul olunur. Bu da tərcümənin həyata keçirilməsinə məsul insanların arzu və ideallarının milliliyə söykəndiyini sübut edir. Sergey Dovlatovun, Aleksandr Soljenitsinin, İosif Brodskinin, Vasili Belovun, Varlam Şalamovun, Vasili Şukşinin, Yuri Kazakovun və XX əsr ədəblərinin qələmə aldıqları ədəbiyyat nümunələri tarixi faktların, tarixi hadisələrin gedişində yaşanan acıların ifadəsidir.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyi Bədii Tərcümə və Ədəbi Əlaqələr Mərkəzinin orqanı olan “Xəzər” jurnalı 2004-cü ilin ikinci rübündən sonra yenidən start götürdü və son iki ilədək həm “kağız versiyasında”, həm də elektron versiyada ardıcıl və daha stabil şəkildə nəşr olundu. Jurnalın 2004-cü ildən etibarən saylarında Yuri Trifonovun (“Memuar”ı, tərc.: Aslan Qəhrəmanlı), Natiq Səfərovun tərcüməsində Andrey Platonovun hekayələri (“Üçüncü oğul”, “Dəmir qapı”), Anarın tərcüməsində Çexov (“Şikayət kitabı”), Andrey Platonovun (“Donoslar”, “Qara siyahıda olan yazıçı”, tərc.: Rövşən Ramizov) əsərləri çap olunmuşdur (Babullaoğlu, 2011; s.9). “Mütərcim” jurnalında öncə bəhs etdiyimiz F.M.Dostoyevskinin (“Karamazov qardaşları” romanı, tərc.: Telman Vəlixanlı, roman jurnalın 2010-cu il nömrələrinə qədər ardıcıl dərc olunmuşdur), Dostoyevskinin (“Şeytanlar”, tərc.: M.Qocayev), Çexovun, (“Tanış”, tərc.: İ.Ağayeva), (“Gizlindən qeydlər”, tərc.: M.Qocayev). “Körpü” ədəbi-tənqidi dərgisində L.Tolstoyun “Rusiya İmperatoru II Nikolaya məktubu” (tərc.: Ramiz Abbaslı) dərc olunmuşdur. Göründüyü kimi bu tərcümələr klassik rus nəsrindəndir. Bütün dövrlərdə olduğu kimi Çexov, Platonov, Dostoyevski, Tolstoy son dövrdə də müasirdir.

Müstəqillik illərində Yazıçılar Birliyi Bədii Tərcümə Mərkəzinin rus nəsrindən tərcümələri ilə informatik tanışlıq bir daha göstərir ki, bədii tərcümənin qarşısında böyük məsuliyyət dayanır. Bədii tərcümə ilə məşğul olan mütəxəssis nəinki rus dilini, öz ana dilini mükəmməl bilməli, bədii sözün mahiyyətini, anlamını, çevirdiyi əsərin yazılma dövrünü, bəhs olunan dövrün ictimai-siyasi vəziyyətini anlamalı, əsərin formasını, yazıcının üslubunu vəhdət şəklində qorumağı bacarmalıdır.

Bədii tərcümə əsərin yenidən doğulmasıdır, qüsurlar çox olarsa tərcümə əsəri söz yığınınından başqa heç bir mənə kəsb etməz. Xüsusilə, dərgilərdə tərcümə olunaraq çap olunan əsərlərdəki qüsurlar daha təhlükəlidir desək, yanılmazıq. Çünki dərgilərin yayılması məsələsi kitabdan daha yüksəkdir.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək olar ki, mərkəzin fəaliyyəti sistemli bir şəkildə qurulmuş, rus nəsrindən tərcümələr, ümumi əməkdaşlıq yönündə çox sayda işlər görülmüşdür. Cəsarətlə demək olar ki, istər say, istərsə də keyfiyyət digər illərlə müqayisədə müsbətə doğru irəliləyir.

Ədəbiyyat

1. (<https://az.wikipedia.org>).
2. Babullaoğlu.S. İçəridən baxış 2005-2011-ci illərdə tərcümə işinin vəziyyəti, AYB. Hesabat-məruzə, 2011
3. “Dünya ədəbiyyatı” dərgisi, Rusiya ədəbiyyatı, “Bədii tərcümə və ədəbi əlaqələr” mərkəzinin nəşri, 2015, s.324

С. Мамедова

Переводы из русской литературы Азербайджанского Центра художественных переводов и литературных связей

Резюме

Культура и литература русского народа имеют свои глубокие корни. Правильное осуществление политики в области культуры играет важную роль при интеграции мировой цивилизации и взаимообогащении культур. В данной статье особенно отмечается советский период развития литературных связей между народами России и Азербайджана.

В статье автор, высоко оценив переводы русской прозы в Центре художественного перевода и литературных связей, превратил их в объект исследования. Кроме этого при переводах с оригинала русской литературы выражается отношение к деятельности научно-исследовательской лаборатории «Проблемы перевода» при Центре художественного перевода и литературных связей, построенной на основе различных научных направлений.

Sevda Memmedova

**Translations from Russian literature of Azerbaijan
Artistic Translations and Literary Relations Center**

Summary

In the article the author highly valued the translations from Russian prose in the activity of Literary Relations and Translation Center and investigated this issue as the object of her research. In addition, here a peculiar attention is paid to doing translations in the original from Russian literature done by a literary branch called "Translation problems" which exists on the base of Literary Relations and Translation Center. Furthermore, the author comments on various scientific trends established by this research laboratory. Besides, definite attitude is stated for translations of Russian classic authors' works.

Here also mentioned about the translations done by prominent Azerbaijani specialists who are responsible for their work. Quality and quantity of translation work have been progressed in independence period of Azerbaijan compared to other years.

Rəyçi: Təranə Aslanova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AYGÜN QASIMOVA
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun
Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı
a.qasimova62@gmail.ru

MUSA YAQUBUN POEZİYASINDA XALQ RUHUNUN POETİK İNİKASI

Açar sözlər: Ənənə və varislik, xalq taleyi, insan və təbiət, təbiətin insanlaşdırılması.

Ключевые слова: традиции и преемственность, судьба народа, человек и природа, гуманизация природы.

Key words: traditions and continuity, destiny of people, human and nature, humanization of nature.

Azərbaycan şeirinin zəngin yaradıcılıq ənənələri var. Ayrı-ayrı yaradıcılıq dövrləri və mərhələləri arasında ənənə və varislik prinsiplərinin qorunub saxlanması sadəcə olaraq bu sahənin mühafizəkar təbiəti haqqına fikir söyləməyə heç bir əsas vermir. Burada ənənə üzərində novatorluq kimi nəzəri-estetik kateqoriyanın davam və inkişafı da vacib şərtlərdən biri hesab olunur.

Məlum olduğu kimi, poetik ədəbi təcrübənin mövzu və ideya-bədii qaynaqları içərisində şifahi xalq yaradıcılığı mühüm yerlərdən birini tutur. Xalq mədəniyyətinin tərcümanı və güzgüsü olan bu zəngin irsdə milli-tarixi yaddaşın, etnik-mədəni sistemin ən səciyyəvi məqamları özünəməxsus üsul və vasitələrlə boy göstərir, onun zaman- zaman öləzüməyən ruhu, milli-əxlaqi dəyərlərini təcəssüm etdirən bütöv obrazı yaradılır.

Sovet ideologiyasının bərqərar olduğu dövrlərdə yazılı ədəbiyyatda, xüsusən poeziyada belə mətləb və həqiqətləri bütünlüklə gerçəklikləri ilə dilə gətirmək, onun poetik ifadəsinə nail olmaq o qədər də asan məsələ deyildi. Bu mənada yazılı ədəbiyyatın folklor motivlərinə və obrazlarına müraciət və dönüşləri eyni zamanda izi azdırmaq, məna və ideyanın mənbəyini özündən uzaqlarda axtarılmasını qaçılmaz edirdi. Ancaq bununla yanaşı, xalq ruhunun və mədəniyyətinin bütövlüyünü, parçalanmazlığını poetik sözün cövhərində mənalandırmaq cəhdinin gerçəkləşməsində üz tutulması, müraciət olunması bir təbii varlıq da vardı: bu da təbiət idi. Təbiət təkcə poeziyada vəsf, gözəllik anlayışının mahiyyətində dayanan bir iksir kimi nəzərə çarpmır, o həm də milli dərd və qayğıların, ciddi ictimai-sosial problemlərdən cana doyan insanın üz tutduğu, dərdini öz doğması və yaxın həmdəmi kimi danışdığı bir ünvana çevrilir.

Keçən əsrin 60-cı illər poeziyasının tanınmış nümayəndələrindən olan Musa Yaqubun yaradıcılığında insan-təbiət, təbiət-insan münasibətləri son dərəcə orijinal bənzətmə və metaforalarla, assosiativ fəlsəfi düşüncələrlə özünəməxsus keyfiyyətlər qazanır. Bu poeziyanın hər sətirindən xalq ruhuna və mənəviyyətinə məxsus ən incə cizgi və detallar yüksək sənət diliylə özünün poetik ifadəsini tapır. Bu doğru qənaətdir ki: “Müasir poeziyamızda torpaqla, təbiətlə bağlı poetik düşüncələr yeni deyil və zamanın bütün döəmlərində şeirimiz bu düşüncələrlə zəngin olub. Lakin etiraf edək ki, son iyirmi ildə”şeirimizdə təbiətin səsiniaz eşidirik. Bircə MusaYaqubdu ki, təbiətin pozulmuş nizamı şeirlərində əks-səda tapır, viran olmuş bağlar, cah-cələli əldən getmiş meşələr haray çəkir, təbiətin də cəmiyyət kimi harmoniyasızlığa uğraması, antigözəlliyin meydan sulaması ağrıya çevrilir. (*Yusifli V. Poeziya- 2011-2012 (fragmentlər) Ədəbi həyat, Bakı, “Vektor” Nəşrlər Evi, 2014, səh. 7.*)

Diqqəti çəkən və maraq doğuran bir əlamətdar xüsusiyyət də odur ki, şair xalq, vətən millət, torpaq sevgisini heç də ayrı-ayrılıqda bir-birindən təcrid, səpələnmiş halda təsəvvür etməmişdir, bu anlayışlar Azərbaycan adlı məmləkətin sirli, sehirlı, möcüzələrlə dolu ünvanını soraq verməyə vəsilə olur:

... Burda qayaların daşdır suvağı,
Burda hər daş üstə qartal caynağı,
Caynaqlı hər daşın bir buz bulağı,
Burda hər bulağın qonağı vardır.
Harda bu saydığım gözəllik olsa,
Orda Azərbaycan torpağı vardır.

Yaqub M. Bu dünyanın qara daşı göyərməz (cəm) Bakı, Azərnəşr, 2007, səh.7.

Bu poetik misralarda xalq kəlməsi və ifadəsi işlənməsə də, xalqın xarakteri, qonaqpərvərliyi, təbiəti ürək genişliyi, ilham və vəcdlə tərənnüm olunur.

Xalq həyatının və mənəviyyətinin tərənnümündə bir fərdin-lirik “mən”in hiss və düşüncələrindən istifadə yolu ilə ifadə olunan təssüratlarda da bu cəhət özünü qabarıq nümayiş etdirməkdədir:

Bəlkə də borcundan çıxmadım, Vətən,
Ömür bahar deyil bir də qayıtsın.
Ölsəm də, qoynunda qoy ölüm ki, mən
Çürüyüm bir ovuc torpağın artsın!

(Yaqub M. Bu dünyanın qara daşı göyərməz (Cəm) Bakı, Azərnəşr, 2007, səh.6)

Şairin poeziyasının məna və siqlətini, səmimi hisslərdən yoğrulduğunu əyani nümayiş etdirən bu bəndlə bağlı irəli sürülən

mülahizələrdə müəyyən həqiqətin olduğunu heç cür danmaq olmaz: “Musa Yaqubun poeziyasını ədəbi-estetik xəttinin, məramının, kredosunun məna bankının, şifrəsi-kodu, sirri, açarı burada gizlədilmişdir... (*Bayramov Q. Şeirlərindən görünən şair. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı, 2 cildə, I cild, Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2016, səh. 628.*)”

Təbiətlə belə bir ünsiyyət və ülfət şairin poetik düşüncələrinə geniş vüsət qazandıran əsas məziyyətlərdən birinə çevrilməsi heç də təsadüfi xarakter daşımır, əksinə, burada təbiət amili insanın xalq, yurd, torpaq sevgisinin dərk və qavrayışında müstəsna bir funksiyanı yerinə yetirməyə doğru istiqamətləndirilir.

Xalq taleyinə, milli yaddağın ibrətamiz səhifələrinə münasibətin poetik ifadəsində də Musa Yaqub təbiətə məxsus anlayış və predmetlərdən bacarıqla, yüksək sənətkarlıqla yararlanmağa nail olur. Əlbəttə, kifayət qədər yaradıcılıq təcrübəsinə malik olan şairin xalq və təbiət, insan və ətraf mühit qütblərindəki poetik dəyərləndirmələri bir-birinin təkrarı və təqlidi səviyyəsindən daha geniş məna və mahiyyət daşıyır. Burada təsvir və tərənnüm həm də insanın əhval-ruhiyyəsi, psixoloji yaşantı və qayğıları ilə eyni müstəvidə poetik mühakimənin predmetinə çevrilir. Etiraf etmək lazımdır ki, belə bit təqdimat bizim çox böyük və zəngin yaradıcılıq ənənələri olan milli poeziyamızda tamamilə yeni, yeni olduğu qədər də otijinal kefiyyəti kimi özünü nümayiş etdirir. Aydın həqiqətdir ki, insan və təbiət münasibətləri poeziyada yeni hadisə deyil. Və bunu kifayət qədər təsdiqləyən ədəbi fakt və nümunələr mövcuddur. Ancaq hər şeyi, baş verən hər bir hadisəni, xüsusən insanın mənəvi aləmini, daxili dünyasına məxsus ən incə mətləbləri məhz təbiətlə qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyətdə canlandırmaq, onu poeziyanın ecazkar dili ilə ifadə etmək o qədər də sadə bir məsələ deyil. Buna nail olmaq üçün həm insan qəlbinin dərinliklərinə enmək, onun duyğusal xislətinə məxsus ən ümdə cəhətləri üzə çıxarmaq və onun təbiətlə, təbii varlıqlarla qarşılıqlı, çox vaxt da gözə görünməyən əlaqə və bağlılığını müəyyənləşdirmək bacarığı tələb olunur. Şairin yaradıcılığından bəhs edən tədqiqatçılar bir cəhəti, əsasən düzgün təyin edir, təbiətlə belə bir mehr və ünsiyyəti - insaniləşdirilməsini onun bütövlükdə yaradıcılığına yeni bir çalar və keyfiyyət göstəricisi kimi izah və şərh edirlər: “Musa Yaqubun lirikasında insan və təbiət vahiddir, bölünməzdir. İnsan təbiətdə öz yerini görəndə kamilləşir. İnsan təbiətin qoynunda özünü dərk etdiyi kimi təbiətdə insanın əli ilə gözəlləşir. Əslinə baxsan, təbiət insansız, insan isə təbiətsiz yaşamır. Şairin lirikasında bunlar vəhdət halındadır. Onun şeirlərində təbiətə məxsus hər bir çey canlı bir varlıq kimi götürülür”. (*Qarayeva G. Təbiətdən doğan müdriklik... (Musa Yaqub poeziyasını düşünərkən) Bakı, “Kooperasiya” nəşriyyatı, 2007, səh.47.*)

Şübhəsiz ki, bu mülahizələrdə müəyyən həqiqətlər var. Ancaq bununla bərabər, Musa Yaqubun lirik qəhrəmanı və şair “məni” ən mürəkkəb insani münasibətlərdəki ziddiyyətləri, dünyanı düşündürən qlobal problemlərin əsas məğzini və cavabını da adi söz-söhbətlərdə, qarşıya qarşıya-qarşıya, üzbəüz mükəllimlərdə, siyasi-diplomatik danışıqlar masasında (kursüsündə) deyil, təbiətdə axtarıb-arayır, ən dəqiq və ədalətli hökmü məhz xalq müdrikliyinin təbii qaynaqlarından olan təbiətin özündə tapır. Şairin poetik dünyasında ən səmimi etiraflar, müraciətlər də məhz təbiətlə, torpaqla belə səmimi təmas və ünsiyyətin sayəsində gerçəkləşir:

Ay ana torpağım,
Yamacım, dağım,
Özün qal salamat, bağışla məni.
Yanında bir zərrə xətrim qalıbsa,
O topa buluddan dalımca su at,
Yola sal bir həzin yağışla məni.
Apara bilmirəm bu dağ-daşımı...
A tənəkli dərə, a Yelligədik.
Şəhərdir,
iş-gücdür,
qatar başımı,

Bəlkə də illərlə heç görüşmədik. *Yaqub M. Bağışla məni. Üzü bəri baxan dağlar. Şeirlər və poema, Bakı, Azərbaycan Dövlər Nəşriyyatı, 1977.*

Kənd-şəhər əvəzlənməsi, urbanizasiya məsələləri də şairin poeziyasında əsas problemlərdəndir. Fərdi, şəxsiyyəti, bütövlükdə xalqı səciyyələndirən ən qabarıq cəhətlər Musa Yaqubun poeziyasından pərvazlanan mühüm məziyyətlər kimi özünü büruzə verir.

Musa Yaqubun şeirlərində xalq kəlməsinin işlənmə tezliyi o qədər də intensiv xarakter daşımır. Ancaq şair bunu daha artıq səviyyədə el sözü ilə əvəzləndirir, xalq taleyi ilə bağlı poetik düşüncələrini sadəcə olaraq elə bu ünvana istiqamətləndirməyi daha məqsədəuyğun hesab edir:

Eldə qədərbilənimdir qanadım,
Anamandır mükafatım, həyatım.
Öz əlimdi, öz sözümdü, öz adım,
Ha əlləşmə, ha çarpışa axır ki,

İzim düşdü bu sal daşa axır ki. *Yaqub M. Əlli yaşına. Mənim sevgi taleyim. Bakı, "Yazıçı" nəşriyyatı, 1988, səh.13.*

Əlamətdar bir cəhət də odur ki, şair xalq anlayışına adekvat və paralel işlətdiyi el-oba ifadəsinə adi hallarda, adi situasuyalarda müraciət etmir, əksinə, ən dar məqamlarda, sınaq anlarında ona üz tutaraq müraciət edir. Şairin doğma yurdu İsmayılıda baş verən zəlzələyə münasibətində də el-obanı həyəcana gətirən təbiət hadisəsi əsas qayə, məqsəd deyil. Bu həm də

təbiətin insanın doğma el-obasını, yaşanan, geridə qalan ömrünün və taleyinin xatirələrlə dolu anlarını sınağa çəkmək cəhdi kimi poetik məna kəsb etdiyini bir daha göz önündə canlandırır. Şair “Göyərçinlə uçmaq olmur” adlı şeirinin əvvəlinə yazdığı kiçik məlumət xarakterli qeydlərində bunu kifayət qədər əsaslandırmağa çalışır: “Zəlzələdə göyərçinlər İsmayillını tərk edib getdilər”.

Təzadlar üzərində qurulan bu şeirində şair təbiətin iki canlı varlığını müqayisə predmeti seçir:

Qanadlılar qaçdı getdi,
Göyərçinlər uçdu getdi.
Haradasa
yuva qurub,
yuva hörüb
yaşayırlar...

Göyərçinə - quşa nə var?.. *Yaqub M. “Göyərçinlə uçmaq olmur” İki qəlbın işığı, Bakı, “Gənclik” nəşriyyatı, 1985, səh.3.*

Şeirin sonunda şair bədii sualdan istifadə etməklə daha ciddi və həyati, ictimai-sosial bir problemi qabartmağa çalışır:

Necə uçaq,
Necə qaçaq?
Zəlzələli doğma ocaq,
Dar gündə nə şirin olur!
Xoş günü bir yana qalsın,
Zülmündən qaçmaq olmur.
Ölümü də doğmalaşır,
Ölümündən qaçmaq olmur.
Vətən adlı, torpaq adlı
Bir sevginin sərhəddini
Keçmək olmur, aşmaq olmur.
Nə yaxşı ki,
Biz göyərçin deyilməmişik.
Nə yaxşı ki uçmaq olmur,
Nə yaxşı ki, qaçmaq olmur.

Yaqub M. “Göyərçinlə uçmaq olmur” İki qəlbın işığı, Bakı, “Gənclik” nəşriyyatı, 1985, səh.4.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Musa Yaqubun şeirlərində xalqın zaman-zaman formalaşan düşüncə və təsəvvürləri, dövr və ictimai gerçəkliklər barədə yetkin bir məcraya yönələn qənaətləri çox vaxt təbiətlə, belə demək

mümkünsə, təbiətin dili ilə, onun anlayışlar sistemi ilə özünün poetik ifadəsini tapır.

Şairin zəngin yaradıcılıq irsində elə nümunələrə təsadüf olunur ki, xalq müdriqliyi, onun əzəmi gücünə dərin inam sırf ictimai motiv və reallıqların üzvi vəhdətindən bəhrələnmə nəticəsində ciddi sosial yaşantıların ümumi mənzərəsini yarada bilir. Bu baxımdan 1997-ci ildə qələmə alınan “Xalqım” adlı şeirdə xalqın düçar olduğu, mənəviyyatına uyuşmayan (yaraşmayan) yad təsir və ünsürlərin fəsadları bir ümummilli dərd və faciə kimi mənalandırılması təbii görünür. Şübhəsiz ki, xalqın birliyi, bir yumruq kimi birləşmək əzminin də şeirin başlanğıcında xatırlanması əbəs deyil:

Məhəbbətə yer olanda,
Qüdrətlidir bir olanda
Bir imanlı, dinli xalqım.

Düşüb yadlar hiyləsinə
Yad qardaşlar gülləsinə
Ay sinəsi enli, xalqım.
Toxuduğu bütöv xalça,
Öz içində parça-parça,
Həm şiiəli, sünnü xalqım.

Yaqub M. “Xalqım”. Bu dünyanın qara daşı göyərməz. (Cəm) Bakı, Azərənəşr, 2007, səh 986.

Şeirdə xalq mənəviyyatına, düşüncə tərzinə ciddi təsir göstərən, bəzən bu səbəblərdən əzab-əziyyətə düçar olan xalqın öz-özünə qənim kəsilməsinə rəvac verən neqativ meyillərə toxunulması diqqətdən yayınmır:

Öz-özünə badalağı,
Qalxdı düşmən tozanağı
Qaldı gözü küllü xalqım.

Xalqın tarixi gələnlərini: mənəvi bütövlüyünü, xarakterini müəyyən edən ən incə mətləblər də şairdə özünün real təsdiqini tapır:

İnsanlığın söz qaynağı,
Kövrələndə gül yarpağı
Havada üç Telli xalqım.

İnsanlığı sözlə rəsmə çəkmək ənənəsi, dost üçün canından keçən, qonaq üçünevini və ürəyinin qapılarını taybatay açan bir xalqın “gül yarpağı...” qədər incə ruhu, təbiətindəki humanizm bu misralarda incə detal və cizgilərlə canlandırılır.

Şeirdə etnoqrafik çalarların və məna qatlarının son dərəcə dəqiqliklə, konkret təfərrüatlarla ifadə olunması, şübhəsiz ki, mövzunun öz ideyasından qaynaqlanır.

Şeir in forma əlamətləri də özünün orijinal biçimi: misraların sayı, qafiyə sisteminin bənzərsizliyi ilə yadda qalır. İlk baxışda forma, qafiyələnmə və heca bölgüsünə görə gəraylıni xatırladan bu şeirdə üçlük əslində, tamamilə yenilik faktı kimi diqqəti çəkir. Digər bir əlamətdar cəhət də odur ki, şeir başdan-başa xalq ruhunun tərcümanı olan bir qəlibdə və formada yazılıb və bu da ritm və səslənmə baxımından eyni ovqatın yaranmasına əsaslı şəkildə təsir göstərir.

Şübhəsiz ki, bu məziyyətlər Musa Yaqub poeziyasında xalq ruhunun inikası üsullarının ən müxtəlif vasitələrlə reallaşmasını da əyani olaraq təsdiqləməyə zəmin yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Yusifli V. Poeziya- 2011-2012 (fraqmentlər) Ədəbi həyat, Bakı, “Vektor” Nəşrlər Evi, 2014, səh. 7.
2. Yaqub M. Bu dünyanın qara daşı göyərməz (Cəm) Bakı, Azərnəşr, 2007, səh.7.
3. Bayramov Q. Şeirlərindən görünən şair. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı, 2 cildə, I cild, Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2016, səh. 628.
4. Qarayeva G. Təbiətdən doğan müdriklik... (Musa Yaqub poeziyasını düşünərkən) Bakı, “Kooperasiya” nəşriyyatı, 2007, səh.47.
5. Yaqub M. Bağışla məni. Üzü bəri baxan dağlar. Şeirlər və poema, Bakı, Azərbaycan Dövlər Nəşriyyatı, 1977.
6. Yaqub M. Əlli yaşına. Mənim sevgi taleyim. Bakı, “Yazıçı” nəşriyyatı, 1988, səh.13.
7. Yaqub M. “Göyərçinlə uçmaq olmur” İki qəlb in işığı, Bakı, “Gənclik” nəşriyyatı, 1985, səh.3.
8. Yaqub M. “Xalqım”. Bu dünyanın qara daşı göyərməz. (Cəm) Bakı, Azərnəşr, 2007, səh 986.

А.Гасымова

Поэтическое выражение народного духа в поэзии Муса Ягуба

Резюме

В статье рассматриваются моменты из поэзии Муса Ягуба, связанные с жизнью народа и его мудростью, ссылаясь на богатые факты, раскрываются поэтические особенности, обуславливающие проявление данного качества в стихах поэта, посвященных природе.

Несомненно, такая презентация создает благоприятную почву для изучения художественной деятельности поэта во всех ее оттенках.

Поэтическое выражение судьбы людей, поэтическое выражение национальных воспоминаний о национальных воспоминаниях, Муса Ягуб умеет с огромным мастерством использовать природу и умение природы. Конечно, достаточность поэтического поэта в творчестве имеет более широкий смысл и сущность, чем уровень повторения и подражания друг другу поэтическим признанием людей и природы, полярности человека и окружающей среды. Описание и пение здесь также превращаются в предмет поэтических суждений на том же уровне, что и человеческое настроение, психологический опыт и проблемы.

A.Gasimova

The poetic expression of the national spirit in the poetry of Musa Yagub

Summary

In the scientific article examines the moments from the poetry of Musa Yagub related to the life of the people and his wisdom, referring to rich facts, revealing poetic characteristics that determine the manifestation of this quality in poetry poems dedicated to nature. Undoubtedly, such a presentation creates a fertile ground for studying the poet's artistic activity in all its shades.

In the poetic expression of the people's destiny, the poetic expression of the national memories of the national memories, Musa Yagub is able to utilize the nature and the skill of the nature with great skill. Of course, the poetic poet's sufficiency in creative work has a broader meaning and essence than the level of repetition and imitation of one another by the poetic appreciation of the people and nature, human and environment polarities. The description and singing here also turn into the subject of poetic judgments on the same level as the human mood, psychological experience and concerns.

Rəyçi:

Məhəməm Qasımlı
Filologiya elmləri doktoru, professor

İLHAMƏ SULTANOVA

Siyəzən şəhəri 3 saylı tam orta məktəbin

Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi

silhame@inboxs.ru

S.VURĞUNUN PUBLİSİSTİKASININ ELMİ TƏSNİFATI

Açar sözlər: S.Vurğun, publisistika və növləri, klassiklərin təbliği, varislik prinsipi, uşaq ədəbiyyatı, səmimlik, vətənpərvərlik.

Ключевые слова: С.Вургун, публицистика и ее виды, пропаганда классиков, принцип наследственности, детская литература, искренность, патриотизм

Key words: S.Vurgun, social journalism and its kinds, propaganda of classics, heritage principal, literature for children, sincerity, patriotism

S.Vurğunun geniş və zəngin yaradıcılığı–poeziyası, dramaturgiyası, tərcümələri içərisində publisistikasının özünəməxsus yeri var: belə ki, əgər şairin ilk elmi nəşri sayılan 6 cildlik “Əsərləri”nin[1] 2 cildi onun şeirlərini (I-II cildlər), 2 cildi poema və dramlarını (III-IV cildlər) təşkil edirsə, 2 cildi də (V-VI cildlər) publisistik əsərlərini (məqalə, məruzə, nitq və s.) əhatə edir. Lakin, cildlərə daxil edilənlər hələ onun publisistik əsərlərini tam əhatə etmir. Bunu xatırlatdığımız nəşrin tərtibçiləri də etiraf edirlər. “İnstitutdan” başlığı ilə verilən qeyddə deyilir: “S.Vurğunun Respublika Əlyazmaları fondunda saxlanan arxivində elmi-publisistik fəaliyyətinə aid zəngin material vardır. Burada onun məqalə və məruzələrinin, nitq və çıxışlarının, təbrik və öçerklərinin müxtəlif əlyazmaları, qaralamaları saxlanılır. Arxivdə şairin nəşr edilməmiş bir çox məqalə və nitqlərinin, çıxış və məktublarının da surəti və əlyazmaları vardır. Lakin oxuculara təqdim edilən bu kitaba S.Vurğunun, əsasən, nəşr edilən, mətbuat üzü görün əsərləri daxil edilmişdir” [2, LIV]. Əslində, şairin nəinki əlyazma şəklində qalan, hətta qəzet və jurnallarda çap edilən bəzi publisistik məqalələri də müxtəlif səbəblərdən cildlərə düşməmişdir. Onların bir qismi şairin 2004-cü ildə nəşr edilmiş 5 cildliyinə salınmışdır. Əlbəttə, əsas məsələ heç də həcmdə deyil və biz sadəcə sadaladıqlarımız faktlarla şairin publisistik fəaliyyətinin genişliyini qabartmaq fikrindən uzağıq. Başlıcası odur ki, S.Vurğun publisistik əsərlərində klassiklərimiz, dilimiz, mədəniyyətimiz, soykökümüz, eləcə də çağdaş sənətkarlar haqqındakı fikirlərini, düşüncələrini özünəməxsus şəkildə oxucuya, dinləyiciyə çatdırıb bilmişdir. Bu materiallarla tanışlıqdan bəlli olur ki, onun publisistik əsərləri bədii yaradıcılığı ilə vəhdətdə inkişaf etmiş, biri digərini tamamlamışdır. Onun həm bədii, həm

elmi, həm də ictimai-siyasi publisistikaya dair bu gün əhəmiyyətini itirməyən kifayət qədər sanballı məqalələri var.

S.Vurğunun publisistik fəaliyyətlə geniş, sistemli məşğul olmasına onun həm dövlət, həm də ictimai təşkilatlarda müxtəlif vəzifələrdə çalışması da təkan vermişdir. O, bir elm təşkilatçısı və ictimai xadim kimi də respublikamızda ədəbiyyatın, mədəniyyətin inkişafına əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Həmkarı, görkəmli yazıçı M.İbrahimovun da yazdığı kimi, "Bütün şüurlu həyatı boyu S.Vurğun yüksək vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirərək ictimai işlərdə fəal çalışmış, həyatımızın hər hansı sahəsində rast gəldiyi durğunluq və maneələrə qarşı özünəməxsus bir qızğınlıqla mübarizə aparmış, xalqın tərəqqi və yüksəlişi naminə hər cür yaxşı təşəbbüs və hərəkətlərlə kömək etmişdi. Diqqətəlayiq cəhət odur ki, istər yaradıcılığın, istərsə də ictimai fəaliyyətin bütün sahələrində Səməd Vurğunun istedadı özünü həmişə parlaq şəkildə göstərmişdir"[3, 5].

Məlumdur ki, "Tənqidin vəzifəsi bədii əsəri və ədəbi prosesi izah və şərh etmək, onu açmaq, yazıçıya kömək etməkdir" [4,3]. Yəni, ədəbi tənqid bədii əsərin, ilk növbədə, sənət və sənətkarlıq baxımından şərhini verməlidir. Başqa sözlə, ədəbi tənqidin başlıca vəzifəsi "Söz sənətinin bədii-estetik gözəlliyini araşdırmaq və qiymətləndirmək"[5,3] olmalıdır. Sovet dövründə isə "Tənqidçi keçmiş klassik abidədən danışanda da onun tarixi əhəmiyyətindən daha çox, müasir cəmiyyətə xidmətini qiymətləndirmiş, klassik ədəbiyyatın bugünkü ədəbiyyata kömək edən ənənələrini işıqlandırmışdır"[5,3]. Daha dəqiq desək, keçmiş mədəni irsə münasibətin əsasında marksizm-leninizm metodologiyası dayandığından, ədəbiyyat özü də sinfiləşib, partiya proqramını həyata keçirən bir "təsərrüfat sahəsi"nə[6,174] çevrilmişdi. Bu səbəbdən də "sözün geniş mənasında siyasi və ictimai həyat məsələlərini işıqlandıran və hamısına bir yerdə publisitika deyilən" bədii əsərləri publisistikaya aid olmayan bədii əsərlərdən, yaxud "sözün dar mənasında publisitika adını daşıyan, dövlət və cəmiyyətin həyati məsələlərinə həsr olunmuş kəskin, mübariz ruhlu siyasi, ictimai-siyasi və elmi ədəbiyyatı" [6,174] ədəbi-tənqidi məqalələrdən ayırmaq, bəzən çətin olur. Onu da nəzərə alsaq ki, sovet ədəbiyyatında xüsusilə publisitika çox inkişaf etmişdi, yazıçılar ictimai-siyasi mövzularda şeir, hekayə, roman və başqa bədii formalarda çoxlu əsərlər yazırdılar, onda demək istədiyimiz, yəqin ki, anlaşılar. Və məlum olar ki, publisitika termininin konseptosferası, həqiqətən də çox genişdir və bu, S.Vurğun yaradıcılığına münasibətdə də eyni mahiyyət kəsb edir. S.Vurğun da sovet yazıçısı kimi, bir tərəfdən ictimai-siyasi mövzularda yazdığı bədii əsərlərdə publisistikaya geniş yer vermiş, digər tərəfdən isə səlissə və kəskin dildə bədii, elmi və siyasi publisistik məqalələr yazmışdır. O, bədii publisistikada elmi, siyasi publisistikada isə bədii elementlərdən istifadə etmişdir. Onun ədəbi-

tənqidi məqalələr kimi qəbul edilən əsərləri ilə bədii publisistikası nə qədər fərqləndirilsə də, təmaslaşmalar da kifayət qədərdir.

Ədəbi tənqid S.Vurğunun müntəzəm məşğul olduğu əsas yaradıcılıq sahələrindən biridir. O, tənqidlə məşğul olmaqla bərabər, tənqidin özü və vəzifələri ilə bağlı da bir neçə məqalə çap etdirmişdir. Bundan əlavə o, Azərbaycan ədəbiyyatının zəngin ənənələrini, əsrlərdən bəri təbliğ etdiyi insanpərvərlik ideyalarını yüksək qiymətləndirmiş, ədəbiyyatımızın Nizami, Füzuli, Vaqif, M.F.Axundzadə, N.Vəzirov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, C.Cabbarlı kimi nümayəndələrindən ürək dolusu danışmışdır. Lakin S.Vurğunun elmdə peşəkar ədəbiyyatşünas kimi qəbul edilib-edilməməsi haqqında müxtəlif fikirlər söylənir. Akademik M.Arif yazır ki: “S.Vurğun ədəbiyyat tarixçisi və ədəbiyyatşünas deyildi. Klassiklərdən məhəbbətlə və ehtirasla söz açmaqda onun əsas məqsədi böyük sənətkarların yaradıcılığını yaxşı öyrənmək və sovet ədəbiyyatının inkişafı üçün onlardan səmərəli istifadə etmək idi. Buna görə də o, klassiklər haqqındakı hər bir məqaləsində və məruzəsində müasir ədəbiyyatın qarşısında duran vəzifələrdən danışmağı lazın bilirdi”[7,45].

S.Vurğunun nəzəri-estetik görüşlərinin “bütöv, sistemli bir əsərdə ifadə olunmadığını” qeyd edən professor Şirindil Alışanlı isə: “S.Vurğun ədəbiyyat nəzəriyyəçisidir. Onun sənətin tarixinə, müasirliyinə və estetik sisteminə dair mülahizələri XX əsr Azərbaycan nəzəri-estetik fikrinin müasir mənasını itirməyən səhifələridir” [8,34]—qənaətindədir.

Vurğunşünas Aygün Bağırılı da S.Vurğunu həm də ədəbiyyatşünaslıq sahəsində bir mütəxəssis kimi təqdir edir. O, yazır: “Səməd Vurğun hər şeydən öncə şairdir və özü də istər yaşamında, istər düşüncə tərzində emosianın yetərincə var olduğu şairdir. Ancaq bütün bunlarla yanaşı, S.Vurğunun polemik mülahizələri, ədəbi fikirləri elmi təfəkkürə, dəqiq analitik təhlilə söykənirdi və bu dərin düşüncə və analizə söykənən elmi-nəzəri görüşlər bizə imkan verir ki, onu həm də ədəbiyyatşünas alim kimi səciyyələndirək” [9,8]. Əlavə edək ki, S.Vurğunun ədəbiyyat haqqında elmi-nəzəri düşüncələri ədəbiyyatımızın Vurğun mərhələsinə də kifayət qədər yön vermiş və yansımışdı...

Doğrudur, S.Vurğun da sovet dövrünün şairi idi və mövcud rejimin qayda-qanunları ilə yaşamağa və yazıb-yaratmağa məcbur idi. Lakin o, təzyiq və təqiblərə məruz qalsa da, həm bədii yaradıcılığında, həm də publisistik məqalələrində, milli-mənəvi dəyərlərimizin, doğma dilimizin, mədəniyyətimizin, adət və ənənələrimizin yaşadılması və inkişafına əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Dövlətçiliyimizin tarixini, milli mədəniyyətimizi inkar edənlərə tutarlı cavablar vermiş, çıxışlarında faktlara, şəxsiyyətlərə istinad edərək tariximizin qəhrəmanlıq səhifələrini təbliğ etmiş, Azərbaycanı—qədim dövlətçilik tarixi, mədəniyyəti, dili və ədəbiyyatı olan

sivil bir ölkə kimi dünyaya tanıtılmışdır. Akademiyanın ictimai elmlər bölməsinin rəhbəri kimi fəaliyyətini də bu istiqamətə yönəlmiş, bir elm təşkilatçısı kimi, Azərbaycan alimlərini tariximizin yazılmasına, klassik irsimizin, folklorumuzun toplanması və nəşrinə istiqamətləndirmişdir.

S.Vurğun məqalə və çıxışlarında klassiklərimizin yaradıcılığı və ədəbi irsi haqqında indi də aktuallığını itirməyən özünə məxsus çox dəyərli və orijinal fikirlər söyləmişdir. Məsələn, Nizamiyə müraciət edərkən o, öz xalqının tarixini, mədəniyyətini, ədəbiyyatını, dövlətçiliyinin tarixini də nəzərə çatdırırdı. Bu baxımdan şairin Sovet yazıçılarının XI plenumundakı çıxışı maraq doğurur. Məqalələrindən birində Nizami dövrünü Azərbaycan milli mədəniyyətinin qızıl dövrü adlandıran M.İbrahimovla Skosirev razılaşırmır. Fikrini təsdiq üçün Nizaminin öz əsərlərini doğma deyil, yad dildə yazmasını nümunə gətirir (“Literaturnaya qazeta”, 14 iyun, 1947). S.Vurğun bu məsələni plenumda qaldırır və soruşur: “Sual olunur, əgər belə isə, bəs Nizami hansı bir zəmin üzərində öz böyük əsərlərini yaratmışdır? Skosirevin iddiasına görə, başdan-başa savadsız və dilənçi bir xalq necə oldu ki, Nizamini yaratdı? XII əsr Azərbaycan mədəniyyətindən danışarkən Skosirevə bu qara boyalar nə üçün lazım olmuşdur? Budurmu keçmişə tənqidi münasibət? Məncə, bu, tarixi həqiqəti təhrifdən başqa bir şey deyildir” [10,41].

Tarixi mənbələrə-Herodota, Strabona müraciətlə azərbaycanlıların Midiyalılar olduğunu, Midiya xalqının isə qüdrətli Midiya dövləti yaratdığını, onların Şərqdə öz qabaqcıl yüksək mədəniyyəti olduğunu, İranın mədəniyyəti və incəsənəti midiyalılardan əxz etdiyini söyləyirdi şair. Bu fikirlər o vaxt söylənirdi ki, dünya Azərbaycan dövlətinin, dövlətçiliyinin tarixinə şübhə ilə yanaşırdı, Nizami Azərbaycan şairi kimi qəbul edilmirdi. Həm də S.Vurğun bu fikirləri o məkrli mülahizələri irəli sürənlərin vətəninin paytaxtında-Moskvada yüksək tribunalardan deyirdi.

Əlbəttə, bu kəskin iradları, tənqidləri moskvalıların elə öz “evində” özünə demək şairdən böyük vətəndaşlıq qeyrəti, milli ruh tələb edirdi. Bu ruh isə S.Vurğunun, demək olar ki, bütün çıxışlarına hakimdir: “S.Vurğunu tənqidçi və nəzəriyyəçi kimi səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biri bu idi ki, o, çoxlarının görə və deyə bilmədiyi, deməyə cəsarəti çatmadığı tənqidi fikirləri özünəməxsus müdrikliklə, mərdanəliklə ictimaiyyətin müzakirəsinə çıxarırdı. Böyük ədəbiyyat uğrunda, şairin öz ifadəsi ilə desək, “masştablı ədəbiyyat” uğrunda mübarəzədə o, heç nədən çəkinməz, xitabət kürsüsündə alovlu bir tribuna, tədqiqatlarında müdrik bir alimə, ədəbi məqalələrində prinsipial, obyektiv bir tənqidçiyə çevrilərdi. Kimdən, nədən yazmasına baxmayaraq, ədalətli hakim kimi həmişə həqiqəti, doğrunu deməyə, üzə çıxarmağa çalışardı” [11,25].

Nizami və Nəvai yubiley komitələrinin Moskvada keçirilən iclasındakı çıxışında da şair rusların Nizamiyə münasibətdə qeyri-obyektiv mövqe

tutduqlarını tənqid edir, onları Nizamini tanımadıqlarına, əsərlərini çap etdirmədiklərinə, haqqında məqalələr yazmadıqlarına görə qınağa çəkirdi. Nizamının adı bir sənətkar, yubileyinin isə adı bir yubiley olmadığını nəzərə çatdırırdı. Deyirdi ki, “Nə üçün bizim nəşriyyatlarda və jurnallarda Nizamının adı çəkilmir? Onun “Sirlər xəzinəsi” fəlsəfi poeması ilə əlaqədar olan bir fakt maraqlıdır. “Sovetskiy pisatel” nəşriyyatı bu poemanı çap etməkdən boyun qaçırır, ona görə ki, hansı bir tənqiçi isə belə bir rəy yazmışdır ki, guya bu poema dini və sxolastik əsərdir...”

Əgər sizin burnunuzun qabağında nəşriyyat Nizamının poemasını çap etməkdən boyun qaçırırsa, sizin isə bundan xəbəriniz yoxdursa, siz nəşriyyata demirsinizsə ki, rəy əsasında böyük bir şairin taleyini həll etmək olmaz, belə çıxır ki, siz bu işə ürəkdən can yandırmırsınız” [12,132].

S.Vurğun təkcə Nizami deyil, demək olar ki, əksər klassiklərimizdən bəhrələnmiş və onların yaradıcılığına münasibət bildirmişdir. Klassiklərin təbliği, onlara ardıcıl milli münasibət, varislik prinsipinin qorunması və b. prinsiplər şairin onlara münasibətinin təməl prinsiplərini təşkil etmişdir.

S.Vurğunun ədəbi-publisistikasında uşaq ədəbiyyatına münasibət də geniş yer alır. Xoşbəxt və azad təbiətlərində böyük insanların bütün xassələri mövcud olduğundan uşaqlara, ilk növbədə, insan kimi yanaşmağı tövsiyə edir və deyirdi ki, “...biz uşaqla danışdığımız zaman insanla danışdığımızı, uşaq üçün yazdığımız zaman insan üçün yazdığımızı unutmamalıyıq” [12,311].

Səmiilikdən, təbiilikdən uzaq şeirlərə uşaqlar inanmadığından onlarda belə əsərlərə yüksək, müqəddəs hisslər tərbiyə etmək mümkün deyil–qənaətdə olan şair deyir: “Bəzən bizim yazıçılarımız yeddi-səkkiz yaşında uşağa hərbi paltar geydirir, tüfəng və patrondaş verir, onun böyründən bomba da asır, dilinə isə şüarlar verir: “Yaşasın azadlıq, yaşasın vətən/Məhv olsun zalımlar və qəsbkarlar!” Bütün bunlarla biz uşaqlarımızda vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq hissləri yarada bilmərik. Bu yolda yazılan əsərlər, şübhəsiz ki, uşaq təbiətini zorlamış olar, ona vətəni və xalqı sevdirə bilməz” [12,313]. Şair hesab edirdi ki, ədəbiyyat uşaq şüuruna nitqlər demək yolu ilə deyil, uşaq qəlbini təbiət və insana məftun etmək yolu ilə getməlidir.

S.Vurğunun publisistik əsərlərində qaldırdığı və qısaca toxunduğumuz elmi-nəzəri fikirlər bu gün də aktuallığını qorumaqla yanaşı, onun, doğrudan da, ciddi bir ədəbiyyatşünas olduğunu təsdiqləyir və bu böyük sənətkar haqqında yeni söz deməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

¹Vurğun S. Əsərləri, 6 cildə, B., “Elm”, 1960-1972

²Vurğun S. Əsərləri, 6 cildə, I c., B., “Elm”, 1972

- ³İbrahimov M. S.Vurğunun həyatı və yaradıcılığı haqqında. S.Vurğun. “Əsərləri”, 7 cildə, I c., B., “Elm”, 1985
- ⁴Mir Cəlal, P.Xəlilov. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları, B., “Azərnəşr”, 1973
- ⁵Əsgərli Z. Poetika: izahlı sözlük. Bakı, “Elm”, 2014
- ⁶Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət, B., “Azərbaycan Ensiklopediyası” NPB, 1998
- ⁷M.Arif. Vurğunun ədəbi-tənqidi irsi. “Azərbaycan” j., 1986, №10
- ⁸Alışanlı Ş. XX əsr poeziyasının müasir dərkində ədəbi mif amili. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri, II, B., “Elm”, 2008
- ⁹Bağırılı A. Səməd Vurğunun nəzəri-estetik görüşlərində klassik irs problemi. B., “Sabah”, 2014
- ¹⁰Vurğun S. Sovet Yazıçıları İttifaqı İH-nin XI plenumunda çıxışı. S.Vurğun. “Əsərləri” 6 cildə, VI cild, B., “Elm”, 1972
- ¹¹Talıbzadə K. S.Vurğun və Azərbaycan Sovet ədəbiyyatının məsələləri. “Azərbaycan” j., 1976, №9
- ¹²Vurğun S. Nizami və Nəvai yubiley komitələrinin iclasında çıxışı. S.Vurğun. “Əsərləri” 6 cildə, V cild, B., “Elm”, 1972

И.Султанова

Научная классификация публицистики С.Вургунa

В нашей филологической науке больше всего исследовано поэтическое наследие, драматургия, переводческая деятельность Самеда Вургунa, написаны очень ценные монографии, посвященные этим аспектам творчества поэта. Безусловно, Самед Вургун является, в первую очередь, маститым поэтом - символом нашей поэзии, прекрасным драматургом и опытным переводчиком. Вместе с тем, он был также видным ученым-литературоведом, теоретиком литературы и влиятельным общественным деятелем, одним из первых академиков и учредителей Академии Наук Азербайджана, Незаменимы его заслуги в развитии гуманитарных наук в нашей республике. Все это нашло наибольшее отражение в публицистических произведениях Самеда Вургунa. В целом, большую часть творчества ученого составляет его публицистическое наследие. Но ценность публицистических произведений поэта не измеряется их объемом; большинство этих произведений не потеряли свою актуальность и значение даже в наши дни. Все это ставит серьезной проблемой перед вургуноведением глубокое изучение и анализ публицистического наследия Самеда Вургунa.

В этой статье решаются перечисленные проблемы, дается научная классификация публицистического наследия С.Вургуна, вносятся ясность в их тематику и проблематику. Выдвинутые мнения подтверждаются самими статьями и выступлениями, а также теоретическими мыслями известных литературоведов.

I.Sultanova

Scientific classification of essays on social themes of S.Vurgun

Summary

As it is known, poetic heritage, dramaturgy, his activity as a translator was drawn to the research as a rule in our philology. There are many valuable monographs pertaining to these aspects of the poet. Certainly, S.Vurgun is first of all the master-poet, the symbol of our poetry, well-known play writer and proficient translator. Besides, he was a skilled citric-scholar, theorist of literature and public figure. He rendered valuable services in development of humanities as one of the founders and academicians of the Academy of Science. All these aspects have been reflected in S.Vurgun's publicist works. The publicist heritage of the scholar includes the important part of his works, whereas, their value is not determined by their volume. Majority of these works is actual today as well. And it means that S.Vurgun's publicist works have to be studied more comprehensively.

This article deals with analysis of the aforementioned problems, provides scientific classification of S.Vurgun's publicist works, it shed light on their themes and problematic. The forwarded recommendations are substantiated by the theoretical ideas of the well-known critic experts.

Rəyçi:

Aslan Salmanov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SAHİB BİN ƏBBAD “ƏL-İQNA” ƏSƏRİNDƏ ƏRUZUN
ƏSASLARI VƏ TƏVİL BƏHRİ HAQQINDA

Açar sözlər: Sahib bin Əbbad, Xətib Təbrizi, aruz, tavi, şeir.

Key words: Sahib bin Abbad, Khatib Tabrizi, aruz, tavi, poem.

Ключевые слова: Сахиб бин Аббад, Хатиб Тебризи, аруз, тавиль, стихотворение.

X əsrdə yaşayıb-yaratmış görkəmli ictimai-siyasi xadim, sair, alim Sahib bin Əbbadın “əl-İqna fil arud vəl təxricil qavafi” əsəri özünəməxsus quruluşa malikdir. Nədən ibarətdir bu özünəməxsusluq? “Əl-İqna”nın quruluşunun özünəməxsusluqlarından danışarkən, qeyd etməliyik ki, Sahib bin Əbbad əsərini ilk növbədə əruzun tərifi ilə başlayır. Bundan sonra o, rüknlər haqqında qısa şəkildə məlumat verərək, dairələrin adını çəkmədən, dairələr ətrafında toplanan bəhrlərin adlarını xatırladır. Daha sonra isə hər babda əruzun bir bəhrindən danışır və s. Qeyd edək ki, Sahib bin Əbbadın əsərindən bir qədər sonra yazılmış, ərəb əruz və qafiyəşünaslıq tarixində mühüm yer tutan böyük azərbaycanlı alim Xətib Təbrizinin “Kitabul kafi fil arud val qavafi” əsərində də biz bu quruluşu görürük. Ümumiyyətlə, belə struktur ərəb əruzundan bəhs edən əksər əsərlərə xasdır. Görünür, əruz elminin yaradıcısı Xəlil ibn Əhmədin əsəri də məhz bu quruluşda, bu strukturda olduğu üçün, ərəb əruzundan bəhs edən müəlliflər Xəlil ibn Əhmədin digər ənənələrinə sadıq qaldıqları kimi, onun əsərinin quruluşuna, strukturuna da sadıq qalmağa çalışmışlar. Bizim bu məsələyə diqqət yetirməyimizin səbəbi isə sonrakı əsrlərdə, xüsusilə fars əruz və qafiyəsinin nəzəri əsaslarından bəhs edən əsərlərdə müəlliflərin öz əsərlərinin quruluşlarını bir qədər dəyişməsidir. Belə ki, onlar əruzun rüknlərindən bəhs etdikdən sonra, ayrıca olaraq, zihafıardan, daha sonra dairələrdən və sonda isə, adətən, bəhrlərdən bəhs etmişlər. Sahib bin Əbbadın, Xətib Təbrizinin və ümumiyyətlə, ərəb əruzçularının bir müəllif kimi sonrakı əsr və eyni zamanda, fars əruzçularından fərqləri isə, onların əruzun nəzəri əsaslarında özünəməxsus yer tutan, ayrı-ayrılıqda xüsusiləşdirilmiş zihafıar və dairələr bölmələrini bəhrlər bölməsinin içində əritməyə çalışmışlarıdır. Lakin hər halda, mahiyyət birdir. Əruzun bütün səviyyələrinin hər hansı quruluşda təqdim olunmasına baxmayaraq, müasir əruzşünasların da ümumiləşdirdikləri kimi ümumiyyətlə, əruz elmi bütövlükdə dörd səviyyə üzərində qurulmuşdur. 1. Rüknlər və əsli təfilələr; 2. Zihafıar və törəmə təfilələr; 3.

Dairələr; 4. Bəhrlər. Gördüyümüz kimi, bu struktur Sahib bin Əbbadda, Xətib Təbrizidə və ümumiyyətlə, ərəb əruzundan bəhs edən əsərlərdə qorunmur. Bu mənada, Sahib bin Əbbadın “əl-İqna” əsəri demək olar ki, eynilə, Xətib Təbrizinin “əl-Kafi” əsərilə səsleşir ki, biz də həm struktur, quruluş baxımından və həm də hər iki əsər məhz ərəb əruz və qafiyəsinin əsaslarından bəhs etdiyinə görə, daha şox bu əsərləri müqayisəli şəkildə təhlilə cəlb edəcək, Sahib bin Əbbadın nəzəri fikirlərinin orijinallığını daha çox bu əsər vasitəsilə meydana çıxartmağa çalışacağıq. Və eyni zamanda, Xətib Təbrizinin “əl-Kafi” əsəri “əl-İqna”dan cəmi bir neçə on il sonra yazıldığı üçün, həmçinin “əl-İqna”nın bu əsərə təsir dairəsinin əhatəsini də öyrənəcəyik. Bu iki əsəri müqayisə etdikdə isə, onu demək olar ki, Xətib Təbrizinin “əl-Kafi” əsərinin “əl-İqna” əsərindən üstünlüyü yalnız və yalnız onun əruzun nəzəri və təcürbi məsələlərini Sahib bin Əbbaddan fərqli olaraq, bir qədər daha geniş şəkildə izah etməsindədir ki, bunu da Xətib Təbrizinin Sahib bin Əbbad kimi geniş şəkildə siyasi-ictimai xadim və elmin bir sıra sahələri ilə məşğul olan alim deyil, məhz ancaq filologiya ilə məşğul olan alim olması ilə bağlamaq olar.

Beləliklə, Sahib bin Əbbad da adətən bütün əruzçular kimi əsərini aşağıdakı sözlərlə başlayır: “ Bismillahir-Rəhmanir-Rəhim. Əruz şeirin mizanı-ölçüsüdür. Nəhv ərəb kəlamının ölçüsü olduğu kimi, bu elm vasitəsilə qrammatikaya uyğun işlənən sözlə qrammatik qaydalara uyğun olmayan sözlər arasındakı fərq müəyyən edildiyi kimi, əruz vasitəsilə də (vəznə) qafiyəyə uyğun gələn şeirlə, vəzndən çıxan (sınıq) şeirlər arasındakı sərhəd məlum olur” (4,3). Xətib Təbrizi isə bu məsələdən danışarkən, sadəcə olaraq, əruzun şeirin vəzn ölçüsü olduğunu, onun vasitəsi ilə şeirin düzü ilə yanlışını ayırmağın mümkün olduğunu, əruz sözünün qadın cinsində və lüğəvi mənasının nahiyə, yer olduğunu deməklə kifayətlənir (1,32). Belə ki, Xətib Təbrizi Sahib bin Əbbad kimi əruzunu nəhv elmi ilə, sintaksislə müqayisə etmir. Sahib bin Əbbad isə bu məsələyə daha geniş şəkildə yanaşaraq, nəhv, sintaksisin dilçilik elmində bir ölçü, meyar olduğu kimi, əruzun da şeirdə, poeziyada bir ölçü vahidi olduğunu bildirir. Doğrudur, Xətib Təbrizinin “əl-Kafi” əsərini rus dilinə tərcümə edən, ona gözəl qeydlər və şərhlər yazan, ümumiyyətlə, klassik ərəb şeirinin, ərəb vəzninin inkişaf tarixi haqqında “Klassik ərəb şeiri: əruzun tarixi və nəzəriyyəsi” adlı olduqca qiymətli, fundamental bir monoqrafiya müəllifi olan görkəmli rus alimi D.V.Frolov Xətib Təbrizinin bu izahına müəyyən mənada haqq qazandırmaq istəsə də, bircə, onunla axıra qədər razılaşmaq olmaz. Belə ki, D.V.Frolov bu məsələdən bəhs edərkən yazır: “Onları (əruzunu və dilçiliyi - X.C.) ümumi mənşə yaxınlığı birləşdirdiyi üçün, ilk dövrlərdə əruz qrammatika və leksikoqrafiya ilə bir yerdə dilçilik elminin bir hissəsi olmuşdur. X əsrdə elmləri sistemləşdirən və təsnif edən zaman əruz poeziya haqqında elmin bir

hissəsi kimi oraya daxil olmuşdur. Xətib Təbrizidə də əruzun həmin biliklər sistemindəki yeri əks olunmuşdur” (3, 312). Burada D.V.Frolov Xətib Təbriziyə haqq qazandıraraq, onun dövründə, əruzun artıq xüsusi bir elm sahəsi kimi dilçilikdən ayrıldığını, nəhvlə, sintaksislə müqayisə olunmadığını irəli sürür. Bu fikirdə böyük həqiqət vardır. Lakin hər halda, göstərilən iki elm sahəsini bir-birindən ayırmaq olmaz. Bizə elə gəlir ki, Sahib bin Əbbadın əruza verdiyi tərif, onun nəhvlə, sintaksislə müqayisə olunması daha geniş və əhatəlidir. Həmin izah, eyni zamanda, əruzun tərifinin daha aydın şəkildə anlaşılmasına da xidmət edir.

Beləliklə, əruzun bir vəzn kimi mahiyyəti haqqında deyilən sözlərdən sonra, Sahib bin Əbbad da digər filoloqlar kimi əruzun strukturunun izahına başlayır və bu məqamda, təbii ki, ilk növbədə rüknləri izah edir: “Şeir səbəb, vətəd və fasilə üzərində qurulub. Səbəbin iki növü var. Xəfif (yüngül), səqil (ağır). Xəfif من “min” və عن “an” kimi hərəkəli bir hərfin hərəkəsiz hərfə işlənməsinə, səqil isə iki hərəkəli hərfin ardıcıl işlənməsinə deyilir. Məsələn, لم “limə” və بيم “bimə”.

Vətədin iki növü var, məcmu (yanaşı) və məfruq (aralı) adlanır. Məcmu iki hərəkəli hərfdən sonra bir hərəkəsiz hərfin işlənməsinə deyilir. Məsələn, الى “ila” və على “əla”. Məfruq isə hərəkəsiz hərfin iki hərəkəli hərfin arasında işlənməsinə deyilir. Məsələn, سار “sarə” və باع “baə”.

Fasilə də suğra (kiçik) və kubra (böyük) olaraq iki yerə bölünür. Suğra ardıcıl üç hərəkəli hərfdən sonra bir hərəkəsiz hərfin gəlməsinə deyilir. Məsələn, ذهبا “zəhəba”, طلبا “taləba”. Kubra isə dörd ardıcıl hərəkəli hərfdən sonra, bir hərəkəsiz hərfin gəlməsinə deyilir. Məsələn, ذهبتا “zəhəbətə”, طلبتبا “taləbətə”. Şeirdə dörd hərəkəli hərfdən artıq hərəkəli hərf ardıcıl işlənmir. Xüsusi qafiyəlr istisna olmaqla, həmçinin iki saitsiz samit də yanaşı gəlmir” (4,3).

Əruzşünaslıq tarixinə, xüsusilə, ərəb əruzundan bəhs edən kitablara nəzər salsaq, bu fikirlərin müxtəlif nümunələrlə demək olar ki, bütün əsərlərdə təkrar olunduğunu görürük. Xətib Təbrizi də əruzun rüknləri haqqında eyni fikirdədir. Sadəcə olaraq, onda səbəb, vətəd və fasilələrə verilən misallar başqadır. Amma, Xətib Təbrizi Sahib bin Əbbaddan fərqli olaraq, bir məqamda, səbəblərə təkcə ərəb dilindən nümunələr göstərməklə kifayətlənməyərək, onlara əsli təfilələrin içərisində işlənən rüknlərdən də misallar gətirir. Məsələn, o, yüngül səbəblər olan fA və lün-dən danışarkən, fA-nın fA'ilün əsli təfiləsinin, lün-ün isə fə'Ulün əsli təfiləsinin içərisində işləndiyini yazır və eyni zamanda, yüngül səbəblərin bir-birinin ardınca gələ bilmək imkanından bəhs edərək, 'Ilün yüngül səbəblərinin məfA'Ilün əsli təfiləsinin içərisində, müstəf yüngül səbəblərinin isə müstəf'ilün əsli təfiləsinin içərisində işləndiyini qeyd edir (1,33).

Əruzşünaslıqda, ümumiyyətlə, rüknlər ən mübahisəli məsələlərdən biridir. Düzdür, əsas məğz, əsas struktur yuxarıda Sahib bin Əbbadın verdiyi şəkildədir. Bu struktur istər dilçilik və istərsə də əruzşünaslıq baxımından özünü tamamilə doğruldur. İnamla demək olar ki, o, Xəlil ibn Əhmədin əsərində də eynilədir. Buna görə də, Sahib bin Əbbad, Xətib Təbrizi və digər əruzçular elmi məntiqə söykənərək və Xəlil ibn Əhmədin nəzəri ənənəsinə sadıq qaldıqları üçün, rüknlərin adətən altı olduğunu qeyd etmişlər. Lakin bir sıra əsərlərdə əruzun rüknlərinə başqa münasibətlər də mövcuddur. Belə ki, bəzi filoloqlar ya fasilələri əruzun rüknlərindən saymamış, tərkiblərinin səbəb və vətədlərlə izah olunma xüsusiyyətlərini nəzərə aldıkları üçün, onlara qeyri-əsas rüknlər nəzərilə baxmış, ya da bir başqaları ağır səbəbi, digərləri isə aralı vətədi əruzun rüknləri sırasından çıxarıb atmışlar. Məsələn, rüknlərə belə münasibət barədə D.V.Frolov aşağıdakı alimlərin əsərlərinə müraciət edir: “Cövhəri də aralı vətədi qəbul etməmiş, onunla əlaqədar olan məf'UIAtü əsli təfiləsini əsli təfilələr cərgəsindən çıxartmışdır. Zəməxşəri eyni məsələdən danışarkən, rüknlər sırasında böyük fasilədən bəhs etmir. İbn Rəşiq rüknlərin əsasının ancaq səbəb və vətədlərdən təşkil olunduğunu hesab etmiş, fasilələrin onlardan törədiyini söyləmişdir. Səkkaki isə ağır səbəbin kiçik fasilənin yarısı olduğunu bildirir” (3, 313). Beləliklə, yuxarıda deyilənlərə yekun vurarkən, demək olar ki, bəlkə də Sahib bin Əbbad da rüknlər haqqında digər mülahizələri bilmiş, lakin onları ciddi saymadığı üçün, bir daha Xəlil ibn Əhmədin ənənələrinə sadıq qalmışdır.

Sahib bin Əbbadın “əl-İqna” və Xətib Təbrizinin “əl-Kafi” əsərləri hətta, əruzvəznlı şeirin ən kiçik fonetik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən belə, xırdalığlara qədər üst-üstə düşürlər. Məsələn, rüknlərdən sonra ərəb şeirində işlənərkən, dilin özünəməxsus fonetik xüsusiyyətlər qazanmasından danışan Sahib bin Əbbadın qeyd etdiyi “şeyrdə dörd hərəkəli hərfdən artıq hərəkəli hərf ardıcıl işlənmir. Xüsusi qafiyələr istisna olmaqla, iki saitsiz samit yanaşı gəlmir” (4,3) fikrinə biz təqribən Xətib Təbrizidə də rast gəlirik: “Şeyrdə dörd hərəkəli hərfdən çox hərf bir-birinin arxasınca gəlmir. Xüsusi qafiyələrdən başqa heç yerdə iki hərəkəsiz hərf bir yerdə işlənmir” (1,33).

Tədqiqatlarımızı davam etdirərək, istər Sahib bin Əbbadın, istərsə də Xətib Təbrizinin bəhrlərə qədər, yəni ərəb əruzunun birinci bəhri olan təvil bəhrinə qədərki fikirlərinə nəzər salsaq, onların da təqribən eyni olduğunu görürük. Məğz, mahiyyət hər iki müəllifdə eynidir, daha doğrusu, Sahib bin Əbbadda olduğu kimidir. Sadəcə olaraq, yəne də qeyd etmək istəyirik ki, Xətib Təbrizidə bu məlumatlar daha geniş və əhatəlidir. Bu mənada, biz Xətib Təbrizinin fikirlərinə müraciət etmədən, bəhrlərə qədər olan ümumi nəzəri biliklərə yalnız, Sahib bin Əbbadın fikirlərini sitat gətirməklə kifayətlənirik: “Təqti zamanı əsas xətt (yazı) yox, ləfzdir (tələffüzdür).

Təşdidlə yazılan hər bir hərf bir yox, iki hərf sayılır. Birinci hərəkəsiz, ikinci hərəkəli hərfdir...

Əruz: beytin birinci yarısının sonuncu hissəsinin adıdır.

Zərb: beytin ikinci yarısının sonuncu hissəsinin adıdır.

Zihaf əsl kimi caizdir... Zihaf zövqə görə bəlkə də, əsldən daha yaxşıdır. Zihaf yalnız səbəblərdə, xərm və qət isə yalnız vətədlərdə olur. Xərm və xəzmin izahı öz yerində veriləcək inşallah.

Əsli təfilələr səkkizdir. İkisi xümasi-beşhərflidir. Bunlar fə'Ulün, fA'ilün-dür. Altısı isə sübai-yeddihərflidir. Onlar ibarətdir: məfA'İlün, fA'ilAtün, müstəf'ilun, müfA'ələtün, mütəfA'ilün, məf'UIAtü-dən. Bundan sonra işlənənlər zihaf və ya törəmədir.

Şeir bütövlükdə 34 əruzdan, 63 zərbdən və 5 dairədə 15 bəhrdən ibarətdir. Dairələr: Təvil, Mədid, Bəsit dairədir; Vafir, Kamil dairədir; Həzəc, Rəcəz, Rəməl dairədir; Səri, Munsərih, Xəfif, Muzari, Muqtəzəb, Muctəs dairədir; Mutəqarib tək özü bir dairədir “ (4,3-4).

Beləliklə, Sahib bin Əbbad əsərinin girişində iki səhifə həcmində əruzun mahiyyəti, səbəb, vətəd və fasilələr haqqında, əruz və zərb barəsində, əsli təfilələr haqqında və s. məsələlərdən qısa şəkildə bəhs etdikdən sonra, birbaşa bəhrlərin təqdimatına keçir və Təvil bəhrini izah edir.

Sahib bin Əbbad təvil bəhri haqqında onun qəliblərinin təqdimatından başlayır. “ Əsli dörd dəfə fə'Ulün məfA'İlün-dür. Bir əruz, üç zərbi var” (4,5). Xətib Təbrizi isə ilk növbədə təvil sözünü izah edərək təvil bəhrinin iki səbəbə görə təvil (uzun) adlandırıldığını söyləyir: birincisi ən uzun şeir vəzni olduğuna və ondan başqa hərflərinin sayı 48-ə çatan şeir vəzni olmadığına, ikincisi isə beytlərinin əvvəllərində vətədlərin, sonra isə səbəblərin gəldiyinə görə. Vətəd isə səbəbdən uzundur və buna görə də o, təvil (uzun) adlandırılmışdır deyir (1,37). Daha sonra Sahib bin Əbbad birinci beyti təqdim edir: “ Birinci beyt. Əruzü məqbuza, zərbi isə salim səhihdir.

أبا منذرٍ كانت غروراً صحيفتي
ولم اعطكم في الطوع مالى ولا عرضى

Məqbuza beşinci saitsiz samiti düşən təfiləyə deyilir. O, əslində məfA'İlün idi. “yə” düşüb “məfA'ilün” olub. Salim zihafa uğramayana, səhih isə zərbi səhih olana deyilir”(4,5).

Xətib Təbrizi də təvil sözünü izah etdikdən sonra təvil bəhrinin təfilələrini və birinci beytin zihaflarını izah edir. Xətib Təbrizi təvil bəhrinin səkkiz təfilə- fə'Ulün və məfA'İlün-ün dörd dəfə təkrarı əsasında qurulduğunu söyləyir və bu bəhrin bir əruz və üç zərbi olduğunu deyir. Əruzunun məqbud halında işləndiyini bildirir. Məqbud – beşinci hərəkəsiz hərfin (bəhrin əsli təfiləsindən) düşməsidir. Əsli təfilə məfA'İlün-dür, “yə” hərfi düşür və məfA'ilün qalır. Buna görə o, “məqbud” (alınmış, tutulmuş,

sıxılmış) adlandırılmışdır. Əgər bu hərfi təfilədən atsan, bununla onun hissələrini sıxıb bir yerə yığmış olursan.

Bu bəhrin birinci zərbi “səlim – səhih”dir. Onun təfiləsi məfA’İlün-dür. “Səlim”-zihafın (düzəltmə təfilələrin) toxunmadığı təfilə, “səhih” isə ən səhih zərb deməkdir. (1,37). Bu qeydlərdən sonra hər iki muəllif beytin təqtisini verir. Beytin tərcüməsi isə aşağıdakı şəkildədir:

Əbu Munzir! Mənim sənə məktubum yalan idi,

Mən heç vaxt öz xoşumla malımı və şərəfimi sizə vermərəm (1,37).

أبامن ذر كانه غروراً صحيفتي
 فعولن مفاعيلن فعولن مفاعيلن
 ولم أغ طك مْفِطْطُو عمالي ولا عرضي
 فعولن مفاعيلن فعولن مفاعيلن

Birinci beytdən sonra Sahib bin Əbbad təvil bəhrinin əsas qəliblərinin ikinci və üçüncü qəliblərini təqdim edir. İkinci qəlibin əruzü və zərbi məqbuzdur.

ستبدي لك الأيام ما كنت جاهلاً
 ويأتيك ب لأخبار مَنْ لم تزود

(Nə qədər ki, cahilsən, zaman səni əzəcək,

Və daim gözləmədiyin müsibətlərə düçar edəcəkdir) (1, 38).

Üçüncü qəlibin isə əruzü məqbuz, zərbi məhzufdur. Sahib bin Əbbad elə buradaca həzf zihafı haqqında da məlumat verir. Belə ki, o, məfA’İlün əsli təfiləsinin sonundan yüngül səbəbin atılmasını həzf adlandıraraq, lün düşəndən sonra məfA’İ qaldığını və onun da fə’Ulün-lə əvəz olunduğunu söyləyir.

Qeyd edək ki, ikinci qəlibə eynilə Sahib bin Əbbad kimi nümunə verən Xətib Təbrizi bu qəlibə eyni zamanda, Sahib bin Əbbaddan fərqli olaraq, Züheyrdən bir müqəffa beyt də nümunə verdikdən sonra, bu bəhrin üçüncü zərbi “məhzuf”-dur. Onun təfiləsi fə’Ulün-dür. Məhzuf yüngül səbəbin təfilənin axırına düşməsi hadisəsidir və atın quyruğunun ucunun kəsilib atılmasına oxşayır. Belə ki, onun quyruğu arxa tərəfdədir. Onun əsas təfiləsi məfA’İlün-dür, lün düşür və məfA’İ qalır və sonra o fə’Ulün-ə çevrilir sözlərini yazır (1,38).

أقيموا بنى النعمان عنا صدوركم
 والا تقيموا صاغرين الرؤوسا

(Bəni Nüman! Bizdən əlinizi çəkin,

Əks halda təhqir olunmuş və alçaldılmış vəziyyətə düşərsiniz) (1,39)

Təvil bəhri haqqında bura qədər deyilənlərdən Xətib Təbrizinin Sahib bin Əbbaddan fərqi, ikinci qəlibə əlavə bir müsərra beyt nümunə verməsi ilə yanaşı, eyni zamanda, birinci, üçüncü qəliblərə də belə nümunələrin verməsidir. Təbii ki, məqsədimiz əsasən, Sahib bin Əbbadın elmi fikirlərini araşdırmaq olduğundan, biz Xətib Təbrizinin Sahib bin Əbbaddan hansı fərqli xüsusiyyətlər daşdığına üzərində çox dayanmaq istəmirik. Lakin, eyni zamanda, kökü, məğzi bir olan məsələlərdə Xətib Təbrizinin Sahib bin Əbbadın fikirlərinə hansı fikirləri əlavə etdiyini hər halda xatırlatmaq yerinə düşərdi. Çünki məhz bu məqamda kökün, mahiyyətin məhz Sahib bin Əbbad olduğu bir daha aydınlaşmış olar. Doğrudur, bizim bu fikrimizə qarşı etiraz edib, kökün, məğzin əsasən Xəlil ibn Əhməd olduğunu söyləyə bilərlər. Lakin konkret olaraq bu iki əsəri, yəni Sahib bin Əbbadın “əl-İqna”sı ilə Xətib Təbrizinin “əl-Kafi”sini müqayisə etdikdə, birinciliyi məhz Sahib bin Əbbada vermək lazım gəlir. Çünki bir daha qeyd etmək istəyirik ki, bütün strukturlarına qədər eyni olan bu əsərlərdə ikinci məhz birincinin daha çox əlavəli variantı kimi özünü göstərir. Bu mənada, biz bir daha Xətib Təbrizinin hansı məqamlarda Sahib bin Əbbaddan fərqləndiyini göstərərək, ən vacib məqamları nümayiş etdirmək fikrindəyik. İndi isə Xətib Təbrizinin təvil bəhrinin əsas qəliblərini izah etdikdən sonra Sahib bin Əbbaddan əlavə olaraq, dediyi mülahizələrə bir daha nəzər salaq: “Əxfəşə görə təvil bəhrinin dörd zərbi var. Onun artırdığı zərb məqsurdur, təfiləsi isə “ləm”i sükunlaşmış məfA’İl-dir. Əxfəşin ona aid misal gətirdiyi beyt – beyti-müqəyyəddir. Xəlil isə onu iqvası olan beyti-mütləq sayır və birinci zərbə aid edir. Əbu Amr əş-Şüybani də onun mütləq olduğunu söyləyir. Əl-Fərra isə Əxfəş kimi onun beyti-müqəyyəd olduğunu söyləyir. İmrulqeysin şeiri:

Ə Hanzalu lau hameytumu va sabartumu,
Lə əsneytu xeyran sadıqan və ləardan.
Siyəbu Bəni Avfin tahara naqiyyətun,
Va avcuhuhum bidu-l-musəfiri gurrən (1,39; 2, 249).

(Bəni Hənzəl! Əgər siz (mənim əmimi) qorumuşsunuzsa və səbr eləmişsinizsə,

Mən sizə səmimi qəlbdən təşəkkür edirəm. Biz ikimiz də sizdən çox razıyıq. Bəni Əvfin qəlbi təmiz, üzləri ağ və nəcabətlidir.)

Xəlil və Əxfəş arasında təvil bəhrinin əruzları barəsində də fikir ixtilafı vardır. Xəlilə görə təvilin əruzunun məfA’ilün təfiləsindən başqa heç bir özgə təfiləsi yoxdur. Əxfəşə görə isə təvilin əruzunda fə’Ulün təfiləsi zihaf (düzəltmə təfilə) kimi işlənilə bilər. Lakin o, əsil kök (təfilə) kimi işlənilə bilməz. Bu o deməkdir ki, bir qəsidədə onun hansı zərbdə işləndiyindən asılı olmayaraq, bəzi əruzlar məfA’ilün, bəziləri isə fə’Ulün

təfiləsində işlədilər bilər. O, (Əxfəş) deyirdi ki, məfA'ilün fə'Ulün cinsindəndir və onun bir qoludur. Bu təfilə müzare bəhrinin əvvəlində gəlir və onun vasitəsilə bu bəhri ölçmək daha layiqli olardı. Əgər bu belədirsə, onda biz görürük ki, mütəqarib bəhri də onunla tam şəkildə uyğun gəlir. Bu bəhrdə məhzuf olunmuş əruz ilə məhzuf olunmamış əruz birləşir və bütün bunlar bir qəsidədə baş verir. Biz bunun əsasında təvil bəhrini qurmuş, onun mütəqaribə oxşar şəkildə bölmüşük. Misalı Nabigənin dediyi kimidir:

Cəza Allahu Absən Absə ali bağidin,
Cəza - ə-l-kiləbi-l-aviyyəti və qad fə'al
(Allah Əbsi-bu nifrət olunmalı ailəni,
Ulayan itlərin layiq olduğu bir cəza ilə cəzalandırdı.)

Xəlil deyirdi: “Əgər onu bu cür qursaq, onda onu zihafa oxşar şəkildə bölmüş oluruq. Biz bilirik ki, zihaf bu şəkildə olmur. Çünki əgər o, bu şəkildə gəlsə, onda onun əruzunu həşvindən yaxşı (layiqli) olmur. Əgər o, həşvə heç vaxt daxil olmur, onda əruza da heç vaxt daxil ola bilməz (1, 39-40).

Gələcəkdə bütün bəhrlərdə görəcəyimiz kimi, təvil bəhrində də Sahib bin Əbbad əsas qəlibləri izah etdikdən sonra, zihafı qəliblərin izahına keçir.

Ümumiyyətlə, əruzşünasların qənaətlərinə görə, Xəlil ibn Əhməd əruzun bəhrlər bəhsini üç səviyyədə qurmuşdur (1,28; 3,199). 1. İdeal qəliblər; 2. Əsas qəliblər; 3. Zihafı qəliblər. Belə ki, təvildə ideal qəlib Sahib bin Əbbadın təvil bəhrindən danışmağa başlarkən göstərdiyi – “əslə dörd dəfə fə'Ulün məfA'İlün-dür” qəlibidir. Əsas qəliblər isə yenə də onun göstərdiyi əruzunu məqbuz olan, zərbləri isə salim, məqbuz, məhzuf olan üç qəlibdir. Zihafı qəliblərə gəldikdə isə onu demək olar ki, bu qəliblər zihafı təfilələrin təkə əruz və zərblərdə deyil, eyni zamanda, digər təfilələrdə də işlənməsi mümkün olan qəliblərdir. Belə ki, bu qəliblərdən danışarkən, onların zövqə görə heç də əsas qəliblərdən aşağı səviyyədə olmadığını söyləmək olar. Hələ əsərinin girişində Sahib bin Əbbad özü də bu qəliblərə əsas qəliblərlə bərabər olmaq hüququnu vermişdir: “Zihaf əsl kimi caizdir... Zihaf zövqə görə bəlkə də, əsldən daha yaxşıdır” (4,4). Bu haqda bütün əruzşünaslar eyni fikirdə olduqlarına görə, heç bir tərəddüdə yol vermədən, başda Xəlil ibn Əhməd olmaqla, bəhrlər bəhsinin üçüncü səviyyəsini – zihafı qəliblər bölməsini yaratmışlar. Təvil bəhrində işlənen zihafı qəliblərdən və zihafıdan danışarkən Sahib bin Əbbad aşağıdakı zihafıların adlarını çəkir: Məqbuz zihafı. Əsas qəliblərdən danışarkən bu zihafı bir dəfə xatırladan Sahib bin Əbbad fə'Ulün və məfA'İlün əslə təfilələr sırasında yenə də bu zihaf haqqında məlumat verir. Belə ki, Sahib bin Əbbada görə, fə'Ulün əslə təfiləsində nun-un, məfA'İlün əslə təfiləsində yə-nin düşməsi məqbuzdur. Məkfuf zihafına gəldikdə isə, Sahib bin Əbbada görə məfA'İlün

əslə təfiləsində nun-un düşməsi məkfufdur. Məkfuf eyni zamanda, yeddinci sakin hərfi düşməsinə deyilir. Sahib bin Əbbad həmçinin, təvil bəhrində müəqibə və xərm hadisələrinə də yol verildiyini söyləyir. Belə ki, müəqibə məfA'İlün əslə təfiləsində nun və yə hərfləri arasında baş verir. Yəni bu hərflərin hər ikisi eyni zamanda düşə bilməz, lakin hər ikisi eyni zamanda işlənə bilər. Biri düşən zaman, digəri mütləq qalmalıdır. Xərm fə'Ulün əslə təfiləsinin beytin əvvəlində işlənən zaman onun birinci rüknü olan vətədiməcmunun əvvəlindən hərəkəli hərfi düşməsidir. Sahib bin Əbbada görə, fə'Ulün-dən fə düşən zaman 'Ulün qalır ki, onu da sonradan öz vəznində olan fə'lün təfiləsi ilə əvəz edirlər. Amma zihaf kimi fə'lün törəmə təfiləsinin adı əsləmdir. Fə'Ulü törəmə təfiləsindən fə-nin atılması zamanı 'Ulü qalır ki, onu da fə'al törəmə təfiləsi ilə əvəz edərək, əsrəm adlandırırırlar. Həmçinin, Sahib bin Əbbada görə, mövfur isə xərmə toxuna biləcəyi, lakin toxunmadığı törəmə təfilədir. Beləliklə, bütün bu zihafı izah etdikdən sonra alim təvil bəhrinin zihafı qəliblərini nümayiş etdirir.

Ədəbiyyat

1. Xətib Təbrizi. Kitab əl-kafi fi-l-əruz və-l-qəvafi. Bakı: "Tural" NPM, 2005
2. Абу Закарийа ал-Хатиб ат-Табризи. «Ал-Кафи фи-л- аруз вал-кавафи» // Д.В. Фролов. Классический арабский стих (История и теория аруза). М., 1991
4. Фролов Д. В. Классический арабский стих (История и теория аруза). М., 1991
5. Əs-Sahib bin Əbbad. Əl-İqna fil-arud və təxric əl-qavafi. Bağdad, 1960

Kh.Jafarli

About the basis of aruz and the tavil band in Sahib bin Abbad's work "Al-Igna"

Summary

Sahib bin Abbad's thoughts about theoretical foundations of aruz and tavil band based on the work named by "Al-İgna fil arud vəl taxrijil gavafi" have been analyzed in the article.

At the same time, his thoughts have been investigated comparatively with the thoughts being in the great Azerbaijani scientist Khatib Tabrizi's work named by "Kitabul kafi fil ərud vəl gavafi" who lived after a while from Sahib bin Abbad and who took place rather an important place in the

history of Arabic aruz studies. It is shown that, Sahib bin Abbad's work is although smaller in size than Khatib Tabrizi's work, it is not left behind.

And Sahib bin Abbad gives an extensive information about the essence of the aruz band and its rhymes, original trifles, circles, the features of the couplet connected the band, as a whole about the aruz and blows of the arabic aruz. However, after extensive information, he begins to give informations about the the first circle mujtaliba circle and its first part taviil band.

It should be noted that, in this article, Sahib bin Abbad's definations given aruz band. So that, tha author expresses her position to an outstanding Russian scientist D.V.Frolov's thoughts about this issue after comparing Sahib bin Abbad's and Khatib Tabrizi's views related on this problem.

And rightly, she did not agree with him and justifies Sahib bin Abbad's idea who thought in a wider way that the nahv, syntax and grammar is a unit of measurement for the language, but aruz is a criterion for the poetry.

When it comes to taviil band, tha author equally comparing Sahib bin Abbad's and Khatib Tabrizi's views about this band.

So that, when you look at both of these work the fact emerges that Khatib Tabrizi more based Sahib bin Abbad's ideas, but he enriched his work with much more artistic materials in contrast to Sahib bin Abbad.

The researches gives us more key that Sahib bin Abbad's work "Al-Igna" somewhere looks like the Khalil Ibn Ahmad's work "Aruz"

Х.Джафарли

**О бахре тавиль и основах аруза в произведении
Саиба бин Аббада «Аль-Игна»**

Резюме

В статье анализируются мысли и суждения Саиба бин Аббада о теоретических основах аруза и бахре тавиль, изложенные в его книге «Аль-Игна фил варуд валь тахриджил гавафи». В то же время, эти суждения рассматриваются в сравнении с мыслями Хатиба Тебризи – крупного азербайджанского ученого, жившего и творившего немного позже и оставившего ценные сведения об арабском арузоведении в своей книге «Китаб-уль фил аруд валь гавафи». Здесь указывается, что произведение Саиба бин Аббада уступая в объеме трактату Саиба Тебризи, тем не менее не уступает ему по содержанию. Саиб бин Аббад приводит обширные сведения о сущности аруза, его основных элементах, об особенностях связи бейта и поэтической метрики, а также в целом об арузе и ритмах арабского стихосложения и пр. только

после этой подробной информации автор поэтики приступает к изложению материала, касающегося *мюджталиба* (первый цикл аруза) и *тавилъ* (первый бахр аруза).

Следует отметить, что в статье особый интерес вызывает определение аруза, данное Саибом бин Аббадом. Так, автор статьи, сравнивая мысли Саиба бин Аббада и Хатиба Тебризи, в то же время приводит высказывания по данному вопросу видного русского ученого-арузоведа Д.И.Фролова. Автор статьи, не соглашаясь с мнением Д.И.Фролова, справедливо подчеркивает заслуги Саиба бин Аббада, охватившего широкий спектр вопросов и доказавшего, что поэтический размер аруз является для поэзии таким же эталоном, как морфология, синтаксис, грамматика для языка.

Что касается бахра *тавилъ*, то здесь автор статьи, сравнивая мнения Саиба бин Аббада и Хатиба Тебризи по данному вопросу, приводит подробные сведения об этом бахре. Так, при рассмотрении обоих произведений было выявлено, что Хатиб Тебризи в большинстве случаев опирался на мысли и суждения Саиба бин Аббада, однако в отличие от него обогатил свою поэтику художественными материалами. Проведенные исследования с большей степенью уверенности позволяют говорить о том, что трактат Саиба бин Аббада «Аль-Игна» в некотором смысле напоминает не дошедшее до нас произведение Халила ибн Ахмеда.

Rəyçi: Vasif Nəmmədəliyev
Akademik

RƏYLƏR

İ.ABBASOVA VƏ N.ƏSƏDOVANIN “БАЗОВЫЙ КУРС РУССКОГО ЯЗЫКА ДЛЯ АЗАРБАЙДЖАНОЯЗЫЧНОЙ АУДИТОРИИ” ADLI KITABI HAQQINDA RƏY

Rus dilinin dünyada geniş işlənməsi bu dilin elmi-metodik əsaslarla hərtərəfli öyrənilməsinə zəmin yaradır. Bunun üçün lüğətlər, danışmaq kitabları, metodik vəsaitlər, monoqrafiyalar yazılmalıdır. Rus dilinə yenidən marağın artdığı dövrdə İ.M.Abbasova və N.Əsədovanın “Базовый курс русского языка для азербайджаноязычной аудитории” adlı kitabı da bu dili öyrənmək istəyənlərə layiqli tövfidir. Müəlliflər rus dili ilə bağlı sosial-lingvistik prosesi təbliğ etmək kimi çox mühüm və şərəfli vəzifəni qarşılarına qoyublar. Rus dilinin fonetik və qrammatik quruluşuna həsr olunan bu dərslikdə diqqət dilin ünsiyyət vasitəsi kimi öyrənilməsinə, rus dilinin tədris metodikasının təkmilləşdirilməsinə, lingvistik və pedaqoji məsələlərə yönəldilmişdir.

İlk dərsdən rus əlifbası haqqında məlumat verilir, 33 hərfin spesifik xüsusiyyətlərindən bəhs olunur, yeri gəldikdə nitq axınında Azərbaycan ədəbi dilindəki hərf və səslərlə müqayisələr aparılır.

Rus dilinin fonetik quruluşundan bəhs edən müəlliflər səs, hərf və fonem anlayışlarını bir-birindən fərqləndirirlər. Tamamilə doğrudur, belə ki, fonetikada səs dedikdə, nitq orqanlarının məhsulu olub, dərk edilə bilən fizioloji-akustik hadisəni nəzərdə tuturuq. Fonem anlayışını izah etmədən dilindəki səslərin sistemli təsvirini vermək olmaz. Elə buna görə də müəlliflər rus dilinin məhz konsonantizmi və vokalizminə aid faktlara diqqət yönəldirlər. Məsələn, rus dilində işlənən təkhecalı sözlər içərisində fonetik tərkibinə görə yalnız bir samit səs fərqi malik cütlüklərdə yumşalma işarəsi saiddən sonra gələn samitlərin spesifik incəliyini bildirməsi, həmin samitlərin tələffüzü xüsusi, həm də ümumi əlavə artikulyasiya ilə səciyyələnməsi; dilin ön hissəsinin sərt damağa doğru qalxması. Müəlliflərin fikrincə, bu dərəcədə incələşmə məhz rus dilinin samitlər sistemində xasdır. Müqayisə üçün deyək ki, Azərbaycan dilində saidlərlə samitlərin damaq ahəngi saidlərin qalın, yaxud incə olmasından asılıdır.

Dərslikdə hərf və səs bir-birindən fərqləndirilir, səslərə işləndiyi fonetik şəraitdən asılı olaraq, iki müxtəlif - fizioloji-akustik və funksional səviyyədə yanaşılır. Burada sait və samit fonemlər sistemi səslərin məhz di-

ferensial əlamətlərinin münasib fonetik şəraitdə qarşılaşdırılması nəticəsində müəyyənləşdirilir.

Dərslərdə izah edilir ki, Azərbaycan dilində olduğu kimi, rus dilində də heca sözdəki sait səs əsasında formalaşır. Yəni hər iki dildə hecaların sayı sözdəki saitlərin miqdarından asılıdır, lakin rus dilində hecanın quruluşu və tərkibi saitlə qovuşan samitlərin hesabına daha mürəkkəbdir. Heca daxilində saitdən əvvəl gələn samitlərin sayı bəzi sözlərdə hətta dördə çatır, bu öz növbəsində məxrəc çətinliyi yaradır. Rəvan və səlis dillə izah olunur ki, rus dilində sözlərin hecalara bölünməsi qaydaları söz vurğusunun yerindən də asılı olur. Ona görə də çoxhecalı sözlərdə vurğunun yeri müəyyənləşdirilir.

Azərbaycan dilində samitlər qalın saitdən qabaq sərt, incə saitdən qabaq bir qədər yumşaq tələffüz edilir. Lakin bunun Azərbaycan dilinin nə fonetika, nə fonemlər sistemi üçün korrelyativ hadisə olmasını iddia etmək olar. Müəlliflər rus dilində samit fonemlər sistemində iki korrelyativ hadisədən bəhs edirlər: karlıq – cingiltirililik, sərtlik – yumşaqılıq.

Qrammatika bölümündə nitq hissələri üzrə söz siniflərinin təsnifedici və sözdəyişdirici qrammatik kateqoriyaları öyrədilir. Azərbaycanlı öyrənciyə izah edilir ki, rus dilində qrammatik mənalar, əsasən, sintetik üsulla ifadə olunur, yəni sözün qrammatik mənalarını sözdaxili vasitələr (sonluqlar, formadüzəldici şəkilçilər – suffiks, prefikslər, səslərin əvəzlənməsi və söz vurğusu) ifadə edir. Nitq hissələri 4 struktur-semantik qrupa bölünür: müstəqil və köməkçi nitq hissələri, modal sözlər, nidalar. Nitq hissələrinin bütün, o cümlədən rus dilində spesifik canlı və cansız, qadın və kişi qrammatik kateqoriyalarının xüsusiyyətləri izah olunur.

Dərslər rus dilinin akademik qrammatikaları əsasında yazılmışdır. Məqsəd rus dilini dərinlən öyrətmək və mənimsətməkdir. Qeyd edək ki, rus dilinin fonetika və qrammatikası azərbaycandilli auditoriya üçün ilk dəfə belə ətraflı və dolğun təqdim olunur.

Nadir Məmmədli
Filologiya elmləri doktoru, professor

**ƏLİHEYDƏR AĞAKİŞİYEVİN «DİLDƏ NİDANIN LİŇQVİSTİK
TƏHLİLİ (Azərbaycan və rus dillərinin materialları əsasında)» ADLI
DƏRS VƏSAİTİNƏ RƏY**

Tipoloji dilçiliyin qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biri idrak kateqoriyaları ilə dil kateqoriyalarının qarşılıqlı münasibətlərini öyrənmək və bu əsasda dil nəzəriyyəsinin fundamental əsaslarını yaratmaqdır.

Bütün uğurlarına baxmayaraq, Azərbaycan dilçiliyi bu gün də bir sıra nəzəri problemlərin həllini gözləyir. Dil nəzəriyyəsinin yaradılması ayrıca dil hadisələri, dil kateqoriyaları haqqında tədqiqatların aparılmasını, nəzəri dilçiliyin yeni, açılmamış məsələlərini müəyyənləşdirməyi, müxtəlif sistemli dillərin daxili quruluşuna yeni baxış bucağından yanaşmağı, dil məsələlərinə əsas verən tədqiqatların aparılmasını tələb edir. Bu baxımdan Ə.Y.Ağakışiyevin «Dildə nidanın linqvistik təhlili (Azərbaycan və rus dillərinin materialları əsasında)» adlı dərs vəsaiti aktual bir mövzuya həsr olunmuşdur.

Nida rus və Azərbaycan dilçiliyində nisbətən az öyrənilmiş nitq kateqoriyalarındandır. Ə.Y.Ağakışiyevin tədqiqatını fərqləndirən odur ki, burada nida ilk dəfə olaraq müxtəlif sistemli dillərdən olan Azərbaycan və rus dillərinin materialları əsasında ətraflı şəkildə, Azərbaycan dilçiliyinə yeni, nəzəri baxışla tədqiq edilmişdir. Təsadüfi deyildir ki, dərs vəsaitində nidanın tədqiq tarixini xronoloji ardıcılıqla araşdırmaq, nominativ funksiyaya malik olub-olmamasını müəyyənləşdirmək, dilin qrammatik quruluşu sistemində, nitq hissələri arasında mövqeyini təyin etmək, köməkçi və xüsusi sözlərlə oxşar və fərqli münasibətlərini hər iki dilin materialları əsasında aydınlaşdırmaq, fonetik və fonogrammatik xüsusiyyətlərini ümumi dilçilik aspektindən izah etmək, mətn texnologiyasında mövqe və əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək kimi məsələlər məqsəd kimi qarşıya qoyulmuş və elmi həllini tapa bilmişdir.

Dərs vəsaiti rəvan və oxunaqlı bir dildə yazılmışdır. Mövcud elmi fikirlərə münasibət kifayət qədər sərbəst, irəli sürülən mühakimələr inandırıcı, elmi-məntiqi müddəalar əsaslıdır. Ə.Ağakışiyevin gəldiyi nəticələr də yenidir, orijinaldır. Dərs vəsaitinin fəsilləri bir-biri ilə sıx bağlıdır, əvvəlki fəsil sonrakı fəsillər üçün elmi zəmin hazırlayır.

I fəsildə nidanın tədqiqi tarixi geniş araşdırılır, təhlilə rus və Azərbaycan alimlərinin bu məsələ ilə əlaqədar fikir və mülahizələri cəlb edilir. Nidanın qədim hind, yunan, Roma dilçiliyindən başlayan tədqiqi bu günə qədər izlənilərək, Azərbaycan dilçiliyində və ümumiyyətlə, türkologiyada da vahid münasibət olmadığı, gah konkret bir məfhum ifadə etməyən nitq hissəsi kimi qəbul olunması, çox zaman isə köməkçi nitq hissələri sırasına aid edilməsi göstərilir.

Ümumiyyətlə, vəsaitdə bu məsələ ilə bağlı tipoloji təhlil aparılır, müxtəlif fikirlər müqayisə olunur, rus və Azərbaycan dillərində nidanın hərtərəfli şəkildə tədqiqi verilir; bir tərəfdən nida köməkçi nitq hissəsi, digər tərəfdən nida xüsusi nitq hissəsi kimi nəzəri dilçilik kontekstində təsnif edilir. Müəllif nidaları köməkçi nitq hissələrindən ayıraraq onları qrammatik və leksik məna baxımından 4 qrupa bölür: feli nidalar, emosional nidalar, imperativ məzmun daşıyan nidalar və şiddətləndirici nidalar. Nida və modal sözlər, nida və vokativ sözlər, nida və imperativ sözlər, nida və təqlidi sözlər kimi məsələlər bədii nümunələri əsasında səciyyələndirilir. Elmi şərhlər zamanı verilən nümunələr və müqayisələr təhlilin əhəmiyyətini artırır, müəllifin elmi fikirlərinin təsdiqinə xidmət edir.

Müəllif nidalarda intonasiya və vurğunun roluna, onların səs tərkibi, heca quruluşu və heca tiplərinə, bu xüsusi nitq hissəsinin mətndə yaratdığı intonemlərə ilk dəfə olaraq tipoloji baxımdan yanaşır, nidanın mətndə yaratdığı intonasiya, onların cümləni və mətni sintaqmlara parçalaması probleminin ən mühüm məqamlarına toxunur.

Ən maraqlı bölmələrdən biri nidanın mətn texnologiyasında əhəmiyyətinin, xitabla, köməkçi nitq hissələri ilə oxşar sintaktik mövqe tutmasının təhlilidir. Bu məsələlər dilçilik elminin müasir səviyyəsində kifayət qədər ciddi şərh edilir.

Əsas problemin fəsil və bölmələr üzrə təsnifi, Azərbaycan və rus ədəbiyyatı nümunələri ilə məsələnin məğzinin əsaslandırılması dərəcəsinin elmi uğurlarından sayılmalıdır; təqdim olunan mülahizə və mühakimələr orijinallığı, nəzəri dilçilik ədəbiyyatına münasibətin, müəllif baxışının yeniliyi diqqəti cəlb edir.

Nadir Məmmədli

Filologiya elmləri doktoru, professor

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

LEYLA MAHMUDOVA MÜASİR FARS DİLİNDƏ CÜTTƏRKİBLİ CÜMLƏLƏR	3
LALƏ MƏSİMOVA İSİM VƏ FEİL TƏRKİBLİ FRAZEOLJİ VAHİDLƏR	8
RAHİMA MAMMADOVA TECHNIQUE IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES	13
RƏNA ŞAMİYEVƏ DİALOQ VƏ MONOLOQ ŞƏKLİNDƏ NİTQİN LİNQVİSTİK TƏBİƏTİ	18
MİNAXANIM HACİYEVƏ SÖZLÜ VƏ SÖZSÜZ ÜNSİYYƏTDƏ DİLİN APARICI FUNKSİYALARI.....	23
FİZULİ MUSTAFAYEV KİNO DİLİNDƏ SAİTLƏRİN İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI HAQQINDA	29
İLAHƏ QURBANLI ЕЩЁ РАЗ О СИНГАРМОНИЗМЕ, КАК О СТРУКТУРНО- ФУНДАМЕНТАЛЬНОМ ЯВЛЕНИИ	36
SƏYANƏ BAĞIROVA KOQNİTİV ƏHATƏDƏ BİLİNQVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏR	45
SƏBİNƏ ZÜLFÜQAROVA DEVELOPING SPEAKING ACTIVITIES	50
SEVİNÇ MƏMMƏDOVA THE ROLE OF SIGN LANGUAGES IN LINGUISTICS	55
SİMRUQ QASİMOVA GUIDELINES FOR COMMUNICATIVE, LEARNER-CENTERED INSTRUCTION	60
ZAHİRƏ KAZİMOVA CLASSIFICATION PRINCIPLES OF PHRASEOLOGICAL UNITS	65
FATMA BAĞIROVA DIE ORGANISATION DES MEHRSPRACHIGEN MENTALEN LEXIKONS	70
NAİLƏ YUSİFOVA FƏAL TƏLİM VƏ TƏRBİYƏ METODLARINININ TƏHSİLDƏ TƏDBİQİ.....	75
BƏNÖVŞƏ MƏMMƏDOVA AZƏRBAYCANIN MULTİKULTURALİZM SİYASƏTİNİN FORMALAŞMASINDA DEMOQRAFİYANIN VƏ MİQRASIYA PROSESLƏRİNİN ROLU	80
SƏMİNƏ ABDULLAYEVƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN TARAŞLAŞMA-UYUŞMA NORMALARI VƏ ONLARIN İCBARİLƏŞMƏYƏ ÇEVRİLMƏSİ.....	89

NAİBƏ CAMALZADƏ	
ALMAN ORFOQRAFİYASINDA ALINMA SÖZLƏRİN YAZILIŞI İLƏ BAĞLI PROBLEMLƏR	95
ГЮНАЙ МИРЗОЕВА	
МЕТАФОРА В ЛИНГВИСТИКЕ	102
KÖNÜL MƏMMƏDOVA	
TARİXİ KATEGORİYA KİMİ METAFORİZMLƏRİN İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ LEKSİK VƏ SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	108
SEVİNC HÜMBƏTƏLİYEVƏ	
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ARXAİZMLƏRİN MƏNŞƏYİ VƏ ONLARIN ETİMOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ (Gazi Bürhanəddinin “Divanı” əsasında)	113
KÖNÜL İBRAHİMOVA	
CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN TARİXİZMLƏRİN TƏSNİFATI	118
NURANƏ HÜSEYNOVA	
MÜBTƏDANIN ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ İNTERAKTİV METODLA TƏDİRSİ TƏCRÜBƏSİNDƏN	123
RƏNƏ MƏMMƏDZADƏ	
İNGİLİS DİLİNİN TARİXİ, DİALEKTLƏRƏ BÖLÜNMƏSİ VƏ ONUN MÜASİR DÜNYAMIZDAKI ROLU	131
MƏRYAM FAZİLZADƏ	
THE MAIN PECULARITIES AND ANALYSES OF AMERICAN ENGLISH	137
RƏHİLƏ MƏMMƏDOVA	
TEACHING ENGLISH TO PRE-SCHOOL CHILDREN AND CHILDREN IN A PRIMARY SCHOOL	143
ДЖАМАЛЯ ТАГИ-ЗАДЕ	
ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОБОРОТЫ ВО ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ.....	148
GÜNEL BAYRAMOVA	
CİAMBATTİSTA VİKONUN DİLÇİLİK GÖRÜŞLƏRİNDƏ “LA SCIENZA NUOVA”- “YENİ TƏLİM”Ə QƏDƏRKİ DÖVR	156
GÜLAY QURBANOVA	
ALTERNATIVE ASSESSMENT	162
GÜLŞƏN CÜMŞÜDOVA	
PEER AND SELF-ASSESSMENT	167
LALƏ İLDRIMZADƏ	
THE IMPORTANCE OF GUIDED READING	172
RƏNƏ ZÜLFÜQAROVA	
STRUCTURE AND CLASSIFICATION OF WORD COMBINATIONS	177
VALİDƏ KƏRİMOVA	
N. XOMSKİNİN DİLƏ FƏLSƏFİ YANAŞMASI: STRUKTURAL DİLÇİLİYİN TƏNQİDİ VƏ DİLİN APRİORİ OLMASI İDEYASI	182

ÇİMNAZ SƏLİMOVA, NAİLƏ HACIYEVA	
MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMA FRAZELOGİZMLƏR	190
SONAXANIM İMANOVA	
HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN TƏHSİLİNİN İNKİŞAFI TARİXİ	195
MƏTANƏT İBRAHİMOVA	
İNGİLİS DİLİNDƏ PREFİKSLİ TÖRƏMƏLƏRİN İSTİFADƏSİ	200
LALANZAR MURADLI	
THE MORPHEME AS THE MINIMAL LINGUISTIC SIGN AND PROBLEMS WITH THEM	205
RƏFİQƏ MÜRŞÜDOVA	
FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ MÜŞAHİDƏ OLUNAN LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏR	210
SƏFURƏ İSAYEVA	
MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZÖNÜ KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏSİ KİMİ	218
LƏTİFƏ MƏMMƏDOVA	
ALMAN DİLİNDƏ SÖZ VƏ MƏFHUMUN TƏHLİLİ	225
ФИРАНГИЗ МАХМУДОВА	
О ВЕРБАЛИЗАЦИИ ФРЕЙМА «ПАТРИОТИЗМ» В РУССКОМ ДИСКУРСЕ	230
XOŞQƏDƏM HÜSEYNZADƏ	
VERBILDICHUNG DER SPRICHWÖRTER UND IHRE AUSDRUCKSFORMEN IM DEUTSCHEN UND IM ASERBAIDSHANISCHEN	237
SEVİNC ƏSƏDOVA	
ZOONİMLƏRİN TƏDQIQI TARİXİNDƏN	242
İRADƏ BƏYLƏROVA	
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ XİTAB	247
ФАРАХ ГАСАНОВА	
ЗАЛОГИ ГЛАГОЛА В РУССКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ	253
ŞƏLALƏ ƏLİYEVA	
SOVET DÖVRÜNDƏ ƏLİFBƏ MƏSƏLƏSİ.....	262
GÜNAY İSMAYİLOVA	
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ METAFORİK BİTKİ ADLARI VƏ ONLARIN İŞLƏNMƏ DAİRƏSİ	267
ELNARƏ ŞƏFİYEVA	
MÜASİR İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ QARŞIYA QOYULAN TƏLƏBLƏR VƏ DƏRSİN MODELİ	272
BƏŞİR HACIYEV	
MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ÜNSİYYƏTİN SOSİOLİNGVİSTİK ƏSASI	277

SAMİRƏ HƏSƏNOVA, SEVİNC MƏMMƏDOVA İNGİLİS DİLİNİN XÜSUSİ MƏQSƏDLƏRLƏ ÖYRƏDİLMƏSİNİN ƏSAS PRİNSİPLƏRİNƏ DAİR	282
VƏFA MƏLİKOVA TƏLƏBƏYÖNÜMLÜ TƏDRİSDƏ İNTERAKTİV TƏLİM METODLARI VƏ İNFORMASIYA-KOMMUNİKASIYA TEKNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏYƏ DAİR	287

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

СЕВИНДЖ МАМАЕДОВА К ВОСТОЧНОЙ ТЕМЕ И МОТИВАМ В НЕМЕЦКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ .	292
ŞAHBAZ MUSAYEV AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT NƏSRİ: TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAF MEYİLLƏRİ (hekayə janrı əsasında)	302
ƏZİZ ƏLƏKBƏRLİ QƏRBİ AZƏRBAYCANIN VEDİBASAR MAHALINDA UŞAQ OYUNLARI	312
KƏMALƏ İSLAMZADƏ TƏPƏGÖZ SÜJETİNİN ƏSAS MOTOVİ — QƏHRƏMAN – AZMAN QARŞIDURMASI	319
AYNUR HÜSEYNOVA SMOMPK-UN BİR BURAXILIŞINDAKI AZƏRBAYCAN FOLKLOR ÖRNƏKLƏRİ HAQQINDA	329
CAVİDƏ MƏMMƏDOVA DEVİD HERBERT LOURENSİN ƏDƏBİ-FƏLSƏFİ GÖRÜŞLƏRİ	336
AYTƏN RÜSTƏMZADƏ SEYİD HÜSEYNİN HEKAYƏLƏRİNDƏ MAARİFÇİLİK	344
QƏDİM RUFULLAYEV QƏDİM DÖVR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA DASTAN JANRINDAN FAYDALANMA	354
İRADƏ ŞƏMSİZADƏ CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ NƏŞRİNDƏ TİPİK KƏNDLİ OBRAZLARININ TƏHLİLİ	361
ŞƏLALƏ ABDULLAYEVA «ZAMANSIZ» SƏNƏTKAR	371
FATMA HÜSEYNOVA “MOLLA NƏSRƏDDİN” JURNALINDA XALQ GÜLÜŞÜ	376
XANIM ZAIROVA RAİNER MARİA RİLKENİN NOVELLALARININ İDEYA-BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	383
FATMA MƏCİDOVA	

“ƏR-REYHANİYYAT” TOPLUSUNUN MÖVZU VƏ MOTİV ƏSRARƏNGİZLİLİYİ	389
ÜLKƏR DADAŞOVA İRAQ-TÜRKMAN YAS ADƏTLƏRİNDƏ QADIN	397
SEVDA MƏMMƏDOVA AZƏRBAYCAN BƏDİİ TƏRCÜMƏ VƏ ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏR MƏRKƏZİNİN RUS ƏDƏBİYYATINDAN OLAN TƏRCÜMƏLƏRİ	404
AYGÜN QASIMOVA MUSA YAQUBUN POEZİYASINDA XALQ RUHUNUN POETİK İNİKASI	410
İLHAMƏ SULTANOVA S.VURĞUNUN PUBLİSİSTİKASININ ELMİ TƏSNİFATI	418
XATIN CƏFƏRLİ SAHİB BİN ƏBBAD “ƏL-İQNA” ƏSƏRİNDƏ ƏRUZUN ƏSASLARI VƏ TƏVİL BƏHRİ HAQQINDA	425

RƏYLƏR

İ.ABBASOVA VƏ N.ƏSƏDOVANIN “БАЗОВЫЙ КУРС РУССКОГО ЯЗЫКА ДЛЯ АЗАРБАЙДЖАНОЯЗЫЧНОЙ АУДИТОРИИ” ADLI KITABI HAQQINDA RƏY	436
ƏLİHEYDƏR AĞAKİŞİYEVİN «DİLDƏ NİDANIN LİNQVİSTİK TƏHLİLİ (Azərbaycan və rus dillərinin materialları əsasında)» ADLI DƏRS VƏSAİTİNƏ RƏY	438

**«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ**

Dizayn: Zahid Məmmədov
Texniki redaktor: Yadigar Bagirova

Çapa imzalanmış **25.10.2017.**
Şərti çap vərəqi **52** Sifariş № **14.**
Kağız formatı **70x100 1/16.** Tiraj **300.**

*Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.